YU ISSN 0547—3136

NAŠE STARINE

GODIŠNJAK ZAVODA ZA ZAŠTITU KULTURNO-ISTORIJSKOG I PRIRODNOG NASLJEĐA BOSNE I HERCEGOVINE

XVIII-XIX

SARAJEVO 1989.

YU ISSN 0547—3136

NAŠE STARINE

GODIŠNJAK ZAVODA ZA ZAŠTITU KULTURNO-ISTORIJSKOG
I PRIRODNOG NASLJEĐA BOSNE I HERCEGOVINE

XVIII-XIX

SARAJEVO 1989.

YU ISSN 0547—3136

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Ljubo Jandrić

REDAKCIJA

Vera Brežančić, Hazim Handžić, Ljubo Jandrić, Muhamed Kreševljaković, Ferhad Mulabegović, Alma Simić

TEHNIČKI UREDNIK

Hazim Handžić

SEKRETAR REDAKCIJE

Tamara Kazakov

LEKTOR I KOREKTOR

Ljubo Jandrić, Ana Muhar

IZDAVAČ

Zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Obala 27. jula 11 a

NAKLADA

osam stotina primjeraka

ŠTAMPA

GP »ŠTAMPA« Osijek, Bulevar JNA 40

ZA ŠTAMPARIJU

Nikola Muhar, graf. inž.

SADRŽAJ

PRAVNA ZAŠTITA

Mevlida Serdarević
DVADESET GODINA PRAVNE ZAŠTITE KULTURNO-ISTORIJSKOG I PRIRODNOG NASLJEĐA U BiH 9

ARHEOLOGIJA

Zdenko Žeravica
ARHEOLOŠKI SPOMENICI GOLEŠA, DOBRINJE I ZMIJANJA 23

Svetozar Pudarić
KASNOSREDNJOVJEKOVNI GROBOVI IZ TUMULA »POD PRŽINAMA« KOD GACKA 51

Vukosava Atanacković-Salčić
ZAŠTITNO ARHEOLOŠKO ISTRAŽIVANJE SREDNJOVJEKOVNE NEKROPOLE STEĆCI U RAŠKOJ GORI KOD MOSTARA 65

Boris Graljuk
REZULTATI (POKUSNIH) ARHEOLOŠKIH ISKOPAVANJA NA SREDNJOVJEKOVNOM LOKALITETU »ZIDINE« U KRUPI NA VRBASU 99

Ivo Bojanovski
NEKI REZULTATI PROUČAVANJA SREDNJOVJEKOVNIH GRADOVA U BOSNI S POSEBNIM OSVRTOM NA TRANSFORMACIJU BURGA U ARTILJERIJSKU TVRĐAVU 109

GRADITELJSKO NASLJEĐE

Alma Simić
ŠARENA DŽAMIJA U TRAVNIKU . . . 121

Sabira Husedžinović
KONSTRUKTIVNO-RESTAURATORSKI ZAHVATI NA SAHAT-KULI U BANJALUCI 143

Ferhad Mulabegović
Hazim Handžić
TURSKI ČARDAK S OKOLICOM U BOSANSKOM BRODU — IDEJNO ARHITEKTONSKO-URBANISTIČKO RJEŠENJE . 151

Ahmet Hadrović
OČEVIJSKI MAJDANI: JUČE, DANAS, SUTRA 159

CONTENTS

LEGAL PROTECTION

Mevlida Serdarević
TWO DECADES OF LEGAL PROTECTION OF CULTURAL, HISTORICAL AND NATURAL HERITAGE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 9

ARCHEOLOGY

Zdenko Žeravica
ARCHEOLOGICAL MONUMENTS OF GOLEŠ, DOBRINJA AND ZMIJANJE . . . 23

Svetozar Pudarić
LATE-MEDIEVAL GRAVES FROM THE BURIAL MOUND »POD PRŽINAMA« NEAR GACKO 51

Vukosava Atanacković-Salčić
PROTECTIVE ARCHEOLOGICAL INVESTIGATIONS OF THE MEDIAEVAL NECROPOLIS OF STEĆAKS IN RAŠKA GORA NEAR MOSTAR 65

Boris Graljuk
THE RESULTS OF PRELIMINARY ARCHEOLOGICAL EXCAVATIONS ON THE MEDIEVAL SITE OF ZIDINE IN KRUPA ON THE RIVER VRBAS 99

Ivo Bojanovski
SOME RESULTS OF THE RESEARCH CONCERNING MEDIEVAL TOWNS IN BOSNIA WITH SPECIAL EMPHASYS ON THEIR TRANSFORMATION INTO ARTILLERY FORTIFICATIONS 109

ARCHITECTURAL HERITAGE

Alma Simić
THE ŠARENA (OR MULTI-COLOURED) MOSQUE IN TRAVNIK ITS CONSERVATION, RESTORATION, AND REVITALISATION 121

Sabira Husedžinović
CONSERVATION AND RESTORATION WORK ON THE CLOCK TOWER IN BANJALUKA 143

Ferhad Mulabegović
Hazim Handžić
THE TURKISH RESIDENCE WITH ITS GROUNDS IN BOSANSKI BROD — A PRELIMINARY PROPOSAL FOR AN ARCHITECTONIC AND URBAN PLANNING SOLUTION 151

Ahmet Hadrović
THE MINES OF OČEVLJE — YESTERDAY, TODAY, AND TOMORROW . . . 159

Mehmed Hrasnica
POJAVA I UTICAJ DJELA ARHITEKTE JOSIPA POSPIŠILA NA RAZVOJ MODERNE MISLI I PRAKSE ZAŠTITE GRADITELJSKOG NASLJEĐA U BOSNI I HERCEGOVINI 169

KULTURNA ISTORIJA

Muhamed Kreševljaković
KULTURNO-ISTORIJSKO NASLJEĐE BRNJICA 177

Ibrahim Filipović
FILIPOVIĆA ODŽAK U GLAMOČKOM POLJU 187

Radomir Bulatović
ISKOPAVANJE KAO METOD PROUČAVANJA ZDRAVSTVENE KULTURE U BiH . 203

ISTORIJA UMJETNOSTI

Svetlana Rakić
BAROKNI DUBOREZ SAMOSTANA HUMAC KOD LJUBUŠKOG 211

ZAŠTITA PRIRODE

Sofija Mikšić
RIJETKI OBLICI ORTHOPTERA U FAUNI BOSNE I HERCEGOVINE . . . 223

Svjetoslav Obratil
Sergej Matvejev
PREDLOG »CRVENE LISTE« UGROŽENIH PTICA SR BOSNE I HERCEGOVINE 227

Zvjezdica Mikulić
ŠTO JE TO »CRVENA KNJIGA« JUGOSLAVIJE 237

Vitomir Stefanović
Loti Manuševa
ŠUMSKI EKOSISTEMI BEHRAMAGINICE I MAJDANSKE PLANINE — NJIHOVA STABILNOST I ZAŠTITA 245

Mira Jurišić
HISTORIJSKI PRIKAZ FORMIRANJA ŠUMSKIH KULTURA PARK ŠUME TRAPISTI KOD BANJALUKE 253

IN MEMORIAM
Ranko Rosić (1933—1983) 261

IN MEMORIAM
Branibor-Branko Fabijanić
(1928—1985) 263

Mehmed Hrasnica
THE APPEARANCE AND INFLUENCE OF THE ARCHITECTURAL WORKS OF JOSIP POSPIŠIL ON THE DEVELOPMENT OF MODERN THEORY AND PRACTICE OF THE PROTECTION OF THE ARCHITECTURAL HERITAGE OF BOSNIA AND HERZEGOVINA 169

CULTURAL HISTORY

Muhamed Kreševljaković
THE HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE OF BRNJICA 177

Ibrahim Filipović
FILIPOVIĆA ODŽAK IN THE FIELD OF GLAMOČ 187

Radomir Bulatović
EXCAVATION AS A METHOD OF RESEARCH INTO HEALTH CULTURE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA . . . 203

HISTORY OF ARTS

Svetlana Rakić
BAROQUE WOODCARVING AT THE MONASTERY OF HUMAC NEAR LJUBUŠKI 211

PROTECTION OF NATURE

Sofija Mikšić
. 223

Svjetoslav Obratil
Sergej Matvejev
THE PROPOSED »RED LIST« FOR ENDANGERED SPECIES OF BIRDS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 227

Zvjezdica Mikulić
WHAT IS THE »RED BOOK« OF YUGOSLAVIA 237

Vitomir Stefanović
Loti Manuševa
THE FOREST ECOSYSTEMS OF BEHRAMAGINICA AND MOUNT MAJDAN — — THEIR STABILITY AND PROTECTION 245

Mira Jurišić
A HISTORICAL REVIEW OF THE FORMATION OF FOREST CULTURES IN TRAPISTI PARK-FOREST NEAR BANJALUKA 253

IN MEMORIAM
Ranko Rosić (1933—1983) 261

IN MEMORIAM
Branibor-Branko Fabijanić
(1928—1985) 263

RIJEČ REDAKCIJE

I ovaj broj-dvobroj »Naših starina« izlazi s već uobičajenim zakašnjenjem i s već gotovo ustaljenim udvajanjem svezaka. Bilo bi više nego izlišno ponovo čitaocima objašnjavati razloge koji su do toga doveli.

Radije recimo da je ovo, najnovije, izdanje naše periodične publikacije bogato raznovrsnim tekstovima mnogih saradnika koji su produkt istraživalačkih zahvata na pojedinim objektima kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa. Naime, glasilo i dalje nastavlja sa praksom praćenja raznovrsnih aktivnosti na planu konzervatorsko-restauratorskih zahvata u našoj kulturnoj baštini. Stoga je ovdje, u pojedinim stručnim elaboracijama, riječ o načinu pristupa sanaciji i revitalizaciji pojedinih objekata, izradi tehničke dokumentacije, izvedbi radova, tehničkom nadzoru, obezbjeđivanju sredstava, i sl. Tu su, pak, objelodanjena i pojedina stanovišta do kojih se došlo praćenjem stanja pojedinih objekata kulture i prirode, te ukazano na stepen oštećenja i mjere koje, s tim u vezi, treba poduzeti za njihovu zaštitu.

Pored toga u ovom broju objavljeni su i pojedini napisi koji se odnose na razne društvene akcije kojima je cilj zaštita i prezentacija kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa, s jedne, i rješavanje sve prisutnijih ekoloških problema i u našoj sredini, s druge strane.

Redakcija

PRAVNA ZAŠTITA

Mevlida Serdarević

DVADESET GODINA PRAVNE ZAŠTITE KULTURNO-ISTORIJSKOG I PRIRODNOG NASLJEĐA U BOSNI I HERCEGOVINI

Uvod

Zakone u oblasti zaštite kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa u najširem smislu možemo podijeliti u tri osnovne grupe:
— zakon (ili zakoni) koji regulišu materiju zaštite nasljeđa u cijelosti, polazeći od same definicije ovog pojma, utvrđujući, pored ostalog, načine čuvanja i uslove korišćenja svih vrsta dobara;
— zakone koji regulišu načine čuvanja i prezentacije pojedinih dijelova ili pojedinih vrsta dobara, kao što su Zakon o muzejskoj djelatnosti, Zakon o arhivskoj građi i arhivskoj službi, i sl;
— zakon koji reguliše uređenje i unapređenje prostora u okviru koga se kao njegov integralni dio nalaze i objekti nasljeđa.

Pored navedenih, postoje još i zakoni koji posredno ili djelomično regulišu određena pitanja u ovoj oblasti kao što su krivični i carinski zakoni, i dr.

Na ovom mjestu prvenstveno je riječ o zakonu (zakonima) koji reguliše materiju nasljeđa u cijelosti, sa pretenzijom da bude (budu) osnovni zakon (zakoni) u toj oblasti.

— 0 —

Do 1965-te godine na snazi su bili odvojeni zakoni o zaštiti prirode, o zaštiti spomenika i o urbanističkom planu, s tim da je te godine izvršeno njihovo konačno usaglašavanje sa Ustavom.[1]

U ovom periodu urbanistički plan nije interesantan za službu zaštite, jer reguliše načine izgradnje i uređenja naselja i pojedinih područja, ne dotičući se posebno naselja ili dijelova naselja koji imaju određene kulturne, istorijske ili eventualno prirodne značajke.[2]

Ni u dijelovima koji regulišu šta sadrži urbanistički program, urbanistički plan ili regulacioni plan ne spominju se posebno područja spomeničkog karaktera, premda su ova i u to vrijeme morala biti na neki način tretirana kroz granice građevinskog rejona ili zaštitnog pojasa.

U svakom slučaju ove planove usvajaju skupštine opština nakon provedene javne rasprave, ali bez obaveze pribavljanja mišljenja nadležne službe zaštite.

Zakonska opredjeljenja u periodu 1965—1978. godina.

Prije svega treba ukazati na činjenicu da zakoni iz 1965-te godine ne poznaju pojam »nasljeđa«, već jedino spomenike kulture i prirodu. Zakon o zaštiti spomenika kulture u svega dvadeset članova reguliše šta se sve smatra spomenikom kulture, koja je svrha zaštite i tko se zaštitom bavi.[3]

Pri tom je uzeta u obzir samo naučna i tehnička vrijednost objekta, dok se istorijska i kulturna komponenta ne spominju, te se jedino mogu svrstati pod pojam »i druge vrijednosti«.

---

1 Zakon o zaštiti prirode — prečišćen tekst objavljen je u SL SR BiH br. 4/65 od 5. II. 1965. godine, a obuhvata Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o zaštiti prirode (SL SR BiH br. 41/64) i Zakon o zaštiti prirode (SL SR BiH br. 45/61).
Zakon o zaštiti spomenika kulture — prečišćen tekst objavljen je u SL SR BiH br. 31/65 od 5. VIII. 1965., godine, a na osnovu Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o zaštiti... (SL SR BiH br. 16/65) čime je istoimeni Zakon (SL NR BiH br. 16/60) usaglašen sa Ustavom.

Zakon o urbanističkom planu — prečišćen tekst (SL SR BiH br. 4/65) donesen je na osnovu Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o urbanizmu (SL SR BiH br. 41/64); Prečišćen tekst obuhvata i Zakon o urbanističkom planu (SL NR BiH br. 41/59) i izmjene i dopune (SL NR BiH br. 5/63 i SL SR Bih br. 41/64).

2 »Naselje... smatra se jedno ili više naseljenih mjesta ili njihovih dijelova koji čine urbanu cjelinu.
Područjem... smatra se određeni prostor koji se nalazi van urbane cjeline naselja, a namijenjen je za rekreaciju, turizam, fizičku kulturu, zaštitu zdravlja, izgradnju naselja, industrijskih objekata, objekata specijalne namjene i sl.« — član 1. Zakona o urbanističkom planu.

3 »Spomenicima kulture smatraju se nepokretne i pokretne stvari i grupe stvari koji su zbog svoje naučne, tehničke i druge vrijednosti kao kulturna dobra od posebnog značaja za društvenu zajednicu.
Spomenicima kulture... smatraju se spomenici i spomen obilježja istaknutih ličnosti i događaja iz revolucije i radničkog pokreta...« — član 1. Zakona o zaštiti spomenika kulture.

Ovaj Zakon ne poznaje spomeničke cjeline ili arheološke lokalitete, koji se kasnije javljaju kao ravnopravni, uz spomenike kulture, dijelovi nepokretnog kulturno-istorijskog nasljeđa.

Ipak, to što Zakon nasljeđe svodi na spomenike kulture, ne znači da se u periodu njegove primjene formalno-pravno štite spomenici kulture u današnjem smislu te riječi. Pošto su spomenici kulture nepokretne i pokretne stvari, to je služba zaštite pod ovaj pojam slobodna uvrstiti sve ono što smatra vrijednim zaštite. Pored spomenika kulture-pojedinačnih arhitektonskih objekata ili dijelova objekata, u ovom periodu štiti se najveći dio arheoloških lokaliteta, nekropola, pojedinačnih nadgrobnika i pokretnih predmeta.

Spomeničke cjeline se pak, zbog propisane procedure, faktično tretiraju kao skup pojedinačnih spomenika[4] i njihova zaštita je zaista mukotrpan posao.

Međutim, upravo zbog tako date definicije spomenika kulture, a imajući u vidu činjenicu da se radi o šezdesetim godinama, kada se nasljeđe i u svijetu i kod nas tretira prvenstveno u užem smislu te riječi, služba zaštite svoje aktivnosti usmjerava naročito ka izučavanju i zaštiti starijih perioda, odnosno ka zaštiti rjeđih, vrijednijih, monumetalnijih i ugroženijih pojedinačinh objekata.

Iz ovih razloga, praktično u ovom periodu izostaje sistematska obrada svih vrsta nekropola, kao i formalno-pravna zaštita, kako stećaka tako i ostalih starijih grobalja,[5] zatim spomenika tehnike, dobrim dijelom objekata etnološkog karaktera, a kada je o arhitekturi riječ ruralnih cjelina, te objekata iz Austro-Ugarskog perioda i djela savremenog stvaralaštva.

— 0 —

Nasuprot Zakonu o zaštiti spomenika kulture, Zakon o zaštiti prirode je veoma širok, daleko savremeniji i detaljniji.

U okviru čitavih 44 člana reguliše se pojam objekata nasljeđa, mjere i način ostvarivanja zaštite.

Pri definiciji pojma zaštićenog objekta ili skupa objekata žive i nežive prirode, uzeta je u obzir naučna, istorijska, kulturno-prosvjetna pa i ekonomska vrijednost, odnosno posebna ljepota kao element zaštite, dok će se ekološka i rekreaciona komponenta pojaviti tek kasnije.

Objekti zaštite su rezervati, prostorno ograničena prirodna područja, razvrstani u opšte i rezervate sa određenom namjenom, zatim prirodne rijetkosti (spomenici prirode), memorijalni spomenici prirode i zaštitne zone.[6] (Nacionalni parkovi su svrstani u grupu opštih rezervata.)

U ovom periodu nastavljen je rad na formalno-pravnoj zaštiti, odnosno obavljena je zaštita brojnih geografskih, geoloških, geomorfoloških objekata i izvjesnih rijetkih biljnih i životinjskih vrsta, drvoreda i arboretuma, te nekih šumskih rezervata.

Upravo zbog ovako široko date defenicije objekata zaštite, ali i zbog samog svojstva objekata prirodnog nasljeđa da se u pravilu mogu aktivno štititi tek u okvirima zaštite, ne samo njihove sredine, već i neposredne pa i posredne okoline, odnosno čak i uz (ili uz) zaštitu tla, vode i vazduha kao resursa koji posredno ili neposredno utiču na njihovo stanje očuvanosti, služba zaštite šezdesetih godina, uz već naprijed naznačenu proceduru putem ZUP-a i uz apsolutno nedovoljna saznanja o nužnosti zaštite ovog nasljeđa (čak i u ovkiru pojedinih stručnih službi), objektivno nije ni mogla dati one rezultate koje je dala u domenu zaštite kulturno-istorijskog nasljeđa. Zapravo, konstantno se nametala potreba jačanja stručnog kadra i osnivanje posebnih zavoda za zaštitu prirode, do čega dosad nije došlo.[7]

Interesantno je da je definicija pojma zaštite prirode takva, da bi se mogla prihvatiti i danas i to za obje grupe nasljeđa: »Pod zaštitom prirode, u smislu ovog Zakona, podrazumijeva se djelotvorno staranje društvene zajednice o održavanju prirode«. (čl. 1 stav 1 Zakona)

Smatramo da jedan od razloga za potpuno ukidanje Zakona o zaštiti prirode leži i u činjenici da društvena zajednica, tih godina, objektivno nije mogla obezbjediti »djelotvorno staranje o održavanju prirode« na način utvrđen tim istim Zakonom.

— 0 —

Svrha zaštite u smislu oba zakona je očuvanje i obezbjeđenje uslova za pravilno i racionalno korišćenje objekata zaštite prema njihovoj namjeni, a u cilju zadovoljenja kulturnih (i materijalnih, kod prirode) potreba zajednice, te sprečavanje radnji koje bi posredno ili neposredno mogle promijeniti svojstva, oblik, značaj ili izgled objekta, odnosno njegov prirodni razvoj.

Da bi se ova zaštita ostvarila, utvrđena je obaveza brižljivog čuvanja predaje nalaza (postoji pravo na nagradu uz određene uslove) i zabrana izvoza, te obaveza pribavljanja saglasnos-

---

4 Sva rješenja u poslovima zaštite spomenika kulture donose se po odredbama Zakona o opštem upravnom postupku, što podrazumijeva određenu proceduru donošenje rješenja. njegovo dostavljanje zainteresovanim licima (vlasniku, korisniku . . .), rok za žalbu, rješenje po žalbi itd., a tek po prvosnažnosti rješenja i upis nastalih promjena u Z. K.

5 Nekropole stećaka su sistematski evidentirane (Bešlagić), ali ne i formalno-pravno zaštićene, pa je u Registar Zavoda BiH upisano svega 3 nekropole (Radimlja i Boljuni kod Stoca i Đurđevac kod Srebrenice) što ne odgovara ni njihovom broju, ni značaju.
Stara muslimanska groblja i to prvenstveno gradska, sa aspekta vrijednosti njihovih natpisa su uglavnom evidentirana (Mujezinović), ali ne i formalno-pravno zaštićena.
Ostala groblja su obrađivana manje sistematski, a prvenstveno u sklopu odreeđih arhitektonskih objekata kao njihova neposredna okolina.

6 ». . . zaštitne zone su određena područja, na teritoriji . . . prirodnih rezervata . . ., u kojima se sprovode specijalne mjere zaštite prirodnih objekata ili vrsta (zabrana lova, sječa, uređenje područja i sl.)« — čl. 23. Zakona o zaštiti prirode.

7 Broj stručnih saradnika u ovoj oblsti (biolog, geograf i šumarski inženjer) u svim zavodima u BiH ukupno i istovremeno nije nikad preazio brojku 7.

nosti za svaku radnju koja »bi mogla prouzrokovati promjenu oblika ili izgleda spomenika kulture ili narušiti njegov integritet...« u šta naročito spadaju sve vrste građevinskih radova na ili u blizini zaštićenog objekta.

Zavodi kao nadležne službe zaštite imaju pravo obustave radova u slučaju nepridržavanja datih uslova ili u slučaju opasnosti po arheološki ili drugi objekat zaštite.

Arheološka istraživanja i iskopavanja vrše se isključivo i jedino uz dozvolu Republičkog zavoda, kome se obavezno dostavlja izvještaj o obavljenim radovima (u roku od 3 mjeseca) i dokumentacioni materijal potreban za evidenciju i registraciju (u roku od 2 godine). Republički sekretar za kulturu određuje kome se nađeni predmeti predaju na korišćenje, a ako se isti prenose na područje druge opštine, obavezno se pribavlja mišljenje Republičkog zavoda.

Na ovaj način stvoreni su uslovi za prikupljanje dokumentacije o svim arheološkim istraživanjima obavljenim na području Bosne i Hercegovine, što je naročito značajno, s obzirom na specifičnost arheoloških iskopavanja, gdje se u određenim slučajevima uništavaju nalazi, a koja iskopavanja i istraživanja i imaju opravdanje i svrhu tek ako se dokumentacija o obavljenim radovima sačuva i učini dostupna stručnoj javnosti.

Zakon iz 1965-te godine daje veoma dobru pravnu osnovu i uslove za iscrpnu, sistematsku i racionalnu obradu podataka o brojnim ovakvim lokalitetima i arheološkim nalazima.

Kako je u oba navedena zakona utvrđena već navedena obaveza pribavljanja saglasnosti zavoda pri izvođenju raznih, pa i građevinskih radova, te dato pravo ovoj službi na obustavu istih, a s obzirom da su šezdesete i sedamdesete godine, godine brojnih većih građevinskih zahvata, u ovom periodu se vrše značajna rekognosciranja terena na temelju kojih se utvrđuju uslovi izdavanja saglasnosti, što istovremeno daje brojne nove podatke o stanju određenih objekata ili područja, utvrđuje nove arheološke lokalitete, nekropole i sl., pa se čak vrši i prenos pojedinih objekata, naravno o trošku investitora, odnosno izvođača radova.

—0—

Službu zaštite na temelju Zakona o zaštiti spomenika kulture i Zakona o zaštiti prirode obavljaju opštinski, sreski i Republički zavod, a djelatnost se odnosi na praćenje i istraživanje u ovoj oblasti, preduzimanje odgovarajućih mjera zaštite, vođenje registara, pružanje stručne pomoći, vršenje stručnog nadzora nad izvođenjem konzervatorsko-restauratorskih radova, izdavanje saglasnosti, te vršenje i drugih stručnih i upravnih poslova u ovoj oblasti.

Republički zavod vrši nadzor nad radom sreskog, a ovaj nad radom opštinskog zavoda (kojih na području djelovanja sreskog zavoda ni nema), a po istom principu utvrđena je i teritorijalna nadležnost u pogledu vršenja poslova zaštite.

Sve do 1976. godine na području SR BiH djeluju samo tri zavoda: zavod u Mostaru osnovan kao sreski, zavod u Sarajevu osnovan kao gradski i Republički zavod (također u Sarajevu), nakon čega je osnovan zavod u Banja Luci i nedavno zavod u Tuzli, oba za područja gradova.[8]

Nadzor nad zakonitošću rada zavoda vrše opštinski odnosno sreski organi uprave nadležni za poslove kulture, a nad radom Republičkog zavoda nadzor vrši Republički sekretarijat za kulturu.

»Proučavanjem« i održavanjem spomenika kulture bave se i posebne ustanove (muzeji, galerije i sl.), a inventarisani muzejski materijal smatra se predmetima koji imaju svojstva spomenika kulture, dok ova svojstva imaju samo određene vrste arhivskog i bibliotečnog materijala.

Ovakve određene vrste odnosno inventarisani materijal potpadaju, kada je riječ o zaštiti i čuvanju, pod odredbe Zakona o zaštiti spomenika kulture i, naravno, pod odredbe odgovarajućeg zakona iz te oblasti. Zavodi samostalno ili na prijedlog drugih zainteresovanih u upravnom postupku donose rješenja o zaštiti određenih objekata ili predmeta, te vrše upis u odgovarajuće registre.

(Zakon o zaštiti prirode predviđa obavezu objavljivanja upisa i nastalih promjena u SL BiH, ali se ova odredba u praksi ne sprovodi, bar kada je riječ o rješenjima Republičkog zavoda.) Sve nepokretnosti, sem rezervata i memorijalnih područja, upisuju se u zemljišne knjige.

U periodu 1965. do 1978. godine Republički zavod je donio rješenje o zaštiti ukupno 1230 objekata, predmeta i lokaliteta, i to 924 u oblasti zaštite kulturno-istorijskog i 306 u oblasti prirodnog nasljeđa.

---

8 Zavod u Mostaru osnovan je 1960. godine kao sreski zavod. Nakon ukidanja srezova, s obzirom da je prava i dužnosti srezova preuzela Republika, zavod u Mostaru je pripojen Republičkom zavodu u Sarajevu kao njegovo istureno odjeljenje 1970. godine.
Nakon usvajanja Amandmana XIX na Ustav SR BiH ovo odjeljenje se konstituiše kao OOUR (1972. godine) bez svojstva pravnog lica (na osnovu mišljenja Republičkog sekretarijata za obrazovanje i kulturu br. 02-633/35 od 2. IX 72.), a nakon usvajanja Zakona o konstituisanju i upisu u sudski registar organizacija udruženog rada (SL SFRJ br. 22/73) kao OOUR sa svojstvom pravnog lica. 1972. god .u okviru Republičkog zavoda formiraju se tri OOUR-a i to:
— Republički centar za zaštitu spomenik kulture u Sarajevu;
— Republički centar za zaštitu prirode u Sarajevu;
— Regionalni centar za zaštitu spomenika kulture i prirode u Mostaru
U momentu podnošenja zahtjeva za registraciju kod nadležnog suda prva OOUR imala je ukupno 22 člana kolektiva, druga 5 (pet), a treća ukupno 7 (sedam) članova.
U ovom slučaju pokrenut je spor, ali je tužba povučena. 1979 god. (ili nešto ranije) Regionalni centar u Mostaru donosi odluku o izdvajanju, a kako na istu preostale OOUR nisu uložile prigovor, niti je u tom smislu dato kakvo uputstvo ili mišljenje Republičkog komiteta za obrazovanje, nauku, kulturu i fizičku kulturu kao organa koji vrši nadzor nad zakonitošću rada Republičkog zavoda (sada Zavoda BiH) to ova odluka postaje pravosnažna. Formira se Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode u Mostaru kao samostalna radna organizacija, a preostale osnovne organizacije se ukidaju i formira Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode BiH u Sarajevu, 1980. god.

ZAŠTITA I KORIŠĆENJE KULTURNO-ISTORIJSKOG I PRIRODNOG NASLJEĐA U PERIODU 1978 — 1985. GODINE

Usvajanje Zakona o prostornom uređenju (SL SR BiH br. 13/74), a prije svega usvajanje Zakona o udruženom radu (SLSFRJ br. 53/76) koji je na nov način regulisao pitanja organizacije rada općenito, a s tim u vezi i rada i posebno nadležnosti društveno-političkih zajednica, dovelo je do ukidanja već zastarjelih zakona iz 65. godine.

Istovremeno, nova saznanja, rezultat pored ostalog, djelovanja i zakona iz 65. god., ali i kretanja u ovoj oblasti na širem planu, dala su osnov za drugačiju i sveobuhvatniju definiciju nasljeđa.

Želeći da reguliše planiranje i uređenje prostora kroz »cjelovito staranje o prirodnoj i izgrađenoj cjelini«, Zakon o prostornom uređenju preuzima regulisanje zaštite nepokretnog, kako kulturno-istorijskog tako i prirodnog nasljeđa, kao dijela određenog prostora, odnosno dijela prirodne i urbane cjeline, ostavljajući posebnim zakonima regulisanje pitanja zaštite spomenika kulture i prirodnih znamenitosti i rijetkosti.

Pri tome faktično preuzima zaštitu i spomenika kulture u dijelu u kome su to nepokretnosti određenih »kulturno-naučnih, arhitektonskih, umjetničkih i etnoloških vrijednosti«.[9]

Kod prirodnog nasljeđa, mjere zaštite samo jednog malog segmenta-prirodnih znamenitosti i rijetkosti, ostavljene su posebnim zakonima, iako je opće poznata činjenica da se prirodne znamenitosti i rijetkosti objektivno štite tek uz zaštitu njihovih staništa, a to znači da se štite na ili u okviru određenog prostora: rezervata, parka ili područja, dajući mu one karakteristike zbog kojih se djelomično ili u cjelosti taj isti prostor i tretira kao rezervat, park ili područje određenih vrijednosti.[10]

Zaštita i unapređenje čovjekove sredine u okviru koje se nalazi i nasljeđe kao njegov važan segment, ostvaruje se, prije svega, planiranjem, adekvatnim upravljanjem, posebnom zaštitom i sprečavanjem radnji koje bi mogle ugroziti vrijednosti »sredine nastale prirodnim razvojem i djelovanjem čovjeka...«

Planiranjem prostora, odnosno naselja utvrđuje se politika i mjere uređenja prostora i izgradnje naselja, a ovo se vrši kroz razvojne i regulacione planove, koje nakon javne rasprave usvaja skupština nadležne društveno-političke zajedince. Prethodnu verifikaciju planova vrši Republički komitet za prostorno uređenje, zaštitu i unapređenje čovjekove sredine.

Zakon utvrđuje obavezu nosioca pripreme plana da obezbjedi saradnju i usaglašavanje stavova sa, pored ostalih, i službom zaštite.

Kada je riječ o kulturno-istorijskom nasljeđu, radi obezbjeđenja uslova adekvatnog upravljanja, predviđena je obaveza valorizacije nasljeđa, izrada programa revitalizacije, te izvođenje radova na konzervaciji, restauraciji i revitalizaciji zaštićenog područja i cjeline. Također je utvrđena i obaveza pregleda idejnih projekata saobraćajnica, a u svrhu očuvanja i valorizacije prirodnih i urbanih vrijednosti koje ovakvom izgradnjom mogu biti ugrožene (posebno arheološki lokaliteti), kao i obaveza pribavljanja saglasnosti nadležne službe zaštite za radove na zaštićenim područjima, ako usvojeni plan tog područja ne sadrži mjere zaštite.

Sprečavanje radnji koje bi mogle ugroziti objekte nasljeđa pored naprijed navedenog vrše se i kontrolom zagađivača putem davanja posebnih saglasnosti od strane republičkog organa uprave nadležnog za poslove urbanizma i Komisije za zaštitu čovjekove sredine u čijem radu učestvuje i predstavnik službe zaštite.

— 0 —

Zakonom o zaštiti i korišćenju kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa po prvi put kod nas na jedinstven način regulisana je materija i kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa, čemu je ostao dosljedan i novi važeći istoimeni Zakon iz 1985. godine.[11]

Definicija kulturno-istorijskog nasljeđa u zakonima iz 1978. i 1985. godine gotovo je identična, te obuhvata, ne samo spomenike kulture (građevinsko-arhitektonske, fortifikacione i druge objekte i dijelove objekata), već i spomeničke cjeline (naselja, dijelove naselja, grupe građevina i nekropole), arheološke lokalitete i spomen obilježja. Pored navedenih, koji se u pravilu tretiraju kao nepokretna dobra, ovo nasljeđe obuhvata i djela iz oblasti likovnih i primijenjenih umjetnosti, zanatstva, tehnike, muzejski materijal, arhivsku građu, biblioteke, stare i rijetke knjige, film i filmsku građu.

Materija zaštite graditeljskog kao dijela kulturno-istorijskog nasljeđa, istovremeno, ali ne i identično, regulisana je i Zakonom o prostornom

---

9 U okviru Glave »Zaštita i unapređenje čovjekove sredine« utvrđuje se zaštita istorijskog područja i graditeljskog nasljeđa, te prirodnih područja i prirodnih vrijednosti.
Istorijsko područje i graditeljsko nasljeđe obuhvata: arheološka nalazišta, istorijske gradske cjeline (jezgra gradova, dijelovi gradova, naselja i sl.), istorijske seoske cjeline, istorijske ansamble (grupe građevina, veće graćevine sa okolinom, gradine, utvrde, nekropole i sl.), memorijalne cjeline i spomen obilježja i spomenike graditeljskog nasljeđa (spomenike arhitekture, mostovi i sl.). — čl. 55. Zakona o prostornom uređenju.

10 Posebno vrijedna prirodna područja i prirodne vrijednosti su nacionalni i regionalni parkovi, rezervati prirode, predjeli prirodnih ljepota i istorijski predjeli, vrijedne vode i vodotoci, odnosno dijelovi vodotoka, obale rijeka, jezera i mora, planinska, primorska i druga rekreaciona područja, prirodne znamenitosti i rijetkosti, biljne i životinjske vrste i njihove zajednice. — čl. 45 ZPU.

11 Zakon o zaštiti kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa — SL SR BiH br. 3/78 —ukinuo je zakone iz 1965. god., s tim da su pojedine odredbe Zakona o zaštiti prirode još ranije ukinute Zakonom o prostornom uređenju.

uređenju i Zakonom o zaštiti..., što je uz ostalo, imalo i ima određene posljedice o čemu će posebno biti riječ (Ova nelogičnost ispravljena je tek 1986. godine.[12]

Premda je predviđena zaštita naziva mjesta, ulica, tragova i drugih obilježja, Zakon o zaštiti se bavi prvenstveno regulisanjem zaštite i uslova korišćenja materijalnog dijela nasljeđa sa akcentom na nepokretnom dijelu dobara, što je i logično, s obzirom da je zaštita i prezentacija pokretnih dobara regulisana i drugim zakonima. Pitanje zaštite predajnih dobara (pjesma, ples, priča, običaj i sl.) nije ovim Zakonom regulisano i u tom smislu sam njegov naziv je neadekvatan.

— 0 —

Prirodno nasljeđe, čini se, daleko je potpunije regulisano Zakonom iz 85.

Dok Zakon iz 1978. god. uzima u obzir samo njegovu naučnu, kulturnu, obrazovnu i estetsku vrijednost, što je apsolutno nedovoljno, i dok je u definiciji ista u cijelosti usaglašena sa ZPU-om, Zakon iz 1985. god. uzima u obzir i istorijski, rekreacioni i što je naročito važno ekološki značaj objekta prirodnog nasljeđa.

Prema osnovnim svojstvima i njihovom porijeklu (potpuno novi element vrednovanja) važeći Zakon prirodno nasljeđe svrstava u tri osnovne grupe: prirodni parkovi i predjeli, rezervati prirode i već ranije tretirane prirodne znamenitosti i rijetkosti.

Sužavajući pojam prirodnog nasljeđa na znamenitosti i rijetkosti[13] iz domena zaštite u smislu Zakona iz 78 isključena su ona područja na kojima nema objekata od posebnog kulturnog značaja ili prirodnih rijetkosti »kao sastavnih dijelova cjeline«, a to znači da su iz domena zaštite formalno-pravno isključeni regionalni parkovi, prostorno ograničena područja, krajolici..., odnosno prirodno-prostorne kategorije koje se u smislu Zakona o prostornom uređenju smatraju prirodnim nasljeđem, a koje bi s obzirom na naziv Zakona o zaštiti... trebale spadati u domen interesovanja službe zaštite.

U praksi se postavlja ne samo pitanje ingerencije službe zaštite u odnosu na ovakvo definisano prirodno nasljeđe, već i pitanje egzistencije rješenja kojima su određena područja (šumska, ornitološka, geomorfološka i sl.) stavljena pod zakonsku zaštitu prema Zakonu iz 1965-te godine.

Naime, prema slovu Zakona iz '78. ova rješenja su i dalje na snazi i takvi objekti »smatraju se zaštićenim po odredbama ovog zakona...«, a ipak njihova zaštita izlazi iz okvira materije koju reguliše taj isti Zakon.

Tako je rješenjem Zavoda BiH svojevremeno zaštićen Štrbački buk na rijeci Uni, koji jeste prirodna znamenitost, ali s obzirom da nema objekata ili ostataka objekata od posebnog kulturno-istorijskog značaja »kao sastavnih dijelova jedinstvene cjeline«, ne bi se mogao smatrati objektom prirodnog nasljeđa u smislu Zakona iz 78.

Sličan slučaj je i sa Hutovim blatom, ornitološkim rezervatom Bardača, sedrenim područjem Vrtoljice i sl.

Novim Zakonom raniji propust je ispravljen, ali su ostale određene negativne posljedice, kao što je gradnja unutar zaštićenih područja, lov, ribolov i sl., jer služba zaštite, objektivno nije u mogućnosti u periodu od 1978 (pa i ranije od 1974. obzirom na ZPU) do 1985. god. do kraja zaoštriti ova pitanja, pored ostalog i iz naprijed navedenih razloga.

— 0 —

Zakon o zaštiti... ukida pravo zavoda, do tada isključivo nadležne službe zaštite, da kao prvostepeni organi donose rješenja o zaštiti, odnosno da rješavaju u upravnom postupku o uslovima i mogućnostima izvođenja radova na zaštićenim dobrima. (Izuzetak su arheološka i druga istraživanja kod kojih u prvom stepenu odlučuje Zavod BiH, a po žalbi Republički komitet za obrazovanje...).

Istina, i dalje je za radove na nepokretnim zaštićenim dobrima, kao i dobrima koja uživaju prethodnu zaštitu, te njihovoj bližoj okolini, kojim bi se mogao mijenjati njihov izgled, svojstvo autentičnost ili izvornost, potrebno pribaviti saglasnost nadležnog zavoda ili Zavoda BiH, ali ne u smislu i na temelju ZUP-a. Ako se radi o građevinskim radovima u smislu Zakona o prostornom uređenju, ova saglasnost je jedna od niza drugih koje prethode građevinskoj dozvoli ili urbanističkoj saglasnosti, koje na temelju ZUP-a izdaju urbanističke službe.

Međutim, nisu svi radovi ni objekti zaštite građevinski u smislu ZPU-a niti se radovi izvode samo na nepokretnim dobrima.

A Zakon predviđa obavezu pribavljanja saglasnosti za radove na nepokretnim, iako iz čitavog teksta proizlazi i briga o pokretnim dobrima nasljeđa.

Praktična posljedica nedorečenosti Zakona u naprijed navedenom smislu, kao i stavljanja akcenta na graditeljsko nasljeđe je ta, da služba zaštite relativno bezuspješno intervenira kada se izvode neadekvatni radovi u enterijeru, na pokretnim predmetima, nekropolama, ali i nekim građevinskim objektima, s tim da je u potonjim slučajevima prvenstveno uzrok organizacija urbanističkih službi i planiranje, a manje navedena nedorečenost Zakona.

Treba ukazati da su navedene urbanističke službe vezane određenom procedurom, da su obavezne tražiti »preispitivanje datih rješenja« od

---

12 1986 godine usvojene su Izmjene i dopune Zakona o prostornom uređenju čime je izvršeno njegovo usaglašavanje sa Zakonom o zaštiti... iz 1985. god.

13 ».. — prirodne znamenitosti (prostorno ograničena područja sa objektima ili ostacima objekata od posebnog kulturno-istorijskog značaja i prirodnim rijetkostima kao sastavnim dijelovima jedinstvene cjeline), — prirodne rijetkosti (rijetke, prorijeđene ili ugrožene biljne i životinjske vrste i njihova staništa i zajednice koje su zbog svojih specifičnih oblika ili rijetkosti od značaja za kulturu). — čl. 2 Zakona iz 78.

one iste službe koja je odobrila određene radove koji se smatraju nedopuštenim u smislu Zakona o zaštiti. A tko će poništiti vlastito rješenje, ako iza toga stoje sredstva koja treba naknaditi, a i mnogi drugi problemi?!

U tom smislu Zavod BiH ima nekoliko bezuspješnih pokušaja intervencija, kao što je slučaj bespravne izgradnje ljetnje pozornice uz Stari grad Srebrenik (investitor SIZ kulture Srebrenik), asfaltiranja puta preko arheološkog lokaliteta crkve Sv. Nikole u Arnautovićima — SO Visoko (investitor radova Mjesna zajednica istoimenog sela), dogradnja Medrese u Cazinu (građevinska dozvola uredno pribavljena i pored negativnog stava nadležne službe zaštite — investitor vlasnik objekta) i sl.

U praksi za radove u enterijeru ili na pokretnim predmetima saglasnost zavoda se veoma rijetko ili nikako ne traži. Izuzetak čine radovi na djelima likovnog stvaralaštva u posjedu građansko-pravnih lica, a i to nije uvijek slučaj.

Uostalom, pošto svoju saglasnost zavod ne daje u formi rješenja, Zakon nije predvidio žalbeni postupak (sem kod arheoloških istraživanja o čemu je naprijed bilo riječi), to nije utvrđen organ koji će kao nadležni rješavati eventualno nastali spor.

(Do 1978. god. sve predmete u oblasti zaštite naselja rješavao je Republički komitet za obrazovanje, nauku, kulturu i fizičku kulturu kao drugostepeni organ. Od 1978 za predmete vezane za građevinske radove u smislu ZPU-a na objektima zaštite ili vezano za ove objekte nadležan je Republički komitet za urbanizam. Za ostale radove trebalo bi nadležan biti i dalje Republički komitet za obrazovanje..., ali to u važećem Zakonu nije izričito rečeno.)

Dakako, za ovakve radove ostaje mogućnost vođenja sudskog spora (nastala šteta i sl.) u kom slučaju se nameće problem nadležnosti, s obzirom na kategorizaciju objekata.

— 0 —

Sa Zakonom iz '78. javlja se po prvi put kategorizacija dobara. Prvu kategoriju čine objekti od univerzalnog ili izuzetnog značaja, drugu objekti od naročitog značaja za istoriju i kulturu naroda i narodnosti SFRJ, odnosno SR BiH, a treću ostali objekti nasljeđa. Svojstva objekta I i II kategorije utvrđuje Zavod BiH, a odluku o stavljanju pod zaštitu trebalo je da donosi Skupština SR BiH ili organ koga ona ovlasti i da ujedno odredi kome se tako zaštićeni objekat povjerava na čuvanje. Treću kategoriju utvrđuje nadležni zavod, odnosno skupština opštine.

Bliže kriterije za kategorizaciju po vrstama dobara i postupak trebalo je da se utvrde društvenim dogovorom, koji međutim nije nikada donesen.[14]

Posljedice nedostatka zvaničnih kriterija za kategorizaciju su višestruke.

Sa jedne strane u periodu 1978—1985 ni jedan novi objekat, bilo kulturno-istorijskog bilo prirodnog nasljeđa u SR BiH nije stavljen pod zakonsku zaštitu,[15] niti je sa nekog objekta zaštita skinuta (s obzirom da je postupak i nadležnost u ovakvim slučajevima identičan). Iz istih razloga služba zaštite nema uspjeha ni na sudu. Tako je Zavod BiH praktično izgubio spor oko naknade štete zbog oštećenja praistorijske gradine Lib — SO Duvno, jer nije uspio dokazati da je Gradina objekat I ili II kategorije, a time ni da je Zavod BiH aktivno legitimisan za vođenje spora.[16]

Uslijed nedostatka Dogovora dolazi do sukoba nadležnosti i do stvaranja različitih kriterija u provođenju zaštite.

Ako se sada vratimo na Zakon o prostornom uređenju, koji je preuzeo brigu o graditeljskom nasljeđu i prema kome građevinske dozvole i urbanističke saglasnosti za radove na ili u blizini zaštićenih objekata ili cjelina daju nadležni organi iz oblasti urbanizma, a da je saglasnost službe zaštite samo jedna od podloga za ovu dozvolu ili saglasnost, onda je sasvim logična posljedica (kada kriterija u kategorizaciji, a time ni nadležnosti nema) da se radovi izvode uz saglasnost one službe zaštite koja je »spremnija« dati pozitivno mišljenje ili čak mimo pribavljene saglasnosti odnosno protivno datim uslovima.

Poznat je slučaj izgradnje nove stambene zgrade unutar zaštićenog stambenog kompleksa Begovina u Stocu, za čiju gradnju je data građevinska dozvola uz prethodno pribavljenu saglasnost Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode Mostar. Sličan slučaj je sa dozvolom za rušenje porodične stambene zgrade tzv. Ćelića kuće također u Stocu. (Istina ova kuća je uživala samo tzv. prethodnu zaštitu), probijanja bedema u starom gradu Trebinju gdje brigu o zaštiti vodi tzv. »istureno odjeljenje« Reg. zavoda u Mostaru i sl.

Izvođenje radova na ili u blizini objekta zaštite bez saglasnosti zavoda naročito je izraženo na područjima koja nisu pokrivena odgovarajućim planovima (npr. ruralne aglomeracije) gdje ni urbanističke službe, objektivno nisu u mogućnosti adekvatno i blagovremeno intervenirati.

---

14. Dogovor je trebalo da zaključe Skupština SR BiH, RK SSRN, Republički odbor SUBNOR-a, SIZ kulture i organizacije za zaštitu — čl. 10 Zakona iz 78.

15 U jednom slučaju predložena je zaštita arheološkog lokaliteta Suvaja kod Bos. Dubice, ali prijedlog Zavoda BiH, koliko je poznato, nije ni razmatran.

16 Gradina Lib u momentu oštećenja nije bila formalnopravno zaštićena, ali prema podacima kojima Zavod BiH raspolaže, prema mišljenju Zemaljskog muzeja i naročito prema mišljenju Akademije nauka i umjetnosti SR BiH datom upravo povodom nastalog spora, to je izuzetno vrijedan objekat. ».. Radi se o jednom od rijetkih primjeraka razvijene praistorijske aglomerizacije sa utvrđenom nekropolom i širim naseljem oko njega... jasno pokazuje da se ovdje radi o jednom od najrazvijenijih naselja iz doba autohtonog razvoja ilirskog plemena Dalmata... Da je ovo daleko najznačajnija gradina u okviru 110 istraženih lokaliteta. Prema tome ovaj objekat spada u I kategoriju te vrste spomenika...«
(Izvod iz mišljenja Akademije nauka i umjetnosti BiH br. 01-02-109/83). Kako je na Gradini bespravno podignut TV pretvarač, Zavod BiH je tužio SO Duvno radi naknade štete, a zbog oštećenja objekta. Sud je odbio tužbeni zahtjev, uvažavajući prigovor da se ne radi o objektu one kategorije za koju je nadležan Zavod BiH.

Kompleks Begovine Stolac Begovina Stolac zaštićena rješenjem Zavoda BiH br. 754/52, odnosno novim rješenjem br. 09—686—3/69, (upisan u registar nepokretnih spomenika kulture pod rednim br. 45), zajedno sa Velagićevinom na Buni kod Mostara najvrijedniji i jedini zaštićeni stambeni kompleks u BIH.

Zakon iz 85. mijenja kategoriju dobara u toliko što u I kategoriju ubraja i dobra iz spiska svjetske baštine, a bliže kriterije kategorizacije utvrđuje odgovarajućim Pravilnikom.[17] Na ovaj način otklonjene su smetnje predlaganju zaštite i kategorizaciji ranije zaštićenih dobara.

Postupak i predlaganje zaštite u odnosu na raniji Zakon dosta su izmjenjeni.

Na prijedlog nadležnog zavoda skupština općine proglašava zaštićenim objekte nasljeđa, a na prijedlog Zavoda BiH, odnosno organizacije za zaštitu koju je osnovala Republika, Skupština SR BiH »dobra od posebnog značaja za Republiku«.

Dakle, po prvi put u postupku formalno-pravne zaštite uključuju se i druge organizacije zaštite, sem zavoda.[18] Ovako zakonsko opredjeljenje sasvim je u skladu sa principom da se sva dobra štite na temelju istih kriterija i tendencijom da se čitava služba zaštite u svom radu što više poveže.

Prijedlog za proglašenje dobra zaštićenim[19] ima se razmatrati u roku od 6 mjeseci od dana dostavljanja. Dobra je okolnost da zakonodavac ne ograničava pravo ponavljanja datog prijedloga. Ova okolnost uz institut prethodne zaštite o čemu će naknadno biti riječi, trebala bi praktično omogućiti zaštitu svih zaista vrijednih dobara, bez obzira na trenutne interese, svijest o potrebi zaštite, odnosno mogućnosti i potrebe kako vlasnika, tako i imaoca pojedinih objekata.

Zakon je u skladu sa ZUR-om i tendencijom podruštvavljanja djelatnosti, predvidio da skupština općine čije područje nije obuhvaćeno djelatnošću zavoda, povjerava poslove iz djelokruga zavoda organizaciji za zaštitu (muzeju, arhivu, nacionalnom parku, galeriji ili biblioteci) sa svoga područja koja ispunjava uslove u skladu sa odredbama istog Zakona ili Zavodu BiH, a izuzetno i drugoj organizaciji udruženog rada.[20] (čl. 17 Zakona)

---

17 Pravilnik o bližim kriterijima za kategorizaciju dobara kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa kao i postupak za kategorizaciju — SL SR BiH br. 29/86.

18 U ovom trenutku to su Zemaljski muzej, Muzej Revolucije, Arhiv BiH, Umjetnička galerija BiH i Narodna i univerzitetska biblioteka. Da li će se pojaviti i neki od instituta koji posjeduju ili vode brigu i o određenim rukopisima, arhivskim dokumentima ili knjigama, ostaje da se vidi.

19 Akt o proglašenju dobra zaštićenim, pored ostalog sadrži osnovne podatke o objektu, granice zaštite sa neposrednom okolinom, kategoriju, mjere za zaštitu, uređenje i korišćenje, kome se dobro povjerava na čuvanje, izvore sredstava itd., pa je logično da ove podatke sadrži i prijedlog za proglašenje zaštite. U tom slučaju nameće se pitanje obezbjeđenja posebnih sredstava za prikupljavanje i izradu dokumentacije, što službu stavlja pred nesagledive poteškoće, naročito kada se radi o većim spomeničkim cjelinama, rezervatima i sl. Stvarnu težinu ovog problema pokazat će praksa, s obzirom da tek predstoji rad na kategorizaciji i predlaganju zaštite na zakonom predviđeni način.

Datim zakonskim rješenjem stvorena je mogućnost:

— da skupština opštine nikome ne povjeri ili nikome na duži period ne povjeri poslove zaštite (s obzirom da Zakon ne predviđa nikakvu sankciju niti daje rok u kome se ova zakonska odredba ima ispuniti) što se već u praksi, ne rijetko, dešava,[21] ili

— da skupština opštine povjeri poslove zaštite čas jednom čas drugom zavodu, ovisno o njihovom kvalitetu u radu, materijalnim mogućnostima, ali i interesima skupština opština vezanim ne samo za objekte nasljeđa.[22] Dakle, više ne postoji automatizam u pokrivanju određenom službom zaštite one teritorije BiH, koja iz raznih razloga, nema vlastitu službu dok se takva ne osnuje ili se ne povjeri nekoj službi sa drugog područja.

Bez obzira koliko društveno-političke zajednice jesu i trebaju biti samostalne u odlučivanju, objekti kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa su dobra toliko specifična, njihova zaštita je toliko osjetljiva, a djelatnost zaštite i korišćenja dobara »od posebnog društvenog interesa« (čl. 6 Zakona), da se navedeno rješenje može smatrati izvjesnim propustom Zakona, sem ako se ne smatra, a praksa upućuje na to, da poslove zaštite mogu obavljati urbanističke službe na temelju i u smislu Zakona o prostornom uređenju.

Treba napomenuti da navedeno rješenje neće imati negativnog odraza na zaštitu objekata I i II kategorije (kada se kategorizacija zaštićenih objekata obavi) s obzirom da uslove zaštite direktno ili indirektno utvrđuje Zavod BiH, odnosno s obzirom da je njegova nadležnost u ovom pravcu jasno definisana.

Ovaj nedostatak mogao bi se negativno reflektovati na brojne još nevalorizovane ili nezaštićene objekte, arheološke nalaze, nekropole, ruralnu aglomeraciju i naročito pokretne predmete, odnosno na brojno nasljeđe, za sada vjerovatno treće kategorije, koje bi usljed nedostatka sistematske brige moglo biti, bar za izvjesno vrijeme, djelomično ili u cjelosti prepušteno samo sebi.

I Zakon iz '78. godine opredjelio se za obavljanje djelatnosti zaštite od strane ostalih organizacija za zaštitu, s tim da praksa nije dala očekivane rezultate.

Naime, nije poznato da su muzeji (Travnik na pr.) kojima je povjerena djelatnost zaštite u smislu Zakona, u međuvremenu kadrovski ojačali, a slijedom toga, ni da su osposobljeni za obavljanje ove djelatnosti na način i u smislu istog Zakona.

Suprotno tome, u oblasti arheoloških istraživanja, u periodu 78—85, s obzirom da postoji zakonska obaveza pribavljanja odobrenja za ova istraživanja od organizacije za zaštitu, a ne samo od Zavoda BiH (što je do 78 bio slučaj), izgubljena je mogućnost prikupljanja jedinstvenih podataka o ovim radovima, a pojedini radovi su obavljeni a da još uvijek nisu dostavljeni izvještaji o radu, niti su isti objavljeni u stručnoj literaturi.

Odgovarajuća kadrovska osposobljenost je preduslov kvalitetnom radu i na ovoj treba insistirati i kod odgovarajućih društveno-političkih zajednica, a naročito kod registarskih sudova da se uslovi Zakona poštuju, te primjenjivati prekršajne sankcije predviđene važećim Zakonom.

— 0 —

Kako će se odvijati kategorizacija [23] i predlaganje zaštite i da li će kriteriji zaštite biti jedinstveni, odnosno da li će se javljati tendencija svrstavanja dobara u »više« ili »niže« kategorije od objektivno pripadajućih, pokazat će vrijeme. Za sada se zna da je Zavod BiH zadužen za staranje o »jedinstvenoj primjeni kriterija za kategorizaciju i o postupku za kategorizaciju«, bez mogućnosti intervencije u slučaju da se ovo »staranje« ne odvija na željeni način.

Činjenica je da se na ovom planu do sada nije mnogo učinilo, odnosno da rad na kategorizaciji tek predstoji, te da je to trajan proces ovisan prvenstveno o vrijednosti i stanju objekata zaštite, ali i interesima, potrebama i mogućnostima kako nadležne društveno-političke zajednice, tako i vlasnika i korisnika, te o saznanjima i stručnih službi i nauke u cijelosti. (Uostalom, kao primjer može se navesti slučaj poznate gradske cjeline koja je u jednom periodu novije istorije rušena da bi se prostor »očistio« i osposobio za novu namjenu, a potom se ista revitalizira i svrstava u najveću kategoriju nasljeđa određene vrste).

Kao što određeno dobro iz raznih razloga može da postaje sve vrijednije i slijedom toga, da iz jedne kategorije prelazi u veću, objektivno se može desiti, da usljed djelovanja prirodnih, a naročito ljudskog faktora, pojedino dobro izgubi ona svojstva zbog kojih je i stavljeno pod zakonsku zaštitu.[24] Za sada, a imajući u vidu Pravil-

---

20 Prema mišljenju Republičkog komiteta za obrazovanje... br. 02-624-5/86 upućenom Izvršnim odborima skupština opština aprila 86., skupština opštine može ove poslove povjeriti i zavodu sa područja druge opštine odnosno drugih opština.

21 I pored zahtjeva, Republički komitet za obrazovanje... nije Zavodu BiH do polovice 88. god. dostavio podatke o povjerenim poslovima zaštite na teritoriji BiH, niti Zavod BiH takve podatke u cjelosti posjeduje. Postoje indicije da je dobar dio teritorije, za sada, »nepokriven« u smislu čl. 17 Zakona.

22 SO Čapljina i SO Livno povjerili su poslove zaštite prvo Regionalnom zavodu Mostar, a potom od 1986 god. Zavodu BiH, dok je SO Stolac postupio dosta neuobičajeno: poslove zaštite od 85. povjerio je Zavodu BiH ali i dalje finansira osnovnu djelatnost Regionalnog zavoda Mostar, istina sa gotovo simboličnim sredstvima.

23 Zakon izričito navodi da se raniije zaštićena dobra smatraju zaštićenim dok se ne izvrši njihova kategorizacija. Isto se ima izvršiti u roku 2 odnosno 3 godine od dana usvajanja Zakona.

24 Na zahtjev zainteresovanih, prije nekoliko godina Zavod BiH je dozvolio rušenje starog hrasta u Purscu, bez obzira što je bio zaštićen, jer je predstavljao opasnost po spomenik kulture Hasan-Kjafijino turbe i naročito po ljude i okolinu. Isti još uvijek nije uklonjen! Trenutno se sličan problem nameće u vezi sa očuvanjem jedne stare džamije u Kreševu.

nik o vođenju registra... i u buduće, postupak »skidanja« zaštite je identičan postupku stavljanja pod zakonsku zaštitu.

Kako zavodi sami ne donose rješenja o zaštiti već predlažu proglašenje, to znači da više ne donose ni rješenja »o skidanju« zaštite već samo isto predlažu, nameće se pitanje: da li predlagač ostaje obavezan da se brine o ovakvom dobru, ako nadležna skupština ne prihvati prijedlog za »skidanje« zaštite, odnosno do kada je obavezan brinuti se o takvom objektu.

Ovo na izgled marginalno pitanje, nije potpuno beznačajno kada je riječ o ruševnim objektima koji predstavljaju opasnost po okolinu, o objektima u koje su uložena određena društvena sredstva, o zakonskim beneficijama u pogledu poreskih olakšica i sl.

Logično bi bilo da obaveze staranja o takvom objektu prestaje danom podnošenja prijedloga nadležnom organu, odnosno danom obavještenja da je predmetni objekat izgubio svojstvo zaštićenog dobra i da sa tim danom gubi sve zakonom utvrđene pogodnosti koje je kao zaštićeno dobro uživao.

—0—

Pojam zaštite obuhvata i tzv. prethodnu zaštitu, što je veoma značajna novina Zakona.[25]

Prethodna zaštita je ona zaštita koja prethodi punoj formalno-pravnoj, a podrazumijeva ne samo evidenciju, već i sve ostale radnje koje imaju za cilj očuvanje objekta ili područja za koje se predpostavlja da može imati svojstvo kulturno-istorijskog prirodnog nasljeđa.

Data formulacija prethodne zaštite[26] omogućuje daleko efikasniji rad i spasavanje brojnih dobara, naročito stećaka, starijih grobalja, pokretnih predmeta i sl., koji su, iako relativno brojni ili upravo zato što su relativno brojni, manjim dijelom formalno-pravno zaštićeni. Da bi prethodna zaštita imala svoga efekta, utvrđena je obaveza zavoda i organizacija za zaštitu da obavijeste društveno-pravna, građansko-pravna i fizička lica koja su u posjedu ovakvih predmeta ili objekata kao i nadležni opštinski organ uprave o prethodnoj zaštiti.

Istovremeno da bi se spriječilo neargumentovano ili neopravdano korištenje ovim instrumentom, zakonodavac je predvidio prekršajnu sankciju zavoda u slučaju nepreduzimanja mjera zaštite na dobrima koja uživaju prethodnu zaštitu.

Na ovaj način stručnjaci zavoda nastoje, sa jedne strane, prethodnom zaštitom obuhvatiti što veći broj objekata odnosno područja, a s druge, moraju imate realne i argumentovane kriterije, jer neopravdano povećanje objekata koji uživaju prethodnu zaštitu onemogućuje efikasnost u radu i dovodi službu pod udar prekršajnih sankcija.

Istovremeno nameću se čisto praktična pitanja kao što su na pr:

— u kom momentu i koji objekti etnološkog nasljeđa uživaju prethodnu zaštitu i koga sve obavijestiti?

— koga sve obavijestiti da je npr. ptica sivi orao postala toliko rijetka da već sada uživa prethodnu zaštitu i sl.

Posebno je pitanje da li će određeni objekti uživati i dalje status prethodno zaštićenih kada nadležni organ dobije prijedlog za proglašenje dobra zaštićenim itd.

Na ova pitanja odgovoriti će praksa, a za sada ostaje obaveza hitnog stvaranja zvanične evidencije svih vrsta dobara koja prema mišljenju službe zaštite uživaju prethodnu zaštitu, kao i usuglašavanje kriterija o ovoj zaštiti.

— 0 —

Već je ranije rečeno da se planiranjem na temelju i u smislu Zakona o prostornom uređenju, utvrđuje politika i mjere uređenja prostora u okviru koga se nalaze objekti nasljeđa, uz obavezu valorizacije i izrade odgovarajućih programa njegova oživljavanja i unapređenja. Zakon o zaštiti predviđa da zavodi dostavljaju elaborate o zaštiti i korišćenju nepokretnosti radi njihova unošenja u odgovarajuće prostorne planove, dok Zakon o prostornom uređenju utvrđuje obavezu ostvarivanja saradnje i usaglašavanja stavova sa službom zaštite na ovom planu.

Međutim, kako nosilac izrade određenog plana angažuje razne ovlaštene projektne organizacije, to ove u pravilu same izrađuju navedene elaborate koristeći se literaturom, a rjeđe ili nikako uvidom na terenu.

Na ovaj način nivo planova, kada je riječ o segmentu nasljeđa, je veoma raznolik i kreće se od detaljnog regulisanja namjene i uslova korišćenja prostora na kome se nalaze objekti nepokretnog nasljeđa obje vrste, do planova koji potpuno izostavljaju regulisanje pitanja zaštite i očuvanja pojedine vrste nasljeđa naročito prirodnog, i sl.

U postupku verifikacije Zavod BiH daje određene primjedbe, ali ni ove ne moraju obavezno biti sveobuhvatne i iscrpne, s obzirom da je, pored ostalog, neophodan detaljan uvid na terenu, što je u ovoj fazi planova nemoguće ostvariti. Da li se primjedbe i usvajaju, povratnih informacija zasad nema.

---

25 Istina služba zaštite i ranije je bezbroj puta intervenirala i spasavala određene objekte koji su tek kasnije zaštićeni, ali uvijek je postojala mogućnost odbijanja zahtjeva odnosno mišljenja stručnjaka upravo iz formalno-pravnih razloga. (Klasičan primjer ovakve situacije je rušenje stare tekije na Bentbaši u Sarajevu pedesetih godina). Intervencije u tom smislu obuhvatile su različiti obim objekata, čiji se raster mijenjao ovisno o situaciji na terenu, saznanjima, pa i politici službe zaštite, što znači da ovakve intervencije nisu obavezno morale biti sistematične i mogle su podrazumjevati i propuste u spasavanju onih dobara (naročito pokretnih) o čijem stanju na terenu ili o čijoj vrijednosti nije postojalo dovoljno saznanja.

26 »Pod prethodnom zaštitom podrazumjeva se evidentiranje i preduzimanje svih radnji i mjera koje imaju za cilj očuvanje u postojećem stanju nekretnina, pokretnih stvari i dijelova prirode za koje se pretpostavlja da mogu imati svojstva dobara kulturno-istorijskog ili prirodnog nasljeđa, kao i sprečavanje svake radnje kojom bi se te nekretnine, pokretne stvari ili dijelovi prirode uništili, oštetili ili otuđili.« — čl. 30 Zakona iz 85.

Nije rijedak slučaj različite valorizacije određenog prostora od strane planera i službe zaštite.

Naime, službe zaštite prvenstveno vode računa o mogućnosti očuvanja izgleda, autentičnosti ili izvornosti tretiranih dobara i njihove bliže okoline, dok planeri posmatraju prostor u široj relaciji sa aspekta i nekih drugih interesa tog područja.

Iz ovih razloga dolazi, uslovno rečeno, do sukoba ove dvije službe, s tim da obično zaštita nije ta koja ima posljednju riječ. Poznat je slučaj adaptacije Elektrotehničkog fakulteta u Banja Luci, lociranog u blizini starog grada Kastela, kojim radovima se energično protivio Zavod Banja Luka, ili slučaj izgradnje restorana »Plave vode« u Travniku uz staro muslimansko groblje, na mjestu stare bosanske kafane, u kom slučaju je Zavod BiH odbio izdavanje saglasnosti.

Oba objekta su sagrađena, odnosno adaptirana i bilo bi interesantno, sada kada su objekti već tu, utvrditi zašto su planeri, uprkos protivljenju službe zaštite, koja je išla za očuvanjem prostora i autentičnosti vizure, išli za krivim, jednostranim rješenjem. (Na koncu zna se da je planiran prolaz tranzitne saobraćajnice kroz staro jezgro Sarajeva, u kom slučaju služba zaštite nije zadovoljna ponuđenim rješenjem).

Planiranje prostora na kom se nalaze objekti nasljeđa, pa čak i objekti koji bi u doglednoj budućnosti to mogli biti, odnosno objekti koji imaju elemente nasljeđa, veoma je ozbiljan, odgovoran pa i delikatan posao. Nažalost, u periodu važenja Zakona o prostornom uređenju (kao i Zakona o zaštiti tj. u periodu 1974—1988.) i pored sigurno veoma dobrih rezultata, nije ostvaren onaj nivo saradnje koji bi objektivno trebao biti ostvaren. Jedan plan poput regulacionog plana čaršije u Foči ili čaršije u Travniku, ne bi se mogli niti raditi, niti razmatrati, niti usvajati bez zaista aktivnog učešća nadležne službe zaštite.[27]

— 0 —

U ovom trenutku najvažniji zadatak za službu zaštite je provođenje kategorizacije i s tim u vezi predlaganje zaštite nekih novih objekata. Pri tom će se javiti određeni problemi kao što su:

— definicija pokretnog i nepokretnog, za šta je direktno vezano utvrđivanje nadležnosti organa koji proglašava dobro zaštićenim (skupština ili njen izvršni organ). Naime, jedna biblioteka ili jedna zbirka, naročito kada se štiti sa objektom u kome je smještena je nepokretno, a jedna knjiga je pokretno dobro, pri čemu ta ista knjiga može biti jedne, a biblioteka druge kategorije;

— kod pojedinih dobara nameće se pitanje mjesne nadležnosti kako kod proglašenja, tako naročito kod obavještavanja o prethodnoj zaštiti, s obzirom na samu prirodu pokretnosti (ptice!), ali i mogućnost različitog mjesta na kome se nalaze pokretno dobro, njegov vlasnik, korisnik i sl;

Šarića harem u Mostaru
Ovo veoma devestirano groblje vjerojatno neće biti nikada zaštićeno iako je imalo sve uslove da se svrsta u red vrijednih nekropola na području Hercegovine.

— nameće se problem valjanosti kategorizacije izvršene u odgovarajućim planovima, koja nije i ne može biti identična kategorizaciji utvrđenoj na temelju i u smislu Zakona o zaštiti ... Ovo je naročito aktuelno kod urbanih cjelina koje imaju svoje vrijednosti i zakonitosti u tretiranju i sa aspekta ovog i sa aspekta Zakona o prostornom uređenju;

— kod dobara prirodnog nasljeđa nameće se problem utvrđivanja tzv. nultog stanja i praćenja stanja očuvanosti (što traži značajna materjalna sredstva, ekipni rad u relativno dužem vremenskom periodu), s obzirom da je element ugroženosti jedan od osnova valorizacije ove vrste dobara.

U radu službe zaštite sve se više nameće potreba potpunije zaštite svih vrsta starijih grobalja. Naime, svojevremeno ovoj vrsti nasljeđa nije poklanjana dovoljna pažnja. Groblja su u pravilu obrađivana u okviru zaštite spomenika i spomen obilježja NOR-a i revolucije, u okviru pojedinog značajnog objekta ili grupe objekata određenih istorijskih ili arhitektonskih vrijednosti, a samo iznimno kada se radilo o zaista vrijednim pojedinačnim nadgrobnicima i kao cjelina koja zaslužuje pažnju. Danas, iako ukupna zakonska regulativa daje mogućnost zaštite svih vrsta starijih grobalja, stanje u ovoj oblasti je nezadovo-

27 Kada je riječ o prirodnom nasljeđu, Zakon o zaštiti utvrđuje da šumsko-privredne, vodo-privredne i lovnoprivredne osnove obavezno sadrže i mjere zaštite i korišćenja utvrđene odlukom o proglašenju dobra zaštićenim. Da li zaista ove osnove sadrže mjere zaštite i korišćenja, a naročito koliko su ove mjere, ako su i unesene, aktuelne s obzirom na stalne promjene u čitavoj prirodnoj sredini (a ova dobra su zaštićena prije 1974. god.), nije poznato, jer do sada Zavodu BiH nije dostavljena ni jedna nova osnova na razmatranje.

ljavajuće. Nekropole su ugrožene nekontrolisanom gradnjom i interpolacijom novih neodgovarajućih nadgrobnika unutar starih vrijednih cjelina, zatim izgradnjom novih objekata na ili uz nekropole, neadekvatnim korišćenjem parkovnih površina i sl.[28]

Ova pojava je posljedica više uzroka, od kojih treba istaći: nedovoljan kulturni nivo stanovništva sa jedne, i naročito nedovoljnu afirmaciju nekropola kao dijela kulturno-istorijskog nasljeđa, što je ipak posljedica rada i shvatanja unutar službe zaštite u dugom vremenskom periodu, s druge strane.

Danas je rad u ovoj oblasti intenziviran, pa je čak otvoren i poseban referat za zaštitu starijih grobalja, ali mnoga groblja već sada su za ovu službu izgubljena.

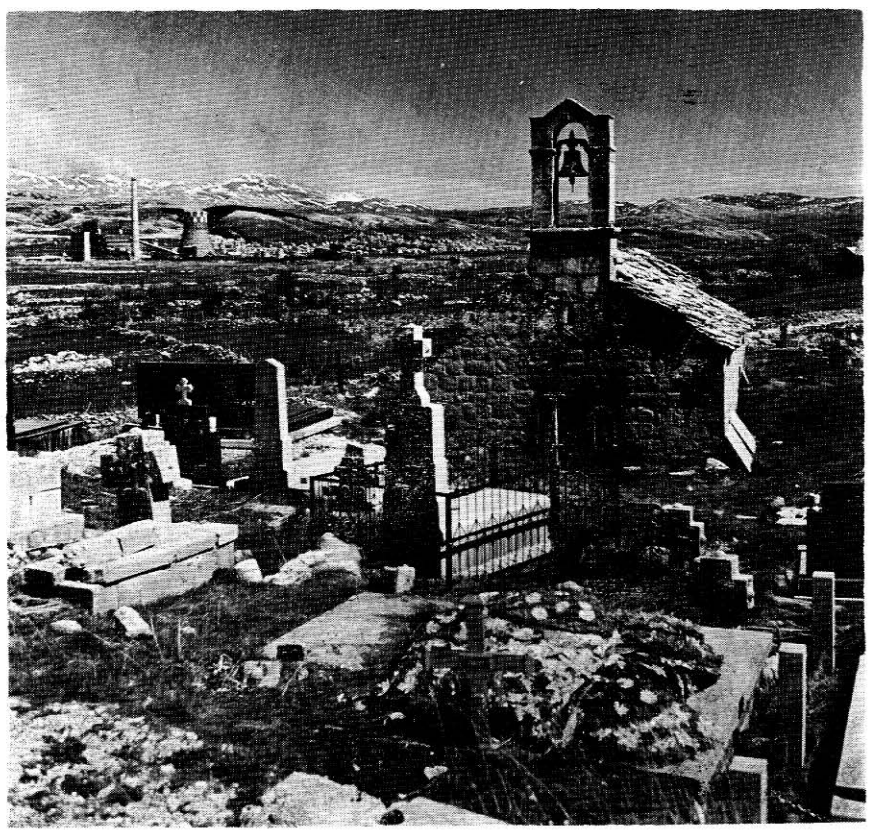
Također se sve više nameće pitanje zaštite vode, tla i naročito vazduha kao resursa koji su od uticaja na stanje očuvanosti zaštićenih prirodnih pa i kulturno-istorijskih dobara. Pa, bez obzira na raniji stav nadležnog drugostepenog organa da ova služba nije nadležna za pitanja njihova očuvanja, imajući u vidu enormno povećanje emisije SO_2 općenito, degradaciju prirodnih resursa u cjelosti, uočenu pojavu stradanja čak i kamena upravo usljed zagađenja (stubovi džamije Kuršumlije u Maglaju na pr.), u posljednje vrijeme prilikom razmatranja zahtjeva za izgradnju određenih objekata tzv. zagađivača, cijeni se i stanje zagađenja, odnosno mjere koje se planiraju i koje će se objektivno provesti da bi se zagađenje umanjilo ili spriječilo.

Da li će se ovo opredjeljenje pri zaštiti prvenstveno prirodnog nasljeđa pokazati ispravnim sa stanovišta nadležnosti i posebno efikasnim, pokazat će vrijeme.[29]

Postoji i niz drugih pitanja kao što su prava i obaveze imalaca, oporezivanje vlasnika i korisnika, odnosno mogućnost stimulacije u ovoj oblasti, problemi izvoza odnosno transfera, krivične odgovornosti i sl. Kako su ova pitanja vezana i za primjenu nekih drugih zakona, njihovo razmatranje je ostavljeno za neku drugu priliku.

---

28 Zavod BiH je odbio izdati saglasnost za izgradnju TE Ugljevik V zbog povećanog odsumporavanja i o tome obavjestio nadležne organe tražeći njihovo angažovanje u obezbjeđenju projektom predviđenih mjera odsumporavanja. Predmet nije okončan.

Crkva i groblje u Srđevićima, SO Gacko

Podizanjem nadgrobnika u kombinaciji beton-mermer uništava se autentičnost starog groblja, a time umanjuju i spomenička svojstva čitavog kompleksa uključujući i samu crkvu.

TWO DECADES OF LEGAL PROTECTION OF CULTURAL, HISTORICAL AND NATURAL HERITAGE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

The legal protection of cultural, historical, and natural heritage reflects a development of the awareness of the need for, and ways and means of, protecting the heritage as a whole, as well as its constituent parts through the development of legislation. The review of the legislation presented in this paper, as well as the appropriate comparison with modern views and practices in this field, indicates an approach to this subject that is continously becoming wider and more active, as well as an evolution in attitude towards the heritage, starting from its definition as the sum of individual monuments, and moving on to the idea of preserving the unity, or rather the complex concept of integral heritage. The author deals with three complelentary groups of legislation: regulations concerning the protection of the heritage, regulations concerning the preservation and presentation of individual parts of the heritage, or rather certain kinds of items, and regulations concerning regional and urban planning. Particular attention is paid to an analysis of the Laws for the Protection and Utilisation of the Cultural, Historical, and Natural Heritage of Bosnia and Herzegovina of 1978 ond 1985, being the relevant framework which governs the protection of the heritage.

ARHEOLOGIJA

Zdenko Žeravica

ARHEOLOŠKI SPOMENICI GOLEŠA, DOBRINJE I ZMIJANJA

Rekognosciranjem, čiji se rezultati objavljuju u ovom radu, obuhvaćeno je područje Zmijanja, te oblasti zapadno od Manjače: Dobrinja, Šljivno, Radmanići, Zelenci, dijelom Kola i Goleši. To je oblast koja predstavlja prirodnu, geografski dosta ujednačenu cjelinu. Ovom prilikom nisu objavljeni rezultati rekognosciranja istočnog dijela tog područja: kraj prema i uz Vrbas, kao ni rekognosciranja oblasti Pervana, Konatara i Bronzanog Majdana, koje predstavljaju periferne dijelove cijelog tog područja.*

Geološki ovo kraško područje je sastavljeno od tercijarnih krečnjaka. Kraj je siromašan vodom. Između većih planina se nalaze područja kraških polja: Dobrinja, Šljivno, Radmanići, Zelenci, Vilusi, te južnije od ovih je Stričićko polje i Gornje Ratkovo. Na sjeveru je područje Goleša, koje se krajem oko rijeke Surtolije (naziv sa topografske karte, a u narodu se zove Sutorlija) i preko Šibova spušta u niže područje oko Vrbasa kod Banja Luke. Kraj je najvećim dijelom na velikoj nadmorskoj visini (700-1000 m). Područje je šumovito, na padinama prema poljima je omogućena ispaša stoke, a u kraškim poljima zemljoradnja.

Ovim istraživanjem je utvrđeno da je cijelo područje bilo gusto naseljeno u periodima prehistorije od kasnog bronzanog pa kroz starije željezno doba. Naseobine su bile smještene na gradinama, raspoređenim topografski tako da uokviruju kraška polja ili su unutar samih polja, na karakterističnim položajima kod rijeka.

Kako je ova oblast na značajnoj prirodnoj transverzali smjera jug-sjever, kroz nju je u antičkom periodu prolazila jedna od najvažnijih rimskih komunikacija u našim krajevima Salona-Servitium.

Pojedini tragovi ukazuju i na događaje iz perioda seobe naroda, odnosno prodora Avara kroz ova područja.

Srednji vijek je dobro zastupljen brojnim i bogatim nekropolama stećaka, kao i ostacima srednjovjekovnih gradova, koji su međutim više koncentrisani u toku Vrbasa, u kom pravcu je došlo i do pomjeranja srednjovjekovne komunikacije.

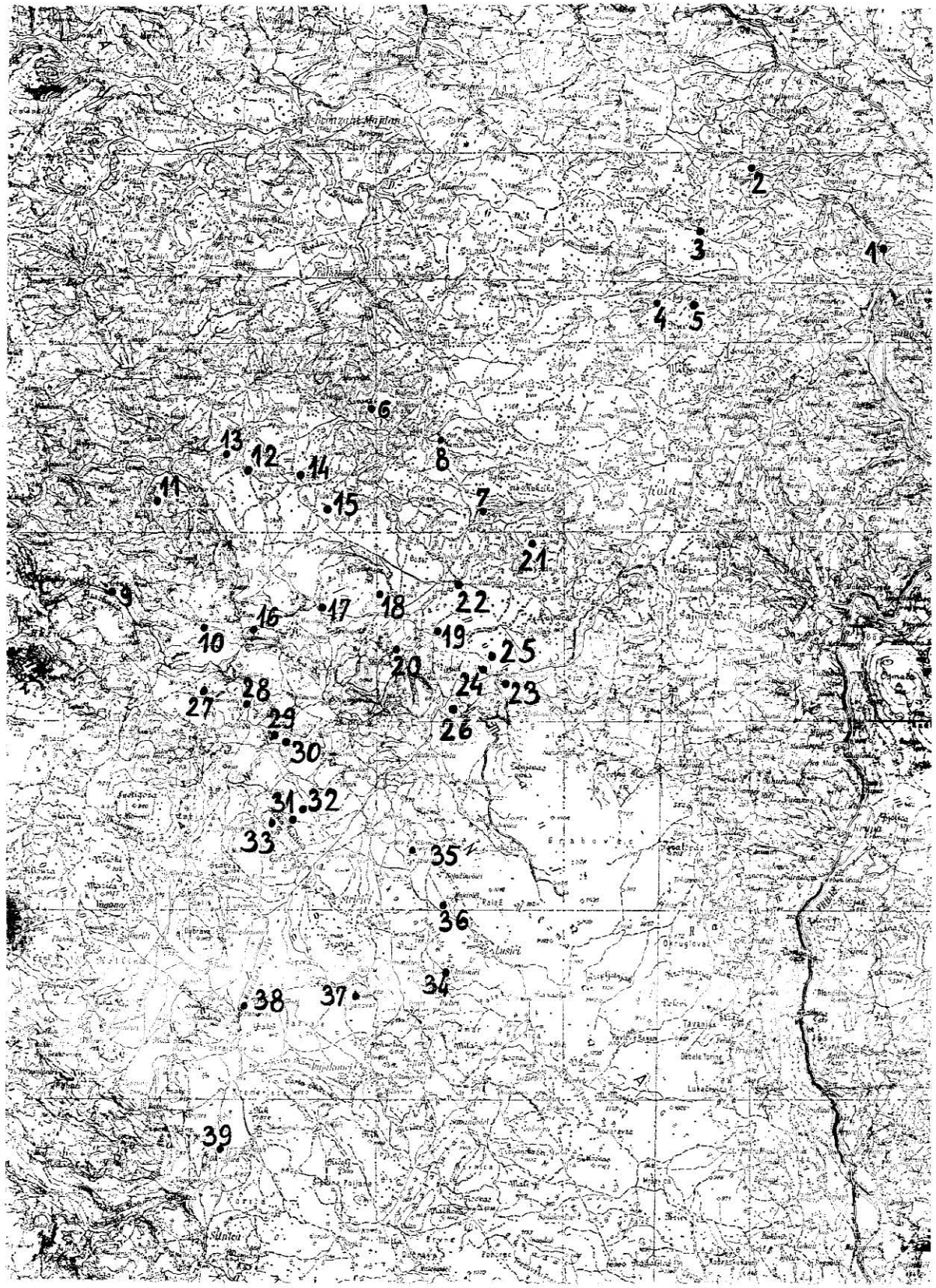
U ovom radu su vršena obrađivanja rezultata rekognosciranja geografski od sjevera prema jugozapadu ove oblasti. Počelo se sa područja toka rijeke Surtolije, a završeno je krajnjim južnim dijelom Gornjeg Ratkova, već prema Sitnici. Za svako manje područje je izvršen pregled novootkrivenih ili reambuliranih nalazišta, a po hronologiji arheološke periodizacije.

ŠIBOVI, ČOKORI, KOLA I GOLEŠI

Oko 1 km. uzvodno od Gornjeg Šehera, na desnoj obali Surtolije, nalazi se lokalitet *Čair* (karta I, 1). To je gradina koju opkoljava sa tri strane Sutrolija i potok koji se u nju uliva u podnožju Čaira. Gradina je na dominirajućem uzvišenju visokom oko 120 m. U centru je visokih brda koja gradinu okružuju sa sviju strana osim sa jugoistočne. Na toj strani je prolaz dolinom rijeke ka Gornjem Šeheru. Čair se ustvari nalazi unutar jednog prilično zatvorenog meandra Surtolije (sl. 1). Na jugoistočnoj strani gradine meandar se završava tako da se ulazni i izlazni tok meandra primiče na svega oko 50 m. Ovaj jedini suhozemni prilaz gradini je radi njegove relativno male širine bilo lako štititi, odnosno koristiti ga kao jako povoljnu komunikaciju od Čaira nizvodno Surtolijom ka Gornjem Šeheru.

Uzvišenje ima sa zapadne i jugozapadne strane vrlo okomite stijene koje se spuštaju prema obali rijeke. Gornji plato uzvišenja je ravan i okrugao, prečnika oko 30 m. Ispod najgornjeg platoa sa sjeveroistočne i istočne strane su dva polukružna platoa širine oko 3 m, jedan ispod drugoga (visinska razlika između njih je oko 3m)

* Rekognosciranje je bilo omogućeno zahvaljujući nsebičnoj pomoći majora Žike Veselinovića, koji je svojim odličnim poznavanjem terena i topografije ovog područja dao veliki doprinos da rezultati rekognosciranja budu što potpuniji. Sa velikom zahvalnošću ističemo njegov trud da nam kao pravi entuzijasta i prijatelj omogući ovaj rad.

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39

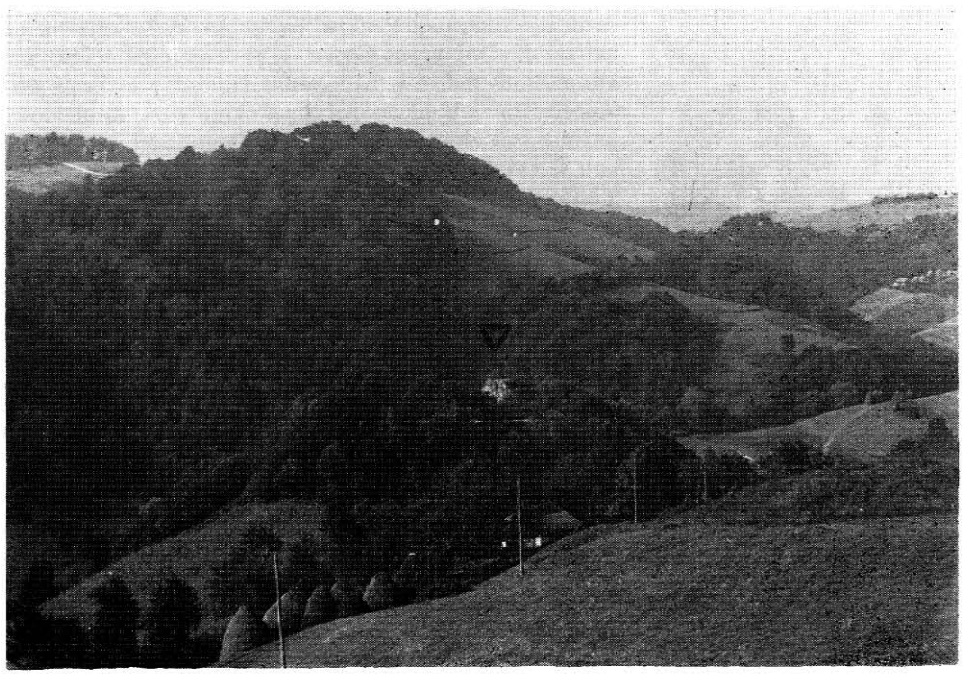
i mogla su predstavljati prostor za stanovanje, a ujedno i dva bedema za odbranu. Da se tu nalazio odbrambeni bedem pretpostavlja se po tome što su po spoljnim ivicama platoa nešto uzdignutiji zemljani nasipi, koji podsjećaju na donju konstrukciju bedema. Ispod njih su još dva blaža, ali šira polukružna platoa, koji se pružaju prema sjeveroistoku, gdje se potom jednom zaravni sa strmijim stranama završavaju i prelazi se u ravnu široku obalu Surtolije. Cijeli opisani prostor je mogao biti terasasto naseljen, a gornja tri platoa su mogla pretpostavljati i mjesto staništa u vrijeme odbrane naselja. Prema istoku u podnožju gradine je izdužena ljevkasta ravnica, koju cijelim obimom opasava Surtolija, čineći vrlo dobru prirodnu prepreku ka prilazu gradini. Ta površina je vjerojatno služila kao plodno tlo, a ujedno i za ispašu stoke. Na lokalitetu, a posebno na trećem platou, nalaženo je amorfnih ulomaka keramike, sileksa i komada lijepa. Keramika je rađena od dobro prešičćene zemlje u koju su dodavana zrnca pijeska. Slabije je pečena, uglavnom smeđe boje. Po fakturi se može pretpostaviti da se radi o praistorijskoj keramici. Nastanjenost lokaliteta u praistoriji potvrđuje i velik broj kremenih odbitaka nađenih po platoima. Karakterističnog je oblika kremeni nož (strugač) mjestimično retuširanih sječiva (T. I, 1).

Sl. 1. Čair — gradina — Šibovi

Oko 4 km uzvodno Surtolijom je lokalitet *Gradina* (Projsnica) (karta I, 2). Nalazi se na lijevoj obali Surtolije u *Čokorima* uz seoski put Lauš-Kolibište-Čokori. I ova gradina se diže iznad meandra rijeke Surtolije sa jedne strane i područja sa toponimom Krčevine sa druge strane. Dužom osom gornjeg platoa pruža se u pravcu istok-zapad. Elipsoidni plato je dužine oko 80 m, a širine oko 20 m. Na zapadnoj i južnoj strani nalaze se stijene, dok sa ostalih strana Gradina ima padine obrasle šumom (sl. 2). Na istočnoj strani je plato najravniji i tu je mogao biti centar naselja. Sa južne strane Gradine se nalazi izvor, kod Rakita ali na suprotnoj obali Surtolije.

Na Gradini je nalaženo ulomaka keramike i lijepa. Na južnoj strani u podnožju uz Surtoliju, gdje je obala široka 5 m i ravna, nalaženo je također keramike. Prikupljeno je relativno malo fragmenata, ali se ipak može izvršiti podjela na slabije pečenu keramiku, sa zrncima pijeska ili lomljenog kamena u fakturi. S druge strane su komadi posuđa bolje fakture od dobro prečišće-

Sl. 2. — Projsnica — — Gradina — Čokori

ne i dobro pečene zemlje. U presjeku je uglavnom tamno sive do crne boje, spolja je najčešće smeđe boje (raznih nijansi) i uglavnom ravnih površina sa slabijim premazom. Od tipova posuđa bolje fakture mogu se izdvojiti veći lonci sa facetiranim, znatno prema vani razgrnutim obodom (T I, 2). Izdvaja se i oblik konične pliće zdjele, kod koje je obod zadebljan i profilisan trouglasto sa dvije facete (T. I, 3). Dno jednog suda je sa spoljne strane profilisano. Zidovi tog suda su bili dosta kosi, pa je najvjerovatnije da se radi o dnu neke veće zdjele (T. I, 4). Iako se govori o malom broju prikupljenih fragmenata, može se pretpostaviti da se radi o praistorijskim oblicima zastupljenim kroz periode kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba na ovom i širem području.

Sa lijeve strane Surtolije na lokalitetu *Mramorje u Čokorima* (karta I, 3) nađena je pri vađenju kamena jedna urna bez poklopca sa latinskim natpisom (sl. 3). Izrađena je od lokalne izlokane sedre dobro tesane, bez utora. Prema kazivanju mještana ovdje je još nalaženo tesanog kamenja i cigle. Mjesto nalaza je na uzvišenoj prirodnoj kosi, na imanju Đurđevića, kraj seoskog puta Đurđevići — Goleši. Tu je prema predanju nekad bila crkva. Urna je nepravilnog četvorougaonog oblika, isklesana od komada sedre. Njen poklopac nije pronađen. Nepravilnost je izražena time što je jedna bočna strana kosa od ruba prema dnu. Prednja strana urne je sa latinskim natpisom, a bočne strane i zadnja ploha su bez ikakvog ukrasa. Visina trupa urne je 28 cm, prednja i zadnja strana su oblika nepravilnog pravougaonika (dimenzija 51/49) x 28 cm. Bočne strane nisu jednako široke (34 x 28 cm, odnosno 38 x x 28 cm). Širina zidova urne je 6,5 — 8 cm. Otvor je veličine 38 x 24 a dubina 17 cm. Na urni nema bilo kakve profilacije za postavljanje poklopca. Teoretski moglo bi se raditi o poklopcu u obliku ploče ili u obliku krova na dvije vode. Ova druga mogućnost se uzima kao prihvatljivija, obzirom da i četverougaone kamene urne sa latinskim natpisom, poput japodskih urni, nose u sebi tradicionalno shvatanje groba kao obitavališta pokojnika.[1]

Latinski natpis isklesan je u tri horizontalna reda na cijeloj prednjoj strani trupa urne.[2] Slova su plitko urezana. Veličina slova u prvom redu je

Sl. 3. Mramorje — Čokori

5 cm, a u drugom i trećem 4,6 cm. Prva dva reda su podjednake dužine, a treći je kraći, jer je urna na lijevoj strani zakošena (sl. 3).

Natpis:

P. AEL. EPICATI E D- [...?]
ANO. D AN LXV PAE [...?]
MC CONIVX (I?) FPP

Pismo je kaligrafsko, ali pomalo stilizirano i ukošeno u desno.

Slova su neujednačene veličine, što vrijedi i za ista slova koja se u natpisu pojavljuju više puta. Imaju trouglaste serife. Dva puta se u ligaturi pojavljuju slova A i E. Slovo A je uklesano dosta pravilno (bez većeg naginjanja) i nema poprečnu crtu. Kod slova C je lučna crta duboka. D je dosta skraćeno i trbušasto. Slovo E je sa jednakim vanjskim horizontalnim crtama i skraćenom srednjom crtom. N je malo nakošeno ali pravilno uklesano. Kod slova P dublja lučna crta je zatvorena u svih pet slučajeva njegovog javljanja u natpisu. U natpisima u III vijeku preovladuje upravo P čija je lučna crta zatvorena uz vertikalnu crtu. Slovo T je dosta oštećeno na krajevima, pa se o njegovom izgledu ne može govoriti. Slovo V je skoro simetrično sa crtama podjednake dužine. Slovo X ima trouglaste serife na van. .

Natpis je vrlo značajan, jer je ovo p r v i natpis jednog domoroca sa civitetom u široj okolici Banja Luke, jer iako usamljen, baca dosta jarko svjetlo na društvene i političke prilike u Banjoj Luci (*Castra*) u vrijeme principata: dokaz je da je ovdje Hadrijan (*P. Aelius Hadrianus*) peregrinima davao rimsko građansko pravo, pa se iz toga, iako s velikim oprezom možda može izvesti zaključak da je već tada i naselje *Castra* (ranije vojnička aglomeracija) dobilo status municipija (iz izvještaja I. Bojanovskog Zavodu 1985. g. o pregledu ovog natpisa).

Uzimajući u obzir samo tipološke karakteristike slova ovog natpisa, moglo bi se pretpostaviti njegovo datiranje u II ili III vijek. Za datiranje nalaza nedostaje paleografska analiza teksta.

1 Up. I. Šarić, Kamene urne u Lici, Lika, Split 1975, str. 60.

2 Preliminirano čitajući tekst čini se da su svi redovi natpisa na desnoj strani imali nastavak pa se pretpostavlja da je sa desne strane još jedna urna sa natpisom. O tome indicira situacija da je ta strana urne zakošena.

Sl. 4. Đurđevići — Mramorje

Sl. 5. Gradina — Zelengrad — Ćutkovići

Ovakve urne sa latinskim natpisom predstavljaju najčešći oblik nadgrobnog spomenika u Lici u antičkom periodu (ali su poznate i iz drugih oblasti). U pravilu su to porodične urne za ukop više pokojnika.[3]

Prema tipološkoj klasifikaciji kamenih urni sa područja Like ovaj primjerak bio bi najbliže varijanti a, s tim da kod njega ne postoji natpisno polje obrubljeno profilacijom.[4] Na osnovu zavjetne formule, ova kao i ostale varijante urni sa područja Like datirane su u sredinu i drugu polovinu II vijeka.[5]

Na južnoj padini iste kose, nedaleko od mjesta gdje je iskopana kamena urna, nalazi se srednjovjekovna nekropola sa 16 stećaka u obliku sanduka (karta I, 3). Spomenici su dosta utonuli u zemlju. Slabo su pritesani. Orijentisani su u smjeru istok- zapad, a jedan u smjeru sjever-jug (sl. 4).

Zapadno od Mramorja na nižoj zaravni, neposredno ispod kose je lokalitet *Kućerine* (Redaljica) (karta I, 3). Mirko T. Đurđević, vlasnik parcele, priča da je tu nalaženo nekoliko redova zidova od kamenja vezanog malterom. Prije rata ovdje je, po njegovom pričanju, nalaženo korodiranih (bronzanih?) novčića kao i komada cigle koja bi, sudeći po opisu kvaliteta i dimenzija mogla biti antička. Prilikom posljednjeg rekognosciranja terena sa Kućerina su prikupljeni komadi antičke cigle. Sudeći po gornjim podacima na ovom mjestu se radi o nalazištu iz rimskog perioda, a posmatrajući topografiju i prostor na kome su antički tragovi konstatovani, moglo bi se raditi o većem kompleksu građevina. Položaj je na nešto uzvišenijem dijelu oko 250 m udaljen od Surtolije. Od njega se prema rijeci pruža relativno plodno i obradivo zemljište pogodno za zemljoradnju. Uz aglomeraciju koja je vjerovatno iz rimskog perioda, na osnovu iznesenih podataka, čini se da je postojalo i groblje.

Cijeli ovaj kompleks je povoljno topografski orijentisan prema području Ćutkovića, Zelengrada kao i prema ravnici uz obalu Surtolije. Naseljenost Čokora u srednjem vijeku potvrđuju i pisani izvori, jer se mjesto Grabroa, navedeno u Prijezdinoj povelji, poklapa sa područjem današnjih Čokora.[6]

U zaseoku *Ćutkovići*, selo Han Kola (zapadno od kuće Stojana Ćutkovića) nalazi se lokalitet *Zelengrad* ili *Gradina*. (Karta I, 4). To je veliko uzvišenje smješteno iznad desne obale Surtolije i njene pritoke. U narodu postoji legenda da je tu bio grad Marije Terezije. Gornji plato ima elipsoidni oblik, orijentisan dužom osom u smjeru zapad-istok, dužine oko 100 m. Na južnoj strani Gradine nalazi se kružno uzvišenje, koje je uzdignuto iznad ostalog dijela platoa te sa zapadne strane opkoljeno opkopom (sl. 5). Na tom manjem, uzdignutom platou nalaženo je mnogo fragmenata praistorijske keramike. Na ostalom dijelu platoa, prema zapadu od ovog uzvišenja, nalazi se dosta urušenog kamena od zidova, kao i na padinama manjeg platoa. Od manjeg platoa ostali dio zaravni se produžava za oko 40 m, u vidu elipse prema istoku. I na ovoj zaravni je nalaženo keramike. Na njenoj istočnoj strani, na samom rubu podignut je odbrambeni bedem (omotač) koji opasuje zaravan i sa južne strane. Bedem je građen od netesanog kamena, koji je povezan vrlo dobrim krečnim malterom. Sjeverna strana Gradine je prirodno zaštićena strmim padinama koje se spuštaju do Surtolije.

3 Šarić, 1975, str. 59 i d.
4 Šarić, 1975, str. 62.
5 Šarić, 1975, str. 62.
6 V. Skarić, Župa Zemljanik i stara nahija Zmijanje, GZM XLIX, 1937, str. 44.

Jugozapadno od manjeg uzvišenja, prema pričanju mještana, nalazi se groblje. Pri rekognosciranju se moglo ustanoviti da se u pravilnom rasporedu nalaze nabacane gomile kamenja pravougaonog oblika, koje se ne uzdižu mnogo od površine, tako da se naslućuju kao pravougaone grobne konstrukcije dimenzija oko 1,5 x 2,5 m. Grobovi su raspoređeni u više redova. Prije rata su mještani otkopali jedan grob u kome je skelet navodno imao glavu položenu na zapad.

Sva prikupljena keramika sa Zelengrada je po fakturi praistorijska. Može se podijeliti na onu sa više primjesa pijeska u fakturi, koja je i slabije pečena, te na keramiku sa malo ili bez primjesa pijeska, dobro pečenu i često sa premazom uglavnom smeđe boje. Nalaženo je fragmenata većih lonaca, kod kojih je obod kose razgrnut prema vani i dosta širok, na kraju zaobljen (T. I, 5). Nađen je i obod suda (zdjele) prečnika 18 cm. Obod je kratak i blago koso profilisan. Ispod oboda na kosom zidu je plastična korizontalna traka bez ukrasa (T. I, 6). Izdvaja se i ulomak suda, zdjele sa turban obodom (T. I, 7). Ulomak jednog suda ima karakterističnu profilaciju sa naglašenim, zaobljenim trbuhom i izvijenim ramenom, o obod je najvjerovatnije bio prema vani koso razgrnut (T. I, 8). Od drški su zastupljene trakaste drške X oblika, a na loncima se pojavljuju i manje bradavičaste drške. Dva dna suda pripadaju zdjelama sa jako zakošenim zidovima. Kod jednog fragmenta je dno naglašeno profilisano (T. I, 9), dok je kod drugog prelaz iz zida u dno posude neznatno naglašen (T. I, 10). Svi ovdje opisani primjerci keramike pripadaju posuđu finije fakture. Zastupljeni oblici obuhvataju dugi vremenski raspon od kasnog bronzanog pa kroz starije željezno doba.

Imajući u vidu sve naprijed iznesene podatke, može se zaključiti da se ovdje prvobitno nalazila praistorijska gradina na visokom uzvišenju neposredno iznad rijeke Surtolije. Ona svakako predstavlja kariku u lancu praistorijskih gradina uz tok ove rijeke.

Postojanje zidova bedema, izgrađenih od kamena koji je vezan malterom, na samom platou Gradine, svakako ukazuje i na kasnije nastanjivanje ovog lokaliteta. Imajući u vidu činjenicu da se u istom području uz Surtoliju (na udaljenosti svega oko 3 km) nalazi lokalitet Mramorje i Kućerine u Đurđevićima iz rimskog perioda i srednjeg vijeka, moglo bi se takvo vremensko opredjeljenje pretpostaviti i za Zelengrad. Da se ovaj lokalitet možda nalazio na pravcu rimske ceste kroz to područje, ukazuje okolnost da su u zaseoku Milakovići, lokalitet Lokve, oko 1,5 km južnije pretpostavljeni tragovi rimskog puta koji je, dolazeći iz Konatara, mogao voditi preko pozicije na Zelengradu, dalje preko Đurđevića i Goleša prema Banjoj Luci.[7] Teško je bilo što reći o datiranju ravnih grobova na nekropoli, koja je očito u nekom vremenskom periodu pripadala stanovnicima naselja na Zelengradu.[8]

Prema kazivanju mještana na brdu Kuvelju u zaseoku *Božići* (oko 1 km udaljenom od Zelengrada) nalazila se crkva, a dalje na jug na zaravni, koja se vezuje sa Kuveljom, uz put u zaseoku Trubajićima, je (na imanju Trubajića) nekropola stećaka (karta I, 5).[9] Ovi podaci bi, uz one utvrđene u Đurđevićima, ukazivali na nastanjenost ovog područja i u srednjem vijeku.

Time je završeno topografsko opisivanje arheoloških nalazišta u vodotoku Surtolije, koja od Pervana između Goleša i Kola teče ka ušću u Vrbas kod Gornjeg Šehera. Praistorijskim gradinama u njenom toku izdvojeno je naseobinsko područje koje je svakako predstavljalo komunikacijski pravac sa viših područja Manjače i Zmijanja preko Goleša i Kola prema Vrbasu. Nalazi iz rimskog perioda, kao i oni iz srednjeg vijeka ukazuju na nastanjenost ovog kraja i u tim razdobljima. Pri tome praistorijska naselja — gradine ovdje su neposredno uz tok rijeke Surtolije, dok su nalazišta iz rimskog perioda i srednjeg vijeka, osim što su ponekad na pozicijama ranijih gradina, češće pomaknuta na blaže padine, ali uglavnom opet orijentirana prema Surtoliji i njenim mjestimično plodnim i obradivim obalama. Ovoj predionoj cjelini u širem smislu, geografski i topografski pripadala bi još područja Pervana (ispod kojeg izvire Surtolija), oblast Kola i Konatara. Ova cjelina nalazi se zapravo na sjeverozapadu od zone visokih brda Tavanak (kota 689), Hamzače (kota 701), Ugljevice (kota 691), Kukrike (kota 749), Vodičkog vrha (kota 868) i Vujanovca (kota 665) na koje se neposredno nadovezuje i potom postepeno nižim brdima i vodotokovima spušta prema sjeveroistoku ka ravnici oko Vrbasa u predjelu oko Banja Luke.

ZMIJANJE I MANJAČA

Sa druge strane navedenih brda, prema jugozapadu, zapravo se i prostiru područja Zmijanja i Manjače, sa manjim cjelinama kraških polja ili nižih brežuljaka: Zelenci, Dobrnja, Šljivno, Radmanići, Kadina Voda, Stričići, Pavići i Ratkovo.

7 E. Pašalić, Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1960, str. 24, gdje govori o ostacima rimskog puta na tom pravcu i u susjednom zaseoku Đukići.

8 Vjerojatno se na ovo nalazište odnosi narodno predanje da je na Zelengradu, i između današnjih sela Kola i Zelenaca živio kralj Zelenko-up. Ivančević S., Selo Zelenci i njegove starine, GZM IV, 1982, str. 95 i 96.

9 Š. Bešlagić, Stećci ,Sarajevo 1971, str. 99.

Zelenci

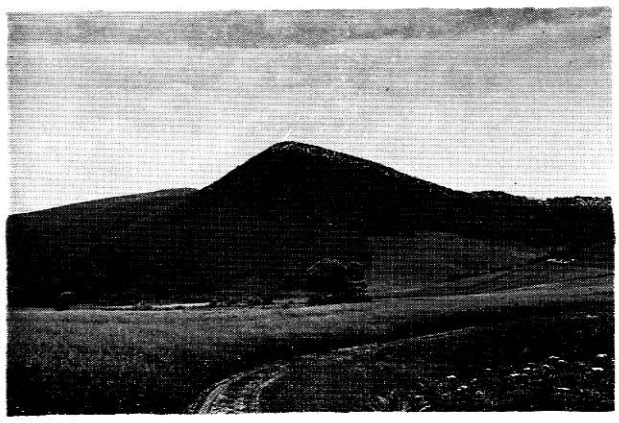
U ovoj drugoj naseljenoj oblasti najsjevernije se nalaze *Zelenci*, koji su ustvari mala prirodna cjelina u udolini koja je okružena sa sjeverozapada brdom Tavanak, na sjeveru Hamzačom, Ugljevicom, Kukrikom, te na istoku i jugoistoku Gradinom (kota 674) i Vodičkim vrhom. Južno od udoline u kojoj su Zelenci je pošumljeni pojas, koji ih dijeli od Vilusa, Radmanića i Šljivna. Kroz polje protiče rječica Zelena. Zelenci su povezani sa Han Kolima putem koji ide kroz samo polje, a imaju i veze s putevima preko Konatara za Pervan na sjever i za Radmaniće i Viluse na jug i zapad.

Na *Tavanku* je (oko 1,5 km jugoistočno od kote 689) na jednom uzvišenju plato dimenzija oko 30 x 40 m (karta I, 6). Oko njega je kameni bedem od suhozida. Na tom platou je nalaženo amorfnih fragmenata keramike, rađene od dosta prečišćene zemlje smeđe boje, ponekad sa premazom. Po fakturi keramika bi pripadala praistorijskom dobu, najvjerovatnije od kasnog bronzanog doba nadalje. Na samom uzvišenju Tavanak, na koti 689 se nalazi suhozid, što bi eventualno ukazivalo da se ovdje radi o dva međusobno povezana gradinska naselja.[10]

Lokalitet *Gradina* (kota 674) se nalazi na visokom brdu i organičava sa istočne strane udolinu u kojoj su smješteni Zelenci (karta I, 7). Na Gradinu se dolazi sa južne strane, pored bunara. Na udaljenosti oko 50 m od bunara je uzdignuti plato od nabacanog kamenja. Vjerovatno je to ruševina neke zgrade. Po konfiguraciji terena se naslućuje da je oko bunara bilo i drugih građevina. Veća količina vode u ovom kraju nalazi se jugozapadno od Gradine gdje je ponor Šljivanskog potoka, a još bliže je vrelo u sjeverozapadnom podnožju Gradine na početku udolja Zelenci.

Gradina dominira nad Zelencima, Radmanićima i Šljivnom i ima centralno mjesto kao jedna od najistaknutijih i najvećih gradina u ovome kraju (uz onu na Tavanku). Sa Gradine se na jugozapadu vidi područje Radmanića i Vilusa (sl. 6).

Oko gornjeg izduženog platoa nalazi se masivan suhozid, koji je sačuvan do visine oko pola metra. Do bedema sa unutarnje strane po cijelom platou nalazi se crni kulturni sloj sa mnogo ulomaka keramike. Na površini su nalaženi najviše amorfni manji fragmenti glinenog posuđa, koji se po fakturi, a na osnovu analogije sa materijalom sa drugih nalazišta u ovom kraju, mogu opredijeliti kao praistorijski, od perioda kasnog bronzanog doba nadalje. Iz materijala nađenog na Gradini izdvaja se fragment zida bikonične zdjele sa ormanetom udubljenih linija (T. I, 11), zatim obod manjeg suda (T. I, 12) kao i trakasta drška sa facetama (T. I, 13).

Sl. 6. Gradina — Zelenci

Sl. 7. Gradina — Zelenci — bunar

Gornji plato je nepravilnog elipsastog oblika. Istočna i južna strana se spajaju skoro pod pravim uglom, a ostale strane su kružne. Prema Zelencima sa sjevera i zapada su strme strane. Istočna i jugoistočna strana vezuju se u uvali sa padinama Vodičkog vrha. Prilaz na Gradinu je sa mjesta gdje se odvaja seoski put od glavnog puta Dobrnja-Zelenci, koji ispod Vodičkog vrha, a preko Han Sladojevića, vodi prema Han Kolima na jedan od glavnih pravaca za Banja Luku.

Na južnim padinama Gradine (oko 150 m od vrha), nalazi se pomenuti bunar ozidan prirodnim velikim kamenjem. Kružnog je oblika, prečnika 0,70 m, sadašnje dubine oko 1,3 m (sl. 7). Oko

10 Podatke ustupio i keramiku prikupio za oba nalazišta Ž. Veselinović. Potrebno je izvršiti dalja rekognosciranja.

njega je poredano veće kamenje, koje je moglo biti u sklopu bunarske konstrukcije. Tu je nalaženo dosta komada metalne zgure.[11]

Na tromeđu Pervana, Subotice i Zelenaca nalazi se u Zavlaci lokalitet *Gradina*. To su ustvari ruševine u šumi zvanoj Strmac, na brdu visokom oko 600 m, na sjeverozapadnom obodu polja. U sjevernom podnožju Gradine je njiva »Varošište« i prema narodnom predanju tu je bila varoš. Na Gradini je bilo ostataka zidova, oko 0,5 m debelih, a svojevremeno je na njoj nađeno jedno koplje. Uz južnu padinu Gradine prolazi put Vilusi—Kola prema Banjoj Luci.[12]

Thalloczy u svom radu o gradovima u Banjalučkom kotaru ima podatak za *Gradinu Hamzaču* (kota 701) u Zelencima (karta I, 8).[13] M. Karanović, u raspravi o granicama srednjovjekovne župe Zemljanik, daje na tom mjestu znak za stari srednjovjekovni grad.[14] Najvjerovatnije je tu bila i praistorijska gradina. Pogled sa gradine pruža se na sela Pervan, Kolu i Goleše.

Zapadno od kote 701, na zapadnoj padini Hamzače, na sedlu između kota 604 i 701 i desno pored puta Zelenci—Konatari—Pervan je nekropola stećaka na lokalitetu *Mramorje* ili *Kužno groblje* (karta I, 8). Stećci se nalaze na blagoj padini jedne uvale. Ima ih oko 50, u obliku ploča i sanduka. Dimenzije spomenika su oko 1,80x0,50x 0,60 m. Orijentisani su istok-zapad, a nekoliko spomenika je orijentisano sjever-jug, ali se ne može utvrditi da li su ovi dislocirani ili su tako primarno postavljeni. Pored nekropole nalazi se veliki krst od sedre, čiji se krakovi sužavaju prema unutrašnjosti. Pored njega se nalazi još nekoliko amorfnih kamenih biljega (vjerovatno nadgrobnih). Kako se ova nekropola nalazi u podnožju srednjovjekovnog grada na Hamzači, mogla bi se dovesti u neposrednu vezu sa njim.

Po navedenim podacima može se zaključiti da je polje Zelenci bilo u praistoriji okruženo naseljima gradinskog tipa na Gradini, Hamzači, Tavanku i Gradini u Zavlaci. Ove gradine su smještene na izrazito dominirajućim vrhovima brda, sa kojih se pružaju pogledi na oba velika područja Manjače i Zmijanja, te prema Golešima. Ujedno ovako smještene gradine su štitile prilaz polju sa zapada, sjevera i istoka, dok su sa južne strane stijene koje se dosta okomito spuštaju u polje.

Da li su ovako smještene gradine imale izvjesnu ulogu u povezivanju praistorijskih stanovnika, koji su živjeli u niže navedenoj oblasti Goleša, Pervana i Konatara i stanovnika višeg područja u poljima Dobrnje, Šljivna, Zelenaca, Radmanića i Vilusa? Bilo bi to logično očekivati, posebno ako se ima u vidu da je sljedeći niz gradina u Stričićkom polju na dominirajućim vrhovima čime se vizuelno povezuju sa pomenutim gradinama iznad Zelenaca. Time bi bio uspostavljen sistem povezanosti pripadnika praistorijskih plemena cijelog tog područja. Ili je pak time bio omogućen sistem njihove odbrane? Svakako su ova pitanja problem za dalja specijalizirana izučavanja društvenog uređenja, međusobne povezanosti i načina življenja unutar praistorijskih društvenih zajednica.

Nalazi iz rimskog perioda do sada nisu na ovom području zabilježeni.

Nastanjenost ovog kraja u srednjem vijeku uz podatke o srednjovjekovnom gradu na Hamzači, potvrđivala bi i pomenuta nekropola stećaka. Eventualno bi mogli biti srednjovjekovni zidovi na Gradini u Zavlaci za čije bi datiranje u srednji vijek ukazivao i toponim »Varošište« vezan uz ovu Gradinu.

Vilusi, Radmanići, Šljivno, Dobrinja

Južno od Zelenaca je znatno veća prediona cjelina sa elementima kraških polja i brežuljkastog terena između njih. To je oblast sa Dobrinjom na krajnjem jugoistoku, a na nju se prema zapadu nadovezuju Šljivno i Radmanići, dok je na krajnjoj zapadnoj tački završavaju Vilusi. Ova cjelina je osim Zelencima i pomenutim nizom planina između ove oblasti i oblasti Goleša, Pervana, Konatara i Kola (na sjeveru i sjeverozapadu), na istoku okružena najvećim dijelom obroncima Manjače (kota 737), Runjavicom (kota 846), Pavićkim brdima (kota 854) i Stražbenicom (kota 569) na jugu, Urljajem (kota 469), Rudinom (kota 492) i Karaulom na zapadu i sjeverozapadu.

Vilusi

Na sjeverozapadnom dijelu ove prirodne cjeline proteže se selo *Vilusi* u dvije prirodne mikro cjeline. Jedan dio sela je na obodu kraškog polja i zatvara njegov sjeverozapadni rub. Selo

11. Sjeverno od Gradine u polju se nalazi kamen kao »povelika bika« u čijoj je blizini jedan mještanin našao gvozdeno oružje. Ivančević, GZM 1892, str. 96. Pokraj puta Zelenci, Kola nalazi se jedan krst visok oko 1,30 m a širok oko 0,50 m, bez natpisa. Ivančević ,GZM 1892, str. 96.

12 Ivančević, GZM 1892, str. 95-97.

13 Lj. Thalloczy, Povijest Jajca, Zagreb 1916, str. 249.

14 M. Karanović, Granice srednjovjekovne bosanske župe Zemljanik, GZM 1936, str. 29. Radimsky navodi da se u Zelencima nalaze djelomično očuvani temeljni zidovi grada »Hamzače«. Grad je bio prilično prostran i dobro se raspoznaje njegov popločani prilaz: Radimsky, Arh. leksikon. sv. Zelenci. Sjeverno od Zelenaca su ruševine »Zeleni grad« s djelimično očuvanim temeljnim zidovima. Grad je bio okruglast i oko 40 m u promjeru: Radimsky, Arh. leks. sv. Zelenci. Danas je teško odrediti na koji lokalitet se odnose ovi podaci, ali je malo vjerovatno da se podaci odnose na prilično udaljeni Zelengrad u Ćutkovićima, čije su dimenzije znatno veće od pomenutih.

se proteže u smjeru jugozapad-sjeveroistok. Polje je na oko 500 m nadmorske visine i čini sastavni dio visoravni ispresijecane raznim manjim uzvišenjima. Tlo je brežuljkasto. Kote ponekad dosežu visinu i preko 600 m.

Drugi dio sela se proteže po šumovitom teže prohodnom terenu (ispresjecanom pritokama Gomjenice i Kozice) jugozapadno od visoravni. Vilusi su sa sjevera okruženi šumovitim uzdignutim terenom na kojem su glavne kote Karaula, Tabor i Tavanak. Sa zapadne strane Vilusa je također šumovit, ispresjecan vodenim tokovima i teže prohodan predio. Južna granica Vilusa je potok Vučaj, pritoka Kozice, koja utiče u Sanu.

Od Vilusa idu komunikacije u tri pravca: prema istoku po visoravni lako prohodan put za Radmaniće, Šljivno i Dobrnju, Han Kolu i Banja Luku. Drugi pravac vodi prema Gomjenici i Bronzanom Majdanu, preko zaseoka Stanića i Zeljkovića ispod brda Karaule. Treći pravac ide preko Crkvenog grada na zapad ka Sani.

Najzapadniji lokalitet na području Vilusa je *Crkveni grad* (kota 559), zvani još i Vučaj grad, na desnoj obali rječice Vučaj (karta I, 9). Na lijevoj obali, preko puta Crkvenog grada, je visoko stjenovito brdo Stražbenica (kota 569) koja dijeli Viluse od visoravni Hazići. Inače je teren prilično teško prohodan. Kraj zapadno od Vučaja je brdovit i ni do danas nije mnogo naseljen. Od Crkvenog grada put je išao na istok preko Biserića, Drinića i Antonića glavice na lokalitete u Stanivukovićima i Maričićima, zaseocima sela Radmanića. Na zapad od Crkvenog grada išao je put ka Sani i Ključu.

Crkveni grad je podignut iznad potoka Vučaja na stijenama, koje ga sa južne strane čine nepristupačnim. Pristup je bio sa sjeverozapadne strane, ispod koje je bila udolina, nad kojom je bio grad.

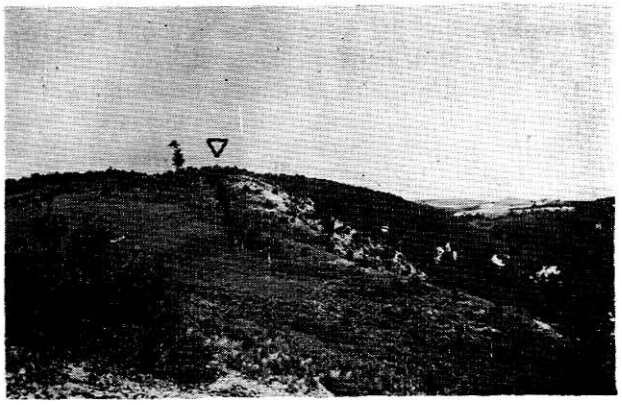
Grad se sastoji iz dva građevinska kompleksa smještena na različitim visinskim kotama. Skoro na vrhu brda (ispod kote 559) vidi se plato koji je opasan jednim bedemom, koji vjerovatno predstavlja ostatke srednjovjekovnog zida. Njegov raspon je oko 35 do 40 m. Unutar bedema se vide

Sl. 8. Crkveni grad — Vučaj grad — Vilusi donji plato

temelji građevina sa zidovima od krečnog maltera i sedre, među kojima je vezivno sredstvo malter. Mještani pričaju da su još oko 1950. godine zidovi bili očuvani do visine oko 2 m. Na sjevernoj strani unutar bedema vidi se temelj građevine, koja je jako urušena. Od ovog platoa sa istočne strane se spuštaju dvije dominirajuće kose, za koje se može pretpostaviti da su na njima bili istureni zaštitni položaji, ali se danas ne vide tragovi zidova.

Ispod ovog platoa, na jugoistočnoj strani, oko 150 m ispod kote 559 na desnoj obali kanjona Vučaja, nalazi se na prirodnoj pogodnoj stijeni (dimenzija 40x50 m) ostatak srednjovjekovnog lokaliteta koji je ulazio u sklop Crkvenog grada. Sa gornjim platoom je bio povezan preko dvije pomenute kose i tako dobro zaštićen. Sa sjeverne strane ovog platoa prokopan je dubok jarak okomitih strana, da bi se stvorio vještački opkop za utvrđivanje ovog dijela grada. Na najvišem dijelu stijene iznad dubokog jarka, na sjevernoj strani, sagrađen je zid kroz koji je bio ulaz u grad (sl. 8). Na njemu se još naziru tragovi ulaznih

Sl. 9. Crkveni grad Vilusi gornji i donji plato

Sl. 10. Mramorje — zas. Stanići — Vilusi

vrata. Istočna i zapadna strana ovog dijela grada su na okomitim stijenama tako da je čitav ovaj dio dobro bio zaštićen (sl. 9).

Na platou danjeg grada se danas naziru horizontalni, terasasto izdvojeni nivoi, na kojima su bili smješteni i drugi objekti samog grada. Po njima se primjećuje kulturni crni sloj i nalazi se dosta ulomaka keramike. Na sjevernoj strani, prema koti 559, se nadovezuju strme stijene na kojima se vidi da je vršeno vađenje kamena i pržine, te da se tu nalazio kamenolom. Pristup na donji grad je omogućen sa sjeverozapadne strane, putem koji se spuštao kroz prirodne stijene, a prema zapadu se vezuje na komunikaciju prema Luburićima i Drinićima. Prema pričanju mještana zid sa sjeverne strane donjeg grada je imao još prije tridesetak godina očuvane prozorske otvore. Donji grad je dosta urušen. Zidovi Crkvenog grada su po sastavu, strukturi i dimenzijama kao oni na Zvečaju.

Posvuda su nalaženi ulomci keramike, komadi lijepa i metalne zgure. Iako po topografskom smještaju i ostalim karakteristikama ovo mjesto ima odlike praistorijske gradine nisu se mogli primjetiti ostaci tipičnog praistorijskog suhozidnog ili zemljanog bedema. Također nije nađeno niti praistorijske keramike. Naime, sva prikupljena keramika po tipološkim svojstvima oblika i po fakturi u potpunosti odgovara srednjovjekovnoj keramičkoj produkciji. Što je posebno značajno, prikupljeni fragmenti ukazuju da se radi o ranoj srednjovjekovnoj keramici iz perioda XII—XIII vijeka. Pronađena keramika je najčešće rađena od relativno prečišćene zemlje, sa sitnijim zrncima pijeska u fakturi i dobro je pečena, uglavnom raznih nijansi sive boje. Zidovi su tanki. Na jednom od primjeraka ornament predstavlja plitka udubljena valovnica u kombinaciji sa horizontalnom udubljenom linijom (T. I, 14, 15, 16). Pored ove keramike nađeno je i fragmenata sudova u čijoj fakturi ima dosta zrnaca tucanog kamena, sive do smeđe su boje i slabije pečeni.

Posmatrajući u cjelini topografiju ovog grada i njegova kastelološka svojstva, može se zaključiti da je gornji grad bio dominirajući plato grada prema visoravni Vilusi, odakle se vršilo osmatranje, odbrana, a svakako je bio i nastanjen. Donji grad je mogao biti mjesto vlastelinskog stana gdje se u slučaju potrebe vršilo sklanjanje i posljednja odbrana grada. Prostor između ova dva dijela grada je povoljna uvala pogodna za nastanjivanje, smještaj posluge, gospodarskih zgrada i drugog.

U povelji bana Prijezde iz 1287. godine pominju se Vilusi kao granično selo župe Zemljanik i to kao Wlchiam. Pri obilasku područja Zmijanja Karanović je znao za ruševine Crkvenog grada ili kako ih je unio u kartu Vučaj grada.[15] Thalloczy je također unio podatak o postojanju Vučaj grada u Vilusima.[16] U popisu župa Zagrebačke biskupije Ivana arhiđakona Goričkog iz 1334. godine stoji podatak da je u Vilusima bila župna crkva svetog Petra.

Od Vučaj grada, oko 300 m istočno, na brijegu *Tavani* su bili temelji dvije pravokutne građevine, a u sredini ruševine jedan stećak, a okolo nje nekoliko neornamentisanih stećaka.[17]

Između Tavana i Radmanića, na *Gomili* ili Crkvini (nedaleko ranije kuće Laze Drinića) je jedna pravougaona ruševina zgrade i tragovi jedne druge građevine. Za ove ostatke Radimsky je pretpostavio da su vjerojatno iz rimskog perioda.[18]

Jugoistočno od Tavana Radimsky navodi tri grupe stećaka.[19]

15 Karanović, GZM 1936, str. 29, 31 i karta.
16 Thaloczy, ZGb. 1916, str. 250.
17 Radimsky, Arh. leks. sv. Vilusi.
18 Uporedi nap. 17.
19 Uporedi nap. 17.

Od Crkvenog grada vodi put na jugoistok ka južnom dijelu visoravni u Stanivukoviće (zaseok Radmanića) preko Biserića i Drinića. Na putu između Gornjih Drinića i Biserića nalazi se u prodolu, na putu prema Antonićima, oko 1,5 km jugoistočno od Crkvenog grada, nekropola sa 10 stećaka.[20]

U Antonićima se nalazi istaknuta kota (kota 697) nazvana *Antonića glavica*, čije se padine spuštaju sjeveroistočno prema Gomjenici (karta I, 10). Ovdje su mještani kopali i nalazili ostatke kamenih zidova i fragmenata keramike.[21]

Sjeverno od Crkvenog grada prema prodolu između potoka Vučjaka i lijeve obale Gomjenice je zaseok *Bajići*, koji je vezan putevima prema Luburićima i Drinićima na jugu, te sa Crkvenim gradom. Na lokalitetu Kolišta, koji je na sjeverozapadnom dijelu zaseoka, nalazi se *Bajića grad* na Bajića brdu (karta I, 11). Prema pričanju mještana na njemu se nalaze zidovi Crkve i stećci.[22]

Na sjevernom obodu visoravni Vilusi u zaseoku *Stanići* (sela Vilusa) nalazi se lokalitet *Mramorje* (na njivi Ratka i Rajka Milakovića i u šumi Mladena Stanića) (karta I, 12).

Nekropola sa 104 stećka leži iznad potoka Stanića, koji se uliva u Gomjenicu, na blagoj padini južno od kote 466. Spomenici su u obliku sanduka, uobičajene visine i dimenzija. Položeni su u pravcu istok-zapad (sl. 10). Nekropola se nalazi uz put, koji prolazi od Dobrnje ka Radmanićima te prema Stanićima i Gomjenici vodi prema Bronzanom Majdanu.[23]

Uz isti put nalazi se i lokalitet *Gradina* u *Košarištu* ispod zaseoka Stanića prema Zeljkovićima, jugoistočno od kote 466 (na zemljištu Milivoja i Radivoja Stanića) (karta I, 13). Gradina se nalazi na uzvišenju koje na vrhu ima okrugli, stjenoviti plato, prečnika oko 40 m. Zemlja na Gradini je smeđe i crvenkaste boje. Sjeverna i istočna strana su stjenovite, a sa ostalih strana je zaravan opkoljena šumom, sa čije je unutarnje strane moguće vidjeti ostatke suhozida. Ulaz na Gradinu bio je sa južne strane. Primjećuje se da je sa zapadne strane zaravan vještački nasipana. Tamo se nalaze dva ravna platoa jedan ispod drugog. Na toj strani je stara padina po čijoj ivici se naslućuju ostaci bedema.

Na zaravni je nalaženo dosta amorfnih fragmenata keramike i kućnog lijepa. Po fakturi keramika se može odrediti kao praistorijska. Rađena je uglavnom od prečišćene zemlje, najčešće je smeđe boje, ponekad sa dobrim premazom. U presjeku je izrazito crne boje, što ukazuje na manju temperaturu na kojoj je posuđe pečeno.

Posmatrajući u cjelini topografske i kulturno istorijske podatke o području Vilusa, mogu se istaći dvije osnovne činjenice. Na ovom terenu su izdvojene praistorijske gradine, koje se nalaze uglavnom na brdima visoravni na dominirajućim vrhovima ili unutar same visoravni (Košarište) na nižem brežuljku. To ukazuje na nastanjenost ovog kraja u praistorijsko doba, a svakako u sklopu plemenske nastanjenosti područja Vilusa, Radmanića, Šljivna i Dobrnje.

Antički ostaci na ovom području nisu konstatovani ovim rekognosciranjem. Međutim podaci koje navodi Radimsky dozvoljavaju pretpostavku o postojanju arheoloških nalazišta iz tog perioda na području Vilusa.

Srednjovjekovni period je reprezentovan prvenstveno nalazima sa Crkvenog grada, koji vjerovatno datiraju već od perioda XII-XIII vijeka. Kasniji istorijski podaci i posmatranje arhitektonskih i građevinskih svojstava ovog srednjovjekovnog grada potvrđuju njegovo trajanje najmanje do perioda XV i XVI vijeka. Sa nastanjenošću iz kasnijeg perioda srednjeg vijeka imaju se dovesti u vezu i nekropole stećaka, evidentirane na terenu Vilusa. Smještene su, kao što je uobičajeno, uz tadašnje puteve, na osnovu čega bi bilo moguće pokušati izvršiti rekonstrukciju pojedinih putnih pravaca.

R a d m a n i ć i

Istočno na Viluse se neposredno nadovezuju *Radmanići*, kao manja cjelina u okviru veće oblasti kojoj smo uz Zelence i Viluse bili u situaciji priključiti još područja Šljivna i Dobrnje. Radmanići se nalaze na prirodnom čvorištu, stjecištu komunikacijskih prolaza, na koje ukazuju antički i srednjovjekovni lokaliteti ovdje otkriveni.

Na sjeveru Radmanića je šumovit pojas i stjenovito područje, koje se okomito spušta prema Zelencima. Na istoku se graniče sa Šljivnom, od kojeg ih na izvjestan način odvaja visoko brdo Stražbenica (kota 716), usamljeno dominantno uzvišenje u sredini cijele oblasti. U njegovom podnožju konstatovane su nekropole stećaka. Radmanići su siromašni vodom, mjestimično samo sa manjim izvorima.

Najsjevernije u Radmanićima je lokalitet *Gromile* (karta I, 14). Nalazi se između zaseoka Bogojevića, Sekulića i Zeljkovića (na zemljištu

20 Prema Ž. Veselinoviću, bližih podataka nema.

21 Podaci Ž. Veselinovića.

22 Podaci prikupljeni tokom rekognosciranja i to od mještana.

23 Poznato je da se u Vilusima na lokalitetu Batorske doline nalazi nekropola sa 42 stećka: Bešlagić, 1971, str. 98.

Ljubomira i Bože O. Bogojevića), sa lijeve strane puta koji iz Radmanića ide za Tabor.

Za brdo Tabor je vezana legenda da je na njemu alka za vezivanje brodova, a da se tamo također nalazila crkva. Rekognosciranje na Taboru nije vršeno, pa nije jasno da li tamo ima arheoloških ostataka. Tabor je najviša kota na ovom području i potrebno je provjeriti da li je na njemu, Karauli kao i na Tavanku bila praistorijska Gradina i eventualni ostaci iz kasnijeg perioda.

Oko 100 m zapadno od Tabora, iznad vrela Zorinca, na blagom uzvišenju je pomenuti lokalitet Gromile. To su ostaci antičkog nalazišta, obraslog šikarom, koji se od okolnog zemljišta odvaja i uzdiže (sl. 11). Osnova lokaliteta na kojem se naslućuju ostaci zidova je u obliku četverougla (80 x 100 m). Šire dimenzije cijelog nalazišta su 100 x 150 m. Prije rata mještani su ovdje vadili ciglu, koja prema opisu sasvim odgovara antičkoj. Prema njihovoj priči nailazili su na zidove vezane malterom. Cigle su nalažene među tim zidovima na malterskim podovima kao i oko prolaza između prostorija. Danas se na obodima okolnih njiva nalazi mnogo metalne zgure, u kojoj je ostao veliki procenat metala, što ukazuje na slabo prerađivanje rude. Antička cigla i keramika prikupljena je u crnom kulturnom sloju, koji se jasno izdvaja od okolne smeđe zemlje van područja lokaliteta.

Pronađena keramika je rađena od dobro prečišćene zemlje i sivo pečena, rađena na lončarskom vitlu (T I, 17, 18, 19). Prikupljeni fragmenti ne daju mogućnosti o razmatranju tipologije posuđa, ali se na osnovu fakture i načina izrade keramike može opredijeliti široko u antički period, o čemu ukazuju i ostali arheološki podaci za ovo nalazište. Analizirani podaci ukazuju da se na ovom mjestu nalazi kompleks antičkih građevina.

Jugoistočno od Gromila, (jedno 1,5 km), rekognosciranjem je otkriven lokalitet *Gradina*, na istoj nadmorskoj visini.

Lokalitet Gradina nalazi se u zaseoku *Donji Maričići* sela Radmanića i to sjeverozapadno od kote 565 (na imanju Stanoja Maričića) (karta I, 15). Povezan je sa Gromilama sa komunikacijama na sjevernom predjelu područja Radmanići. Gradina je oko 500 m sjeveroistočno od savremenog groblja. Nalazište je smješteno na donjim padinama brežuljka.

Na livadama i njivama nalazi se četverougaoni plato velik oko 50 x 30 m, koji je uzdignut od okolnog terena i obrastao žbunjem. Na platou su još vidljivi temelji zidova vezani malterom i mnogo urušenog kamenja i antičke cigle. Prema pričanju mještana ovdje su ranije bili vidljivi mnogi pregradni zidovi.

Iznad ovog platoa, 10 m od ovog lokaliteta, prema kazivanju mještana, nalažena je kaldrma od kamenih ploča, što ukazuje na prolaz komu-

Sl. 11. Gromile — Zeljkovići — Radmanići

nikacije pored ovog nalazišta. Lokaliteti Gradina i Gromile se nalaze na pravcu puteva koji vode preko ove predione cjeline i svakako se produžuju dalje prema Šljivnu, Dobrnji i eventualno Kolima. S druge strane Radmanići su i na pretpostavljenom pravcu antičkog puta Sitnica-Banja Luka, koji je ispod Hamzače išao na Konatare za Banju Luku, odnosno jedan krak se odvajao eventualno preko Pervana za Bronzani Majdan.

Južna strana teritorije Radmanića odvojena je od konfiguracijski sličnog terena Pavića, Pavićkim brdima-visokim planinskim masivom koji čini prirodnu granicu između ova dva područja.

Na sjevernim obroncima Pavićkih brda nalazi se lokalitet *Gradina* u zaseoku Stanivukovići, sela Radmanića (karta I, 16). Ona je na izdvojenom, dominirajućem, strateški povoljno smještenom brdu. Gradina se nalazi i na izuzetno pogodnom komunikacijskom mjestu. Ispod Gradine ide put za Vučaj, na zapad, a na jug preko Pavićkih brda i Pavića za značajnu stratešku tačku Grčku gradinu u Stričićkom polju.

Gradina Radmanići se uzdiže od podnožja oko 100, na nadmorskoj visini oko 700 m. U podnožju Gradine nalaze se dva vrela.

Najviši plato na Gradini je eliptičnog oblika. Po padinama se na sve strane nalaze manje zaravni (terase) ispod centralnog, najvišeg platoa. U njihovom podnožju su rovovi (sl. 12). Zaravni su široke 3-4 m, a visinska razlika među njima je približno isto tolika. U profilu najgornjeg platoa vidi se u kulturnom sloju jedan sloj lijepa, ispod kojeg je kamenje, a u okolini je bilo dosta praistorijske keramike. Vjerovatno se tu radi o ostacima praistorijske nastambe. Na zapadnoj strani Gradine nalazi se zid širok oko 0,8 m, čiji je kamen vezan čvrstim krečnim malterom. Na mjestu gdje su mještani otkopali zid temelji sežu do 1,2 m dubine, ali nije sigurno da tu i završavaju. Kod dijela zida koji je otkopao Fiala prirodna stijena na kojoj leže temelji je na dubini 1,1 n.[24] Tragovi zida idu ivicom najvišeg platoa u pravcu istok-zapad.

Praistorijske keramike, lijepa i kosti nalaženo je na cijelom prostoru Gradine, kao i metalne zgure. Ulomci keramike pripadaju uglavnom većim loncima, od zemlje sa različitom količinom primjesa pijeska i tucanog kamena. Dobro je pečena, uglavnom smeđe boje sa slabijim ili boljim smeđim premazom. Pronađeni fragmenti ne pripadaju oblicima koji su tipološki izraziti u tom smislu da bi mogli biti preciznije datirani, osim u širok raspon od kasnog bronzanog doba pa kroz starije željezno doba (T. I, 20, 21, 22).

Praistorijskim nalazima sa ovog područja pripada i gomila (tumul?), prečnika 10 m, visine oko 3 m, koja se nalazi sjeveroistočno od Gradine na groblju kuća Stanivukovića.[25]

Ostaci zida na Gradini po načinu gradnje, čvrstoći maltera i tucanoj cigli u njemu kao i dimenzijama ukazivali bi da se zid može odrediti u antički period. Prilikom iskopavanja koja je vršio Fiala otkriveni su ulomci rimskog stakla i jedan bronzani novčić Galienusa.[26] Ako se uzme u obzir da je lokalitet na izuzetno povoljnom komunikacijskom položaju, na izlazu iz Pavićkih brda iz pravca juga od Stričićkog polja, može se pretpostaviti da je ovdje dolazio antički put. Sa tog mjesta je vodio prema ostalim antičkim nalazištima u Radmanićima, a odatle su se pravci račvali dalje prema Šljivnu kao i u pravcu sjevera prema Pervanu i Bronzanom Majdanu. Važnost ove rimske komunikacije nije moguće odrediti samo na bazi ovdje prikupljenih i djelimično analiziranih podataka. Njeno održanje u kasnijem periodu indicira i smještanje nekropole stećaka upravo na tom potezu i na izlazu iz Pavićkih brda na lokalitetu *Bijeli put — Mramorje* (oko 1,5 km od Gradine) kuda još i danas vodi put lokalnog značaja. Nekropola nije rekognoscirana, a podatke su saopštili mještani. Vjerovatno je to ona nekropola koju spominje Radimsky da je na trostrukoj granici Radmanići-Pavići-Vilusi gdje se na raskršću nalazi više stećaka koji su bez ornamenta.[27]

Može se pretpostaviti da se u srednjem vijeku ispod Gradine u Radmanićima odvajao jedan put preko Andrića i Biserića za Crkveni grad. Drugi pravac išao bi na sjever kroz polje Radmanića i prolazio ispod Stražbenice, na što ukazuje nekropola stećaka u Maričićima na lokalitetu Mramorje, smještena oko 1 km od Gradine, uz današnji lokalni put. Vjerovatno je korištena još i u antičkom periodu, jer je to zapravo najkraći i najpovoljniji pravac sjever-jug preko ove oblasti. Upravo u pravoj liniji od Gradine u Radmanićima, na sjever, se nalazi Gradina u zaseoku Ma-

24 F. Fiala, Prehistoričke bilješke, Gradina Radmanići, GZM 1894, str. 326.

25 Radimsky. Arh. eks. sv. Radmanići.

26 Fiala, GZM 1894, str. 327.

27 Radimsky, Arh. leks. sv. Radmanići. Po kazivanju mještana, na Tadića brdu je lokalitet Kužno Groblje, vjerojatno nekropola stećaka.

Sl. 12.
Gradina — Radmanići

ričići, također sa antičkim ostacima, ali ne na dominantnom gradinskom položaju nego u podnožju velikih brda.

Na istočnom rubu Radmanića diže se brdo Stražbenica. U njegovom podnožju sa više strana prolaze putevi, a sjevernim podnožjem ide i glavni pravac smjera istok-zapad Dobrnja-Šljivno-Radmanići. U jugozapadnom podnožju Stražbenice u zaseoku Maričići je pomenuti lokalitet Mramorje (sl. 13) (karta I, 17). Nekropola stećaka je uz desnu stranu puta Dobrnja-Maričići-Vilusi. Ima 28 stećaka, od toga 26 sanduka i dvije ploče. Orijentisani su istok-zapad. Nekoliko stećaka je dobro otesanih, dok je većina samo grubo pritesana. Različitih su veličina.

Šljivno

Istočno od Radmanića se bez posebnih konfiguracijskih i geografskih promjena, osim Stražbenice, nadovezuje područje *Šljivna*. Na sjeveru se Donje Šljivno djelimično graniči sa Zelencima, odnosno neposredno je ispod Gradine (kota 674) i Vodičkog vrha. Na istoku se bez izrazitije promjenje zemljišta nalazi polje Dobrnja. Sa juga je Donje Šljivno ograničeno djelimično Pavićkim brdima i visokom planinom Runjavicom.

Na jugoistočnom dijelu na Gornje Šljivno se nadovezuje konfiguracijski slično, ali prostorno znatno manje područje Kadina Voda. Upravo kroz to područje i danas se spušta put sa juga iz područja Stričića, skrećući od Šljivna ka sjeveroistoku prema Dobrnji. To je onaj pretpostavljeni pravac antičke komunikacije koja je dolazila od Šljivna i nastavljala prema Banjoj Luci[28] Na području Šljivno-Dobrnja konstatovana je velika nekropola stećaka, koja osim ukazivanja na nastanjenost tog područja u srednjem vijeku, naglašava ovakav pravac i srednjovjekovne komunikacije, obzirom da je nekropola smještena gotovo neposredno uz nju. Područje Šljivna je, u odnosu na Radmaniće, znatno bogatije vodom, jer se u njega slivaju manji vodotokovi sa visokih brda na jugoistočnoj strani.

Nekropola stećaka Bujadnica i ona u Rađevićima nalaze se na pravcu lokalne komunikacije koja se od Dobrnje (od Han Sladojevića, gdje se također nalazi nekropola stećaka) račvala sa pomenutog glavnog puta Banja Luka — Sitnica i vodila pored ove dvije nekropole južnim padinama Stražbenice u Radmaniće (Gradina) i dalje prema Crkvenom gradu i Vilusima. Od nje se odvajao jedan pravac kod Stanivukovića za Paviće preko Pavićkih brda, kako to ukazuje već pomenuta nekropola stećaka uz Bijeli put.

U Gornjem Šljivnu u zaseoku *Rađevićima* je na jugoistočnim padinama Stražbenice nekropola stećaka (karta I, 18). Nekropola se nalazi neposredno uz seosko groblje (ispod kuća Kekića i Pejakovića). Na nekropoli ima 13 stećaka u obliku sanduka.

Jugoistočno od Rađevića, između Šljivna i Dobrnje, uz put koji povezuje ova dva mjesta, na samoj raskrsnici za Miloševiće, nalazi se lokalitet *Bujadnica*, kod savremenog pravoslavnog groblja, u neposrednoj blizini Šljivanskog potoka (karta I, 19). Nekropola ima 26 stećaka, orijentacije zapad-istok.

Od ove nekropole 100 m udaljena nalazi se još jedna grupa od 15 stećaka i to sa lijeve strane puta Dobrnja — Radmanići. Stećci su u obliku sanduka i ploča, orijentacije istok-zapad. Bez ukrasa su i uobičajenih su dimenzija. Izvjestan broj spomenika je uništen pri gradnji nove ceste, koja je presjekla nekropolu. Ovo bi sa 26 stećaka na Bujadnici bila jedna ista veća nekropola (sl. 14).[29]

Uz navedenu komunikaciju Dobrnja — Stanivukovići (Radmanići), oko 800 m od Bujadnice, poviše Vranješkog mlina, na mjestu gdje se potok uljeva u Šljivansku rijeku, nalazi se manje uzvišenje nad desnom obalom rijeke zvane *Čukura* (karta I, 20). Visina mu je od podnožja oko 30 m. Sa južne strane opasano je prirodnom preprekom u obliku kanala (koja je možda i vještački kasnije prilagođena za odbranu naselja na platou brijega). Sa sjeverne strane je strma padina prema potoku. Prema istoku uzvišenje se pružalo neposredno iznad rijeke, ali je izvođenjem radova u novije vrijeme brežuljak poprijeko presječen (sl. 15). U tako nastalom profilu vidi se da je u donjem dijelu uzvišenja, kao osnova, izrazito pjeskovit, sterilni sloj. Oko 1,5 m od gornje ivice nalazi se tanak, horizontalni, crni kulturni sloj. Iznad njega na višem mjestu su slojevi crvene pečene zemlje i gara. Na južnoj strani iznad kulturnog sloja počinje vertikalni suhozid, a sjevernije od njega se također vide tragovi urušenog kamena. Razmatrajući podatke koje nam pruža ovaj profil, može se pretpostaviti da su se ovdje nalazili praistorijski stambeni objekti koji su tokom vremena, obnavljanjem samog naselja, ali i taloženjem humusa, došli na veću dubinu, odnosno bili zatrpani.

O hronološkom određivanju nalazišta u praistoriju jasno ukazuju prikupljeni mnogobrojni ulomci keramike, koji se nalaze u samom profilu u okviru pretpostavljenih nastambi i kulturnog sloja. Keramika sa ovog nalazišta je nešto slabije pečena, sa sitnim zrncima pijeska u fakturi. U presjeku je tamno smeđe do crne boje, a spolja često ima dobar, glatki premaz smeđe boje.

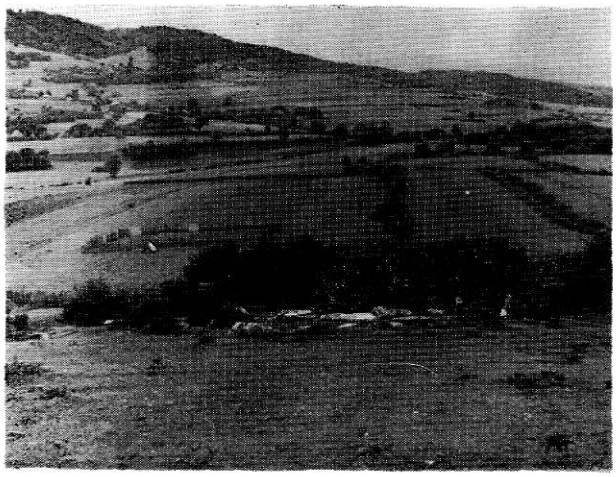
28 Pašalić, 1960, str. 28 i karta: Bojanovski 1974, str. 90, odredio drugačiji pravac rimske ceste Salona — Servitium kroz ovo područje.

19 Bešlagić, 1971, str. 98. lok. 7, daje podatke o nekropoli na lokalitetu Bujadnica, koja ima 12 stećaka.

Tipološki se mogu izdvojiti fragmenti facetiranih oboda većih lonaca (T. II, 1). Zatim se javljaju facetirani obodi i oštro lomljeni ili blago zaobljeni profili plitkih bikoničnih zdjela vrlo velikog prečnika oboda i srazmjernog prečnika dna (T. II, 2, 3, 4). Uz to se javljaju dublje zdjele koso postavljenih zidova, ravnog ili blago profiliranog oboda (T. II, 5, 6). Posmatrano tipološki po oblicima, kao i po fakturi, keramički materijal je dosta ujednačen. Za njegovo hronološko opredjeljenje to bi bio važan element, jer bi na osnovu primjerka oboda lonca i plićih bikoničnih zdjela mogli pretpostaviti da nalazište pripada pretežno periodu kasnog bronzanog i samo prvim periodima željeznog doba.

U pogledu tipa naselja ovo nalazište također pokazuje određenu specifičnost. Ne radi se, naime, o praistorijskom naselju na visokom i dominantnom uzvišenju. Naselje je ovdje bilo postavljeno na malo povišenoj obali potoka. S jedne strane je postojalo prirodno udubljenje oblika šanca, sa strane prema rijeci i one prema potoku, koji se u nju ulijeva, bila je strma, ali ne jako visoka obala.

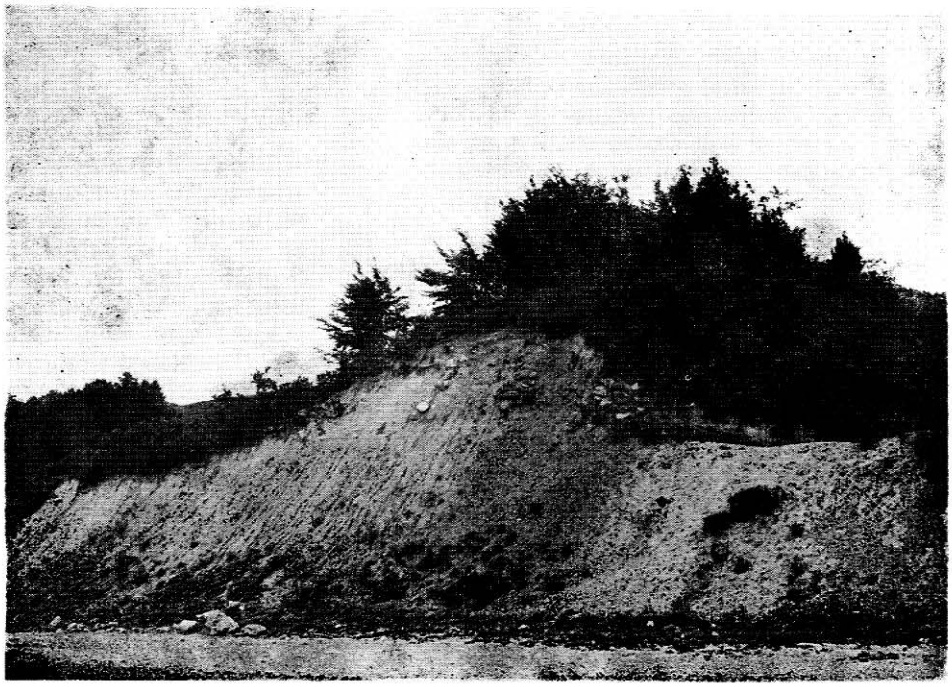
U Donjem Šljivnu u zaseoku *Andrići*, također na sjevernom obodu visoravni nalazi se uz put Dorbnja-Zelenci lokalitet *Andrića glavica* (karta I, 22). Pomenuti put ide ispod Gradine u Zelencima (kota 674), ispod Hamzače za Pervan i Bronzani Majdan. Drugi put se ispod Hamzače odvaja za Konatare i Goleše i dalje prema Banjoj Luci.

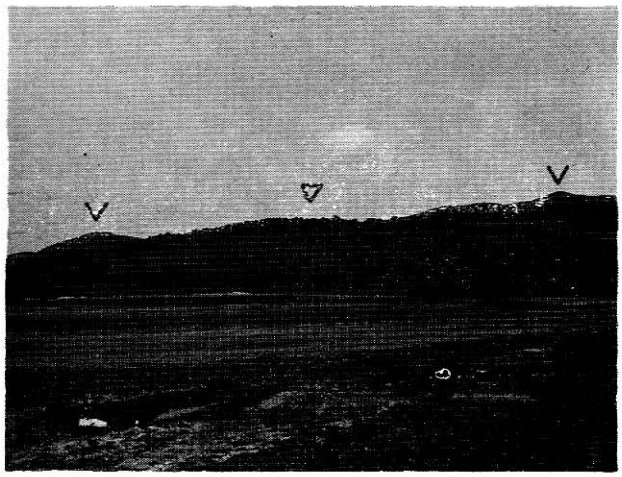
Sl. 13. Mramorje — zas. Maričići — Radmanići

Sl. 14. Bujadnica — Šljivno

Sl. 15.
Čukura — Šljivno

Sl.16 Gradina — Zelenci, Andrića glavica — Šljivno — Vodički vis

Sl. 17. Mramorje — zas. Cvijetići — Dobrnja

Andrića glavica je prostrano, ne naročito visoko brdo, neposredno iznad ponora Šljivanskog potoka. Glavica dominira ovim dijelom Dobrinjskog polja. Sa nje se vide Gradina u Zelencima i Vodički vrh, koji su sjeverno od polja između Zelenaca, Kole i Šljivna (sl. 16). Gornji plato na Glavici je elipsoidnog oblika, dimenzija 180 x x 150 m, sa jednim istaknutim pojasom poput bedema, koji se pruža oko cijele Glavice. Izgleda da je to napisan bedem. Oko 30 m iznad ovog je drugi sličan pojas, koji ne opasava cijelu Glavicu, nego se uglavnom nalazi prema zapadnoj strani na kojoj je prilaz lokalitetu nešto lakši, pa se sa te strane možda pojačavalo utvrđenje gornjeg platoa. Na istoj strani se iznad drugog nalazi i treći pojas. Na platou je nađeno nešto ulomaka keramike i jedan kremeni nožić. Na površini se naziru stijene, a u pravcu bedema se vide tragovi nabačenog kamenja.

Pronađena keramika ima praistorijska svojstva. Pronađeni sileks također upućuje na nastanjenost ovog mjesta u praistoriji. Logično je to očekivati i iz razloga što se upravo tu nalazi ponor Šljivanskog potoka, pa je mjesto bilo obezbijeđeno vodom koja je rijetka u ovom kraju.

Na vrhu Vodički vis su temeljni zidovi ruševine grada *Konatara*, zvanog također »Građeni vrh« ili »Vodički vis« (karta I, 21). Grad je bio okruglast i imao je promjer nekih 30 m.[30] Ovaj lokalitet nije bio obuhvaćen sadašnjim rekognosciranjem.

Na kraju za područje Šljivna, može se zaključiti da su konstatovana praistorijska nalazišta uz Šljivanski potok i kod njegovog ponora. Čini se da je naselje na Andrića glavici (koje je dosta duboko u polju kao što je slučaj i sa lokalitetom Košarište u Vilusima), samo dio cijelog sistema naselja jednog plemena, čija su glavna naselja bila na znatno višim kotama, po okolnim brdima koja okružuju cijelu ovu prediono cjelinu.

Nastanjenost područja Šljivna u srednjem vijeku nedvosmisleno dokazuju nekropole stećaka kao i manji srednjovjekovni grad na Vodičkom visu.

D o b r n j a

Dobrnja se nalazi na istočnom dijelu opisane cjeline, a čini je polje, omeđeno brežuljcima i visokim planinama, koje se sužava prema jugoistoku, prelazeći u visoravan Racune, koja se strmo spušta prema Vrbasu. Dobrinjsko polje je sa sjeverozapada omeđeno Šljivnom, na jugozapadu su padine Manjače, a na sjeveroistoku je Kolanska planina sa vrhovima visine 868 m, 665 m i 552 m. Od Han Sladojevića, koji je na samom obodu Dobrinjskog polja, ide jugoistočno, duž preostalog dijela Dobrnje, put do Gradine (kota 502) ka Racunama i do Krupe na Vrbasu. Lako je moguće da je to bio pravac antičke i srednjovjekovne komunikacije, koja je povezivala Crkveni grad i Grebengrad, ispod kojeg protiče Vrbas, i vodi dalje na istok.

Glavna cesta, koja siječe polje u pravcu istok-zapad, ukršta se u Han Sladojeviću sa seoskim putem za Radmaniće i Viluse, uz koji su praistorijski lokaliteti (Andrića glavica, Gradina u Radmanićima, Gradina u Vilusima), antički lokaliteti (Gromile, Gradina u Maričićima) te nekropole stećaka u Stanivukovićima — Mrđanima.

Oko Han Sladojevića, sa lijeve strane savremenog puta Banja Luka — Dobrnja — Sitnica, je lokalitet Mramorje, a sa desne strane Debela Međa. Na oba lokaliteta su nekropole stećaka.

Lokalitet *Mramorje* u zaseoku Cvijetići sela Dobrnje, nalazi se ispod Gradine, kako se naziva niži obronak planine Lunjevca, na brdu Tuk

30 Radimsky Arh. leks. sv. Kola.

31 Bešlagić, 1971, str. 99, lok. 10, pominje ovdje pet stećaka a na susjednom lokalitetu Pobrđani navodi još šest stećaka (lok. 9).

(karta I, 23). Nekropola se nalazi na podnožju Gradine, na najnižim padinama. Tu ima osam stećaka u obliku sanduka, orijentacije istok-zapad, bez ukrasa (sl. 17). Ranije je ovdje bilo više stećaka ali su korišteni kao građevinski materijal.[31]

Iako je na samoj *Gradini* vršeno rekognosciranje, nisu nađeni arheološki ostaci, osim kamenja, koje bi moglo pripadati nekom urušenom zidu. Preostaje da se uzme u obzir ovaj indikativan toponim, koji dozvoljava pretpostavku (uz pomenute nekropole stećaka u podnožju) da se tu nalazilo neko naselje, eventualno selo u srednjem vijeku ili ranije praistorijsko naselje.[32]

Lokalitet *Debela Međa* u *Dobrnji* nalazi se 300 m od raskrsnice u Han Sladojeviću, sa lijeve strane puta Dobrnja — Šljivno — Radmanići (karta I, 24). Na manjem uzvišenju, koje se od okolnog niskog tereta uzdiže utoliko što su se tu urušili dijelovi građevina, obrasli šikarom, nalaze se ostaci kamena od urušenih zidova, krečnog maltera i sedre (sl. 18). Sedra je kao građevinski materijal korištena na lokalitetu Hrast, koji je 100 m sjeverozapadno od Debele Međe. U prirodi se sedra nalazi na mjestu Vrela, oko 1,5 km južno od lokaliteta Hrast. Na području lokaliteta Debela Međa zemlja je crna i rastresita i predstavlja kulturni sloj, koji se razlikuje od okolne površine, gdje je zemlja uobičajene smeđe boje. Tu je nađeno komada antičke cigle, imbrices, kao i komada keramike. Pronađena keramika je uglavnom amorfna, osim jednog primjerka oboda suda rađenog od zemlje sa sitnim zrncima pijeska u fakturi, sivo pečen (T. II, 7) koji bi po tipologiji mogao odgovarati rimskom keramičkom posuđu.

Navedeni topografski podaci o smještaju ovog nalazišta uz cestu koja se odvajala od Sladojevića prema Šljivnu i Radmanićima kao i nalazi rimske cigle i keramike, ukazivali bi da se ovdje nalazio antički lokalitet, uz antičku komunikaciju u tom području.

Na ovo mjesto je kasnije nalegla srednjovjekovna nekropola stećaka. Stećci su postavljeni upravo preko ostataka urušenog antičkog lokaliteta. Na lokalitetu se nalazi 18 stećaka većih dimenzija. Dimenzije najvećih stećaka su 2,20 x x 1,50 m a iz zemlje vire oko 0,50 m.

Lokalitet *Hrast* se nalazi 100 m od Debele Međe, kod potoka Vratinac (oko 500 m od vrela Stublić) (karta I, 25). Smješten je sa desne strane puta Dobrnja-Radmanići, a u predjelu koji se sasvim spušta prema ravnici, još niže od Debele Međe. Tu su mještani vršili zemljane radove i otkrili zidove koji su širine oko 0,60 m. Zid je rađen od dobro pritesane sedre, slagane na redove. Na lokalitetu je nađeno izuzetno mnogo komada metalne zgure. Prema legendi koju prenose mještani ovdje su bili kovački vignjevi. Pored zgure nađeno je i komada cigle, za koju bi se moglo pretpostaviti da pripada rimskom periodu. Uzimajući u obzir nalaze sa tog lokaliteta, kao i njegovu gotovo neposrednu povezanost sa nalazištem na Debeloj Međi, moglo bi se pretpostaviti da se radi o jednom istom nalazištu iz antičkog perioda.

Sl. 18. Debela međa — Dobrinja

Lokalitet *Gradina-Crkvena* u *Dobrnji*, nalazi se lijevo od glavnog puta Banja Luka-Sitnica, na obroncima Manjače, u nekadašnjem naselju Vukmiri, na krajnjem južnom obodu Dobrinjskog polja (karta I, 26). Lokalitet se nalazi na prirodnom dominirajućem, ali zaklonjenom uzvišenju relativne visine do 15 m u odnosu na bližu okolicu. Prečnik mu je oko 40 m u podnožju. Oko uzvišenja su ostaci debelog bedema izgrađenog od slabo tesanog kamena, koji je vezan malterom. Raspon između bedema je oko 30 m. Dosta kamena je urušeno po padinama brežuljka. U malteru se primjećuju ostaci tucane cigle. Na lokalitetu je nalaženo mnogo metalne zgure, kućnog lijepa kao i fragmenata keramike. Keramika je sasvim amorfna te se nije mogla ni približno vremenski opredijeliti. Po legendi ovdje se nalazila kaurska crkva. Sastav maltera u zidu, kao i opšti kulturno-topografski podaci za okolno područje dozvoljavaju pretpostavku o postojanju antičkog nalazišta na ovom mjestu.[33]

Prema svemu, na području Dobrnje (koje nije ovom prilikom detaljno rekognoscirano), izdvajaju se antički i srednjovjekovni lokaliteti u

32 Radimsky, Arh. leks. sv. Dobrnja, navodi da se u Dobrnji u kraju Manjača nalazi nasuta gradina Lunjevac. Vjerovatno se taj podatak odnosi na plato na vrhu tog brda (kota 1034), dok se gradina o kojoj je ovdje riječ nalazi u području uzvišenja koje navodi Radimsky.

33 Radimsky navodi da se sjeveroistočno od Lunjevca, na brijegu Crkvina ,na vrhu nalaze krečom zidani temelji zidova jedne zgrade, pa pretpostavlja da bi to mogla biti ruševina neke male utvrde na cesti Salona-Servitium. (Radimsky, Arh. leks. sv. Dobrnja). Po lokaciji i toponimu čini se da se ovi podaci odnose upravo na ovdje obrađivani lokalitet, koji se i sada u narodu zove Crkvina.

njenom zapadnom dijelu, koji graniči sa Šljivnom. Oni su uglavnom koncentrisani na području nekadašnjeg Han Sladojevića.

Pavići i Stričići

Drugo veliko kraško polje je Stričićko polje. Sa sjevera je okruženo šumovitim dijelom sela Vilusa i Pavićkim brdima, koja ovo polje razdvajaju od polja u kome su Radmanići, Šljivno i Dobrnja. Od sjeverozapada prema jugoistoku prostire se Manjača i Uzlomac čiji obronci opasuju polje. Na jugozapadu je Stričićko polje razdvojeno od polja u kojem je smješteno Ratkovo Previjom (kota 1037), Kočića glavicom, Grčkom gradinom i Svetigorom od Sokolova na zapadu. Polje presjeca cesta Sitnica-Dobrnja-Banja Luka od juga, prolazi ispod Grčke gradine ka sjeveru prema Kadinoj vodi i dalje Dobrnji (u Han Sladojević).

Ovo je sljedeća prediona cjelina prema jugu, od do sada obrađivane cjeline Vilusa, Radmanića, Šljivna i Dobrnje, koja je na oko 150 m nižoj nadmorskoj visini od Stričići-Pavići. Između te dvije cjeline je navedeni gorski lanac Pavićkih brda, Runjavice, Sljemena, te visoki vrhovi same Manjače. Između je izolovana manja cjelina nižih područja Kadine vode, u kojoj prilikom ovih rekognosciranja nisu zabilježeni arheološki ostaci.

Pavići

Područje *Pavića* nalazi se na zapadnom dijelu Stričićkog polja. Pavići su bogati arheološkim nalazištima.

Zapadno od zaseoka *Savanovići*, na sjeverozapadnom obodu polja, oko 50 m od puta Stričići-Hazići-Vučaj, nalazi se na padinama kote 646 prema Vučaju lokalitet *Mramorje*, nekropola sa tri stećaka u obliku sanduka, ali su njihov položaj poremetili mještani (sl. 19) (karta I, 27). Nekropola je očito devastirana, naročito prilikom prosjecanja novog puta.

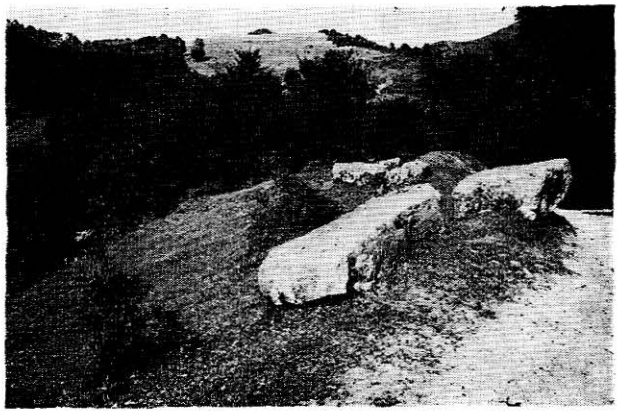
Na putu prema *Aljetićima*, sjeverno od Savanovića nalazi se nekropola sa 12 stećaka, koji su također pomjereni iz prvobitnog položaja. Nekropola je na karakterističnom uzvišenju iznad rječice Vučaj. Uzvišenje je moglo da bude naseljeno i u praistoriji, jer je na njemu nađeno nekoliko amorfnih komadića keramike, koji po fakturi liče na praistorijsku.

Lokalitet *Mramorje* nalazi se oko 400 m istočno od zaseoka Savanovići, također iznad rječice Vučaj (sa lijeve strane), sjeveroistočno od puta Hadžići-Stričići, pored kojeg je i predhodni lokalitet (karta I, 28). Na istaknutoj kosi na padini brda se nalazi nekropola od 25 stećaka. Najveći stećci su dimenzija 2,40 x 2,00 x x 0,60 m i u obliku su sanduka, a nekoliko je spomenika u obliku ploča. Neki su dobro klesani. Oni u obliku sanduka su dobro obrađeni (sl. 20) i uglavnom orijentisani u pravcu sjever-jug, ali ih ima okrenutih i u pravcu istok-zapad. Iznad najbolje obrađenog stećka koji je u obliku sanduka, orijentisan sjever-jug, nalazi se kamena ploča. Sanduk je dimenzija 2,20 x 1,20 x 0,60 m.

Praistorijski lokalitet *Glavica* nalazi se između zaseoka Grujići i Topići, u okuci rječice Vučaj, desno od pomenutog puta Stričići-Hazići (karta I, 29). Preko puta Glavice, na suprotnoj obali Vučaja, je kod savremenog groblja nekropola stećaka.

Praistorijsko naselje gradinskog tipa na Glavici je na platou elipsoidnog oblika. Duži prečnik mu je u smjeru sjever-jug u dužini oko 80 m, a kraći je oko 40 m. Vučaj je okružuje sa svih strana, osim sa sjeverne, gdje je bio nasuti zemljani bedem čiji se ostaci raspoznaju. Bedem je bio podignut i sa južne strane, neposredno uz potok, jer je tu bilo pogodno mjesto za prelaz preko Vučaja, koje je trebalo zaštititi. Zapadna strana je okomita i stjenovita kao i istočna, ali ova posljednja nešto manje, pa je za očekivati da je i sa te strane bilo utvrđivanja. Na sjevernoj strani je na samoj glavici manje uzvišenje, vjerovatno nasuto, a ispod njega sa vanjske strane je nasuti zemljani bedem (sl. 21).

Na Glavici je nalaženo dosta fragmenata praistorijske keramike, životinjskih kosti i nešto kremenih sileksa. Pronađena keramika je uglavnom dobre fakture, ponekad sa nešto više zrna tucanog kamena (pržine) u sastavu. Posuđe ima skoro redovno glatki smeđi ili crno smeđi premaz po površinama. Pronađeni su fragmenti oboda većih lonaca, sa facetama po obodu (T. II, 8). Uz to nađeni su fragmenti profila zdjela sa

Sl. 19. Mramorje — zas. Savanovići — Pavići

Sl. 20.
Mramorje — zas. Savanovići — iznad Vučaja — Pavići

Sl. 21.Glavica — Pavići

zaobljenim ramenom i facetarnim kosim obodom (T. II, 9), odnosno plitkih bikoničnih zdjela sa oštro naglašenim ramenom (T. II, 10). Od drški su nađene trakaste drške x oblika (T. II, 11). Keramika se može okvirno datirati u period kasnog bronzanog do starijeg željeznog doba.

Naspram Glavice, preko Vučaja, na prvoj kosi koja se spušta do rječice, pored škole, je lokalitet *Mramorje* (karta I, 30). Na nekropoli se sada nalazi 60 stećaka u obliku sanduka i većih ploča. Stećci u obliku sanduka su bolje tesani, ravnih strana. Orijentisani su u pravcu istok-zapad i postavljeni u redove koji se pružaju u pravcu sjever-jug. Različitih su dimenzija: 2,50 x x 1,20 x 0,80 m; 2,80 x 1,40 m; 2,20 x 1,50 m; 2,70 x 1,40 m; 2,30 x 1,90 m; 2,80 x 1,80 m ali ih ima i manjih. Očito se radi o velikoj nekropoli sa vrlo lijepo obrađenim spomenicima (sl. 22).[34]

U Pavićima smo tako utvrdili tragove iz praistorije na Glavici, a dalja istraživanja praistorijskog perioda na ovom području treba usmjeriti

34 Bešlagić, 1971, str. 98 daje podatke za tri grupe stećaka u selu Pavići i jedna ispod Grčke gradine sa 70 spomenika, druga na Corića brdu (26 stećaka) i treća kod Debelog brda (11 stećaka).

na okolna brda, koja ovom prilikom nisu rekognoscirana. Topografski Glavica je smještena slično kao nalazišta Čukura u Šljivnu, Košarišta u Vilusima i Čair ispod Šibova.

U Pavićima ovom prilikom nisu otkriveni ostaci iz antičkog perioda. Kako je navedeno, utvrđeni su elementi o postojanju srednjovjekovne komunikacije od Gradine u Radmanićima-Stanivukovićima, Bijelim putem prema Pavićima, što bi eventualno mogao biti pravac antičkog puta, koji bi ispod Grčke gradine, kod Kočića Hana preko Pavića i Gradine mogao voditi kroz Radmaniće (pored već navedenih nalazišta iz rimskog perioda) u smjeru Konatara u jednom i Bronzanog Majdana u drugom pravcu. To je najkraći i čini ke najpovoljniji put od pravca Sitnice prema Bronzanom Majdanu.

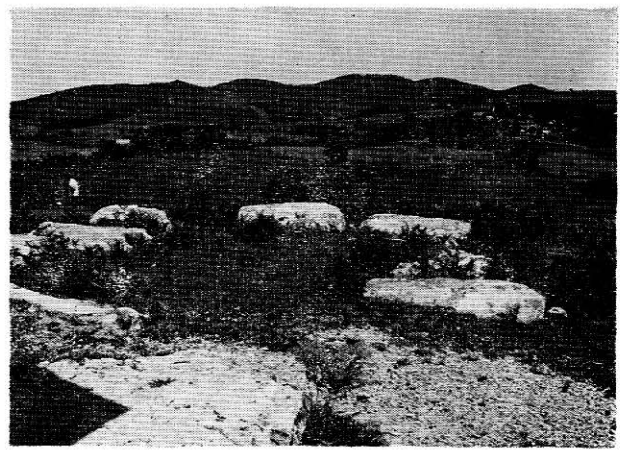
Područje Pavića je bilo gusto naseljeno u srednjem vijeku, o čemu zaključujemo po brojnim, često velikim nekropolama stećaka. Može se očekivati da su srednjovjekovna sela područja Pavića bila u neposrednoj vezi sa pretpostavljenim srednjovjekovnim horizontom na Grčkoj gradini, koja apsolutno dominira i tim područjem. Potrebno je navesti da se na udaljenosti od svega 4 km nalazi i Crkveni grad. Prema Prijezdinoj povelji selo Pavići pripada župi Zemljanik, kao njeno granično područje.[35] Na njega su se nastavljali Hazići i Vilusi. Kako je Crkveni grad pripadao istoj župi, njemu je gravitiralo područje sela Pavića.

Stričići

Lokalitet *Mramorje* u *Stričićima* ispod Grčke gradine (kota 999) nalazi se oko 100 m lijevo od seoskog puta Stričići-Pavići (karta I, 31). Mramorje je na sjeveroistočnoj padini Grčke gradine, između potoka Vrelo i same Gradine. Na nekropoli se nalaze 73 stećka raznih dimenzija (2,20x1,10 x0,70 m; 2,40x1,20x0,90 m; 2,50x1,60 m; 2,00x1,70 m). Spomenici su u obliku sanduka i dobro su klesani. Mnogi primjerci imaju prave i ravne strane, ali ima ih i grublje obrađenih. Postavljeni su u 10 redova u pravcu istok—zapad, ali sa različitim razmakom između redova (sl. 23).[36]

U podnožju Grčke Gradine, neposredno sa desne srane seoskog puta Stričići-Pavići, oko 150 m istočno od Mramorja nalaze se na dva mjesta, jedan blizu drugog, temelji urušenih zgrada (sl. 24) (karta I, 32). Osnov im je četverougaon, a temelji su od kamenja vezanog malterom. Dimenzije vanjskih zidova su 7x6 m. Južnija građevina (kula), je nešto manja, ali se bolje ističe jer su joj temelji bolje očuvani.

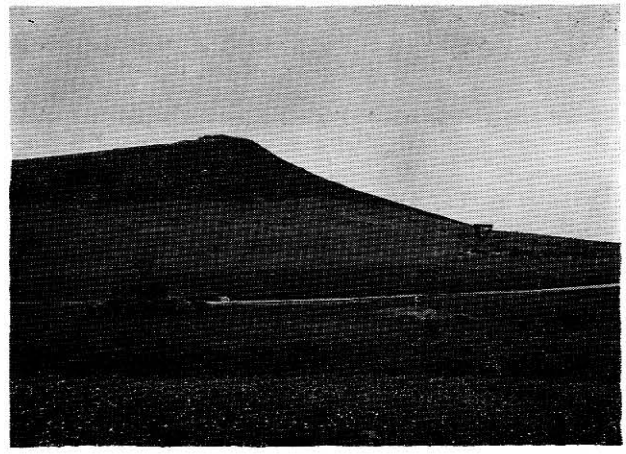
Vjerovatno bi se ovi ostaci mogli identifikovati kao mjesto *Han Pavići,* koje se uzima kao odrednica pravca rimske ceste koja vodi iz Pod-

Sl. 22. Mramorje — Pavići

Sl. 23. Mramorje ispod Grčke gradine — Stričići

Sl. 24. Han Pavići — Mramorje — gore Grčka gradina — Stričići

35 Skarić, GZM 1937, str. 38 i d.
36 Bešlagić, 1971, str. 98, lok. 4

Sl. 25. Grčka Gradina – osnove objekata

rašničkog polja do Banja Luke, kroz ovo područje i navodi da je to pogodan položaj koji ima dobru vodu, što je rijetko u ovom bezvodnom kraju.[37] Sadašnjim pregledom ovog lokaliteta nisu se mogle izdvojiti bilo kakve pojedinosti koje bi ga mogle pobliže vremenski opredijeliti. Kod Radimskog postoje potpuniji podaci, jer navodi da je tu jedan toranj od kvadera, koji je rimskog porijekla, pa je pretpostavio da je ovdje stajala rimska stanica Lamatis ili Aemate, što je kasnije opovrgnuto.[38] Napominjemo da se topografski smještaj ovog lokaliteta vrlo lako može dovesti u vezu sa kasnonatičkim, a eventualno i antičkim, ostacima na Grčkoj gradini. Han Pavići su nešto zapadnije (oko 1 km) od pravca sadašnje ceste Sitnica—Banja Luka i pretpostavljenog pravca rimske ceste, te da je lokalitet uvučen pod sjeverne obronke Grčke gradine. Ovakav smještaj lokaliteta ukazivao bi da se ovi objekti nalaze zapravo već uz odvojak antičkog puta prema Pavićima, Gradini u Stanivukovićima i dalje prema Konatarima, Bronzanom Majdanu i Banjoj Luci.

Uzvišenje *Grčka gradina* je na izuzetno dobrom strateškom položaju, nad putem Sitnica—Banja Luka (karta I, 33). Dominira velikim područjem, jer je najviša kota u Stričićko-Pavićkom području i u Ratkovu. Brdo na kojem je Grčka gradina diže se oko 200 m iznad okolnog terena. Dominirajućim položajem štiti glavnu komunikaciju za Banja Luku. Predio nad kojim se diže Grčka gradina je visoravan po čijim su obodima namreškani oštri vrhovi. Oko kilometar jugoistočno od Gradine je Kočića glavica čijim se padinama spušta put iz Ratkova u Stričićko polje presjecajući ga.

Grčka gradina ima pri vrhu, u dijelu koji je korišten za nastanjivanje, tri prirodna platoa stepenasto postavljena. Ostaci naselja i utvrđenja se nalaze na tim zaravnima, koje počinju na obodu stijenama, a završavaju se u podnožju narednog platoa. Na samom vrhu, tj. na centralnom platou vide se ostaci temelja većeg broja četverougaonih zgrada. Dimenzije su im različite, ali se uglavnom kreću oko 5x5 m, a debljina zidova je oko 0,60 m. Na južnoj strani mogao se razaznati niz urušenih građevina postavljenih u pravcu istok-zapad, s tim da je najistaknutija građevina na najvišem dijelu ovog platoa (sl. 25). Sam plato je značajnijih dimenzija (oko 90x50 m) u obliku nepravilne izdužene elipse. Dva niža platoa, koja opasuju gornji plato sa svih strana osim sa istočne (gdje su padine vrlo strme i čine ih okomite stijene), sa gornjim platoom su povezana cijelim nizom zidova, koji se mjestimično naslanjaju na stijene, da bi se oblikovale određene građevine (sl. 26). Cijeli kompleks je dosta velik, dobro zaštićen, sa kulturnim ostacima, što sve naglašava njegov značaj. Radimsky navodi nalaze mnoštva fragmenata keramike, koju nažalost ne datira, na Grčkoj gradini, a ispod nje je nalaženo često rimskih bronzanih novčića.[39]

37 Pašalić, 1960, str. 23.
38 Radimsky, Arh. leks. sv. Pavići
39 Radimsky, Arh. leks. sv. Pavići.

Sl. 26. Grčka gradina — zid između platoa

Istražujući antičke komunikacije Pašalić je pretpostavio da je Grčka gradina u rimsko doba predstavljala važnu pozicionu tačku na čvorištu komunikacija koje njom prolaze.[40]

Međutim, do sada nije bio naglašen stvarni značaj i obim arheoloških ostataka na Grčkoj gradini. Analiza prikupljenog materijala pokazuje da je ovdje u praistoriji bilo gradinsko naselje. Naime, nalaženo je fragmenata keramike, koji se prema fakturi, mogu odrediti kao praistorijski. Rađeni su rukom, od relativno dobro prečišćene zemlje, sa vrlo sitnim zrncima pijeska u fakturi. Posuđe je bilo dobro pečeno, ponekad sa smeđim premazom. Nađeno je i keramike grublje fakture sa krupnijim zrncima pijeska. Što se tipologije posuđa tiče, nalaženi su obodi većih lonaca (T. II, 12, 13), zatim obodi na kojima su izvedene uzdužne facete. Osim toga, izdvaja se i karakteristični profil bikonične zdjele (T. II, 14). Može se pretpostaviti, posmatranjem praistorijske slike cijelog područja, da je ovdje postojalo naselje u periodu starijeg željeznog doba.

Sl. 27. Gradina — zas. Dulići — Stričići

Na Grčkoj gradini svakako ima ostataka iz kasne antike. O tome nam svjedoči prije svega keramika. Lonac sa dugim cilindričnim vratom, naglašenim ramenom i razvraćenim obodom (T. II, 15) po tipologiji bi mogao odgovarati periodu kasne antike. Rađen je od sasvim prečišćene zemlje, sive boje, na vitlu. Osim toga pronađen je i vrh željeznog koplja (T. II, 16).

Dok se ne izvrše arheološka iskopavanja teško je govoriti o ostacima na Grčkoj gradini iz doba antike premda na to upućuju ostale okolnosti: prolaz rimskog puta kroz ovaj kraj i povoljan položaj gradine i brojni arhitektonski ostaci na njoj.

U vezi sa toponimom Cesta Obarska koji nalazimo upravo uz pretpostavljenu rimsku komunikaciju Sitnica—Banja Luka (oko 6 km južnije od Grčke gradine) može se možda vezati prodiranje Avara u vrijeme seobe naroda ovim pravcem. O događajima u periodu seobe naroda govori i situacija na širem okolnom području u vezi sa događajima oko rimske aglomeracije u Šipovu.[41] Iako se i Grčka gradina našla na pravcu ovog prodora, sa nje do sada nemamo bilo kakvih materijalnih dokaza o tome.

Dalje brojne nekropole stećaka svjedoče o nastanjenosti ovog kraja u kasnom srednjem vijeku. Ostataka srednjovjekovnih bedema na Grčkoj gradini nismo mogli izdvojiti pa je i zbog toga potrebno izvršiti arheološka iskopavanja.

Lokalitet *Gradina* u *Dulićima* nalazi se na krajnjem istočnom dijelu Stričićkog polja, na zapadnim padinama Milošca, Paleža, na obroncima Manjače, između sela Dulića, Antonića a u bližoj okolini Lusića (karta I, 34). Na Gradini, sa koje se pruža pogled ka zapadu na brdo Previju, Grčku gradinu i Klisinu, je praistorijsko utvrđenje, koje je dominiralo visoravnima Stričići, Kočići, Dulići i Pajići. U Pajićima neposredno ispod Gradine je ravnica koja se zove Krst, u okviru koje je lokalitet Gromilica.[42] Sa sjeverne i sjeverozapadne strane Gradine nalazi se potok, koji teče od vrela Dobra voda. Gornji plato gradine je ograđen suhozidom. Kamenje se dosta osulo, ali je jasno da je suhozid ograđivao brdo sa svih strana osim sa sjevera i sjeveroistoka, gdje je kao zaštita iskorišćeno prirodno strmo stijenje. Bedem se mjestimično uzdiže oko 3 m od okolnog terena (sl. 27). Širina rasutog bedema je oko 5 m, dok je tamo gdje je manje rasut njegova širina 2,5 do 3,00 m. Duža osa platoa Gradine je u pravcu istok-zapad, oko 80 m, a kraća je oko 35 m. Na tom platou ima dosta prirodnog stijenja, izme-

40 Pašalić, 1960, str. 23.

41 Bojanovski, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, Sarajevo 1974, str. 110.

42 Poznato je da se može na lokalitetima koji nose ime Krst očekivati i nalaz temelja crkvene građevine. Uporedi Mazalić Đ., Gradac kod Hadžića, GZM 1942, str. 204, nap. 11.

đu kojeg je crna rastresita zemlja. Tamo je nalaženo dosta ulomaka praistorijske keramike, koja najviše leži u prostorima između paralelnih stijena, pa je moguće da su baš u tom prostoru bile nastambe. Nađeni fragmenti keramike su amorfni, ali se po fakturi mogu porediti sa onima sa Grčke gradine. Nalaženo je i komadića kućnog lijepa.

Klisa-Klisina je narod zvao mjesto na nižim brežuljcima Stričićkog polja, gdje je bila crkva Ružica (karta I, 35). Nedaleko je nekropola sa 10 stećaka u obliku ploča orijentisanih istok-zapad.[43]

pravcu istok-zapad, a prema priči mještana krstovi su isto bili orijentisani. Stećci su različitih dimenzija 2,00x1,20; 2,50x1,70; 2,50x2,10; 3,00x1,50 m; a debljine su oko 0,70 m (sl. 28).

Posmatrano u globalu u predionoj cjelini Pavići-Stričići konstatovana su praistorijska gradinska naselja, koja su locirana najčešće po vrhovima na obodu visoravni, ali se nalaze i u poziciji na nešto nižim brežuljcima pored vodotokova, kakav je slučaj sa lokalitetom Glavica. Ova naselja za sada se mogu samo okvirno datirati u period od kasnog bronzanog do starijeg željeznog doba.

Sl. 28. Mramorje u Lusićima — u pozadini Grčka gradina

Jugoistočno od Klisine, južno od kote 180, na posljednjoj kosi Uzlomca prema Stričićkom polju, istočno od Azarića, nalazi se na istaknutom uzvišenju ostataka kamenja koje bi moglo pripadati suhozidu. Možda se radi o praistorijskoj gradini. Sa ovog mjesta je dobar pogled prema Stričićkom polju, a vizuelno je povezano sa svim gradinama po obodu polja (vide se Grčka gradina, Ljiljanovac, Dulići).[44]

Lokalitet *Mramorje* u *Lusićima* leži na blagoj kosi, uz sam put koji vodi u smjeru Stričići-Lusići (karta I, 36). Na nekropoli se nalaze 84 stećka u obliku sanduka. Jedan dio nekropole je očito devastiran. Mještani pričaju da se ispod svakog stećka nalazi krst izrađen od sige, manjih dimenzija (oko 0,50 m). Stećci su postavljeni u

Antički period na ovom području reprezentuju još eventualno ostaci građevine ispod Grčke gradine i navedne komunikacije sa raskrsnicom upravo ispod Grčke gradine, jednim smjerom preko Kadine vode ka Dobrnji, a drugim preko Pavića za Radmaniće.

Dalje dokaze o nastanjenosti ovog područja imamo iz perioda kasnog srednjeg vijeka u grobljima stećaka, koja su u velikom broju zastupljena u ovoj predionoj cjelini. Nekropole su uz to često sa većim brojem stećaka, što ukazuje i na gustoću naseljenosti područja u tom periodu. Naselja iz kasnog srednjeg vijeka nisu otkrivena. Eventualno, na Grčkoj gradini bi se moglo raditi o osmatračkom i utvrđenom punktu. Moglo bi se pretpostaviti da je područje Stričića i Pavića gravitiralo Crkvenom gradu, jer je bilo u sklopu župe Zemljanik.

43 Radimsky, Arh. leks. sv. Klisina; Bešlagić, 1971, str. 98, lok. 8.

44 Podatke prikupio Ž. Veselinović.

Gornje Ratkovo

Južno od cjeline Pavići-Stričići nalazi se, na nešto višoj nadmorskoj visini, sljedeća prediona cjelina *Gornje Ratkovo*, koje je također okruženo visokim planinama i na taj način geografski dosta izolovano. Prema Pavićima i Stričićima su već navedene Grčka gradina i Previja. Na istoku su Milašac (kota 1011) i Rustina (kota 950) ali između Rustine i Kika (kota 1099) na istoku postoji povoljan široki prirodni prolaz preko Dujakovaca za Lokvare. Manjača širokim pojasom šumovitih predjela dijeli ovo područje od doline Vrbasa. Po Pašaliću upravo je tim pravcem preko Trijebova i Lokvara prolazio put od Mrkonjić Grada ka glavnoj komunikaciji Podrašničko polje —Banja Luka, na koju je izlazio kod Kočića, prolazeći Stričićkim poljem, u koje je ušao ispod novo otkrivene Gradine u Dulićima.[45] Na jugu iznad Dujakovaca je visoki vrh Ćesta Obarska, a ispod njenih zapadnih obronaka niži povoljni suženi dio, preko kojeg je Gornje Ratkovo, preko Okruglice, prirodno povezano sa Sitnicom, gdje se nalazi antičko naselje. Dalje prema zapadu od Okruglice se nastavlja ne tako visoki, ali stjenoviti pojas Vijenca koji odvaja Gornje od Donjeg Ratkova. Na zapadu je Gornje Ratkovo odvojeno od Sokolova visokim planinama Crnim vrhom (kota 1020), Marića vrhom (kota 1077), Viluškim vrhom (kota 1072) i Svetigorom (kota 960).

Na istočnom obodu polja su toponimi Ljiljanovac, Razvale i Ćesta Obarska. Sredinom Ratkova proteže se Močilačko polje ispod kojeg su na južnoj strani Bunarevi, a zapadno od njih šumovita kota Gradina (kota 940).

Ljiljanovac je brdo (kota 955) visoko uzdignuto iznad ostalog terena (karta I, 37). Nalazi se na istočnom obodu polja, tako da se sa tog brda moglo kontrolisati kretanje u Stričićkom polju i na lokalitetima duž njegovog oboda. Na platou na vrhu brda nalaze se ostaci zida.[46]

Ispod Ljiljanovca u *Dujakovcima* se nalazi velika nekropola stećaka.[47] Nekropola u Dujakovcima leži u pravcu navedenog rimskog puta.[48] Uz tu cestu se na jugoistočnom obodu polja veže i toponim Ćesta Obarska.[49] Toponim bi se mogao dovesti u vezu sa prodorom Avara u ove krajeve u vrijeme rušenja Baloia.[50] Položaj nekropole u Dujakovcima svakako naglašava održavanje ove komunikacije i u srednjem vijeku, kao i na postojanje srednjovjekovnog naselja u blizini, a sugeriše da se na Ljiljanovcu provjeri postojanje eventualnih srednjovjekovnih ostataka, obzirom da je položaj izuzetno geografski povoljan za osmatranje. Navedena cesta iz Mrkonjić Grada je izlazila na put Podrašničko polje—Banja Luka (presjecajući Ratkovo od Dujakovaca prema zapadu) u području Bunarevi — Razvale, gdje su otkriveni antički ostaci. To pripajanje je bilo na strateški povoljnom mjestu neposredno ispod visokog brda Gradina (kota 940) koje se uzdiže iznad lokacije antičkog nalazišta u Bunarevima (karta I, 38).[51] *Bunarevi* su bili na granici župe Zemljanik, što uz postojanje raskrsnice, naglašava određene topografske pogodnosti tog područja i u srednjem vijeku, kao i postojanje raskrsnice srednjovjekovnih puteva na tom mjestu.[52] Pomenuta cesta prolazi kod Bunareva kroz suženi dio između Gradine i Batuša.

Lokalitet *Bunarevi* se nalazi uz samu cestu Banja Luka—Čađavica koja prolazi sredinom polja, tamo gdje je teren najpogodniji za komunikaciju, jer nije toliko prirodno ispresjecan.[53]

Na lokalitetu *Mramorje* u Bunarevima nalazi se skoro potpuno raznesena nekropola stećaka.

Istočno od Bunara, preko kose Batoš na lokalitetu Kućerine su dva stara groblja.

Prema kazivanju mještana, na lokalitetu Ploče na mjestu Dolu u zaseoku Vujanovići, nalazi se nekropola stećaka. Mjesto na kojem leži nekropola je u zapadnom dijelu Gornjeg Ratkova. Lokalitet nije rekognosciran.

Dalje na jug od Bunareva, prema Sitnici, u Koritima na istaknutoj kosi uz sam savremeni put, nalazi se na lokalitetu Okruglica (imanje Đorđa Maleševića) nekropola stećaka (karta I, 39). Danas su tu svega 4 velika kamena sanduka dimenzija 2,20x1,00x0,90 m. Stećci su slabije klesani i bez ukrasa su. Orijentisani su u pravcu sjever-jug (sl. 29). Lokalitet je uništen vjerovatno gradnjom puta.

Ovim je završen pregled arheoloških nalazišta i druge velike oblasti područja Zmijanja, Radmanića, Šljivna i Dobrnje, koja stoje u neposrednom susjedstvu, ali na nešto višoj nadmorskoj visini, u odnosu na sjevernu oblast Pervana, Goleša, Kole i njoj susjednih pripadajućih područja, koja se spuštaju prema nižim predjelima oko Banja Luke i dalje na sjever.

---

45 Up. Pašalić, Naselja, str. 25, također Bojanovski, 1974, str. 81.

46 Podaci preuzeti od mještana. Po topografiji moguće je na tom mjestu pretpostaviti postojanje praistorijske gradine.

47 Bešlagić, 1971, str. 99—100, lok. 16.

48 Up. nap. 45.

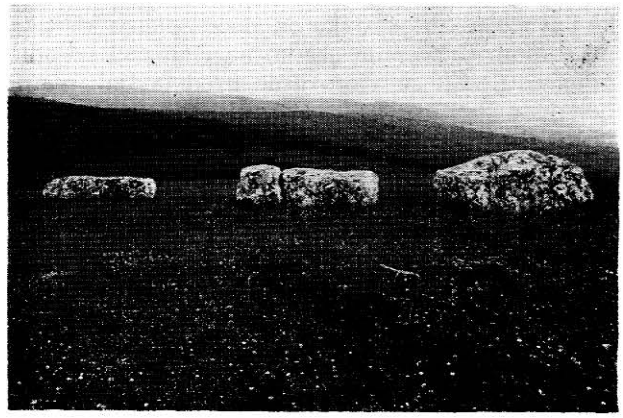
49 Up. J. Kovačević, Istorija Crne Gore I, str. 283.

50 Bojanovski, 1974, str. 110.

51 Pašalić, 1960, str. 29.

52 Up. za granice župe Zemljanik Skarić, 1937, str. 43. Bunari su se u srednjem vijeku zvali Močioci.

53 Pašalić, 1960, str. 29.

Sl. 29. Okruglica u Koritima

Obje oblasti su, kako je utvrđeno, u praistoriji bile nastanjene. Nastanjenost je konstatovana u dvije varijante praistorijskih naselja: naselja pravog gradinskog tipa na visokim dominirajućim brdima i naselja na manjim uzvišenjima uz rijeku, unutar pojedinih predionih cjelina. Pri tome naselja gradinskog tipa na visokim brdima svakako su imala i funkciju da zaštite pojedinačne zatvorene cjeline, premda u slučaju ove dvije oblasti treba računati sa izvjesnom plemenskom organizacijom po sistemu rodova smještenih u pojedinim predionim cjelinama. U tom slučaju pomenute gradine su bile i faktor povezivanja pojedinih predionih cjelina u zajedničku teritoriju plemena. Hronološki ova naselja bi vjerovatno trajala od perioda kasnog bronzanog doba pa kroz starije željezno doba. Nije jasno u kom obliku i sa kojom gustoćom nastanjenosti su ovi krajevi dočekali rimska osvajanja.

Antička nalazišta na ovom području su mogla biti smještena uglavnom uz pretpostavljene komunikacije, na nizinskim područjima, kroz koja su prolazili rimski putevi ili pak na dominirajućim vrhovima, koji su od ranije bili nastanjeni praistorijskim stanovnicima. Izgleda da je u antičkom periodu gušće bilo nastanjeno područje Radmanića, Dobrnje, a tome treba priključiti i Viluse, prema podacima koje je za taj kraj naveo Radimsky.[54] Antičkih ostataka je otkriveno i na području Goleša, što je naglasilo raniju pretpostavku o pravcu rimske ceste od Dobrnje ili Pavića preko Konatara za Banju Luku. Od te komunikacije, vjerovatno negdje ispod Hamzače, se odvajala cesta za Bronzani Majdan.

Ovim konstatacijama je ponovo aktuelizirano pitanje lociranja putne stanice L a m a t i s, jer novi nalazi antičkih lokaliteta sa područja Šljivno-Radmanići-Dobrnja-Stanivukovići-Goleši, više ukazuju da se navedena stanica locira negdje na potezu Radmanići-Šljivno. Ako je rimska cesta Salona-Servitium u ovom području išla preko Radmanića (Šljivna)-Konatara, Ćutkovića-Đurđevića za Castra (Banja Luku), koja je prema novijim istraživanjima locirana zapravo u Banja Luku, dužina ceste od Lamatisa (u Radmanićima) do Castra (u Banja Luci) bi zapravo uglavnom odgovarala razdaljini od oko 18 km (XII m. p) navedenoj po Tabula Peutingeriana. Iako ne možemo tvrditi da smo definitivno rješili problem lociranja Lamatisa, postoji dovoljno elemenata da ovu putnu stanicu ipak tražimo na području Manjača-Zmijanje, koje je i inače bilo čvorište puteva od praistorije pa do srednjeg vijeka, kao i kasnije.

O korištenju tog pravca u kasnijem periodu ukazuje i vrlo pregledna karta, sa dobro označenim putevima i selima iz 1783. god, a koja se čuva u Ratnom arhivu u Beču.[55] Na njoj je pod 1. naveden put od Banja Luke, kroz sam grad neposredno pored Kastela, lijevom stranom Vrbasa, pored Di Kichia br (ück), Czarev br. do Novog Sela, gdje je kod Novoseluczki br. skretao u desno, do Kolla, gdje se sa sjeverne strane u podnožju Kuvel(lja) nalazila raskrsnica: 1) jedan put je išao na istok do Pervana, prolazeći izvan naselja sa sjeverne strane (obilazeći južnim padinama brda Lubordenik), pa sjeverno od Zelenaca išao prema Sljivnu (prolazeći prethodno sa južne strane donjeg Sljivna), zatim išao ka Dobrinji (prolazeći selo sa sjeverne strane), potom kroz Kadinu Vodu, dalje sjeverno od Pavića i sjeverno od Kočića sela i Kočića Glavitze (dakle između naselja Kočići i Stričići), sjevernije od Gvozdenovichi prema Ponortzi (jugoistočno od Duiakovci i Wranieschi) dolazio do Sitnice, zatim malo prošavši Stinicu (zapravo odmah poslije Sitnice kroz prvi pogodni klanac, južnim padinama brda) postojao je jedan odvojak ka istoku, da bi se poprečnim pravcem spojio na put prema Ključu i Petrovcu, dok je put koji smo naprijed pratili produžavao na sjever od Sitnice te spustivši se u polje kod Čađavice opet izlazio na pomenuti put prema Ključu i Petrovcu. Drugi put je od raskrsnice u podnožju Kuvelja išao na sjeveroistok (to je i glavni put), s tim da je na njemu u Konatarima bio odvojak poprečnog puta Konatari-sjeverno od donjeg Sljivna prema Sljivnu, gdje se spajao na put Kola-Sljivno-Stričići, a inače je taj put dalje prolazio istočno od Rekavica, Kršćanske Krupe (koja je bila u brdu iznad Turske Krupe koja je bila bliže Vrbasu), potom išao paralelno sa Vrbasom visoravnima do Surjana koji je prolazio sa istočne strane, zatim išao dalje prolazeći Ineschkovitza sa istočne strane spuštao se do Jajca.

---

54 Prilikom recenziranja rada svojim izvanrednim poznavanjem topografije i ovog područja nam je mnogo pomogao dr I. Bojanovski na čemu mu se posebno zahvaljujemo.

55 Ratni arhiv, Beč, K VIII m 8 — Ideal Plan jednog dijela Kraljevine Bosne i turske Hrvatske i također oblasti između Banja Luke, Jajca, Vakufa, Travnika i Sclhössel Rotler, 20. juni 1783. od H. ptm Held. 1 crtani list i 1 sveska rukopisa. 1783. — np. Dr. Rudolf Schmit, Pregled mapa, karata i planova Bečke Ratne Arhive koji se odnose na Jugoslaviju, str. 299, br. 3526, Beč 1932.

Brojne srednjovjekovne nekropole stećaka smještene u obje ove oblasti naglašavaju gustoću nastanjenosti ovog kraja u kasnom srednjem vijeku. Brojna naselja su bila nastanjena stanovništvom koje se prvenstveno bavilo stočarstvom i neophodnom zemljoradnjom. U cijelom tom kraju, za obje ove oblasti, moguće da je centar bio Crkveni grad na rječici Vučaj, smešten na graničnom pojasu same župe Zemljanik. Međutim, za rješavanje ove pretpostavke potrebna su dalja sistematska ispitivanja, kako istorijske građe tako i arheoloških ostataka na nekropolama stećaka, na samom Crkvenom gradu, na Hamzači i Vodičkom visu, koji su vjerovatno predstavljali manje utvrđene gradove u župi Zemljanik, a također i na Grčkoj gradini. Kako se rekognoscirano područje nalazilo u srednjem vijeku u okviru župe Zemljanik, ovim istraživanjem su dobijeni podaci o arheološkoj topografiji za tu župu.

Na kraju potrebno je ispitati povezanost ovih krajeva sa srednjovjekovnim gradovima uz Vrbas.

SUMMARY

ARCHEOLOGICAL MONUMENTS OF GOLEŠ, DOBRNJA AND ZMIJANJE

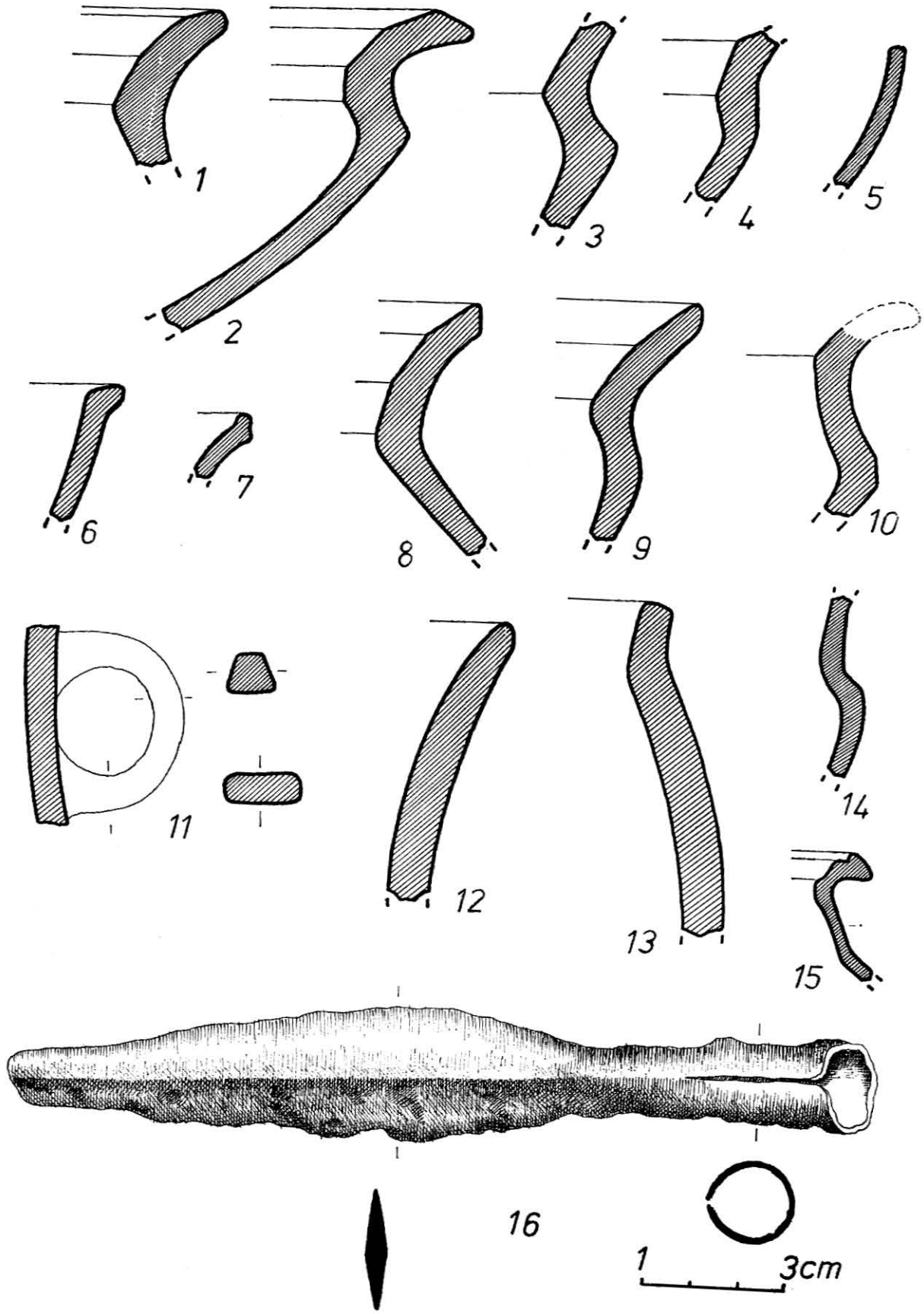
This paper deals with the archeological topography of Goleš, Dorbnja and Zmijanje, a total of 48 localities. Most of these are mediaeval, and most of them are stećak necropoles, but there are also three mediaval towns (Crkveni Grad, Hamzača and Konatar). Twelve prehistoric localities are also included, most of them being settlements of the late--Bronze and older Iron Ages. There are also six newly discovered classical localities, which contributed to the overall picture and thus enabled a more scholarly study of this period in the region to take place. Some of these localities are complex sites consisting of findings from different epochs.

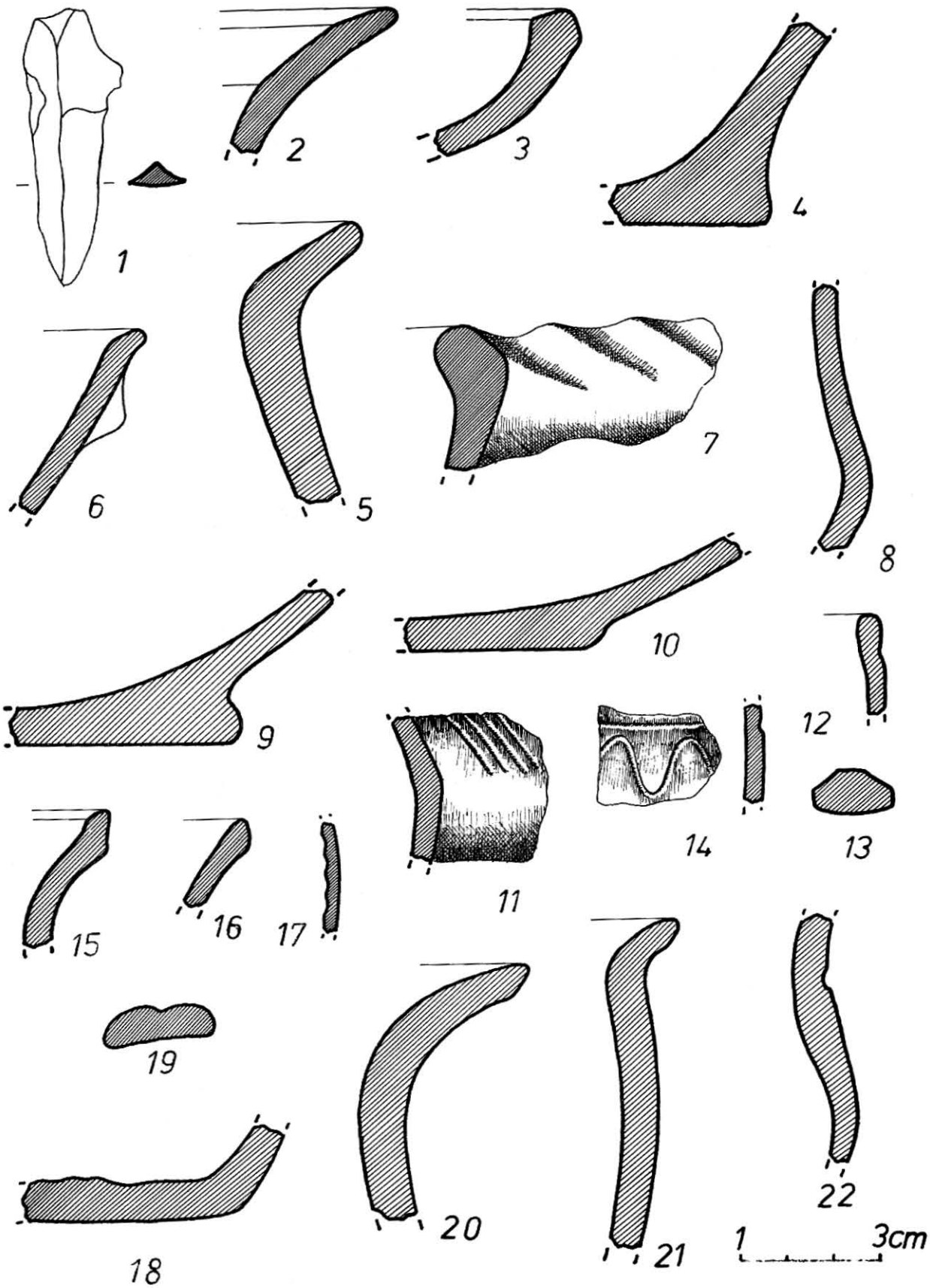
It has been established that this region was inhabited in two types of settlements — those of a town type on the commanding slopes of the hills, and those on smaller hills along the river.

The classical sites were mainly situated along what must have been arteries of comunication while, during the late-classical period, settlements on hills nearby probably achieved greater significance. It seems that during the classical period the area of Radmanić and Dobrnja were somewhat more densely populated. On this occasion, findings from classical times were also made in the Goleš area.

The large number of stećak necropoles indicate that this region was densely populated during the late Middle Ages. In the whole Zmijanje area, which used to belong to the mediaeval parish of Zemljanik, Crkveni Grad — Vučaj Grad was singled out during this investigation as the most significant, as it is possible that it was the centre of the parish, even though it was-located at the edge of it.

This paper also presents for the first time the archeological finds from certain investigated localities, and photographic documentation of certain sites is also published.

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
1
3cm

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
1
3cm

Svetozar Pudarić

KASNOSREDNJOVJEKOVNI GROBOVI IZ TUMULA »POD PRŽINAMA« KOD GACKA

U toku 1987. godine obavljena su opsežna arheološka istraživanja praistoriskih tumula na području opštine Gacko.[1] Među istraženim tumulima se posebno izdvaja onaj sa lokaliteta Pod Pržinama, kod sela Pržine (T. I, sl. 1).

Radi se o velikom elipsoidnom kamenom tumulu dimenzija 21,60 m po pravcu sjever—jug 17,10 po pravcu zapad—istok. Tumul je nasut od kamenja različite veličine. Nalazi se u podnožju kamene grede na kojoj se nalazila gradina. Limitni tumul ove gradine je u narodu poznat pod nazivom Boškova gomila. Sa grede se, u pravcu Gatačkog polja i planine Gate spuštao stari put, čiji se tragovi jasno uočavaju na terenu. Put se pružao po pravcu jugozapad-sjeveroistok, a prolazio je svega petnaestak metara sjeverno od tumula Pod Pržinama. Oko dvjestotinjak metara sjeveroistočno od tumula nalazi se manja kasnosrednjovjekovna nekropola pod stećcima.[2] Sa sjeverne i južne strane tumula nasute su pristupne rampe, približno pravougaonog oblika, a uz obod tumula, počevši od južne rampe u pravcu istoka, izvršeno je nasipanje kamene trake u dužini od 16 i širini od 6 m, čija se funkcija nije mogla utvrditi (T. III).

U tumulu su bile sahranjene trideset i dvije individue u ukupno dvadeset i dva groba, od kojih je samo jedan pouzdano utvrđen kao praistorijski.[3]

KATALOŠKI PREGLED GROBOVA

Grob broj 1 — se nalazi na koti 0,55 m i udaljen je 5,30 m od zapadne tačke tumula. Radi se o grobu sa konstrukcijom. Poklopac se sastoji od četiri ploče nepravilnih oblika i različitih dimenzija ispucale pod pritiskom kamenja. Sjeverozapadna čeona strana uništena je prilikom pljačke groba. Zatečene dimenzije poklopca iznose 1,40x0,90 m. Raka je obložena nasatično postavljenim neobrađenim kamenjem. Pokojnik je položen na osnovu tumula. Dimenzije rake iznose 1,70x0,44 (kod glave), odn, 0,24 (kod nogu)x0,25 m. Pokojnik je položen na leđa u opruženom stavu. Orijentisan je sjeverozapad—jugoistok sa dev. od 22° sjeverozapadnim dijelom ka zapadu. Kosti su dobro očuvane. Skelet je poremećen prilikom pljačke, tako da je lobanja nađena u predjelu karlice, a položaj ruku se nije mogao utvrditi. Iz istih razloga nije bilo moguće utvrditi niti dužinu skeleta. U raci je nađeno nekoliko fragmenata grube bronzanodopske keramike.

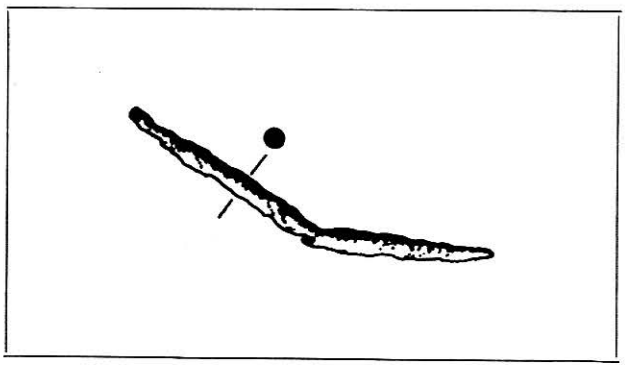
Grob broj 2 — se nalazi na koti 0,60 m i udaljen je 1,00 m od zapadne tačke tumula. Radi se o grobu sa konstrukcijom. Poklopac se sastoji od najmanje tri kamene ploče popucale pod pritiskom kamenja. Dijelom je urušen i poremećen. Dimenzije poklopca iznose 2,00x0,90 m. Raka je ozidana vijencem neobrađenog kamena. Dimenzije rake iznose 1,88x0,72 (kod glave), odn. 0,40 (kod nogu)x0,40 m. Pokojnik je ukopan na osnovu tumula. Položen je na leđa u opruženom stavu. Lobanja leži na mandibuli, pogledom ka istoku. Ruke su savijene u laktovima i položene na karlicu. Kosti su dobro očuvane. Skelet je orijentisan sjeverozapad—jugoistok. Dugačak je 1,56 m. U grobu je nađena oštećena željezna igla, kružnog presjeka (crtež broj 1), željezni ekser sa T glavom i pravougaonim trnom, kao i jedan fragment grube, bronzanodopske keramike.

---

1 Istraživanja se izvode u okviru projekta »Tumuli istočne Hercegovine« koji finansira SIZ nauke BiH. Rukovodilac radova je mr Zdenko Žeravica, naučni saradnik Zavoda za kulturno-istorijsko i prirodno nasljeđe BiH iz Sarajeva, kome se, ujedno zahvaljujem na ustupljenom materijalu.

2 Š. Bešlagić, Stećci, kataloško-topografski pregled, Sarajevo, 1971, str. 365, br. 103.

3 Praistorijski grob, kao ni materijal nađen van ovog groba, nisu predmet ovog rada, a biće obrađeni u okviru posebnog rada, mr Zdenka Žeravice.

crtež broj 1

Grob broj 3 — se nalazi na koti 0,10 m i udaljen je 5,70 m od južne tačke tumula. Radi se o grobu sa konstrukcijom, koju čine jedna neobrađena nepravilna kamena ploča u funkciji poklopca i vijenac od neobrađenog kamena, koji formira raku. Dimenzije poklopca iznose 0,63x0,75 m, a dimenzije rake 1,20x0,95x0,20 m. Pokojnik je ukopan na osnovu tumula. Položen je na leđa u opruženom stavu. Kosti su veoma trošne te se nije mogao odrediti tačan položaj ruku. Orijentisan je sjever—jug sa dev. od 14° sjevernim dijelom ka zapadu. Bez priloga.

Grob broj 4 — se nalazi na koti 0,30 m i udaljen je 7,10 m od sjeverne tačke tumula. Radi se o grobu sa konstrukcijom. Konstrukcija je gotovo potpuno razrušena. In situ je zatečena samo fragmentovana ploča poklopca sa lobanjom. Dimenzije rake nije bilo moguće utvrditi. Pokojnik je ukopan na osnovu tumula. Lobanja, blago dislocirana, leži na mandibuli, pogledom ka jugoistoku. Kosti skeleta su poremećene uslijed rušenja konstrukcije. In situ su zatečene samo kosti lijeve ruke, koja je bila savijena u laktu i položena na karlicu. Skelet je orijentisan sjeverozapad—jugoistok. Očuvana dužina skeleta iznosi 1,00 m. Bez priloga.

Grob broj 5 — se nalazi na koti 0,50 m i udaljen je 8,60 m od južne tačke tumula. Radi se o grobu sa konstrukcijom, koju čine poklopac od tri nepravilne kamene ploče različitih dimenzija i sanduk. Dimenzije poklopca su 1,75x0,75 m. Sanduk je izrađen od nasatično postavljenih kamenih ploča, sem na istočnoj čeonoj strani, gdje je, umjesto ploče, postavljen veći neobrađeni kamen. Dimenzije sanduka iznose 1,70x0,45x0,35 m. Od skeleta su pronađeni samo dio kalote i kosti ruku. Kalota je nađena u jugozapadnom dijelu rake, na osnovu čega je grob i orijentisan jugozapad—sjeveroistok sa dev. od 5° jugozapadnim dijelom ka jugu. Pokojnik je ukopan u plašt tumula. Bez priloga.

Grob broj 6 — se nalazi na koti 0,60 m i udaljen je 5,30 m od južne tačke tumula. Radi se o grobu sa konstrukcijom, koju čine jedna kamena ploča poklopnica i sanduk od neobrađenog kamena. Dimenzije ploče su 1,10x0,38 m, a dimenzije rake 0,95x0,25x0,25 m. Pokojnik je ukopan u plašt tumula. Kosti, veoma trošne, su nađene rasute po dnu rake. Zubi su pronađeni na sjevernoj strani, te je grob orijentisan sjever—jug sa dev. od 21° sjevernim dijelom ka istoku. Bez priloga.

Grob broj 7 — se nalazi na koti 0,20 m i udaljen je 1,50 m od sjeverne tačke tumula. Radi se o grobu sa konstrukcijom, koju čine poklopac od četiri kamene ploče nepravilnih oblika i različite veličine i sanduk od neobrađenog kamena. Dimenzije poklopca iznose 1,75x0,75 m, a sanduka 1,70x 0,45x0,20 m. Pokojnik je ukopan u osnovu tumula. Na dnu rake su nađene dislocirane kosti dva pokojnika. Raka je orijentisana istok—zapad sa dev. od 9° istočnim dijelom ka jugu. U grobu je nađeno nekoliko fragmenata bronzanodopske keramike.

Grob broj 8 — se nalazi na koti 0,30 m i udaljen je 4,00 m od južne tačke tumula. Radi se o grobu sa konstrukcijom. Poklopac se sastoji od tri kamene ploče nepravilnih oblika i različite veličine, od kojih su dvije pukle pod pritiskom kamenja i upale u raku. Dimenzije poklopca iznose 1,65x0,60 m. Sanduk je izrađen od neobrađenog kamena. Nedostaje zapadna čeona strana. Dimenzije rake iznose 1,60x0,50x0,35 m. Kosti su dislocirane i skupljene u zapadni dio rake, najvjerovatnije prilikom pljačke groba. Pokojnik je ukopan u plašt tumula. Raka je orijentisana istok—zapad sa dev. od 20° istočnim dijelom ka jugu. Bez priloga.

Grob broj 9 — se nalazi na koti 0,60 m i udaljen je 8,50 m od istočne tačke tumula. Radi se o grobu sa konstrukcijom. Poklopac se sastoji od tri nepravilne, nejednake kamene ploče ispucale pod pritiskom kamenja. Dimenzije poklopca iznose 1,60x0,55 m. Sanduk je izrađen od neobrađenog kamena. Dimenzije rake iznose 1,60x0,45x0,25 m. Pokojnik je ukopan u plašt tumula. Položen je na leđa u opruženom stavu. Lobanja, dislocirana, leži na lijevom ramenu. Desna ruka je pružena uz tijelo, lijeva savijena u laktu i položena na karlicu. Kosti su veoma dobro očuvane. Skelet je orijentisan zapad—istok sa dev. od 16° zapadnim dijelom ka jugu. Dužina skeleta iznosi 1,54 m. Bez priloga.

Na zapadnom dijelu poklopca nađene su dislocirane ljudske kosti označene kao skelet 9a.

Grob broj 10 — se nalazi na koti 0,25 m i udaljen je 3,50 m od južne tačke tumula. Radi se o grobu sa konstrukcijom, koju čine po tri nepravilne, nejednake, kamene ploče sa svake strane, složene tako da tvore šatorastu konstrukciju. Dimenzije ove konstrukcije su 1,50x0,40x0,25 m. Pokojnik je ukopan u osnovu tumula. Položen je na leđa u opruženom stavu. Kosti su potpuno smrskane pod pritiskom ploča, tako da se nji-

hov tačan položaj nije mogao utvrditi. Ostaci lobanje su nađeni na zapadnoj strani, te je grob orijentisan zapad—istok sa dev. od 5° zapadnim dijelom ka sjeveru. Dužina skeleta iznosi 1,20 m. Bez priloga.

Grob broj 11 — se nalazi na koti 0,70 m i udaljen je 5,20 m od južne tačke tumula. Radi se o grobu sa konstrukcijom. Poklopac se sastoji od četiri nepravilne, nejednake, kamene ploče ispucale pod pritiskom kamenja. Dimenzije poklopca iznose 1,20x0,50 m. Sanduk se sastoji od nasatično postavljenih kamenih ploča, sem istočne čeone strane, gdje je postavljen veći neobrađeni kamen. Dimenzije sanduka iznose 1,05x0,35 (zapadna čeona strana), odn. 0,10 (istočna čeona strana)x0,15 m. Veoma loše očuvane kosti su nađene rasute po dnu rake. Ostaci lobanje su nađeni u zapadnom dijelu rake, pa je grob orijentisan zapad—istok sa dev. od 21° zapadnim dijelom ka sjeveru. Pokojnik je ukopan na osnovu tumula. Očuvana dužina skeleta iznosi 0,87 m. Bez priloga.

Grob broj 12 — se nalazi na koti 0,20 m i udaljen je 3,20 m od južne tačke tumula. Radi se o grobu sa konstrukcijom, koju čine poklopac od nabacanog neobrađenog kamena i nepravilni sanduk, također od neobrađenog kamena. Dimenzije sanduka iznose 1,60x0,40x0,35 m. Pokojnik je ukopan u plašt tumula. Položen je na leđa u opruženom stavu. Od skeleta su pronađene samo smrskana lobanja i kosti nogu. Skelet je orijentisan jugozapad—sjeveroistok sa dev. od 15° jugozapadnim dijelom ka zapadu. Očuvana dužina iznosi 1,22 m. Bez priloga.

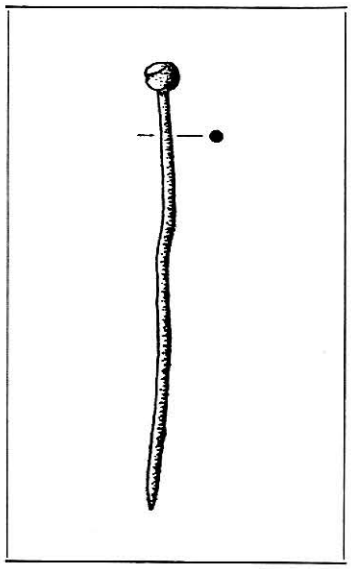
Grob broj 13 — se nalazi na koti 0,80 m i udaljen je 5,00 m od sjeverne tačke tumula. Radi se o grobu sa konstrukcijom, koju čine tri nepravilne, nejednake, kamene ploče, postavljene tako da tvore šatorastu konstrukciju. Najmanja zatvara južnu čeonu stranu, dok su dvije veće postavljene na bočnim stranama. Pokojnik je položen na osnovu tumula. Dimenzije dna iznose 0,62 x0,20 m. Kosti pokojnika su poremećene i veoma loše očuvane. Ostaci skeleta su orijentisani sjeveroistok—jugozapad sa dev. od 2° sjeveroistočnim dijelom ka sjeveru. Bez priloga.

Grob broj 14 — se nalazi na koti 0,40 m i udaljen je 3,00 m od istočne tačke tumula. Radi se o grobu sa konstrukcijom. Konstrukcija je razuđena, a čine je: poklopac i sanduk osnovnog groba, poklopac i sanduk groba 14a i poklopac groba 14b. Dimenzije poklopca, izrađenih od nepravilnih, nejednakih, kamenih ploča iznose: 14—2,10x0,65 m; 14a—1,25x0,45 m i 14b—0,90x0,60 m. Sanduk osnovnog groba je izrađen od nasatično postavljenih kamenih ploča. Nedostaje istočna čeona strana. Dimenzije rake iznose 1,95x0,55 (kod glave), odn. 0,35 (kod nogu)x0,35 m. Sanduk groba 14a čini južna strana sanduka osnovnog groba, te po jedna nasatično postavljena kamena ploča i neobrađeni kamen na južnoj bočnoj strani. Sanduk groba 14a nije imao čeonih strana. Dimenzije rake 14a iznose 1,10x0,45 (kod glave), odn. 0,30 (kod nogu) x0,30 m. Pokojnici u rakama 14 i 14a su ukopani u osnovu tumula, a pokojnik 14b u plašt. Pokojnik 14 je položen na leđa u opruženom stavu sa rukama pruženim uz tijelo. Orijentisan je zapad—istok sa dev. od 7° zapadnim dijelom ka jugu. Dužina skeleta iznosi 1,65 m. Kosti su relativno dobro očuvane. Bez priloga. Pokojnik 14a je veoma slabo očuvan. Pronađene su samo dio kalote lobanje i fragmentovane duge kosti. Ostaci skeleta su orijentisani zapad—istok sa dev. od 19° zapadnim dijelom ka jugu. Očuvana dužina skeleta iznosi 0,93 m. Bez priloga. Kosti pokojnika 14b su dislocirane i sakupljene uz sjeverni bočni zid zanduka. Bez priloga.

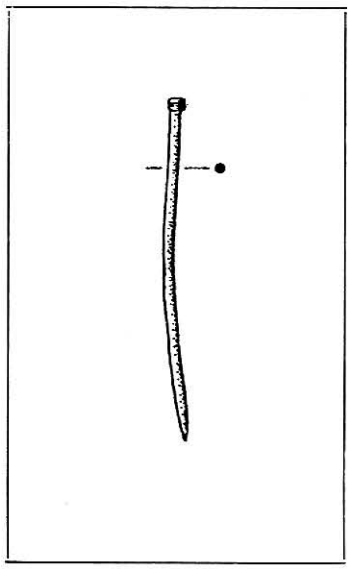
Grob broj 15 — se nalazi na koti 0,80 i udaljen je 4,15 m od istočne tačke tumula. Radi se o grobu sa konstrukcijom, koju čine tri nepravilne, nejednake kamene ploče, postavljene tako da formiraju šatorastu konstrukciju. Po jedna, veća ploča tvori svaku bočnu stranu, a manja zatvara istočnu, čeonu stranu. Dimenzije konstrukcije su 1,60x0,65x0,40 m. Pokojnik je ukopan na osnovu tumula. Dimenzije dna iznose 1,40x0,40 m. Pokojnik je položen na leđa u opruženom stavu. Ruke su savijene u laktovima i položene na stomak. Kosti su veoma trošne. Ostaci skeleta su orijentisani zapad—istok sa dev. od 10° zapadnim dijelom ka jugu. Dužina skeleta iznosi 1,30 m. Bez priloga.

Grob broj 16 — se nalazi na koti 0,35 m i udaljen je 3,75 m od istočne tačke. Radi se o grobu sa šatorastom konstrukcijom, koju čine nepravilne, ispucale kamene ploče, čiji se tačan broj nije mogao ustanoviti. Dimenzije konstrukcije iznose 2,40x0,60x0,40 m. Pokojnik je ukopan na osnovu tumula. Položen je na leđa u opruženom stavu, sa rukama opruženim uz tijelo. Lobanja leži na mandibuli, pogledom ka istoku. Orijentisan je zapad—istok sa dev. od 20° zapadnim dijelom ka sjeveru. Dužina skeleta iznosi 1,63 m. Na grudima pokojnika 16 bile su položene lobanja i dislocirane duge kosti pokojnika 16a. Na lijevom ramenu je bila položena lobanja pokojnika 16b, a iznad lobanje pokojnika 16 nađene su duge kosti i ostaci dviju lobanja sakupljenih na gomilu. Lobanje su označene kao G—16c i G—16d. Sve kosti su bile obuhvaćene konstrukcijom. Ispod lobanje pokojnika 16 nađena je ukrasna igla za kosu od bronzane žice, kružnog presjeka, sa kružnom glavom, Glava je, u dva namotaja, navijena na iglu i izrađena je od drugog komada iste žice (crtež broj 2). Dužina igle iznosi 6 cm. Ispod lobanje pokojnika 16a nađena je druga, manja bronzana igla za kosu, istih karakteristika kao i prethodna (crtež broj 3). Ova igla je dugačka 4,5 cm.

Grob broj 17 — se nalazi na koti 0,35 m i udaljen je 6,00 m od istočne tačke tumula. Radi se o grobu sa šatorastom konstrukcijom, izvedenom od nepravilnih ispucalih kamenih ploča. Di-

Crtež broj 2
bronzana igla pokojnik 16

Crtež broj 3
bronzana igla pokojnik 16a

menzije konstrukcije iznose 1,40x0,45x0,50 m. Pokojnik je ukopan na osnovu tumula. Položen je na leđa u opruženom stavu. Lobanja leži na desnom obrazu, pogledom ka jugoistoku. Kosti podlaktica nedostaju, pa se položaj ruku nije mogao utvrditi. Skelet je orijentisan sjeverozapad—jugoistok sa dev. od 12° sjeverozapadnim dijelom ka zapadu. Kosti su relativno dobro očuvane. Dužina skeleta iznosi 1,21 m. Bez priloga.

Grob broj 18 — se nalazi na koti 0,40 m i udaljen je 7,00 m od istočne tačke tumula. Radi se o grobu sa konstrukcijom, koju čine poklopac od kamenih ploča i vijenac od neobrađenog kamena, u funkciji sanduka. Poklopac je izrađen od dvije nepravilne, nejednake kamene ploče popucale pod pritiskom kamenja. Dimenzije poklopca iznose 1,25x0,55 m. Dimenzije rake su 0,82x0,26 x0,26 m. Pokojnik je ukopan na osnovu tumula. Trošne kosti pokojnika su, u dužini od 0,63 m rasute po dnu rake. Raka je orijentisana istok—zapad sa dev. od 13° istočnim dijelom ka jugu. Bez priloga.

Grob broj 19 — se nalazi na koti 0,30 m i udaljen je 9,00 m od istočne tačke tumula. Radi se o grobu sa konstrukcijom, koju čine poklopac od nepravilnih, nejednakih, kamenih ploča i vijenac od neobrađenog kamenja u funkciji sanduka. Dimenzije poklopca iznose 1,00x0,55 m, a dimenzije rake 0,96x0,32x0,12 m. Pokojnik je ukopan na osnovu tumula. Fragmentovane i dislocirane kosti pokojnika nađene su, u dužini od 0,80 m, rasute po dnu rake. Fragmenti lobanje su nađeni u sjeverozapadnom dijelu rake, te je grob orijentisan sjeverozapad—jugoistok sa dev. od 15° sjeverozapadnim dijelom ka sjeveru. Bez priloga.

Grob broj 20 — se nalazi na koti 0,65 m i udaljen je 8,50 m od sjeverne tačke tumula. Radi se o grobu sa konstrukcijom, koju čine poklopac i sanduk. Poklopac je izrađen od tri nepravilne, nejednake kamene ploče. Dimenzije poklopca su 1,95x0,65 m. Raka je, također obzidana sandukom od nasatično postavljenih kamenih ploča. Dimenzije rake iznose 1,87x0,65 (uz zapadnu čeonu stranu), odn. 0,35 (uz istočnu čeonu stranu) x 0,30 m. Do razlike u širini rake uz zapadnu i čeonu stranu sanduka došlo je uslijed umetanja jedne manje nasatično postavljene kamene ploče u sjevernu bočnu stranu. Tako je formirano trapezoidno proširenje, u odnosu na osnovni pravac pružanja rake u koje su smještene dislocirane duge kosti i lobanja pokojnika 20a. U osnovnu raku su, na osnovu tumula ukopane kosti pokojnika 20. Pokojnik je položen na leđa u opruženom stavu. Položaj lobanje i ruku se nije mogao utvrditi, jer su kosti smrskane pod pritiskom pokrivača. Ostale kosti su veoma trošne. Grob je orijentisan zapad—istok sa dev. od 21° zapadnim dijelom ka jugu. Očuvana dužina skeleta 20 iznosi 1,21 m. Pored ova dva pokojnika, uz južnu bočnu stranu groba nađene su i dislocirane kosti pokojnika 20b. Bez priloga.

Grob broj 22 — se nalazi na koti 0,05 m i udaljen je 10,00 m od južne tačke tumula. Ovaj grob se ne nalazi u samom tumulu, već je ukopan u kameni nasip uz njegovu istočnu ivicu. Radi se o grobu sa konstrukcijom, koju čine poklopac od nepravilnih, nejednakih kamenih ploča i vijenca od neobrađenog kamena elipsoidnog oblika, u funkciji sanduka. Dimenzije poklopca su 0,85x0,60 m, a rake: r1—0,60 m i r2—0,39 m, a h—0,10 m. Pokojnik je ukopan na osnovu kamene konstrukcije uz istočni rub tumula. U raci je nađeno veoma malo izuzetno trošnih kostiju. Ostaci lobanje su nađeni na zapadnoj strani rake, te je grob orijentisan zapad—istok sa dev. od 4° zapadnim dijelom ka jugu. Bez priloga.

GROBNA ARHITEKTURA

Svi grobovi iz ovog tumula pripadaju grobovima sa konstrukcijom. Nema niti jednog slobodno ukopanog pokojnika, a nije zapaženo niti ukopavanje pokojnika u drvene sanduke. Prema načinu formiranja konstrukcije, grobove iz ovog tumula moguće je razvrstati u tri osnovna tipa:

Tip I — grobovi sa ravnim pokrivačem (grobovi 1—9, 11—12, 14, 18—20 i 22) (T. IV, 1 i 2 i T. V, 1);

Tip II — grobovi sa šatorastom konstrukcijom (grobovi 10, 13 i 15—17) (T. V, 2), i

Tip III — steinkistengrab.[4]

Grobove sa ravnim pokrivačem (Tip I), dalje možemo podijeliti na tri varijante:

Varijanta I/1 — sanduk izrađen od nasatično postavljenih kamenih ploča i neobrađenog kamenja (grobovi 5 i 11) (T. IV, 1);

Varijanta I/2 — sanduk izrađen od nasatično postavljenih kamenih ploča (grobovi 14 i 20) (T. IV, 2), i

Varijanta I/3 — sanduk izrađen od neobrađenog kamena (grobovi 1—3, 6—9, 12, 18—19 i 22) (T. V, 1).

Niti jedan grob nije imao posebno izvedenu podnicu.

Ova podjela na tipove i varijante izvršena je prema konstrukciji osnovnih raka. Među grobovima iz ovog tumula, međutim, imamo i dva originalna rješenja nastala dograđivanjem osnovne konstrukcije. Uz osnovnu raku groba 14 dodati su pokrivač i sanduk rake groba 14a, odn. pokrivač groba 14b. Sanduk groba 14a je iskoristio južnu bočnu stranu groba 14 kao svoju sjevernu, dok mu je druga bočna strana izvedena od jedne nasatično postavljene ploče i jednog većeg neobrađenog kamena. Čeone strane nisu izvedene. Pokrivač groba 14b iskoristio je sjevernu bočnu stranu sanduka groba 14 kao oslonac. Kod groba broj 20 izvršena je, međutim intervencija unutar postojeće konstrukcije sanduka. Naime umetanjem još jedne, manje ploče u sjevernu bočnu stranu sanduka groba 20 formirano je trapezoidno proširenje u koje su odložene dislocirane kosti prvosahranjenog pokojnika, označenog kao 20a.

Raspored tipova grobova unutar ove male nekropole ne dozvoljava bilo kakvu dalju interpretaciju, po ovom osnovu.

SAHRANJIVANJE POKOJNIKA

Svi pokojnici, za koje se položaj mogao utvrditi, bili su položeni na leđa u opruženom stavu. Položaj ruku se mogao ustanoviti samo za pet skeleta. Ni ovako siromašni podaci o položaju ruku, međutim, ne ukazuju na postojanje nekog pravila. Naime, samo dva skeleta imaju identičan položaj ruku.

Orijentacija skeleta se mogla uzeti za 16 sahrana. Preovlađuje orijentacija zapad—istok, sa većim ili manjim otklonom (9 skeleta), ali se javljaju i orijentacije sjeverozapad—jugoistok (4 skeleta), sjever—jug (2 skeleta), pa i jugozapad—sjeveroistok (1 skelet). Ova se odstupanja mogu objasniti potrebama koje je nametao raspoloživi prostor unutar tumula, kao i težnja da se zadrži iluzija groblja na redove unutar jedne kružne osnove.

Od ovoga odstupa jedino sahrana izvršena u grobu 12, gdje je pokojnik sahranjen u pravcu jugozapad—sjeveroistok. Razloge za ovakav način sahranjivanja nije bilo moguće utvrditi.

Posmatrajući prostornu organizaciju ove srednjovjekovne nekropole jasno se uočava koncentracija grobova u istočnoj polovini tumula, dok su svega 4 groba smještena u njegov zapadni dio (grobovi 1, 2, 4 i 7) i nešto izdvojeni od ostalih (T. III). Ovakva prostorna organizacija uslovila je i veliki broj sekundarnih, pa i tercijarnih sahrana. U 21 grobu sahranjena je 31 individua. Ovo, višekratno sahranjivanje u ili uz isti grob zapaženo je kod 5 grobova. U grobovima 7 i 9 ustanovljene su po dvije sahrane, u grobovima 14 i 20 po tri, a u grobu broj 16 čak pet sahrana.

U grobu broj 7 kosti oba pokojnika su nađene dislocirane, rasute po dnu rake (T. I, 2). Kod groba 9 kosti prvoukopanog pokojnika su izvađene iz rake i položene na zapadni kraj pokrivača (T. I, 3). Za ukope u grobu broj 14 dati su osnovni odnosi već prilikom opisivanja grobne arhitekture. Ovdje su kosti prvoukopanog pokojnika izvađene iz rake i položene uz sjevernu ivicu osnovne rake (skelet 14b). U raku je položen skelet označen kao 14, dok je južno od osnovne rake formirana nova u koju je položen pokojnik 14a. Kako su kosti pokojnika 14 i 14a zatečeni in situ, te uzimajući u obzir arhitektonsko rješenje njihovih raka može se pretpostaviti da su ova dva pokojnika sahranjena ili istovremeno ili u veoma kratkom vremenskom razmaku (T. II, 1). Kod groba broj 16 svih pet sahranjenih nalazi se u istoj raci. Najmlađa sahrana jeste ona pokojnika 16, čije su kosti jedine pronađene in situ. Dječiji skelet 16a, nađen dislociran na grudima skeleta 16 vjerovatno je mlađi od preostale tri sahrane. Međusobne odnose skeleta 16b, 16c i 16d nije moguće pouzdano utvrditi. Dijelovi ovih skeleta su dislocirani tako da se dijelovi skeleta 16b nalaze sakupljeni uz lijevo rame skeleta 16, a dijelovi skeleta 16c i 16d, pomiješani iznad glave pokojnika 16, složeni uz zapadni zid rake (T. II, 2). Pouzdanije, međutim, možemo utvrditi redoslijed ukapanja unutar groba broj 20. Pokojnik, čiji je

4 Vidi bilješku 3.

skelet označen kao 20, sigurno je posljednji sahranjen — skelet je nađen in situ. Kosti pokojnika 20a dislocirane su i smještene uz proširenje formirano uz desno rame pokojnika 20. Kako je ovo proširenje nastalo, najvjerovatnije tek prilikom ukapanja pokojnika 20, to su tom prilikom i dislocirane kosti skeleta 20a. Kosti pokojnika 20b su nađene dislocirane, van obzidane rake. Kako je ovaj skelet nađen samo djelimično to je, prilikom njegovog izbacivanja iz rake već, po svoj prilici bio dislociran i nije ga bilo moguće po drugi put dislocirati u cjelosti. Sljedstveno tome, redoslijed ukapanja u grobu 20 izgledao bi ovako: pokojnik 20b (najstarija sahrana) — pokojnik 20a — pokojnik 20 (T. II, 3).

ANTROPOLOŠKI MATERIJAL

Koštani materijal je veoma slabo očuvan, tako da je bilo moguće izvršiti samo gruba određenja. Tako se, za individue sahranjene u grobovima 1, 2, 4, 8, 14b, 16, 16a, 17, 19, 20, 20a i 20b može pouzdano pretpostaviti da pripadaju populaciji nastanjenoj u ovim krajevima u srednjem vijeku.[5] Indeks brahikranosti ovih skeleta pak potvrđuje pokojnike pripadnicima autohtonog, neslavenskog življa, a kao terminus ante quem non izvrešenih sahrana XII/XIII vijek.

Ustanovljene disproporcije u broju dječijih skeleta u odnosu na broj skeleta odraslih osoba, te iste takve disproporcije prema polnoj pripadnosti sahranjenih, upućuju na zaključak o sahranjivanju samo jednog dijela ukupne srednjovjekovne populacije kojoj su pokojnici pripadali, unutar ove nekropole.

Uz to, epigenetske karakteristike skeleta, u obimu u kojem ih je bilo moguće utvrditi, svode na minimum mogućnost da je u pitanju porodična nekropola, te nedvosmisleno ukazuju na stanovite prekide u sahranjivanju pokojnika u ovaj tumul. Tačnu dužinu i broj ovih prekida nije bilo moguće utvrditi.

Posebno su zanimljivi podaci koje nam antropološka analiza pruža u vezi sa grobovima u kojima je izvršeno više uzastopnih sahrana. Skeleti iz dvojnih grobova 7 i 9 nisu, zbog loše očuvanosti koštanog materijala, mogli pružiti bilo kakve upotrebljive informacije, što, pak nije slučaj za skelete iz grobova 14, 16 i 20. U slučaju groba 14, antropološkom analizom je utvrđeno da nedirnuti skelet 14 pripada odrasloj ženskoj osobi, skelet 14a iz prigrađene rake, također nedirnut, djetetu od 6 godina, a dislocirane kosti pokojnika 14b odraslom muškarcu. Analizom osteološkog materijala nije bilo moguće utvrditi polnu pripadnost intaktnog skeleta 16, skelet 16a, dislociran na područje grudi skeleta 16, pripada djetetu od 5 godina, kosti pokojnika 16b, dislocirane uz lijevo rame skeleta 16, ženi od 40 godina, dok su pomiješane kosti pokojnika 16c i 16d, sakupljene uz zapadni rub rake, pripadale muškarcu od oko 50 (16c), odn. muškarcu od oko 60 godina (16d). Skeleti iz groba broj 20 pokazuju sličnu dobnu i polnu raznovrsnost sahranjenih. Skelet 20, nađen in situ, pripada ženskoj osobi od oko 50 godina; dislocirane kosti pokojnika 20a, smještene u naknadno formirano proširenje rake, muškarcu od 23 godine, a dislocirane kosti pokojnika 20b, nađene van rake, muškarcu od oko 40 godina. Podaci dobijeni na osnovu polne i dobne analize skeleta omogućavaju nam da, unekoliko ispravimo pretpostavku iznesenu na osnovi saznanja o epigenetskim karakteristikama pokojnika. Tako bi, ispravljena pretpostavka glasila: Nekropola srednjovjekovnih grobova ukopanih u tumul IX na lokalitetu Pod Pržinama ne može se, u cjelosti, opredijeliti kao rodovska, ali se jedan njen dio može smatrati mjestom sahranjivanja užih porodičnih zajednica. Sahranjivanje pripadnika ovih zajednica vršeno je kroz najviše tri generacije, po svoj prilici, uzastopno.

POKRETNI ARHEOLOŠKI MATERIJAL

Pokretni arheološki materijal nađen prilikom iskopavanja tumula IX, gotovo u potpunosti pripada praistoriji.[6] Kao srednjovjekovni materijal može se opredijeliti onaj nađen u odgovarajućim grobovima, ali i ovaj sa više, ili manje, sigurnosti. U grobu broj 2 nađena je jedna fragmentovana željezna igla (crtež br. 1), jedan željezni ekser sa T—glavom i kratkim trnom pravougaonog presjeka, kao i jedan fragment grube praistorijske keramike. Kod opredjeljivanja metalnih nanalaza iz ovog groba možemo gotovo sigurno potvrditi srednjovjekovni karakter željeznog eksera, dok je igla u takvom stanju da je samo kontekst u kojem je nađena opredjeljuje u srednji vijek, ali ne isključuje mogućnost da je ovamo potpuno slučajno upala. U grobu broj 1 nađeno je nekoliko fragmenata grube praistorijske keramike i da ga rezultati antropološke analize ne opredjeljuju kao srednjovjekovni, moglo bi se dovesti u pitanje vrijeme njegova ukopavanja. U skupnom grobu broj 16 nađene su dvije bronzane igle za kosu. Obje su izrađene od dva komada bronzane žice. Jedan dio tvori samu iglu, dok drugi, manji, spiralno uvijen, sačinjava njenu loptastu glavu. Veća (crtež br. 2), dužine 6 cm, nađena je ispod lobanje skeleta 16.

---

5 Antropološku analizu osteološkog materijala obavio je prof. dr Živko Mikić, sa Odjeljenja za arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Ovom prilikom mu zahvaljujem na nesebičnoj pomoći koju mi je pružio omogućivši mi da njegove rezultate iskoristim u ovom radu, prije nego što ih on sam objavi.

6 Vidi bilješku 3.

Druga, manja (crtež br. 3), dužine 4,5 cm, oštećene glave, nađena je ispod lobanje skeleta 16a. Ove igle pripadaju do sada nepoznatom tipu igala za kosu srednjeg vijeka.[7] Nalaz ovih igala, također, dopunjuje rezultate antropološke analize, time što individuu 16 određuje kao žensku, odn. dijete 16a, također, kao žensko.

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

Na osnovu podataka prikupljenih u toku samih iskopavanja, te na osnovu obrade arheološkog i osteološkog materijala svi grobovi tipa I i II, iz ovog tumula, mogu se odrediti kao srednjovjekovni. Grobove tipa I, sa svim svojim varijantama, srednjovjekovnim određuje pokretni arheološki materijal iz groba 2, te antropološke karakteristike skeleta 1, 8, 9, 14b i 20—20b. Grobove tipa II, srednjovjekovnim, pak određuju antropološke karakteristike skeleta 16, 16a i 17, te nalazi iz groba 16.

Potvrdu datiranja grobova iz tumula IX sa lokaliteta Pod Pržinama, te okvirno datiranje nekropole u period XIII/XIV vijek, a možda i u prvu polovinu XV vijeka (posljednje sahrane), u period kasnog srednjeg vijeka daju nam rezultati istraživanja nekropola iz Donjeg Ulinja (lok. Desivoje)[8] i Bašićima (lok. Djević-kamen),[9] obje na području opštine Gacko. Ove dvije nekropole pripadaju kasnosrednjovjekovnim nekropolama pod stećcima, a konstrukcija grobova i antropološke karakteristike (indeks brahikranizacije)[10] određuje ih hronološki bliskim, ako ne i istovremenim sahranama iz ovog tumula. Ove dvije nekropole i predstavljaju razlog za dvojbu oko pomjeranja posljednjih sahrana u prvu polovinu XV vijeka. Naime odsustvo stećaka u obliku sljemenjaka, čija se pojava vezuje za sam početak XV vijeka, kako na ove dvije nekropole, tako i na obližnjoj nekropoli Pod Pržinama prilično sigurno utvrđuju terminus post quem non u završne decenije XIV vijeka, s tim što dozvoljavaju i ukopavanje u prvoj, najkasnije drugoj deceniji XV.

Ukopavanje pokojnika u praistorijske tumule, u periodu kasnog srednjeg vijeka je relativno raširena pojava. Slične primjere nalazimo, u bližoj okolini, u Orahu kod Bileće[11] i Ždijelovićima u Ljubomiru kod Trebinja,[12] ali i dalje, u Grabovici kod Duvna[13] ili Sjeverskom na Glasincu.[14] Sahranjivanje pokojnika u srednjem vijeku vršeno je kako u kamene tako i u kameno-zemljane tumule.

Veoma je zanimljiv odnos prema ranije sahranjenim pokojnicima u skupnim grobovima ovog tumula, a u svjetlu njihove dobne i polne pripadnosti. Svi neporemećeni skeleti pripadaju ženskim osobama. Dječiji skeleti, ukoliko su poremećeni kao kod grobova 16 i 20, ponovo su sahranjeni sa pažnjom uz sam skelet majke(?). Za dijete iz groba 14 dograđena je, čak i posebna raka. Kod groba 16, jedinog u kome imamo dvije sahrane ženskih osoba, također je dislociranom skeletu ranije pokopane žene posvećena određena pažnja. Sa muškim je pak skeletima postupljeno prilično bezobzirno. Tako su ostaci dva muška pokojnika iz groba 16 sakupljeni na jednom mjestu i smješteni u zapadni kraj groba, dok su ranije sahranjeni pokojnici iz grobova 14 i 20 završili van rake. Ako nam mogu biti shvatljivi razlozi zbog kojih su u ovim grobovima žene posljednje ukopane (velika smrtnost novorođenčadi i djece, izrazita razlika u dobi između muža i žene i veća izloženost opasnostima muškaraca i sl.), neshvatljiva je razlika u odnosu prema ranije sahranjenim pokojnicima u zavisnosti od njihove dobi i pola. Ova pojava nam nameće više pitanja nego odgovora. Možda ukazuje na postojanje dva različita kulturna obrasca unutar iste populacije? Da li postoje posebni porodični odnosi u onom dijelu populacije koji zadržava običaj ukopavanja u tumule, iako ukapanje pod stećke u ravne nekropole preovlađuje? Kako funkcionišu ove dvije zajednice unutar roda, ukoliko postoje? Da li predstavljaju posljednje znake otpora jedne kulture na zalazu intenzivnoj slavenizaciji?

Tumul IX sa lokaliteta Pod Pržinama, još jednom potvrđuje hronološku neosjetljivost kasnosrednjovjekovnih grobnih konstrukcija, kao i to da odsustvo arheološkog materijala u grobovima sa takvim konstrukcijama može, ujedno poslužiti i kao dokaz njihovom datiranju u kasni srednji vijek, barem na onom području obuhvaćenom sahranjivanjem pokojnika pod stećcima.

Rezultati antropološke analize aktueliziraju zahtjev da se pitanju kulturne asimilacije domorodačkog stanovništva, sa jedne, te rasne asimilacije Slavena, sa druge strane, kao i utvrđivanju stvarnih odnosa i uticaja koje su ove dvije raznorodne populacije imale jedna na drugu, priđe sveobuhvatno, interdisciplinarno i maksimalno objektivno. Romantične interpretacije ovih veza i odnosa ili njihovo negiranje i prenebregavanje, uzrokovano različitim vannaučnim motivima, dovelo je do zamagljivanja stvarnog stanja i predstavlja prije zapreku, nego pomoć pri njihovom razrješavanju.

---

7 Zahvaljujem dr Borivoju Čoviću koji je na osnovu svog višegodišnjeg rada na praistorijskom nakitu, otklonio i moje posljednje sumnje o srednjovjekovnom karakteru ovih igala.

8 Arheološki leksikon, Sarajevo, 1988, Tom, 3, str. 143, br. 19.50.

9 Arheološki leksikon, Sarajevo, 1988, Tom 3, str. 143, br. 19.51.

10 Na ovim podacima zahvaljujem prof. dr Živku Mikiću.

11 M. Popović, Orah, Crkvina, Arheološki pregled, 9, 1967, str. 162—163; B. Čović, Praistorijski tumulusi sa srednjovjekovnim ukopinama u Orahu kod Bileća, Tribunia 6, 1982, str. 7—26.

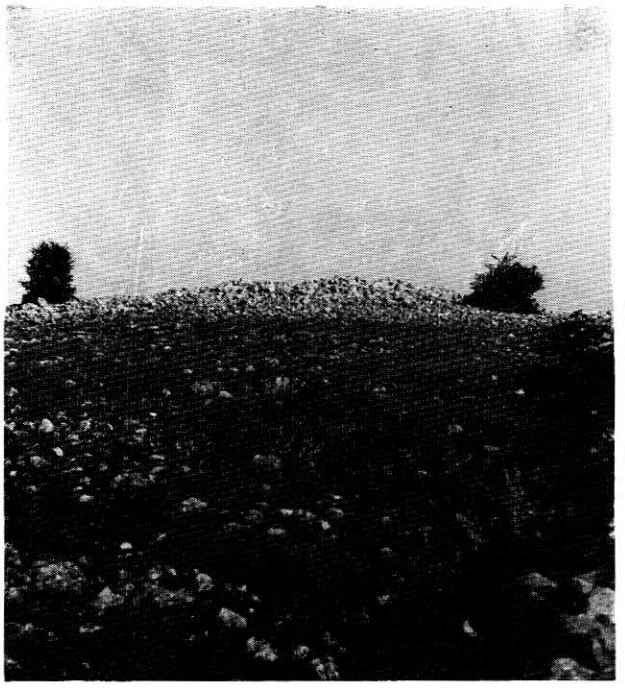
12 Arheološki leksikon, Sarajevo, 1988, Tom 3, str. 197, br. 20.570.

13 I. Marović, Novi prilozi upoznavanju ranog bronČanog doba u srednjoj Dalmaciji i južnoj Bosni, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXXIV, 1980, str. 11—19.

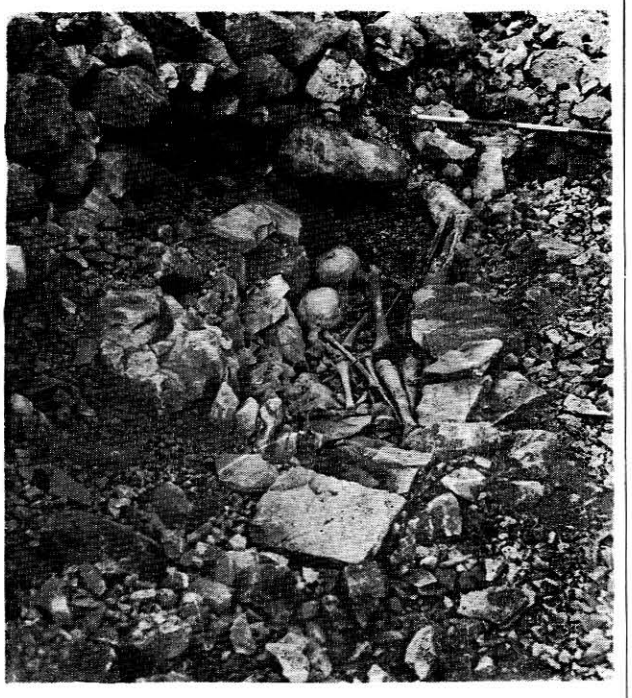
14 N. Miletić, Srednjovjekovni grobovi u tumulu na »Crkvini« (Sjeversko), Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu, N. S. XIV, 1959, str. 217—219.

LATE-MEDIEVAL GRAVES FROM THE BURIAL MOUND »POD PRŽINAMA« NEAR GACKO

This paper presents the results of the archeological research on burial mound IX from Pod Pržinama in the field of Gacko which was carried out in 1987. The mound contained 32 bodies in 22 graves. Only one grave was prehistoric, while all the others were late-medieval in the already existing mound. The author gives a typological account of the construction of the graves, as well as a cataloguing of the graves as primary, empirical evidence. He further presents a study, based on an interpretation of both the graves and other finds, as well as preserved osteological material, and suggests possible answers to questions of chronology, the ethnic origin and social organisation of the community to which those buried belonged.

1.

2.

3.

Tabla I

1. Tumul IX »Pod Pržinama«

2. Grob br. 7.

3. Grob br. 9.

1.

2.

3.

Tabla II

1. Grob br. 14.

2. Grob br. 16.

3. Grob br. 20.

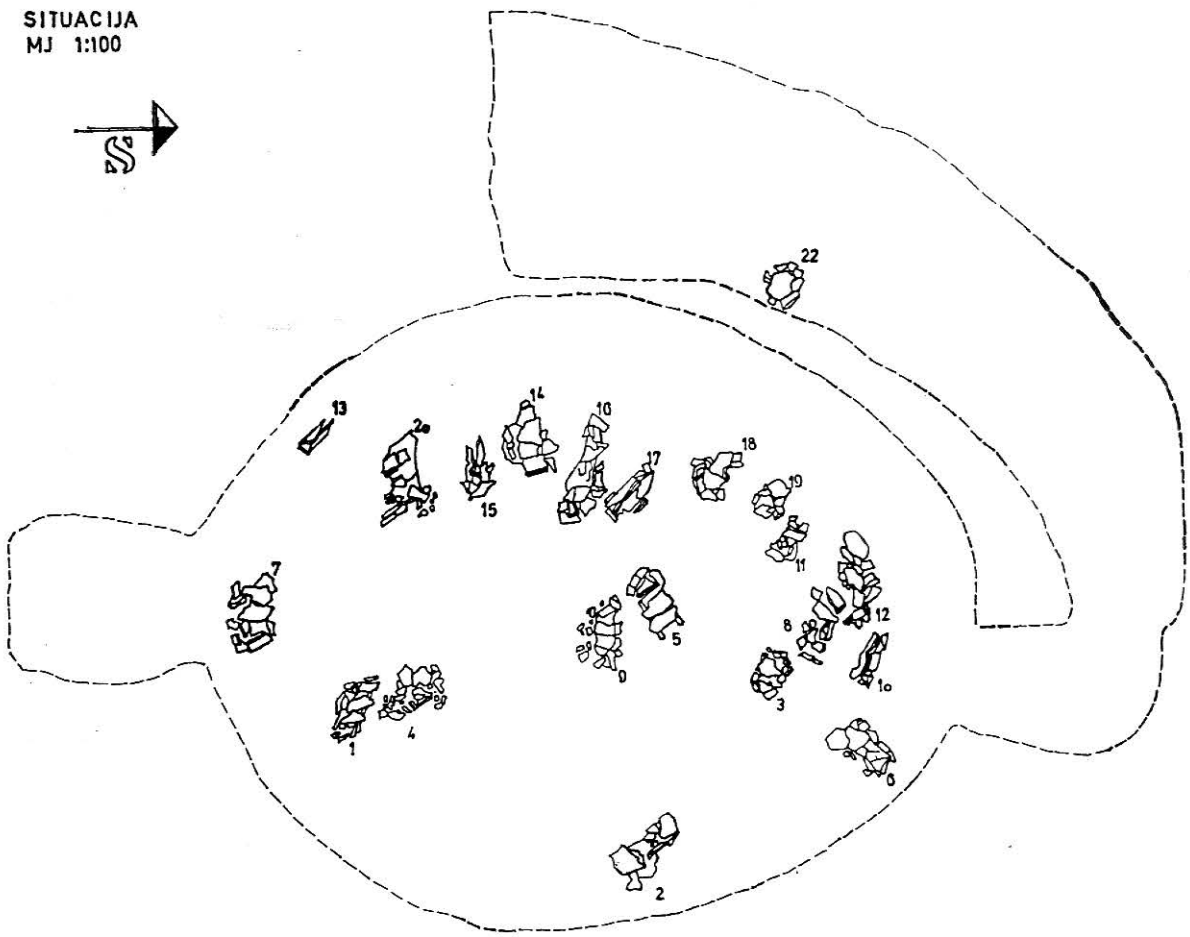
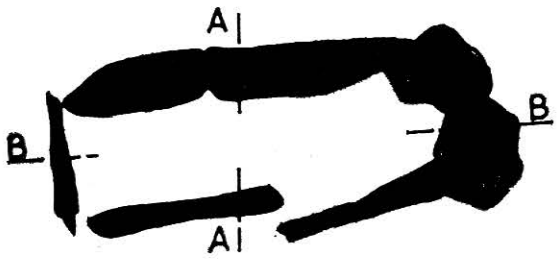
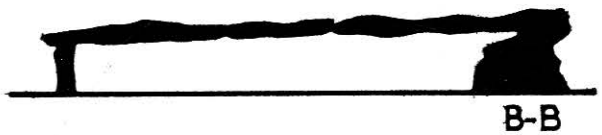

TABLA III GACKO '88.
Lokalitet pod Pržinama
tumul IX.
srednjovjekovni grobovi

T IV

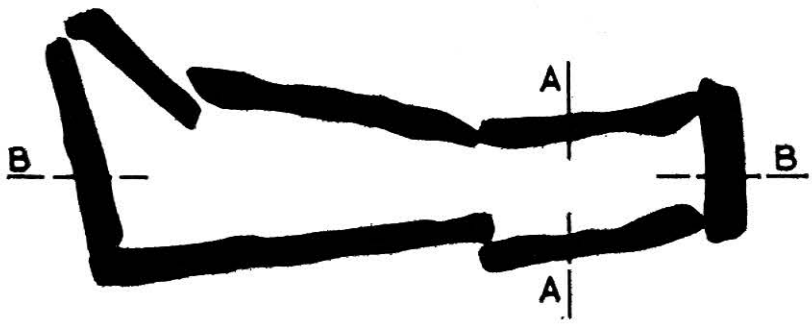

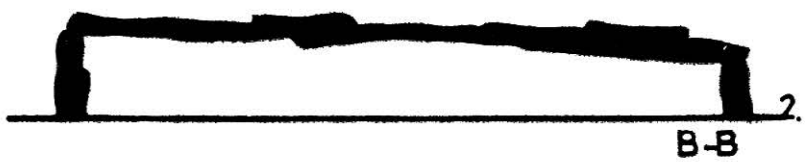

1. GROB BROJ 11 TIP I/1

0 10 20 30 40 50

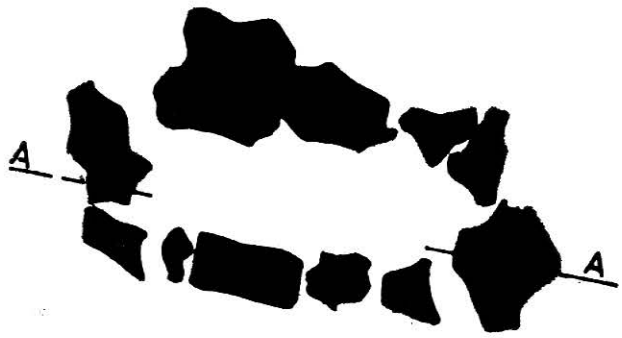

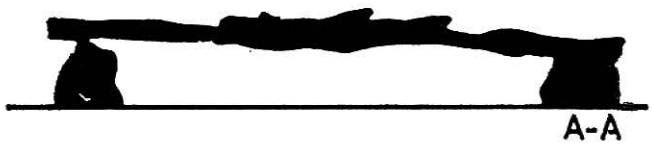
2. GROB BROJ 20 TIP I/2

0 10 20 30 40 50

R. DAMJANOVIĆ
A. NUHBEGOVIĆ

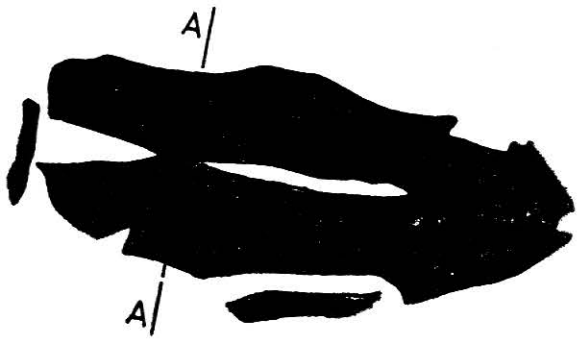
T V

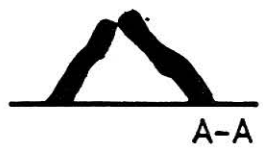

1. GROB BROJ 18 TIP I/3

0 10 20 30 40 50

2 GROB BROJ 17 TIP II

0 10 20 30 40 50

R. DAMJANOVIĆ
A. NUHBEGOVIĆ

Vukosava Atanacković-Salčić

ZAŠTITNO ARHEOLOŠKO ISTRAŽIVANJE SREDNJOVEKOVNE NEKROPOLE STEĆCI U RAŠKOJ GORI KOD MOSTARA

Izgradnjom novih hidroelektrana Salakovac i Grabovica u srednjem toku reke Neretve Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode u Mostaru je, u periodu od 1977. do 1982. godine, obavio obimne radove na zaštiti, istraživanju i spasavanju kulturno-istorijskih spomenika koji su bili ugroženi potapanjem u akumulacionim bazenima.

Na području hidroelektrane Salakovac bila je ugrožena srednjovekovna nekropola sa stećcima na lokalitetu Stećci u zaseoku Donja Vituša u Raškoj Gori kod Mostara. Nekropola se nalazila u blizini buduće brane i bila je oštećena intenzivnom gradnjom na obali Neretve za potrebe hidroelektrane. Zahvaljujući razumevanju nadležnih stručnih službi Hidroelektrana na Neretvi u Jablanici, koje su obezbedile uslove i finansijska sredstva, obavljena su značajna sistematska arheološka iskopavanja i istraživanja, te zaštita i prenos stećaka sa nekropole na privremenu lokaciju. Nakon završetka radova i uređenja prostora oko brane stećci su vraćeni na novu lokaciju, u blizini stare, na kojoj su prezentirani.

Značaj arheoloških istraživanja je utoliko veći što je ovo treća srednjovekovna nekropola na ovom području, pored lokaliteta Grborezi kod Livna[1] i lokaliteta Mistihalj u Paniku na Trebišnjici,[2] koja je arheološki i antropološki istražena. U ovom radu biće posebno obrađeni stećci i grobovi, te odnos između nadgrobnih spomenika i načina sahranjivanja, zatim grobni prilozi i običaji sahranjivanja s antropološkom ocenom za svaku individuu na nekropoli. Na osnovu nalaza u grobovima, načina sahranjivanja i nadgrobnih spomenika može se nekropola datirati od početka XIII do početka XV veka, pa čak i u prvu polovinu XV veka. Pored arheoloških podataka, koji su poslužili za datiranje nekropole, značajni su i antropološki nalazi koji su utvrdili da sahranjeni na ovoj nekropoli pripadaju, po antropološkim odlikama, čistom dinarskom antropološkom tipu.

ARHEOLOŠKO ISTRAŽIVANJE LOKALITETA

Od juna do avgusta 1977. godine istražena je veća nekropola stećaka i arheološki iskopani grobovi srednjega veka na lokalitetu Stećci u Raškoj Gori kod Mostara. Istražene su i dve manje skupine stećaka sa grobovima u neposrednoj blizini nekropole, na lokalitetima Postolać i Pojilo ili Krčina, koje će takođe biti obrađene u ovom radu. Izgradnjom brane hidroelektrane Salakovac sva tri lokaliteta su bila ugrožena, a naročito lokaliteti Stećci i Pojilo ili Krčina, eksploatacijom šljunka na brežuljku na kome su bili situirani. (Prilog I; sl. 1)

Nekropola stećaka na lokalitetu Stećci ranije je bila evidentirana pod nazivom Janjića spile te, ka takva, publikovana kada su na njoj obavljeni manji zaštitni zahvati 1954. godine.[3] Prilikom gradnje željezničke pruge uskog koloseka Sarajevo — Mostar 1888. godine nekropola je presečena sa zapadne i jugozapadne strane i tako je više stećaka i grobova uništeno ili oštećeno. Š. Bešlagić, koji je publikovao stručni rad o ovoj nekropoli, izneo je problem zaštite ove nekropole stećaka, ali nije preduzeo veća arheološka istraživanja. Tom prilikom istraženo je

1 Š. Bešlagić—Đ. Basler, Grborezi, srednjovjekovna nekropola, Sarajevo 1964.

2 I. Bojanovski, Zaštita spomenika kulture u dolini Trebišnjice, Naše starine, VIII, Sarajevo 1962, str. 13; Š. Bešlagić, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici-stećci, Naše starine, VIII, Sarajevo 1962, str. 19 — 29; treba napomenuti da arheološka zaštitna istraživanja srednjovjekovne nekropole stećaka Mistihalj u Paniku nisu publikovana iako su radovi obavljeni 1963. godine. Radove je vodio Zemaljski muzej iz Sarajeva, a istraživači su bili Janko Belošević, Marion Wencel i dr.

3 Š. Bešlagić, Stećci kod Raške Gore, Naše starine, III, Sarajevo 1956, str. 253; naziv lokaliteta Janjića spile pogrešno je upotrebljen, jer, kako sam saznala od Vase Janjića, vlasnika parcele Stećci, koji tvrdi da se Janjića spile naziva predeo na suprotnoj strani vododerine Suhi do. Inače, naziv spile u mostarskom govoru znači pećine ili stene. Međutim na nekropoli se ne nalaze nikakve pećine, već je to veći šljunkoviti brežuljak.

5 grobova, onih gde je nekropola bila usečena za gradnju pruge. Pojedine ostatke grobova koji su provirivali u profilu zemljišta nije otkopavao, te se nije mogao dobiti pravi uvid u način sahranjivanja na ovoj nekropoli. Doduše, saznali smo da su grobovi građeni od ravnih kamenih ploča, da su orijentisani zapad — istok, i da su se na lokalitetu nalazila samo četiri stećka sa ornamentima, a ostali su u obliku sanduka i ploča, na osnovu čega datira nekropolu u XIV i XV vek.

Sistematskim istraživanjima na nekropoli pristupilo se ne samo naučnom istraživanju, nego su sistematski istraženi grobovi, zaštićeni su stećci, a dobijeni su i vredni istorijski podaci o jednoj zatvorenoj rodovskoj zajednici, koja je egzistirala na ovom području, čije naselje je bilo negde u blizini podignuto u srednjem veku, a sistematski su izvršena i antropološka istraživanja grobova.

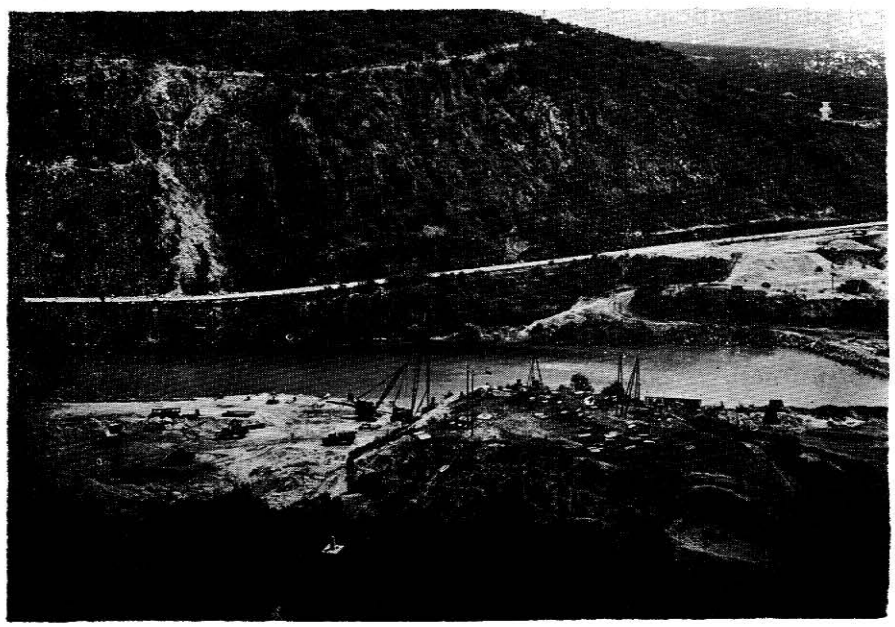
Opis lokaliteta i istraživanje

Lokalitet nekropole Stećci je na manjem uzvišenju koje je sastavljeno od diluvijalnog nanosa rečnog šljunka i peska. Mestimično, na istočnom i jugoistočnom delu nekropole, nalazio se sloj glinovite zemlje dubine i do 2 m. Čitav prostor na površini koji obuhvata istraženi deo nekropole iznosi oko 1400 m². Izgradnjom brane Salakovac, koja je locirana neposredno kraj nekropole, integritet nekropole je bio ugrožen. Da bi se lokalitet zaštitio, trebalo je izvršiti zaštitu i prenos stećaka, te arheološka iskopavanja i ekshumaciju grobova na čitavoj nekropoli, koja je već bila oštećena, većim delom sa zapadne strane.

Arheološka iskopavanja su uglavnom obavljena na lokalitetu Stećci, na uzvišenju, na desnoj obali Neretve. Nešto severnije, na padini prema reci, na lokalitetu Pojilo ili Krčina, istražena su dva groba ispod stećka. Manja arheološka iskopavanja obavljena su i na lokalitetu Postolać, jugoistočno od nekropole Stećci, na samoj obali Neretve, gde su pronađena četiri groba i dva stećka.[4]

Vrlo je karakterističan položaj nekropole Stećci koji je, po pravilu u srednjem veku, biran na uzignutim mestima, pored vode ili reke, ili uz karavanske puteve, što nije redak slučaj na ovom području koje ima brojne skupine stećaka. Takav je slučaj sa više nekropola u dolini Neretve, u Bučićima, Željusi i Potocima, Vrapčićima, Vojnu, Donjoj Drežnici i Donjim Jasenja-

4 Arheološka istraživanja i iskopavanja grobova obavio je autor ovog rada uz pomoć ekipe koju su sačinjavali: Vladimir Sokol, arheolog iz Sesveta kod Zagreba, Živko Mikić, antropolog iz Centra za balkanološka ispitivanja u Sarajevu, Nada Miletić, viši naučni saradnik iz Zemaljskog muzeja u Sarajevu kao konsultant. Saradnici u ekipi su bili: Stevo Janjić, preparator iz Muzeja Hercegovine u Mostaru, Husein Fazlibegović, građ. tehničar iz Regionalnog zavoda u Mostaru. Povremeno u radu na terenu i Zavodu bili su angažovani: Ivanka Ribarević, student istorije umetnosti i arheologije, Ćiro Rajić, VK fotograf, Meliha Sandžaktar, viši arh. tehničar i Spomenka Pejičić, arh. tehničar u Zavodu. Svim članovima ekipe i svim saradnicima se na ovom mestu najsrdačnije zahvaljujem. Prenos stećaka na privremenu lokaciju, te kasnije prenos na novu lokaciju obavljen je pod stručnim nadzorom Anđelka Zelenike, višeg konzervatora iz Zavoda, kome se takođe zahvaljujem na saradnji.

Slika 1. — Položaj lokaliteta Stećci, Raška Gora, Mostar

nima,[5] Đevoru kod Jablanice i u Donjoj Jablanici,[6] Kostajnici kod Ostroža,[7] Gošića hanu kod Ostrošca[8] i drugim.

Pre početka radova na zaštiti lokaliteta Stećci, izrađen je geodetski snimak situacije terena sa rasporedom stećaka, a izrađen je i fotogrametrijski snimak lokaliteta sa stećcima.[9] (Prilog I)

U toku radova na zaštitnim arheološkim istraživanjima na sva tri lokaliteta, koji su sa manjim prekidima trajali oko mesec i po, istraženo je 116 grobova sa 68 stećaka koji su preneseni na novu lokaciju.[10]

U toku arheološkog iskopavanja grobova otkriven je veći broj grobova nego što se očekivalo s obzirom na broj stećaka na lokalitetu. Trebalo bi napomenuti da deo grobova nije imao nikakvih nadgrobnih spomenika niti oznaka na površini, a što bi se za sada moglo protumačiti na više načina. Naime, iznad nekih grobova vršena su naknadna ukopavanja novih grobova, zbog čega je moglo doći do pomeranja stećaka ili uništavanja grobnih oznaka, verovatno u različitim vremenskim periodima. Na primer, jedan grob, ukopan na takav način, je čak recentni. Neki grobovi imali su na površini zemljišta po koji manji kamen ili ploču, kao grobnu oznaku, a neki su imali slagano kamenje u vidu kamenog venca kružnog ili elipsastog oblika, a neki čak i venac četvrtastog oblika.

Sahranjivanje je izvršeno kod većine grobova u šljunkovito zemljište, a samo manji broj grobova u glinovitu zemlju na prosečnoj dubini od 70 — 115 cm, dok je najmanja dubina kod pojedinačnih grobova iznosila 50 cm, a najveća 150 cm. Manja skupina ravnih grobova imala je kamenu arhitekturu od poluobrađenih kamenih ploča pravougaone osnove. Retki su bili prilozi u grobovima, koji su uglavnom sačinjavali ukrasne delove odeće, a to su dugmeta, delovi tkanine protkane zlatnim nitima, traka za glavu, pojasa, igle, a od ukrasnih predmeta par naušnica.

Prilikom istraživanja grobova izrađena je detaljna arheološka dokumentacija, a izvršena je antropološka analiza sahranjenih individua, te ustanovljene antropomorfološke karakteristike srednjovekovne nekropole Stećci.

Opis stećaka

Nakon detaljnog istraživanja nadgrobnih spomenika na sva tri lokaliteta izvršen je popis i utvrđeno da je ukupan broj nadgrobnih spomenika 78, od toga 68 stećaka i 10 grobnih oznaka. Na lokalitetu Stećci nalazili su se 64 stećaka i 7 grobnih oznaka, na lokalitetu Pojilo ili Krčina 2 stećka, a na lokalitetu Postolać 2 stećka i 3 grobne oznake. U opisu stećaka na lokalitetu Stećci, Š. Bešlagić je pronašao 65 stećaka,[11] uključujući i stećke na lokalitetu Pojilo ili Krčina, a u svom radu dao je pregled ornamentisanih stećaka, na osnovu kojih pokušava da datira nekropolu u XIV i XV vek. Motivi na ornamentisanim stećcima su veliki reljefni krst na stećku br. 14 (Tabla X, sl. 2), antropomorfni krst — lik čoveka u obliku krsta sa kamenicom na levoj ruci i krstom u desnoj (stećak br. 11), stojeća čovečja figura s mačem i štitom u rukama i divljim životinjama na stećku br. 62-D, te figura čoveka sa mačem i štitom, točkom i jelenom na stećku br. 6 (Tabla X, sl. 1). Dva stećka (br. 13 i br. 35) imaju na gornjoj površini okrugla udubljenja koji se nazivaju kamenica.[12]

Pored ornamentisanih stećaka trebalo bi spomenuti i kvalitetnije obrađene stećke, kojih zajedno sa ukrašenim stećcima ima 18, a takođe i stećke u obliku manjih ploča koji su najbrojniji i ima ih 30, dok stećaka u obliku većih ploča ima 25. Stećaka amorfnog oblika ima svega 7. Naročiti tip grobnih oznaka je kombinacija stećka u obliku ploče i oko njega kružno postavljeno kamenje, što je specifičan način obeležavanja na nekropoli Stećci, Obrada kod stećaka u obliku ploče je dosta loša. Uglavnom je obrađena samo gornja površina ploče, a bočne strane su neravne, pa neke ploče imaju amorfni oblik. Stiče se utisak da je često korištena neobrađena ploča, onako kako je odlomljena u majdanu. Izgleda da je stavljanje stećka amorfnog oblika bio običaj još u najranijoj fazi sahranjivanja na ovoj nekropoli, na šta bi mogli da ukažu nalazi u grobovima ispod stećaka br. 52 i br. 53, grob 67 i 68.

Nešto veći broj je dobro isklesanih i obrađenih strana stećaka u obliku sanduka i ploča, koji se prema oblicima i ornamentima mogu vezati za kasniji period sahranjivanja u XIV i XV vek.[13]

---

5 Š. Bešlagić, Stećci, kataloško-topografski pregled, Sarajevo 1971, str. 343 (Bučići), str. 339 (Željuša i Potoci); str. 338 (Donja Drežnica). Lokalitet Crkvina je pogrešno uvršten u Donju Drežnicu, a nalazi se na levoj obali Neretve u Donjim Jasenjanima; lokalitet je ubiciran i arheološki istražen, te prezentiran u 1980 do 1982. godine i na njemu su pored nekropole stećaka sa grobovima, pronađeni ostaci srednjovekovne crkve iz XIV veka. Radove na zaštiti tog lokaliteta je obavio autor ovog rada.

6 Š. Bešlagić, o. c., str. 298.

7 Š. Bešlagić, o. c., str 335.

8 Š. Bešlagić, Stećci u dolini Neretve, Naše starine, II, Sarajevo 1954, str. 192 — 197.

9 Fotogrametrijsko snimanje nekropole stećaka izvršio je Mirko Pandža, inž. geodezije iz Hidroelektrane na Neretvi, kome se posebno zahvaljujem; izradu dokumentacije fotogrametrijskog snimka obavio je Geodetski fakultet u Zagrebu, Zavod za fotogrametriju, o trošku investitora. Takav način snimanja nekropole stećaka je, za sada, primenjen prvi put u našoj Republici. Metod je pogodan, naročito za arhitektonske objekte, tako su fotogrametrijski snimljeni i stari mostovi iz turskog perioda u Diva Grabovici i Donjoj Drežnici, koji su kasnije preneseni.

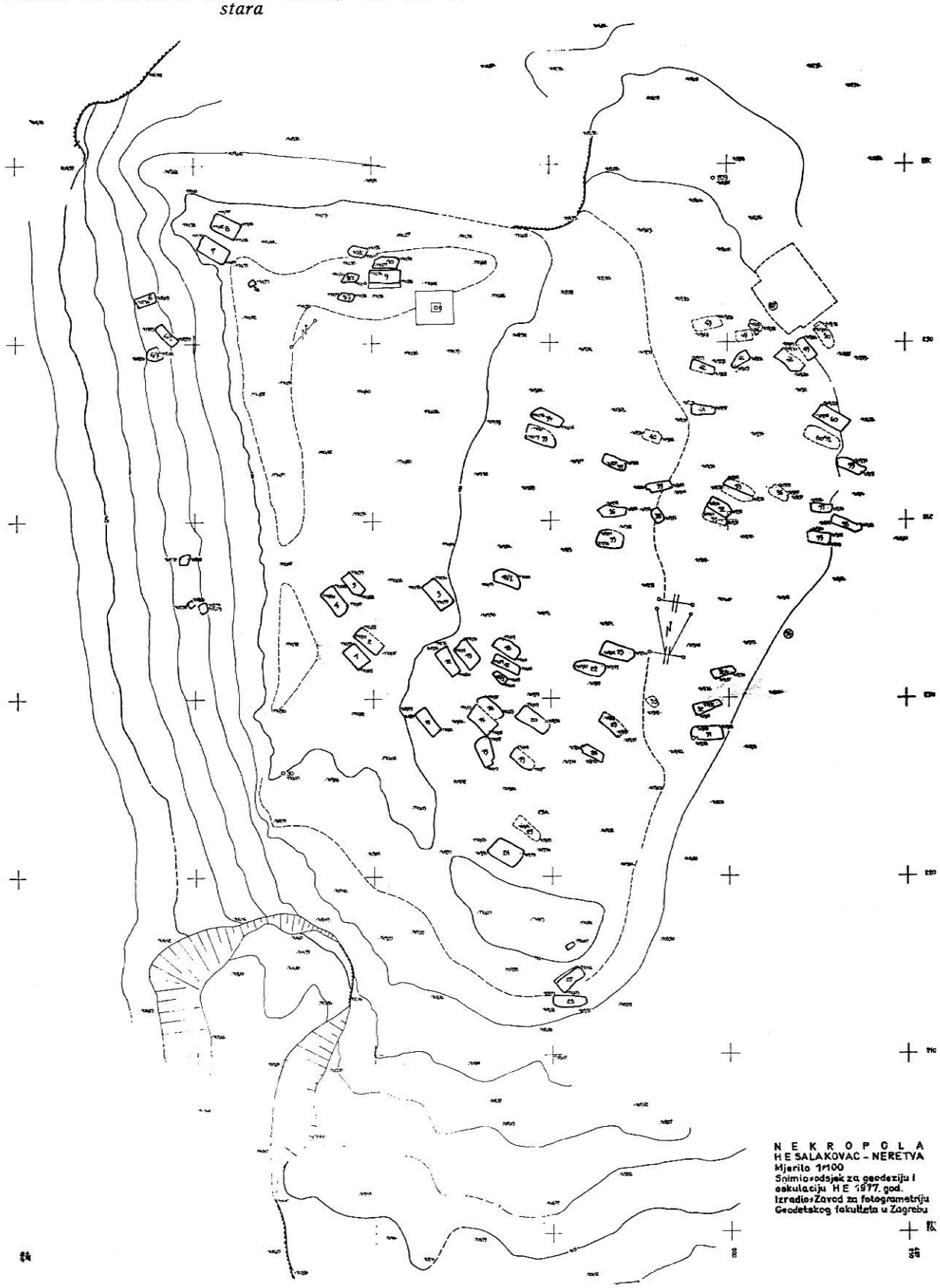
10 A. Zelenika, Problem zaštite i prenosa stećaka u Hercegovini, »Hercegovina,« 2, Mostar 1982, str. 140—141.

11 Š. Bešlagić, Stećci kod Raške Gore, Naše starine, III, Sarajevo 1956, str. 256; treba napomenuti da su brojevi za stećke uzeti prema planu Š. Bešlagića radi bolje orijentacije, a novi brojevi su dodati za stećke koji nisu bili označeni.

12 Ibidem, str. 256 — 257.

13 Ibidem, str. 260 — za datiranje stećaka na nekropoli.

PRILOG I — Fotogrametrijski snimak nekropole stećaka na lokalitetu Stećci u Raškoj Gori kod Mostara

Dajemo tabelarni pregled nadgrobnih spomenika i grobnih oznaka za sva tri lokaliteta, razlikujući ih po oblicima i dimenzijama, zatim po načinu obrade, ornamentici i vrstama grobnih oznaka, sa pregledom uporedo grobova ispod spomenika, kao i broj stećaka bez grobova i grobova bez stećaka.

Tabela I

Stećci:

Ploče manjih dimenzija: 1, 5, 6, 6/I, 10/I, 17, 18, 19, 21, 26, 29, 30, 34, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 54, 55, 56, 57 — ukupno 30.

Ploče većih dimenzija: 2, 24, 25, 28, 44, 60 — — ukupno 6.

Sanduci: 3, 4, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 18/I, 20, 22, 23, 31, 35, 36, 58, 59; *lokalitet Pojilo* — — 61(E) i 62(D); *lokalitet Postolać* — B i C — — ukupno 25.

Stećci amorfnog oblika: 6/II, 32, 32/I, 33, 51, 52, 53 — ukupno 7.

Stećci sa grobnim oznakama: 25. 26, 32/I, 37, 42, 46, 50, 55, 57 — ukupno 10.

Grobne oznake: 7A, 9/I, 17/I, 25A, 47A, 60A/I, 60A/II; lokalitet Postolać — A, B i C (iznad groba 1 — 3) — ukupno 10.

- grobne oznake sa manjim pločama: 7A, 9/I, 17/I — ukupno 3.
- grobne oznake elipsastog oblika: 25A, 47A, 60A/I, 60A/II — ukupno 4.
- grobne oznake četvrtastog oblika: A, B i C (lokalitet Postolać) — ukupno 3.

KVALITETNIJE OBRAĐENI STEĆCI: 1(grob 31), 3(grob 33), 4(grob 57), 6(grob 18), 7(grob 20), 8(grob 17), 9(grob 9), 11(grob 35), 13(grob 37), 14(grob 41), 15(grob 40), 27, 28, 21(grob 46), 31(grob 53), 35(grob 61), 62-D(grob 1), 61-E(grob 2) — ukupno 18.

ORNAMENTISANI STEĆCI: 6, 11, 13, 14, 35, 62-D — ukupno 6.

STEĆCI BEZ GROBOVA: 6/I, 6/II, 7A, 10, 10/I, 27, 28, 38, 46, 54, 50, 60A/II — ukupno 12.

GROBOVI BEZ STEĆAKA: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 10A, 11, 15, 15A, 16, 19, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 45, 49, 56, 58, 85, 87, 91, 92, 95, 96, 97, 98, 99, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108 — ukupno 44.

ARHEOLOŠKO ISTRAŽIVANJE GROBOVA

Lokalitet Stećci u Raškoj Gori

Grob br. 1. Grob je slučajno otkriven prilikom podizanja električnog stuba za potrebe hidroelektrane Salakovac, nekoliko meseci pre početka radova na istraživanju i zaštiti nekropole Stećci u Raškoj Gori.

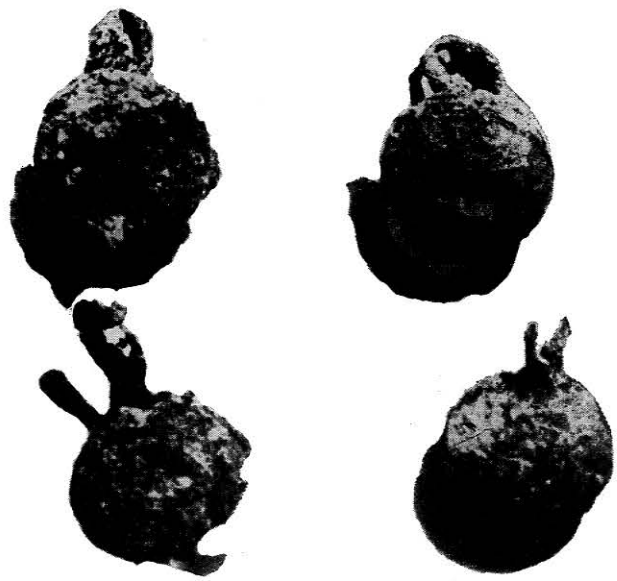
Arhitektura groba je bila vrlo solidno urađena. Grob je građen od poluobrađenih ploča, postavljenih uspravno oko pokojnika, sa preklopnicama. Po dve veće preklopnice pokrivale su ceo grob, a svi otvori su brižljivo zatvoreni manjim kamenim pločama. Osnova groba je pravougaona, dimenzija 2,05 x 0,50 x 0,30 m. Grob je ukopan na dubinu od 1,50 m, debljine humusnog sloja 20 cm, a gornja površina groba se nalazila na dubini 1,10 m. Orijentacija groba je Z-I, sa manjim skretanjem ka severozapadu.

Opis skeleta: pokojnik je položen na leđa, s opruženim rukama uz telo. Noge su ispružene, rastavljenih kolena. Skelet je ženski, starosti preko 60 godina. Karakterističan je položaj glave, ispod koje je postavljen naslon od tri veća kamena, tako da glava stoji uzdignuto u odnosu na položaj tela. Dužina skeleta je 165 cm. (tabla II, grob 1)

Grob br. 2. Grob je pripadao grupi grobova sa kamenom arhitekturom, koja je skoncentrisana u severozapadnom delu nekropole. (Prilog III)

Arhitektura groba se sastojala od tanjih kamenih ploča, koje su poluobrađene, sa preklopnicama. Grob je pravougaone osnove. Po tri kamene ploče postavljene su uspravno na dužim stranama, a po jedna kod glave i nogu. Odozgo su tri veće preklopnice, između kojih je manje kamenje. Grob je plitko ukopan na dubinu od 70 cm, tako da gornja površina groba se nalazi ispod humusa, koji je debljine 25 cm. Dimenzije groba: 170 x 60 x 28 cm.

Opis skeleta: pokojnik je bio položen na šljunkovitu zemlju na leđa, s ispruženim nogama, koje su bile razmaknute u kolenima, a ruke su bile uz telo (sl. 2). Glava je pala na zatiljak, a vilica na vratni pršljen. Ispod donje vilice nađeno je pet okruglih dugmeta od tankog bronzanog lima. Dugmeta imaju okruglu karičicu, a na donjem delu zadebljanje u vidu bradavice. Po tipu

Slika 2. — Bronzana dugmeta, grob br. 2

pripadaju XIV i XV veku i često se ovakvi primerci nalaze u grobovima kasnog srednjeg veka u Dalmaciji i Bosni i Hercegovini (sl. 2; tabla I, fig 8-12).[14] Pokraj dugmeta nađeni su tragovi tamnosmeđe vunene tkanine, koja se pri dodiru raspadala. Dugmeta i tkanina su od narodne nošnje. Dužina skeleta je 154 cm. Orijentacija groba je Z-I, a azimut 270°. Skelet je pripadao gracilnoj ženskoj osobi oko 20 godina starosti (tabla XI, sl. 3).

Grob br. 3. Grob se nalazio većim delom iznad kamenih ploča groba br. 2, sa njegove severne strane, ukopan ispod humusa na dubini 25 cm u šljunkovitu zemlju. Orijentacija je Z-I, a azimut 265°. Oko skeleta je stavljeno manje oblo kamenje. S obzirom na način ukopavanja, kosti skeleta se nisu očuvale. Prema slabim ostacima moglo se zaključiti da je sahranjeno dete ili mlađa osoba do 20 godina. Dužina skeleta je 130 cm.

Grob br. 4. Grob se nalazio u nizu sa grobovima br. 2 i 3, a imao je kamenu arhitekturu od slaganih kamenih ploča. Grobna raka je dosta uska, tek da se oiviči uspravnim kamenim pločama prema veličini pokojnika. Osnova groba je pravougaona sa blagim sužavanjem kod nogu. Orijentacija groba je Z-I, azimut 270°. Skelet je bio položen na leđa, s ispruženim nogama, malo razmaknutim u kolenima. Desna ruka je bila ispružena, a leva savijena u laktu i prebačena preko stomaka. Glava je nagnuta na levo rame. Na čelu je nađena traka od uvijene pletenice od pozlaćene niti, koja je verovatno ostatak nekog pokrivača za glavu. Dužina skeleta je 156. cm. Muškarac do 40 godina. Predstavnik je dinarskog antropološkog tipa.[15]

Grob br. 5. Grob se nalazio u nizu sa grobovima 2, 3. i 4, a imao je kamenu arhitekturu, kao i navedeni grobovi. (Prilog III) Grobna raka je imala pravougaonu osnovu od kamenih ploča, koje su odozgo bile pokrivene dvema debljim kamenim pločama. Dimenzije groba su: 190 x 50 x x 30 cm, a ukopan je na dubinu 120 cm. Orijentacija groba je Z-I, a azimut je 270°.

Opis skeleta: skelet je bio položen na leđa, s ispruženim nogama, malo razmaknutim u kolenima. Glava je malo podignuta na uzglavlju od zemlje i okrenuta ka levom ramenu. Desna ruka je prebačena preko karlice, a leva je uz telo ispod karlice. Dužina skeleta je 170 cm Muška osoba robusne građe do 40 godina. Tipičan primerak dinarske rase. (v. napomenu 15; tabla III, tabla XI, sl. 3)

Grob br. 6. Grob je sa kamenom arhitekturom, a nalazi se u grupi grobova na severozapadnom delu nekropole. Grob je ukopan na dubinu 100 cm, orijentacije Z-I, a azimut je 230°. Grob je imao pravougaonu osnovu, s tom razlikom što se ploče u delu oko glave sužavaju. Dimenzije groba: 140 x 52 x 28 cm. Kamene ploče groba su debljine 13 cm. Skelet je položen na leđa s ispruženim nogama, a ruke su prebačene preko karlice. Dužina skeleta je 112. Dete od 12 godina.

Grob br. 7. Grob je sa kamenom arhitekturom od debljih kamenih ploča. Nalazi se u grupi grobova na severozapadnoj strani nekropole. Dimenzije groba: 101 x 26 x 21 cm. Dubina groba je 115 cm. Orijentacija je Z-I, azimut 260°.

Opis skeleta: Skelet je položen na leđa, s ispruženim nogama; desna ruka je savijena u laktu i prebačena preko stomaka, a leva je uz telo. Dužina skeleta: 119 cm. Iznad desnog ramena fragmentova gvozdena igla, dimenzije 4,2 x 0,2 cm (tabla I, fig. 6). Igla je verovatno služila kao pribadača za tkaninu kojom je bilo obavijeno telo. Dete od 15 godina.

Grob br. 8. Grob je sa kamenom arhitekturom, a nalazi se u grupi grobova sa istim načinom pokopavanja. Unutrašnje dimenzije groba: 165 x 42 x 37 cm. Orijentacija je Z-I, a azimut 250°. Dubina ukopa rake je 120 cm.

Opis skeleta: Skelet je postavljen na leđa, sa prekrštenim nogama, i to desna preko leve (izuzetak!). Glava je u visini tela, zabačena na zatiljak. Ruke su savijene u laktu i prekrštene preko karlice, desna preko leve. (tabla XI, sl. 4) Dužina skeleta: 140 cm. zbog posebnog položaja nogu. Ženska osoba stara oko 60 godina.

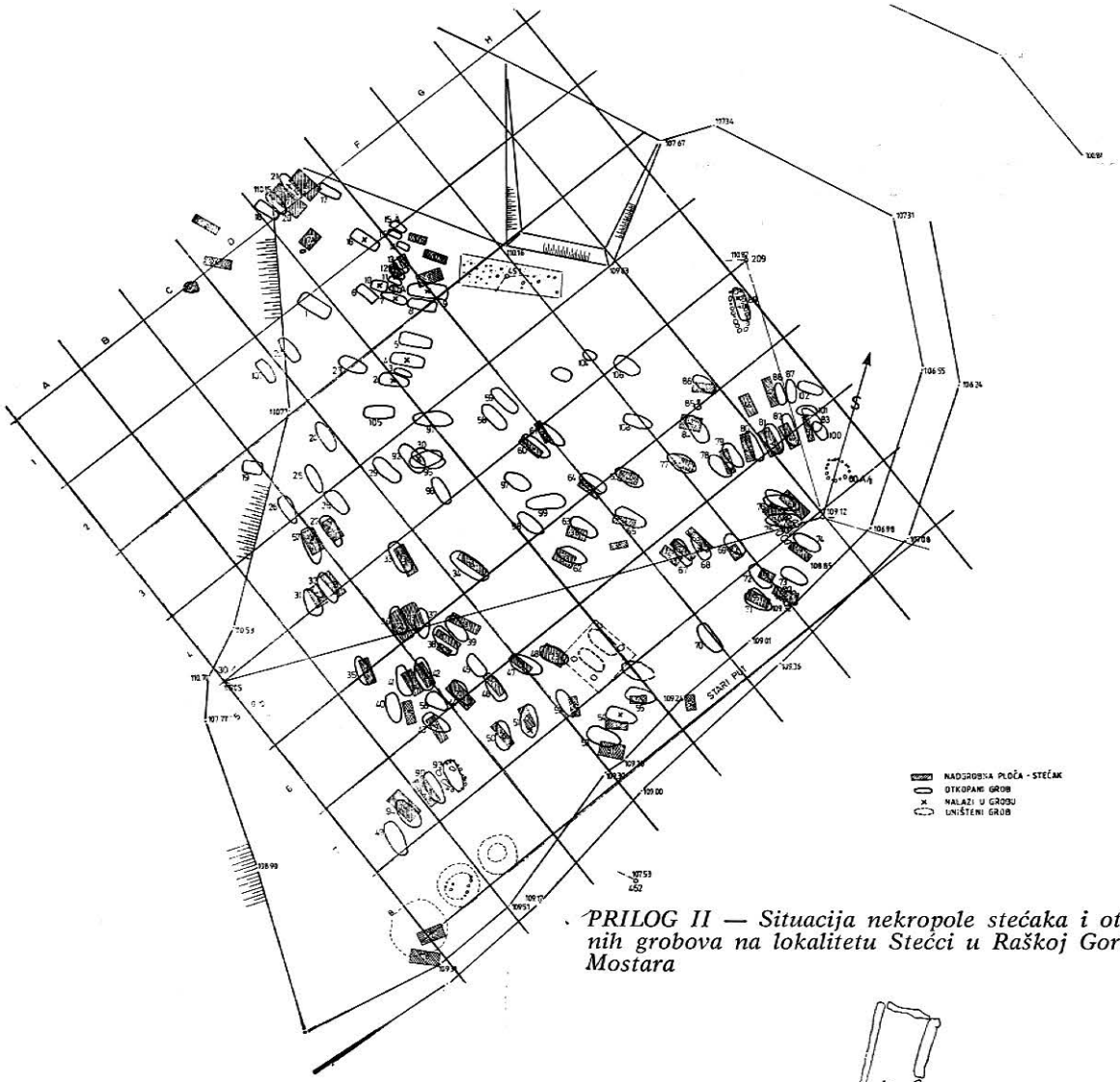
Grob br. 9. Grob je sa kamenom arhitekturom, u grupi sa prethodnim grobovima. Nalazio se uz grob br. 8. Iznad groba je bio stećak br. 9. u obliku sanduka većih dimenzija 172x86x47 cm dobro obrađenih strana. Dimenzije groba: 180x52 x60 cm. Grob je izuzetno dobro građen sa velikim pločama na dužim stranama; imao je pravougaonu osnovu sa stranama koje se blago sužavaju kod nogu (Tabla XI, sl. 4) Orijentacija Z-I, azimut 270°.

Opis skeleta: pokojnik je bio položen na leđa, s ispruženim nogama; ruke savijene u laktu, leva prebačena preko karlice, a desna preko stomaka. Glava je malo nagnuta na levo rame. Dužina skeleta: 180 cm. Oko desne karlice i butne kosti nađeni su ostaci tkanine crne boje vunenog porekla. Skelet, izrazito robustan, pripada muškarcu oko 60 godina. Dinarski antropološki tip.

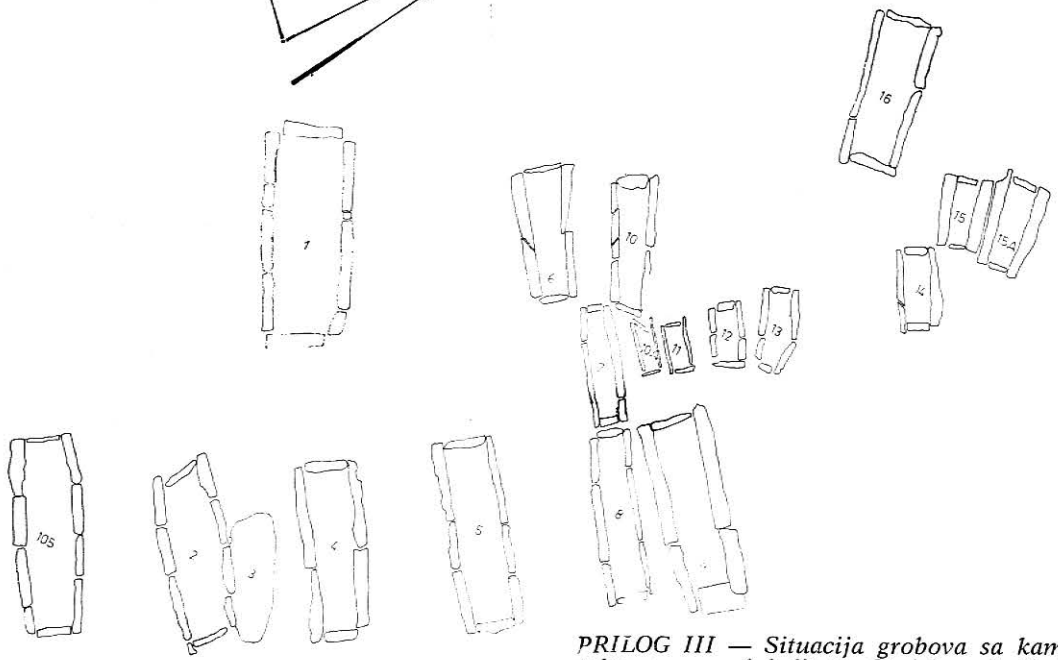
Grob br. 10. Grob je sa kamenom arhitekturom, u grupi sa prethodnim grobovima. Grob je bio oivičen sa četiri kamene ploče debljine 2-4 cm. Dimenzije groba: 102 x 35 x 19 cm. Grob je pravougaone osnove, a ukopan je na dubinu od 100 cm. Orijentacija je Z-I, a azimut 230°. (tabla

14 N. Miletić, Nakit i oružje IX — XIII veka u nekropolama Bosne i Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s., sv. XVIII, Sarajevo 1963, str. 167 — 170; D. Jelovina, Starohrvatske nekropole, Split 1976, str. 114, Tab. XLV, fig. 6—10.

15 Ž. Mikić, Dinarski antropološki tip sa srednjovekovne nekropole Raška Gora — Stećci kod Mostara, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, XVII, knj. 15, Sarajevo 1978, str. 243.

PRILOG II — Situacija nekropole stećaka i otkopanih grobova na lokalitetu Stećci u Raškoj Gori kod Mostara

PRILOG III — Situacija grobova sa kamenom arhitekturom na lokalitetu Stećci u Raškoj Gori kod Mostara

I, fig. 7) Skelet je postavljen na leđa, s ispruženim nogama, a glava nagnuta na desno rame. Dužina skeleta: 84 cm. Iznad levog ramena nađen je fragmenat gvozdene igle, dimenzije 2 x 0,2 cm. Dete od 2 godine.

Grob br. 10A. Dječji grob sa kamenom arhitekturom, u grupi sa prethodnim grobovima. Oivičen je sa četiri tanje ploče i poklopljen jednom preklopnicom. Unutrašnje dimenzije groba su: 60 x 19 x 17 cm. Grob je ukopan na dubinu od 110 cm, orijentacije Z-I, a azimut 270° Slabo očuvan skelet novorođenčeta, dužine 55 cm.

Grob br. 11. Dečji grob sa kamenom arhitekturom, u grupi sa prethodnim grobovima. Grob je oivičen sa četiri tanje ploče, a unutrašnje dimenzije su 52 x 22 x 20 cm. Grob je ukopan na dubinu od 110 cm, orijentacije Z-I, a azimut 270° (tabla X, sl. 4.). Skelet slabo očuvan pripada novorođenčetu, dužine 45 cm.

Grob br. 12. Dečji grob sa kamenom arhitekturom, kao i prethodni, ukopan na dubinu od 100 cm. Iznad groba su stajale dve manje ploče sa oznakom br. 9/I. Grobna oznaka br. 9/I sastoji se od dve manje ploče, od kojih ploča sa severne strane ima dimenzije 78 x 45 x 10 cm, a ploča sa južne strane dimenzije 65 x 31 x 14 cm. Orijentacija groba je Z-I, azimut 265°. Dimenzije groba su: 45 x 19,5 x 14 cm. Skelet slabo očuvan, a pripada novorođenčetu, dužine 39 cm. (tabla XI, sl. 4)

Grob br. 13. Dečiji grob sa kamenom arhitekturom, kao i prethodni. Iznad groba stajala je druga ploča s grobnom oznakom br. 9/I sa severne strane. Grob je orijentisan Z-I, a azimut 253°. Dimenzije groba sa unutrašnje strane: 78 x 22 x 13 cm. Grob je ukopan na dubinu od 120 cm.

Opis skeleta: slabo očuvan, položen na leđa. Glava nagnuta na desno rame, a obe ruke prebačene preko karlice. Dužina skeleta: 70 cm. Iznad desnog ramena nalazila se oštećena gvozdena igla, dimenzije 3 x 0,3 cm. Dete od 18 meseci.

Grob br. 14. Dečiji grob sa kamenom arhitekturom, kao i prethodni, dimenzija 70 x 26 x 23 cm, ukopan na dubinu od 90 cm. Severno iznad groba su se nalazila dva stećka, br. 10 u obliku sanduka manjih dimenzija 144 x 63 x 50 cm, slabo obrađenih strana, i stećak br. 10/I u obliku manje ploče dimenzije 92 x 43 x 18 cm. Orijentacija groba je Z-I, azimut 267°. Kosti skeleta su slabo očuvane; glava je nagnuta na desno rame, a ruke savijene u laktu i prebačene preko karlice. Dužina skeleta je 58 cm. Dete od 14 meseci.

Grob br. 15. Dečiji grob sa kamenom arhitekturom, ukopan na dubinu od 93 cm. Orijentacija Z-I, a azimut 261°.

Arhitektura groba: građen debljim kamenim pločama, na dužim stranama debljine 10 cm. Izuzetak u načinu gradnje groba je u tome što je dno bilo prekriveno kamenom pločom na koju je bio postavljen skelet. Svi do sada opisani grobovi to nisu imali, već je pokojnik polagan isključivo na šljunkovitu zemlju. Dimenzije groba su: 58 x 23 x 15 cm. Grob se sužava kod nogu.

Opis skeleta: Kosti skeleta slabo očuvane. Glava zakošena i nagnuta na desno rame. Ruke su ispružene uz telo, a noge opružene. Dete od 12 meseci. Dužina skeleta 56 cm.

Grob br. 15 A. Dečiji grob sa kamenom arhitekturom, ukopan na dubinu od 62 cm. Orijentacija groba je Z-I, a azimut 255°. Grob je bio nagnut na grob br. 15 i zajedno sa njim činio dvojni grob, jer su oba bila pokrivena jednom kamenom pločom većih dimenzija. Grob je građen kao i prethodni od debljih kamenih ploča. Unutrašnje dimenzije groba 71x20,5x20 cm.

Opis skeleta: skelet položen na leđa. Ruke su uz telo i prebačene preko karlice, a noge ispružene. Glava nagnuta na desno. Dužina skeleta 70 cm. Dete od 18 meseci.

Grob br. 16. Grob sa kamenom arhitekturom, ukopan na dubinu od 118 cm, orijentisan Z-I, a azimut 256°. Grob je pripadao grupi grobova sa istim načinom pokopavanja. Dimenzije groba 156x48x37 cm. Grob se sužava kod nogu.

Opis skeleta: skelet, dobro očuvan, položen je na leđa, s opruženim nogama, koje su skupljene u kolenima. Glava je malo podignuta i nagnuta na levo rame; desna ruka ispružena uz telo, dok je leva savijena u laktu i podlaktica sa šakom stavljena ispod brade (*izuzetak!*) Dužina skeleta je 140 cm. Na levoj butnoj kosti, pri donjem delu, vidi se okoštalo mesto od preloma za života individue. Ispod leve strane karlice pronađen je fragment gvozdene igle dimenzije 5x0,3 cm. Na grudima su nađeni ostaci crne čohane tkanine od odela. (tabla I, fig. 5) Ženski skelet oko 50 godina. Skelet najviše odgovara dinarskom tipu.

Grob br. 17. Dečiji grob sa kamenom arhitekturom, ukopan na dubinu od 96 cm, orijentisan I-Z (izuzetak!), a azimut 256°. Iznad groba se nalazio stećak br. 8, dimenzija 165x91x74 cm, u obliku pravilnog sanduka. Grob je građen od tanjih kamenih ploča koje se sužavaju kod nogu, odozgo poklopljen sa više manjih ploča. Dimenzije groba: 137x33x17 cm.

Opis skeleta: postavljen je na leđa, s opruženim nogama, i rukama verovatno prebačenim preko stomaka. Gornji deo ekstremiteta loše je očuvan. Ispod kamene ploče poviše glave nađen je fragment tamnosmeđeg providnog stakla od čaše (dimenzija 1,8x1,4x0,1 cm). Dete od 15 godina.

Grob br. 18. Dečiji grob sa kamenom arhitekturom, ukopan je na dubinu od 83 cm, a orijentisan Z-I, a azimut 241°. Iznad groba se nalazio stećak br. 6, u obliku ploče, manjih dimenzija 138x47x24 cm, dobro obrađen, napukao sa uže

strane. Ukrašen je sa gornje strane plitkim reljefom koji predstavlja figuru čoveka u stojećem stavu s uzdignutim štitom u levoj ruci i spuštenim mačem u desnoj ruci; iznad glave lika nalazi se ornament u obliku točka, a kraj nogu je predstava jelena (v. napomenu 11, tabla X, sl. 1). Dimenzije groba: 135x27x18 cm.

Opis skeleta: skelet, slabo očuvan, bio je postavljen na leđa, s ispruženim nogama, i rukama prebačenim preko stomaka. (tabla IV) Dete do 15 godina.

Grob br. 19. Grob je dečiji sa kamenom arhitekturom, ukopan na dubinu od 90 cm, a orijentisan Z-I, azimut 270°. Grob je bio oštećen izgradnjom železničke pruge. Grob je verovatno istraživao Š. Bešlagić, jer su kosti skeleta nađene ispreturane, sem kostiju donjih ekstremiteta koji su nađeni *»in situ«*, u ispruženom položaju. Grob je bio odsečen do polovine, a dimenzije očuvanog dela groba su 105x78x66 cm, a dubina groba je 33 cm. Dete od 15 godina. (tabla IV)

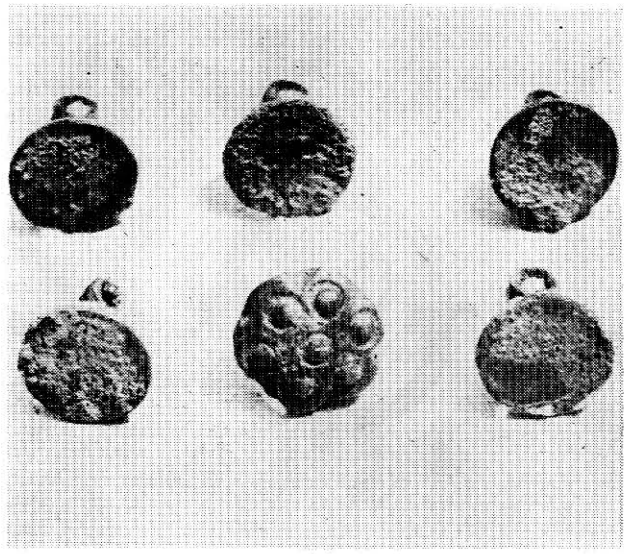
Grob br. 20. Grob je bez kamene arhitekture, ukopan u šljunkovitu zemlju na dubinu od 116 cm, a orijentacija mu je Z-I, azimut 235°. Dimenzije grobne rake: 205x74x73 cm. Iznad groba se nalazio stećak br. 7, u obliku pravilno obrađenog sanduka, većih dimenzija 182x101x64 cm. Zajedno sa stećkom br. 8 spadaju u najbolje obrađene stećke na nekropoli. Grob se nalazio u istom redu sa grobovima br. 18, 21. i 17. (tabla IV)

Opis skeleta: skelet je položen na leđa sa rukama savijenim u laktovima, te opruženim nogama. Kosti skeleta su veoma slabo očuvane. Glava je, nagnuta na levo rame. Dužina skeleta je 160 cm. Ženska osoba oko 40 godina.

Grob br. 21. Grob je bez kamene arhitekture, ukopan je na dubinu od 125 cm, orijentacije Z-I, a azimut 265°. Dimenzije groba 136x80x80 cm (dubina rake 88 cm). Iznad groba se nalazio jednim delom stećak br. 7 i stećak br. 8 (v. opis kod groba br. 17. i 20.).

Opis skeleta: Kosti skeleta su veoma slabo očuvane jer je bio položen u šljunkovitu zemlju, kao i prethodni. Preko glave palo je veće kamenje koje je oštetilo kosti lubanje. Noge su ispružene, a ruke su savijene u laktovima i prebačene preko karlice. Kosti skeleta su izuzetno robusne građe. Muška osoba iznad 50 godina. *Skelet spada u naglašene predstavnike dinarskog antropološkog tipa.* Oko vrata pokojnika nađeno je 7 srebrnih dugmeta posebnog tipa (Slika 3; tabla I, fig. 13—19, 13a i 13b i c), verovatno deo gornjeg dela nošnje. Na grudima, ispod vrata i dugmeta, nađeni su ostaci tkanine od pozlaćene niti. Pokojnik je bio neka od značajnih ličnosti, a što se može zaključiti po delovima raskošne nošnje, ukrašene skupocenim dugmetima, kao i po dobro obrađenim stećcima iznad groba.

Grob br. 22. Grob je bez arhitekture, ukopan u šljunkovitu zemlju na dubinu od 150 cm (veću od do sada opisanih grobova, sem groba br. 1).

Slika 3. — Srebrna dugmeta, grob br. 21.

Grob se nalazio u zapadnom delu nekropole. Dimenzije groba: 240x70x80 cm. Orijentacija je Z-I, a azimut 240°.

Opis skeleta: Skelet je položen na zemlju, a oko njega je dosta većeg oblog kamenja u tlu. Oko skeleta je tamnosmeđi sloj zemlje, verovatno ostaci odela. Dužina skeleta: 177 cm. Glava je u visini tela, a ruke su savijene u laktovima i prekrštene preko grudi, i to desna jako savijena, preko leve, koja je nešto niže. Noge su ispružene i sastavljene u kolenima. Muškarac, star 40 godina. Dinarski antropološki tip.

Grob br. 23. Grob je bez arhitekture, ukopan kao i prethodni na dubinu od 60 cm, nešto pliće od ostalih grobova. Nalazi se u blizini grobova sa kamenom arhitekturom. Orijentacija je Z-I, a azimut 260°.

Opis skeleta: položen je u šljunkovitu zemlju. Glava je u visini tela, a noge su ispružene i rastavljene u kolenima. Desna ruka je polusavijena i prebačena preko karlice, a leva ispružena uz telo. Dužina skeleta: 175 cm. Muškarac od 40 godina.

Grob br. 24. Grob je kao i prethodni ukopan na dubinu od 80 cm. Orijentacija je Z-I, a azimut 220°. Dimenzije grobne rake: 2,57x90x40 cm.

Opis skeleta: Skelet je postavljen na šljunkovitu zemlju s ispruženim nogama. Ruke su savijene u laktu i prebačene preko stomaka. Glava je malo uzdignuta i nagnuta na desno rame. Dužina skeleta je 173 cm. Muškarac između 30 i 40 godina. Pripada dinarskom antropološkom tipu.

Grob br. 25. Grob je kao i prethodni ukopan u šljunkovitu zemlju na dubinu od 80 cm. Orijentacija groba je Z-I, azimut 250°. Dimenzije gro-

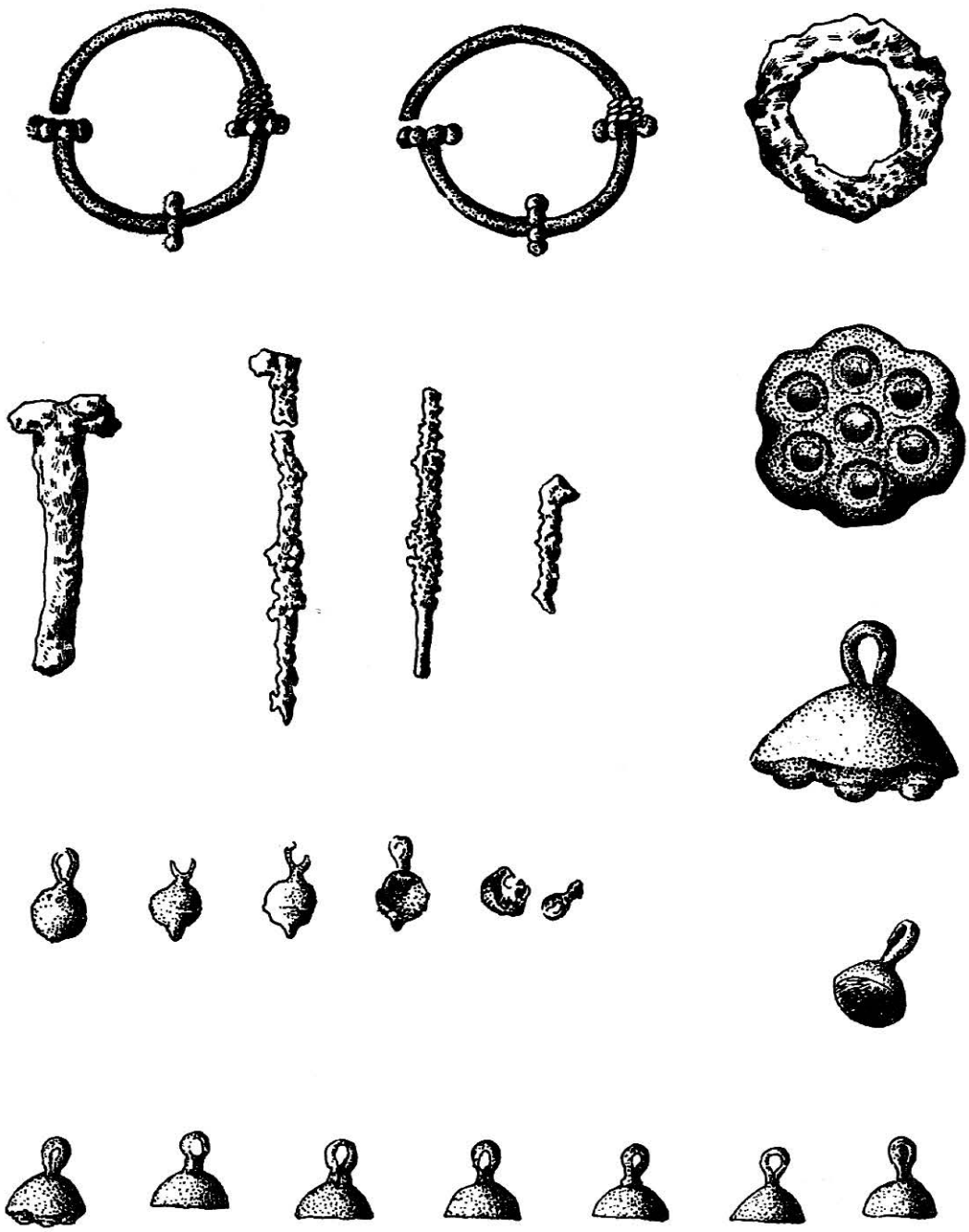

Tabla I — Lokalitet Stećci u Raškoj Gori kod Mostara. Nalazi u grobovima: fig. 1 i 2 (grob br. 68), fig. 3 (grob br. 51), fig. 4 (grob br. 54), fig. 5 (grob br. 16), fig. 6 (grob br. 7), fig. 7 (grob br. 10), fig. 8—12 (grob br. 2), fig. 13, 13a, 13b, 14—19, 19c (grob br. 21; R = 1:1, a fig. 13a i 13b R = 1:3) (Crtež: Zdravko Mihajlović, akad. slikar)

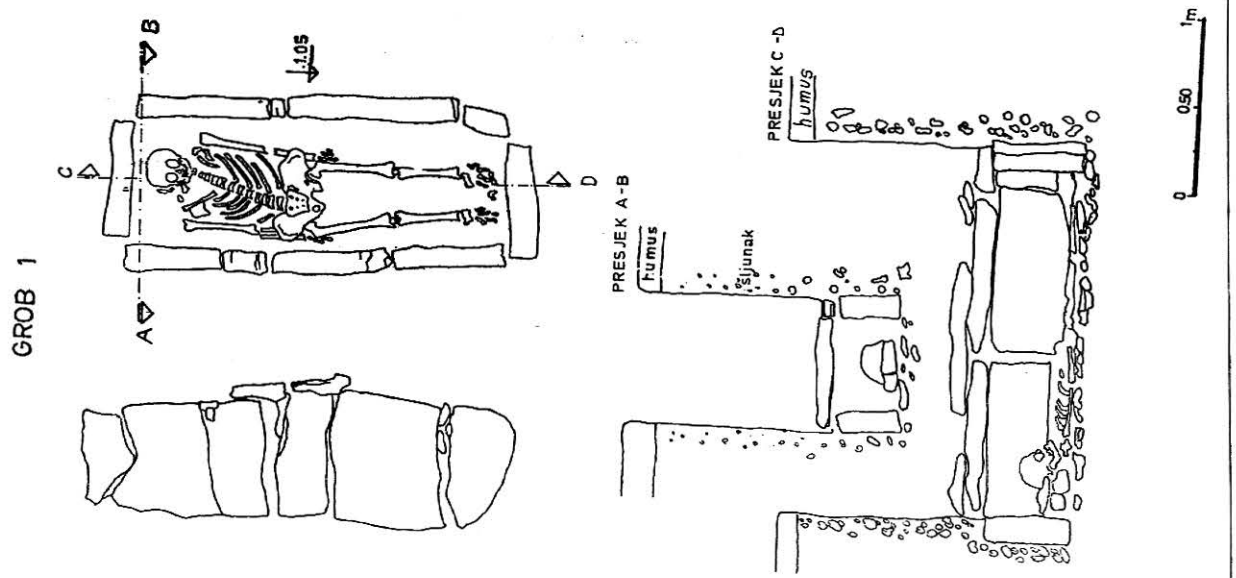

Tabla II — Lokalitet Stećci u Raškoj Gori kod Mostara, grob br. 1.

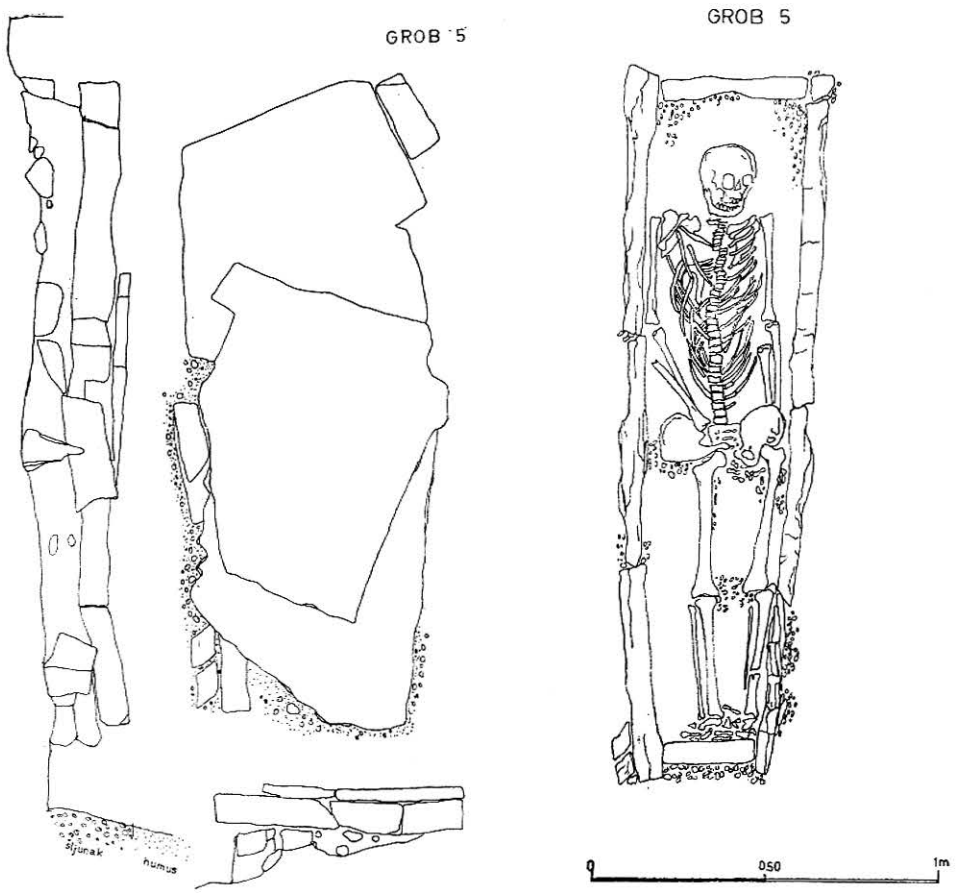

Tabla III — Lokalitet Stećci u Raškoj Gori kod Mostara, grob br. 5.

ba 183x100x100 cm. Oko glave su dva veća kamena sa desne strane, slično vencu, a kraj nogu je veći četvrtasti kamen.

Opis skeleta: Glava je podignuta i nagnuta na levo rame. Desna ruka je savijena u laktu i postavljena u pravcu vrata, dok je leva prebačena preko karlice. Kosti skeleta su slabo očuvane. Noge su ispružene i rastavljene u kolenima. Žena ispod 20 godina. Dužina skeleta: 170 cm.

Grob br. 26. Grob je kao i prethodni, ukopan na dubinu od 80 cm. Orijentacija je Z-I, a azimut 240°. Dimenzije groba su 200x93x93 cm. Skelet je položen na zemlju, a poviše glave i kod nogu postavljena je po jedna kamena ploča.

Opis skeleta: Kosti skeleta su slabo očuvane. Glava je malo podignuta i naslonjena na levo rame. Ruke su savijene u laktu, desna koso prebačena preko grudi sa prstima na levom ramenu, dok je leva ruka preko stomaka. Dužina skeleta je 160 cm. Noge su ispružene i veoma rastavljene u kolenima. Žena mlađa od 30 godina.

Grob br. 27. Grob je kao i prethodni, ukopan na dubinu od 70 cm. Orijentacija groba je SZ-JI, a azimut 313°, sa skretanjem ka sever-severozapadu. Iznad groba se nalazio stećak br. 5, u obliku ploče manjih dimenzija 148x74x28 cm, slabo obrađenih strana.

Opis skeleta: Kosti skeleta su slabo očuvane sem glave, ispod koje je veliki obli kamen kao uzglavlje. Skelet je položen na leđa, s ispruženim nogama. Ruke su savijene u laktu, sa desnom rukom prebačenom preko leve, i stavljene na stomak. Dužina skeleta je 160 cm. Žena do 30 godina. Dinarski antropološki tip.

Grob br. 28. Grob je kao i prethodni, ukopan na dubinu od 65 cm, s orijentacijom Z-I, a azimut 250°.

Opis skeleta: Položen je na zemlju, s ispruženim nogama i rukama savijenim u laktu i prebačenim preko karlice. Skelet je loše očuvan, nedostaju ostale kosti sem kosti ruku i nogu. Dužina skeleta je 168 cm. Žena od 30—40 godina. Dinarski antropološki tip.

Grob br. 29. Grob je kao i prethodni, ukopan na dubinu od 50 cm u šljunkovitu zemlju. Orijentacija je Z-I, a azimut 225°. Skelet položen na leđa, s ispruženim nogama, razmaknutim u kolenima. Ruke su savijene u laktu, desna prebačena koso preko grudi, a leva preko karlice. Dužina skeleta je 153 cm. Žena od 30—40 godina.

Grob br. 30. Recentni grob sa kamenom arhitekturom, ukopan na dubinu od 70 cm, iznad groba br. 94 i br. 95. Orijentacija je Z-I, a azimut 275°. Grob je građen od neobrađenih kamenih ploča koje se sužavaju kod glave i nogu. Odozgo je grob bio pokriven većim kamenim pločama. Po predanju tu je sahranjena žena koja se utopila u Neretvi oko 1900. godine, navodno zbog muževe ljubomore. Na kostima se očuvao trag haljina, na glavi ostaci crvene šarene marame, a na telu ostaci crne čohane tkanine. Preko grudi su bile stavljene dve manje kamene ploče. Dužina skeleta je 170 cm.. Žena od 35 godina.

Grob br. 31. Grob je ukopan u šljunkovitu zemlju na dubinu od 105 cm. Orijentacija je SZ-JI, a azimut 316°. Iznad groba se nalazio stećak br. 1, u obliku ploče, manjih dimenzija 136x76x38 cm, pravilno obrađen, koji je ležao uporedo sa stećkom br. 2. Prilikom prenosa pukao na pola.

Opis skeleta: Skelet je položen na leđa, s ispruženim nogama, skupljenim u kolenima. Glava je malo uzdignuta i nagnuta na desno rame. Ruke su prekrštene na grudima ispod vrata. Dužina skeleta je 163 cm. Ženska osoba oko 40 godina.

Grob br. 32. Grob je kao i prethodni, ukopan na dubinu od 105 cm, a nalazi se paralelno sa grobom br. 31. Orijentacija je SZ-JI, a azimut 312°. Iznad groba se nalazio stećak br. 2, u obliku ploče većih dimenzija 169x92x40 cm, dosta pravilno obrađen.

Opis skeleta: Kosti skeleta su loše očuvane i položene na veće oblo kamenje, koje se nalazi u tlu. Sačuvane su samo lobanja i kosti ruku i nogu. Glava mu je malo uzdignuta na uzglavlju. Ruke su verovatno prektrštene na grudima. Dužina skeleta: 174 cm. Muška osoba do 40 godina.

Grob br. 33. Grob je ukopan u šljunkoviti nanos na dubinu od 150 cm. Nalazio se u istom nizu sa grobovima br. 31. i 32. Orijentacija je Z-I, a azimut 236°. Iznad groba se nalazio stećak br. 3, u obliku sanduka, većih dimenzija 190x75x74 cm, dobro obrađenih strana, a oštećen na jednom uglu.

Opis skeleta: Skelet je izrazito robustan, položen na leđa, s ispruženim nogama. Glava je povučena u stranu i nagnuta na levo rame. Ruke su savijene u laktu i prebačene preko karlice. Dužina skeleta: 190 cm. Muškarac između 50 i 60 godina.

Grob br. 34. Grob je kao i prethodni, ukopan na dubinu od 115 cm, s orijentacijom Z-I, a azimut 263°. Iznad groba se nalazio stećak br. 18/I, u obliku sanduka većih dimenzija 165x70x40 cm, slabo obrađen zbog lošeg kvaliteta kamena.

Opis skeleta: Skelet položen na leđa na šljunkovitu zemlju sa glavom u visini tela; ruke su prekrštene preko stomaka, leva preko desne. Noge su ispružene i sastavljene u kolenima. Oko skeleta je tanji sloj crne zemlje, od ostataka odela. Dužina skeleta je 193 cm. Muškarac između 50—60 godina.

Grob br. 35. Grob je kao i prethodni, ukopan na dubinu od 135 cm. s orijentacijom S-SZ-J-JI, a azimut 336°. Iznad groba se nalazio stećak br. 11, u obliku sanduka, većih dimenzija 162x61x45 cm, veoma dobro obrađenih površina, sa reljefnom predstavom antropomorfnog krsta. Figura je sa podignutim rukama, u desnoj šaci ima izdubljenu kamenicu, a u levoj drži krst. Glava

je šematski prikazana sa kružnicom na izduženom vratu, bez detalja. Pretpostavlja se da lik čoveka predstavlja neko svešteno lice. Ispod humusnog sloja na dubini od 0,30 m, nalazio se sloj slaganog krupnog kamena, koji je služio kao podloga stećku, što nije bio slučaj ni kod jednog stećka na nekropoli. U ovom sloju nađena su dva mala fragmenta tamnosmeđeg stakla od čaše. Grob je bio brižljivo ograđen vencem od slaganih kamenih kvadera (izuzetak!), (tabla V, grob br. 35) u obliku pravougaonika.

Opis skeleta: Kosti skeleta dobro očuvane. Skelet je položen na leđa, s ispruženim nogama. Glava je podignuta na uzglavlju, a ruke prebačene preko karlice, leva šaka preko desne. Skelet je izrazito krupnih kostiju. Dužina skeleta je 190 cm. Oko skeleta je crni sloj zemlje od odeće. Muškarac između 50 i 60 godina. (tabla XIII, sl. 7)

Grob br. 36. Grob je kao i prethodni, ukopan u šljunkoviti nanos na dubinu od 125 cm. Orijentacija je S-SZ-J-JI, a azimut 324°. Iznad groba se nalazio stećak br. 12, u obliku sanduka, većih dimenzija 162x65x47 cm, dobro obrađen.

Opis skeleta: Slabo očuvan skelet. Glava nagnuta na desnu stranu. Dužina skeleta 184 cm. Žena iznad 60 godina. Po antropološkoj oceni, iako nema tipične karakteristike dinarskog antropološkog tipa, ipak ulazi u okvir te serije. (tabla V)

Grob br. 37. Grob je kao i prethodni, ukopan na dubinu od 130 cm u šljunkoviti nanos. Iznad groba sa severozapadne strane nalazio se stećak br. 13, u obliku sanduka, većih dimenzija, 164x80 x63 cm, dobro obrađen, a sa duže strane ima prirodnu pukotinu. Na gornjoj površini ima plitko izdubljenu okruglu kamenicu, koja je služila za verske obrede. Stećak se nalazio uz stećak br. 12 (tabla X, sl. 1). Orijentacija groba S-SZ-J-JI, a azimut 314°.

Opis skeleta: Slabo očuvan skelet, položen na leđa. Nedostaju kosti karlice i rebara, dislociran je femur desne noge. Oko skeleta je bilo postavljeno kamenje, kraj leve ruke, iznad glave i kraj desnog lakta. Glava okrenuta na levu stranu. Desna ruka savijena u laktu i koso prebačena preko grudi i stomaka, a leva preko karlice. Oko skeleta je crni sloj zemlje od odeće. Dužina skeleta 177 cm. Muškarac od 50—60 godina.

Grob br. 38. Grob je kao i prethodni, ukopan na dubinu od 100 cm, orijentacije S-SZ-J-JI, a azimut 293°. Iznad groba se nalazio stećak br. 17 i grobna oznaka br. 17/I. Stećak br. 17 je u obliku ploče, manjih dimenzija 155x62x34 cm, slabo obrađenih strana. Grobna oznaka br. 17/I se nalazila sa južne strane stećka br. 17, a ima oblik jedne manje ploče dimenzija 80x40x22 cm. Oko skeleta postavljeno je krupno kamenje oko glave i uz bokove. Slabo očuvan skelet položen na leđa s ispruženim nogama, skupljenim u kolenima. Ruke polusavijene i prebačene preko karlice. Ženska osoba stara do 20 dodina. Dužina skeleta 168 cm.

Grob br. 39. Grob je kao i prethodni ukopan u šljunkoviti nanos na dubinu od 92 cm. Orijentisan je SZ-JI, a azimut 304°. Iznad groba se nalazio stećak br. 18, u obliku ploče manjih dimenzija 148x80x29 cm, slabo obrađenih strana. Loše očuvan skelet, opružen na leđa i ispruženih nogu; slabo su očuvane kosti glave i karlice, a nedostaju kosti rebara. Ruke su savijene u laktu, desna preko grudi, a leva preko stomaka. Grob je bio paralelan sa grobom br. 38. Dužina skeleta je 174 cm. Žena oko 30 godina starosti.

Grob br. 40. Grob ukopan u šljunkoviti nanos na dubinu od 125 cm, orijentisan S-SZ-J-JI, a azimut 336°. Iznad groba se nalazio stećak br. 15, nešto zapadnije, u obliku sanduka većih dimenzija, 157x76x44 cm, dobro obrađen. Oko groba sa istočne strane slagano je kamenje kao ograda. Skelet je položen na leđa, a glava okrenuta na desno. Kosti lobanje i donjih ekstremiteta dobro su očuvane, ali su rebra slabo očuvana. Desna ruka savijena je u laktu i prebačena preko stomaka, a leva preko karlice. Dužina skeleta je 165 cm. Muškarac star 40—50 godina, dinarski antropološki tip.

Grob br. 41. Grob je ukopan u šljunkoviti nanos na dubinu od 86 cm, orijentisan SZ-JI, a azimut 302°. Iznad groba se nalazio stećak br. 14, u obliku sanduka većih dimenzija, 173x66x52 cm, dobro obrađen; na gornjoj površini ima ornamenat u obliku velikog reljefnog krsta. (tabla X, sl. 2) Skelet je položen na leđa, s ispruženim nogama, a oko njega je manje oblo kamenje, izvađeno iz tla. Ruke su savijene u laktu i prebačene preko stomaka, desna preko leve, dok su prsti preko karlice. Dužina skeleta je 165 cm. Muškarac od 50—60 godina, dinarski antropološki tip.

Grob br. 42. Grob je kao i prethodni, ukopan nešto dublje, na 110 cm, orijentacija je SZ-JI, a azimut 310°. Iznad groba se nalazio stećak br. 15, koji je stajao u istom nizu sa stećcima br. 14 i br. 11. Stećak br. 15 je u obliku sanduka, većih dimenzija, 157x76x44 cm, dobro obrađen, ali je na užoj strani oštećen. Skelet je dobro očuvan, naročito lobanja. Oko nogu ima poredanog kamenja. Opružen, a ruke su savijene u laktu, desna na grudima, a leva preko stomaka. Dužina skeleta je 165 cm. Muškarac star 50—60 godina, dinarski antropološki tip.

Grob br. 43. Grob je kao i prethodni, ukopan na dubinu od 80 cm, orijentisan SZ-JI, a azimut 301°. Iznad groba se nalazio stećak br. 19, u obliku deblje ploče, manjih dimenzija, 147x55x34 cm, slabo obrađenih strana i oštećen sa uže strane. Skelet je položen, nagnut na desni bok, sa polusavijenim nogama (izuzetak!), a ruke prebačene jedna preko druge i položene preko karlice. Noge su sastavljene u kolenima. Kosti skeleta su dobro očuvane. Dužina skeleta je zbog skupljenosti samo 139 cm. Muškarac starosti između 30 i 40 godina, dinarski antropološki tip.

Grob br. 44. Grob je kao i prethodni, ukopan na dubinu od 125 cm, orijentisan SZ-JI, a azimut 312°. Iznad groba se nalazio stećak br. 20, u obliku sanduka, većih dimenzija, 192x80x37 cm, slabo obrađenih strana, koji je prilikom prenosa pukao preko sredine. Oko skeleta je postavljeno veliko oblo kamenje, izvađeno iz tla. Skelet je položen na leđa, glava je okrenuta ka desnom ramenu, a ruke su skupljene u ramenima, savijene u laktu, desna je prebačena preko grudi koso, a leva preko stomaka. Dužina skeleta je 172 cm. Muškarac u dobi od 60 godina.

Grob br. 45. Grob kao i prethodni je ukopan u šljunkoviti nanos na dubinu od 85 cm, orijentacije je SZ-JI, a azimut 323°. Dečiji skelet je opružen na leđa, sa rukama savijenim u laktu i prebačenim preko karlice. Oko skeleta je poredano veće i manje oblo kamenje izvađeno iz tla. Dužina skeleta je 124 cm. Dete staro 12 godina.

Grob br. 46. Grob je kao i prethodni, ukopan na dubinu od 70 cm, orijentacije SZ-JI, a azimut 310°. Iznad groba se nalazio stećak br. 21, u obliku ploče, manjih dimenzija 146x44x20 cm, uronuo u humusni sloj zemlje, gornja površina je neravna. Karakterističan je venac od većeg slaganog kamenja oko glave, od kojeg su tri kamena pala na glavu i oštetila lubanju. Skelet je položen na leđa, s opruženim nogama; desna ruka je savijena u laktu i prebačena koso preko grudi, a leva preko karlice. Dužina skeleta je 170 cm. Muškarac u dobi između 50 i 60 godina.

Grob br. 47. Grob je kao i prethodni, ukopan na dubinu od 97 cm, orijentacije Z-I, a azimut 276°. Iznad groba se nalazio stećak br. 22, u obliku sanduka, većih dimenzija 167x80x37 cm, slabo obrađenih strana i oštećenih uglova. Oko glave skeleta nalazio se kameni venac od većeg oblog kamenja. Skelet je dobro očuvan, položen na leđa, s ispruženim nogama, sastavljenim u kolenima. Glava je malo podignuta na uzglavlju i nagnuta na levo. Ruke su prekrštene preko stomaka, desna preko leve. Dužina skeleta je 167 cm. Žena stara oko 30 godina.

Grob br. 48. Grob je kao i prethodni, ukopan na dubinu od 90 cm, orijentacije Z-I sa skretanjem ka SZ, a azimut 289°. Iznad groba je bio stećak kr. 23, u obliku sanduka, većih dimenzija 180x94x40 cm, slabo obrađen. Skelet, položen na leđa, s ispruženim nogama, skupljenim u kolenima, dobro je očuvan. Ruke su savijene u laktu, desna je prebačena preko stomaka, a leva preko karlice. Oko glave je bilo postavljeno nekoliko većih kamenova. Dužina skeleta je 161 cm. Žena u dobi između 50 i 60 godina.

Grob br. 49. Grob je kao i prethodni, ukopan na dubinu od 90 cm, a nalazio se na JZ kraju nekropole. Orijentacija groba je Z-I, a azimut 240° Skelet je u celini slabo očuvan, a oko kostiju je sivocrna zemlja. Glava je podignuta na uzglavlju, a ruke su savijene u laktu i prebačene, jedna preko druge, preko karlice. Dužina skeleta je 174 cm. Muškarac u dobi od 20—30 godina.

Grob br. 50. Grob je kao i prethodni, ukopan na dubinu od 70 cm, orijentacije S-SZ-J-JI, a azimut 313°. Iznad groba je bio stećak br. 26, u obliku ploče, manjih dimenzija 136x61x19 cm, slabo obrađen. Sa SZ strane stećka (kod glave) pobodena je u zemlju jedna kamena ploča dim. 40x50x10 cm, a sa JI strane stećka (kod nogu) mala ploča dim. 30x30x7 cm. (Tabla VI). Skelet je položen na zemlju sa retkim kamenjem oko glave, koja je nagnuta na desno rame. Desna ruka je savijena u laktu i položena na desno rame, a leva prebačena preko stomaka. Kosti skeleta su dobro očuvane. Dužina skeleta je 170 cm. Žena u dobi između 40 i 50 godina, dinarski antropološki tip.

Grob br. 51. Grob je kao i prethodni, ukopan na dubinu od 80 cm, orijentacije S-SZ-J-JI, a azimut 320°. Iznad groba je bio stećak br. 29, u obliku ploče manjih dimenzija, 145x60x25 cm, slabo obrađen. (Tabla VI, tabla XIII, sl. 8). Kosti skeleta su dobro očuvane, položene na zemlju, s ispruženim nogama, skupljenim u kolenima. Oko glave je retko kamenje, a okrenuta je na desno, na desnom ramenu u visini tela. Ruke su prekrštene na grudima, leva preko desne. Dužina skeleta je 195 cm. Na stomaku je pronađen gvozdeni zapon okruglog oblika, veoma korodiran od rđe, dim. prečnik 2,6 cm, debljine 0,5—0,2 cm. (Tabla I, fig. 3). Muškarac u dobi 35 godina, dinarski antropološki tip.

Grob br. 52. Grob je ukopan u šljunkovitu zemlju na dubinu od 76 cm, orijentacije S-SZ-J-JI, a azimut 315°. Iznad groba se nalazio stećak br. 30, u obliku ploče, manjih dimenzija 85x38x25, slabo obrađen. Skelet je položen u vrlo neobičnom položaju, poluležeći okrenut na bok na levo, a noge savijene u kolenima. Desna ruka je savijena u laktu i prebačena preko grudi u pravcu levog ramena, dok je leva ruka preko stomaka. Oko skeleta su nađeni ostaci ugljenisanog drveta od daske na koju je bio položen pokojnik. Utvrđena je deformacija drugih kostiju koja je izazvana bolešću rahitisom. Dužina skeleta u zgrčenom položaju je 144 cm. Dete do 15 godina. (tabla VI)

Grob br. 53. Grob je ukopan u šljunkovitu zemlju na dubinu od 96 cm, orijentacije Z-I, a azimut 266°. Kosti su dobro očuvane. Iznad groba se nalazio stećak br. 31. u obliku sanduka, većih dimenzija 175x85x44 cm, dobro obrađen. Skelet je položen na leđa, s ispruženim nogama. Glava je u visini tela, a ruke su desna pored tela, a leva ispod karlice. Dužina skeleta je 180 cm. Muškarac robusne građe, u dobi između 20 i 30 godina starosti.

Grob br. 54. Grob je kao i prethodni, na dubini od 93 cm, orijentacije Z-I, a azimut 250°. Iznad groba je bio stećak br. 32, amorfnog oblika,

u vidu grobne oznake manjih dimenzija 165x67x8 cm, i manjeg kamena veličine 40x10x13 cm, koji je bio uglavljen u zemlju sa zapadne strane ploče. Kosti skeleta su dobro očuvane. Skelet je položen na leđa s ispruženim nogama. Glava je nagnuta na desno rame, a ruke savijene u laktu i prebačene preko stomaka. Dužina skeleta je 185 cm. U grobu je nađen mali gvozdeni ekser dimenzije 4x1,5x0,4 cm. (Tabla I, fig. 4). Muškarac robusne građe, između 30 i 40 godina.

Grob br. 55. Grob je kao i prethodni, na dubini od 96 cm, orijentacije Z-I, a azimut 250°. Iznad groba je bio stećak br. 32/I, istog oblika kao kod prethodnog stećka. Grob se nalazio na južnoj strani nekropole. Oko lobanje nalazilo se manje kamenje pokraj desnog ramena. Noge su ispružene, a obe ruke prekrštene preko karlice, desna šaka preko leve. Glava je nagnuta na levo rame. Noge su ispružene i skupljene u kolenima. Dužina skeleta je 170 cm. Muškarac robusne građe u dobi preko 50 godina.

Grob br. 56. Grob je kao i prethodni, ukopan na dubinu od 56 cm, između grobova br. 43 i br. 44. Orijentacija groba je SZ-JI, a azimut 305° U grobu su se nalazile kosti deteta ispod 10 godina, veoma slabo očuvane. Dužina skeleta je 125 cm.

Grob br. 57. Grob je kao i prethodni, ukopan na dubinu od 106 cm, orijentacije A-SZ-J-JI. Grob se nalazio na zapadnoj strani nekropole. Iznad groba se nalazio stećak br. 4. Stećak je u obliku sanduka, manjih dimenzija 168x83x54 cm, dobro obrađen, a ležao je uporedo sa stećkom br. 5.

Opis skeleta: Kosti skeleta su loše očuvane, sem lubanje i donjih ekstremiteta. Skelet je položen na zemlju, s ispruženim nogama, sastavljenih koljena. Ruke su prebačene preko karlice. Glava je malo podignuta na uzglavlju. Dužina skeleta je 163 cm. Muškarac od 60 godina. Dinarski antropološki tip.

Grob br. 58. Grob je kao i prethodni, ukopan na dubini od 94 cm, orijentacije Z-I, a azimut 241°. Oko skeleta je sivocrna zemlja. Skelet je dobro očuvan, položen na leđa, s ispruženim nogama, rastavljenim u kolenima. Glava je u visini tela, a ruke su prekrštene preko stomaka, desna preko leve. Dužina skeleta je 164 cm. Muškarac između 30 i 40 godina, robusne građe. Dinarski antropološki tip.

Grob br. 59. Grob je kao i prethodni, nešto plići, na dubini od 60 cm, ležao je uporedo sa grobom br. 58. Orijentacija je Z-I, a azimut 246°.

Opis skeleta: Kosti skeleta su slabo očuvane, a zubi istrošeni. Položen je na zemlju, s opruženim nogama i rastavljene u kolenima. Glava je nagnuta na levo rame. Ruke su savijene u laktu i prekrštene preko grudi, desna preko leve. Dužina skeleta je 173 cm. Muškarac između 30 i 40 godina.

Grob br. 60. Grob je kao i prethodni, ukopan na dubinu od 110 cm, orijentacije Z-I, a azimut 250°. Iznad groba se nalazio stećak br. 34, u obliku ploče, manjih dimenzija 157x87x24 cm, dobro obrađen, stajao je uporedo sa stećkom br. 35.

Opis skeleta: Oko skeleta je sitna crna zemlja od odeće. Kosti skeleta su slabo očuvane, sačuvala se samo lobanja, donji ekstremiteti i delovi kostiju ruku. Glava okrenuta ka levom ramenu. Ruke su savijene u laktu i prekrštene na karlici. Dužina skeleta je 158 cm. Muškarac preko 60 godina.

Grob br. 61. Grob je kao i prethodni, ukopan na dubinu od 73 cm, a nalazio se uporedo sa grobom br. 60. Orijentacija je Z-I, a azimut 250° Iznad groba se nalazio stećak br. 35, u obliku sanduka manjih dimenzija, 163x72x46 cm, dobro obrađen; na gornjoj površini nalazi se okrugla plitko izdubljena »kamenica«, koja je služila za verske obrede. Kosti skeleta su slabo očuvane. Oko nogu i kraj leve ruke složeno je krupno oblo kamenje. Glava je podignuta na uzglavlju. Noge su ispružene i skupljene u kolenima. Ruke su savijene u laktu, desna je prebačena preko stomaka, a leva preko karlice. Dužina skeleta je 157 cm. Žena između 30 i 40 godina.

Grob br. 62. Grob je kao i prethodni, ukopan na dubinu od 90 cm, orijentacije Z-I, a azimut je 250°. Iznad groba se nalazio stećak br. 33, u obliku ploče, manjih dimenzija 128x77x31 cm, amorfnog oblika. Skelet je slabo očuvan, položen na leđa na zemlju, s ispruženim nogama. Kraj desnog boka su četiri obla kamena u vidu ograde. Glava je malo uzdignuta i okrenuta ka desnom ramenu. Ruke su savijene u laktu i prekrštene preko karlice, leva preko desne. Dužina skeleta je 165 cm. Muškarac između 20 i 30 godina starosti.

Grob br. 63. Grob je kao i prethodni, ukopan na dubinu od 86 cm, a nalazio se uporedo sa grobovima br. 62 i br. 64. Orijentacija je Z-I, a azimut 266°. Iznad groba se nalazio stećak br. 36, u obliku sanduka, manjih dimenzija 155x62x37 cm, slabo obrađene površine, a ivice zaobljene. Kosti skeleta dobro očuvane. Oko skeleta slagano je krupno kamenje, izvađeno iz tla. Skelet je položen na leđa, s ispruženim nogama, skupljenim u kolenima i rukama preko stomaka. Glava je podignuta na uzglavlju od kamenja, sa vilicom na vratu. Dužina skeleta je 170 cm. Muškarac u dobi između 20 i 30 godina starosti.

Grob br. 64. Grob je kao i prethodni, ukopan na dubinu od 100 cm, orijentacije Z-I, a azimut 253°. Iznad groba je bio stećak br. 37. u obliku ploče, manjih dimenzija 154x50x26 cm, slabo obrađen; sa zapadne strane stećka uglavljen je manji kamen veličine 28x20x10 cm, kao grobna oznaka (iznad glave). Kosti skeleta su loše očuvane, nedostaje leva podlaktica, rebra, karlica i delovi kičmenih pršljenova. Oko glave i kod leve

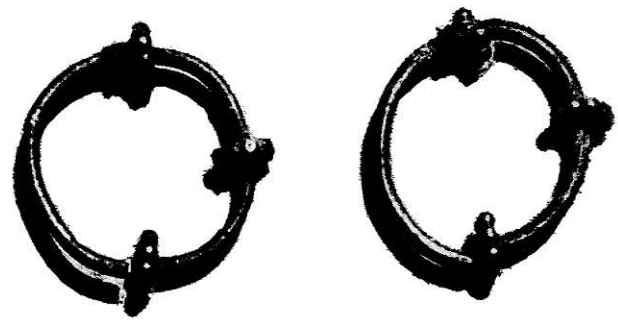
noge slagano kamenje. Glava u visini tela. Desna ruka je savijena u laktu, sa prstima pod bradom, a leva prebačena preko karlice. Dužina skeleta je 160 cm. Žena iznad 60 godina.

Grob br. 65. Grob je kao i prethodni, ukopan na dubinu od 100 cm, orijentacije Z-I, a azimut 270°. Iznad groba je bio stećak br. 39, u obliku ploče, manjih dimenzija 148x51x32 cm, slabo obrađen. Kosti su dobro očuvane. Skelet je položen na leđa, s ispruženim nogama, skupljenim u kolenima; oko gornjeg dela tela i oko nogu slagano je veće oblo kamenje, a oko skeleta se nalazi sitna siva zemlja. Glava je u visini tela, okrenuta ka levom ramenu, a ruke su prekrštene preko stomaka, desna preko leve. Dužina skeleta je 177 cm. Naglašen je robusticitet. Muškarac u dobi 30 i 40 godina.

Grob br. 66. Grob je kao i prethodni, ukopan na dubinu od 80 cm, orijentacije SZ-JI, a azimut 290°. Karakterističan je venac od oblog kamenja oko skeleta. Iznad groba se nalazio stećak br. 40, u obliku ploče, manjih dimenzija 136x66x23 cm, slabo obrađen. Kosti skeleta su slabo očuvane. Glava je nagnuta na desno rame; ruke su prekrštene na karlici. Dužina skeleta je 150 cm. Muškarac od 20 godina starosti.

Grob br. 67. Sahranjivanje u grobu izvršeno je u glinoviti nanos zemlje crvenice *(terra rossa)* zajedno sa većom grupom grobova koji se približno mogu datirati u najstarije grobove na nekropoli. Na ovom delu nekropole, na istočnoj strani crvenica se zadržala u šljunkovitom tlu i formirala sloj pogodan za prvi ukop grobova, koji sežu prema nalazima u XIII vek. Iznad groba se nalazio jednim delom stećak br. 51 dimenzija 138x 73x20 cm, i stećak br. 52 dimenzija 183x65x24 cm utonuo u humusni sloj, a oba stećka su amorfnog oblika. (Tabla XII, sl. 6). Oko skeleta je kameni venac od slaganog lomljenog kamena, između kojih je oblo kamenje; kameni venac je u obliku elipse. (Tabla VII, grob 67). Dubina ukopa je 85 cm, orijentacija Z-I, a azimut 246°. Skelet je veoma slabo očuvan, verovatno zbog sastava zemlje; položen je na leđa sa ispruženim nogama, rastavljenim u kolenima. Glava je u visini tela, a ruke prekrštene preko karlice, desna pre-73x20 cm, i stećak br. 52 dimenzija 183x65x24 cm, ko leve. Dužina skeleta je 170 cm. Muškarac između 30 i 40 godina. Antropološke karakteristike nisu mogle biti utvrđene. Zajedno sa grobom br. 68, spada u najstarije grobove na nekropoli (Tabla XII, sl. 6).

Grob br. 68. Grob je kao i prethodni, ukopan na dubinu od 140, orijentacije Z-I, a azimut 240°. Iznad groba se nalazio stećak br. 53, amorfnog oblika, većih dimenzija 186x71x20 cm, a nalazio se u nizu pored stećaka br. 51 i br. 52. Od skeleta se sačuvala lobanja vrlo oštećena, a po tragovima drugih kostiju donjeg ekstremiteta može se ustanoviti da je skelet položen na leđa sa ispruženim nogama. Kraj glave s leve strane, nalazio se veći kamen, a oko nogu dva veća kamena. Glava je okrenuta na levo, a ruke su prebačene preko grudi savijene u laktu. Ženski skelet u dobi od 20 do 40 godina. Antropološki podaci nisu mogli biti uzeti. Dužina skeleta je 140 cm. Sa obe strane lobanje, kraj ušiju nađene su par srebrnih naušnica sa koljenicima, po kojima se grob može datirati u XIII vek,[16] u koje vreme možemo staviti i početak sahranjivanja na nekropoli. (Tabla I, fig. 1 i 2). Ovakve naušnice čest su nalaz i na teritoriji Bosne i Hercegovine, ali u nešto manje broju nego na susednom području Dalmatinske Hrvatske.[17]

Slika 4. — Srebrne naušnice, grob br. 68.

Grob br. 69. Grob je ukopan kao i prethodni, na dubinu od 70 cm, orijentacije Z-I, azimut 238°. Grob je bio obeležen sa stećkom br. 56, u obliku ploče, malih dimenzija 105x57x12 cm, slabo obrađen. Skelet je postavljen na leđa sa ispruženim nogama. Glava je u visini tela, a s leve strane glave nalazi se jedan veći lomljeni kamen. Kosti skeleta su loše očuvane, tako da se kosti raspadaju. Ruke su savijene u laktu, desna je prebačena preko grudi, a leva preko karlice; noge su rastavljene u kolenima. Dužina skeleta je 105 cm. Dečiji skelet starosti do 12 godina.

Grob br. 70. Dečiji grob ukopan u glinovitu zemlju na dubinu od 100 cm, orijentacije Z-I, azimut 240°. Iznad groba je bila oznaka u obliku tanke ploče nepravilnog oblika. Skelet je bio položen na tamnosmeđu zemlju, oivičen sa po pet većih kamenova sa leve i tri kamena sa desne strane. Kosti skeleta su slabo očuvane. Noge su ispružene, a ruke su uz telo; glava je nagnuta na levo rame. Dužina skeleta je 155 cm. Dečiji skelet do 15 godina starosti.

16 D. Jelovina, n. d., str. 96 — 97, Tab. XIV, 1 — 6, naročito 5. i 6.

17 N. Miletić, n. d., str. 167; Ista, Nekoliko nepublikovanih predmeta iz srednjovjekovne zbirke Zemaljskog muzeja, GZM, n. s., sv. XII, Sarajevo 1957, str. 263 — 265, sl. 1 i 2; Ista, Slovenska nekropola u Gomljenici kod Prijedora, GZM, n. s., sv. XXI—XXII, Sarajevo 1966/67, str. 124; I. Čremošnik, Nalazi nakita u srednjovjekovnoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu, GZM, n. s., sv. VI, Sarajevo 1951, str. 45 i 249, sl. 36; Ista, Izvještaj o iskopavanjima na Crkvini u Lisičićima kod Konjica, n. s., sv. IX, Sarajevo 1954, str. 217 — 219, sl. 3.

Grob br. 71. Grob je kao i prethodni, ukopan na dubinu od 100 cm, orijentacije Z-I, a azimut 250°. Iznad groba se nalazio stećak br. 55, u obliku ploče, manjih dimenzija 150x50x22 cm, slabo obrađen, a ima pukotinu sa duže strane, dok je gornja površina neravna. Sa zapadne strane stećka (*kod glave!*) uglavljena je vertikalno manja ploča u zemlju.

Opis skeleta: Skelet je položen na leđa na šljunkovito tlo, a odozgo je bio zatrpan glinovitom zemljom. Imao je ispružene noge, malo rastavljene u kolenima. Glava je bila malo podignuta na uzglavlju. Ruke su savijene u laktu, desna prebačena preko karlice, a leva preko stomaka. Kosti skeleta su dobro očuvane. Dužina skeleta je 170 cm. Muški skelet, između 30 i 40 godina.

Grob br. 72. Grob je ukopan na dubinu od 70 cm, orijentacije Z-I, a azimut 260°. Skelet je položen na šljunkovitu zemlju pomešanu sa glinovitom. Na tom delu nekropole nalazi se granica glinovite zemlje i šljunkovitog sloja, koji preovlađuje na većem delu lokaliteta. Iznad groba se nalazio stećak br. 57, u obliku ploče, manjih dimenzija 110x52x20 cm, dobro obrađen na gornjoj površini, a uže strane su neravne. Karakteristično je da se oko stećka nalazi grobna oznaka u vidu slaganog kamena u obliku elipse veličine 150x115 cm.

Opis skeleta: Kosti skeleta su dobro očuvane. Oko glave nalazi se venac od oblog kamenja. Glava je u visini tela, a ruke prekrštene preko grudi i to leva šaka preko desne. Noge su ispružene i sastavljene u kolenima. Dužina skeleta je 137 cm. Žena između 16 i 20 godina. Može se pripisati dinarskom tipu.

Grob br. 73. Grob je kao i prethodni ukopan u šljunkovitu zemlju pomešanu sa glinovitom na dubini od 41 cm. Orijentacija groba je Z-I, a azimut 261°. Iznad groba sa južne strane nalazio se stećak br. 58, u obliku sanduka, većih dimenzija 164x63x45 cm, slabo obrađen, dok su uže strane neravne.

Opis skeleta: Skelet loše očuvan, a ostali su samo delovi gornjih ekstremiteta, kičmene pršljenovi i lobanja, te delovi butne kosti. Oko glave je venac od krupnog kamenja. Glava je podignuta na uzglavlju od zemlje. Ruke su prebačene preko stomaka, leva šaka preko desne. Dužina skeleta 150 cm. Dete od 12—15 godina.

Grob br. 74. Grob je kao i prethodni, ukopan na dubinu od 70 cm, orijentacije Z-I, azimut 250°. Usled odronjavanja zemljišta na istočnoj strani groba došlo je do odvajanja delova kostiju nogu i one su nađene na nižem nivou za oko 25 cm. Iznad groba nalazio se stećak br. 59, u obliku sanduka, većih dimenzija 163x54x42 cm, slabo obrađen, sa pukotinama na dužim stranama i zaobljenim uglovima.

Opis skeleta: Skelet je položen na leđa s ispruženim nogama, sastavljenim u kolenima. Glava je u visini tela, nagnuta na levo rame. Leva ruka je savijena u laktu i prebačena preko stomaka, a desna polusavijena preko karlice. Dužina skeleta je 170 cm. Muškarac između 20 i 30 godina, robusne građe.

Grob br. 75. Grob je ukopan u šljunkoviti nanos na dubinu od 30 cm, orijentacije Z-I, azimut 275°. Oko skeleta je venac od lomljenog kamenja. Iznad groba se nalazila grobna oznaka br. 60A/I, elipsastog oblika, s manjim kamenim pločama na zapadnoj i istočnoj strani. Kosti skeleta su veoma slabo očuvane. Dužina skeleta je 85 cm. Dete oko 5 godina. Grob se nalazio na krajnjoj ivici nekropole na istočnoj strani.

Grob br. 76. Grob je ukopan u šljunkovitu zemlju na dubinu od 70 cm, orijentacije Z-I, azimut 260°. Iznad groba se nalazio stećak br. 60, u obliku ploče, većih dimenzija 190x88x29 cm, dobro obrađen na gornjoj površini, sa neravnim stranama.

Opis skeleta: Kosti skeleta su dobro očuvane. Iznad glave je venac od većeg kamenja, koja je nešto uzdignuta na uzglavlju, okrenuta na levo. Noge su ispružene i skupljene u kolenima. Leva ruka je savijena u laktu i prebačena preko stomaka, a desna preko karlice. Dužina skeleta: 168 cm. Žena između 50 i 60 godina.

Grob br. 77. Grob je ukopan u glinovitu zemlju na dubinu od 80 cm, orijentacije Z-I, azimut 250°. Iznad groba se nalazio stećak br. 41, u obliku ploče, manjih dimenzija 145x50x28 cm, slabo obrađen (prilikom prenosa pukao u tri komada). Oko skeleta je mestimično postavljeno lomljeno kamenje, oko glave i oko nogu po dva veća kamena, a kraj leve butne kosti jedan kamen.

Opis skeleta: Skelet, slabo očuvan, položen je na leđa, s ispruženim nogama. Glava je malo podignuta, na uzglavlju od zemlje. Ruke su savijene u laktu i prekrštene na grudima, desna preko leve. Dužina skeleta je 150 cm. Žena, do 20 godina.

Grob br. 78. Grob je ukopan kao i prethodni, na dubinu od 40 cm, orijentacije Z-I, azimut 226°. Iznad groba se nalazio stećak br. 44, u obliku ploče, većih dimenzija 172x53x30 cm, slabo obrađen. Oko glave i kraj desne ruke slagan je venac od kamenja. Opis skeleta: Skelet je postavljen na leđa, s ispruženim nogama, rastavljenim u kolenima. Kosti skeleta su slabo očuvane. Glava je u visini tela, a ruke su savijene u laktu i postavljene koso preko grudi, sa šakama pod bradom. (*izuzetak!*) Dužina skeleta je 150 cm. Muškarac oko 20 godina.

Grob br. 79. Grob je kao i prethodni, ukopan na dubinu od 70 cm, orijentacije Z-I, azimut 225°. Iznad groba se nalazio jednim delom stećak br. 44 (v. grob br. 78).

Opis skeleta: Kosti skeleta oštećene ili nedostaju. Skelet je položen na leđa, s ispruženim nogama, rastavljenim u kolenima. Glava je u visini tela, okrenuta na desno. Leva ruka je polu-

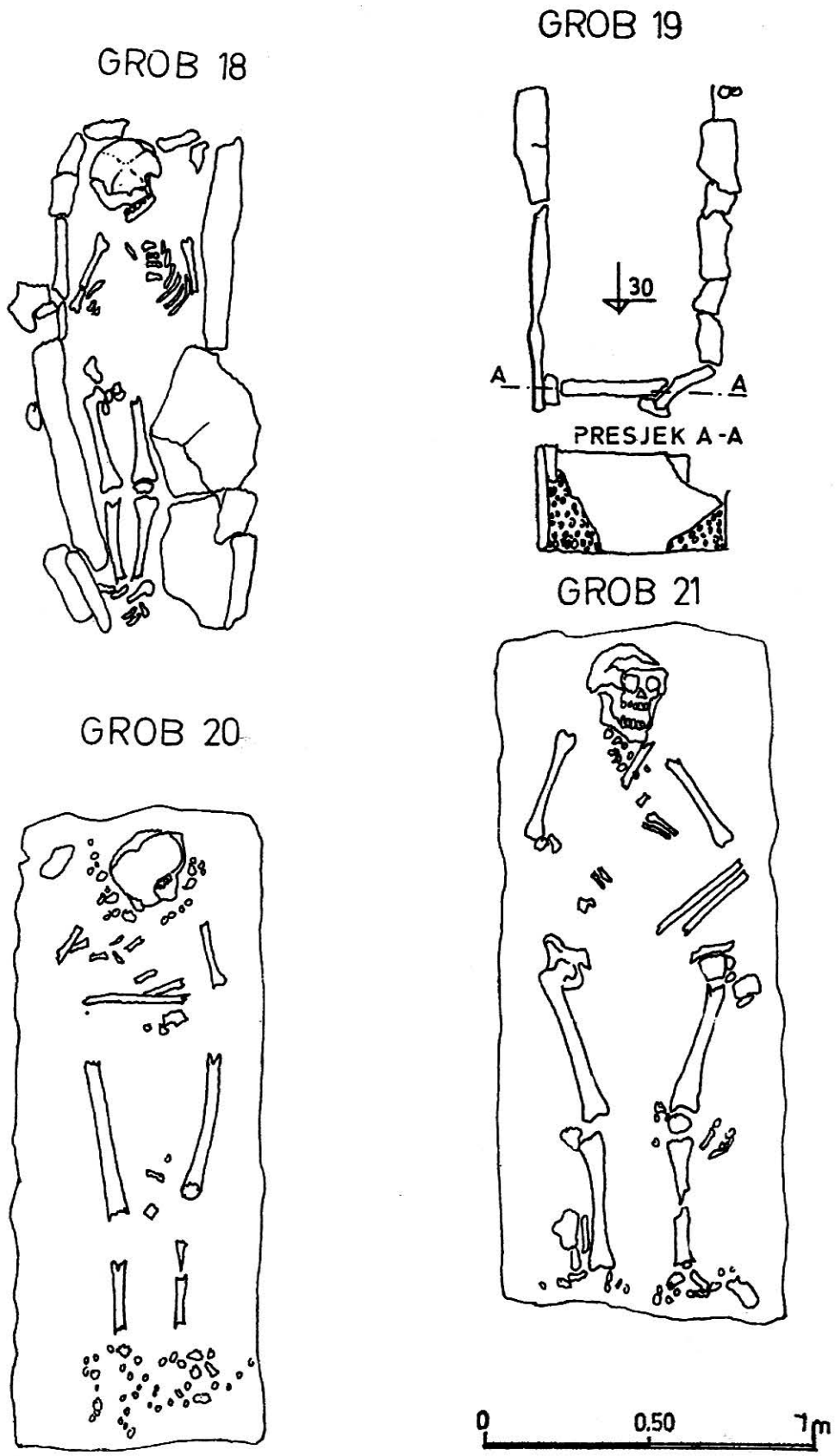

Tabla IV — Lokalitet Stećci u Raškoj Gori kod Mostara, grob br. 18, br. 19, br. 20. i br. 21.

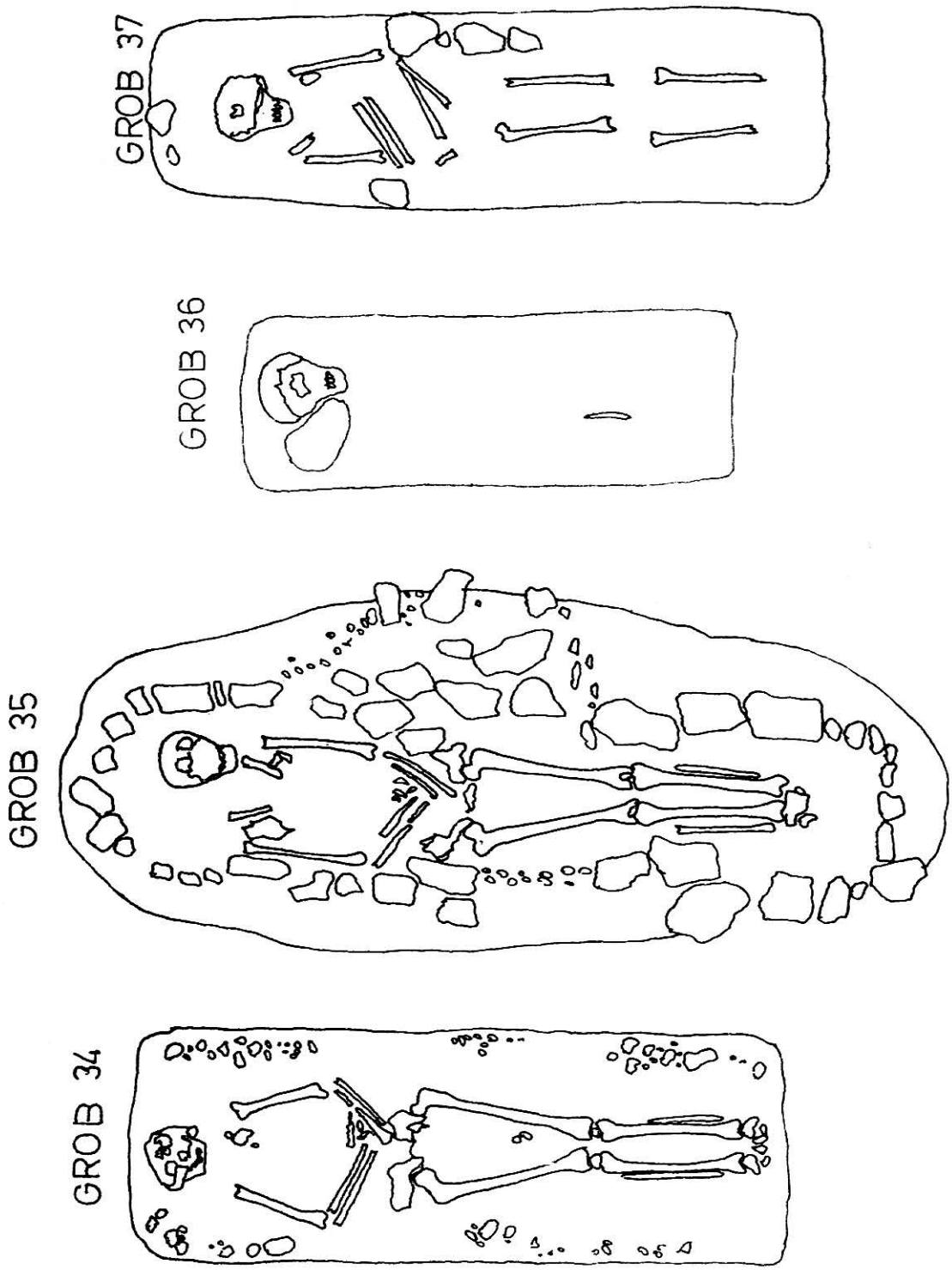

Tabla V — Lokalitet Stećci u Raškoj Gori kod Mostara, grob br. 34, br. 35, br. 36. i br. 37.

savijena i prebačena preko karlice, dok desna ruka nedostaje. Dužina skeleta je 160 cm. Muškarac do 20 godina.

Grob br. 80. Grob je ukopan, kao i prethodni, na dubinu od 70 cm, orijentacije Z-I, azimut 225°. Iznad groba se nalazio stećak br. 45, u obliku ploče, manjih dimenzija 147x40x20 cm, koji je zatečen na terenu uronuo u humusni sloj. Sa zapadne strane stećka je dodata grobna oznaka od manjeg kamena veličine 48x15x8 cm, a sa istočne strane je kamen veličine 30x10x10 cm, oba uglavljena u zemlju, kao i nekoliko manjih kamenja postavljenih kružno oko stećka, tako da čine elipsasti oblik grobne oznake. Oko skeleta je venac od kamenja različitog oblika.

Opis skeleta: Kosti skeleta su dobro očuvane. Glava je nagnuta na levo rame. Leva ruka je savijena u laktu, s prstima pod bradom, a desna, polusavijena, prebačena preko karlice. Skelet izrazito krupnih kostiju. Ženska osoba između 20 i 30 godina. Dužina skeleta je 170 cm.

Grob br. 81. Grob je ukopan u šljunkovitu zemlju na dubinu od 70 cm, orijentacije Z-I- azimut 220°. Iznad groba se nalazio stećak br. 48, u istom nizu sa stećcima br. 44, 45, 49 i 50. Stećak je u obliku ploče, manjih dimenzija 160x68x30 cm, slabo obrađen. Opis skeleta: Kosti skeleta dobro očuvane. Kraj glave s leve strane, su dva veća kamena. Noge su opružene, rastavljenih kolena. Glava je podignuta na uzglavlju i okrenuta na levu stranu. Obe ruke su ispružene pored tela. Dužina skeleta je 180 cm. Muškarac između 20 i 30 godina.

Grob br. 82. Grob je kao i prethodni, ukopan na dubinu od 80 cm, orijentacije Z-I, azimut 223°. Iznad groba se nalazio stećak br. 48, u obliku ploče, manjih dimenzija 138x60x20 cm, slabo obrađen. Opis skeleta: Kosti slabo očuvane, a položene su na leđa, s ispruženim nogama. Oko skeleta, s leve strane, nalazi se venac od kamenja, izvađenog iz tla. Karakterističan je položaj glave, s izvučenim vratom iznad levog ramena i okrenutim na levu stranu; glava je malo podignuta na uzglavlju. Ruke su prekrštene preko karlice, desna preko leve. Dužina skeleta: 169 cm. Muškarac preko 60 godina.

Grob br. 83. Grob je kao i prethodni, ukopan na dubinu od 60 cm, orijentacije Z-I, azimut 220°. Grob je jednim delom ukopan u grob br. 100 i br. 101. Naime, pri ukopu u grob br. 83 uklonjene su kosti gornjih ekstremiteta i lobanje grobova br. 100 i 101a kosti donjih ekstremiteta groba br. 100 su ostale »*in situ*«. Grob se nalazi na ivici severoistočnog dela nekropole. Iznad groba se nalazio stećak br. 50, u obliku ploče, manjih dimenzija 140 x 70 x 30 cm, slabo obrađen. Sa severne strane stećka nalazila se grobna oznaka sa većim kamenom, veličine 37 x 40 x 10 cm, i manjom pločom sa južne strane, uglavljene u zemlju. Opis skeleta: Skelet je položen na leđa, s ispruženim nogama. Ruke su ispružene, i to leva ispod, a desna preko karlice. Glava okrenuta na desnu stranu. Dužina skeleta je 175 cm. Muškarac iznad 60 godina.

Grob br. 84. Grob je ukopan u glinovitu zemlju, na dubinu od 100 cm, a nalazi se u istom nizu sa grobovima br. 85.i 86. Orijentacija je Z-I, azimut 257°. Ispod groba se nalazio stećak br. 42, u obliku ploče, manjih dimenzija 157 x x 54 x 15 cm, koji je bio uronuo u humusni sloj. Stećak je dobro obrađen. Zapadno od stećka je grobna oznaka od manjeg kamena veličine 30 x x 40 x 10 cm, koji je uglavljen u zemlju, a sa istočne strane je takođe postavljen kamen veličine 20 x 30 x 10 cm.

Opis skeleta: Kosti skeleta su slabo očuvane. Glava je okrenuta nadesno, a ruke su prekrštene preko karlice. S desne strane glave položena su dva manja kamena. Noge su ispružene i sastavljene u kolenima. Dužina skeleta je 155 cm. Žena iznad 30 godina.

Grob br. 85. Grob je ukopan kao i prethodni, na dubinu od 100 cm, orijentacije Z-I, azimut 255°. Očuvana je samo glava, a više nje je veći kamen i delovi ugljenisanog drveta. Kosti skeleta slabo očuvane. Dužina skeleta je 160 cm. Verovatno dete ispod 10 godina.

Grob br. 86. Grob je kao i prethodni, ukopan na dubinu od 90 cm, orijentacije Z-I, azimut 270°. Kraj glave i kod nogu nalazi se po jedan manji kamen. Iznad groba se nalazio stećak br. 43, u obliku ploče, manjih dimenzija 164 x 73 x 30 cm, slabo obrađen. Opis skeleta: Kosti skeleta su slabo očuvane. Položen je na leđa, s ispruženim nogama, malo rastavljenim u kolenima. Glava je okrenuta na desnu stranu, a ruke su prekrštene preko grudi, desna preko leve, sa šakama pod donjom vilicom. Dužina skeleta je 150 cm. Žena između 50 i 60 godina.

Grob br. 87. Grob je ukopan u šljunkovitu zemlju na dubinu od 50 cm. orijentacije Z-I sa skretanjem ka severoistoku, azimut 205°. Grob se nalazio ispod severoistočne strane stećka br. 47. (tabla VII) Grob je oštećen bušenjem za geološka istraživanja. Opis skeleta: Slabo očuvan skelet, očuvalo se nešto kostiju glave i gornjeg ekstremiteta. Skelet je položen na leđa, s rukama prekrštenim preko grudi. Dužina skeleta je 150 cm. Žena između 20 i 30 godina.

Grob br. 88. Grob je ukopan na ivici glinovite zemlje koja prelazi u šljunkovitu, na dubinu od 70 cm. Orijentacija mu je Z-I, a azimut 210°. Pored groba, sa severoistočne strane, nalazi se, u nešto višem nivou grob br. 87 (dubina 50 cm). Iznad groba se nalazi stećak br. 47, u obliku ploče, manjih dimenzija 147 x 107 x 18 cm, slabo obrađen. Grob se nalazio u grupi sa grobovima br. 83, 87, 100. i 101 (tabla VIII).

Opis skeleta: Kosti skeleta su dobro očuvane, a položene su na leđa, s ispruženim nogama, rastavljenim u kolenima. Glava je podignuta na uzglavlju i okrenuta na levo rame. Ruke su pre-

krštene na grudima, desna preko leve. Dužina skeleta je 150 cm. Gracilna ženska osoba između 30 i 40 godina.

Grob br. 89. Grob je ukopan u glinovitu zemlju na dubinu od 80 cm, a nalazio se na severnoj ivici nekropole. Orijentacija mu je Z-I, azimut 225°. Iznad groba bila je grobna oznaka br. 47A, u obliku elipse od slaganog kamena, dimenzije 240 x 77 cm.

Opis skeleta: Oko čitavog skeleta nalazi se kameni venac od slaganog kamena. Pored toga, i oko glave je načinjen kameni venac, ali od malih kamenčića, što je izuzetak na nekropoli. Skelet je položen na leđa, s ispruženim nogama i sa rukama, prekrštenim na karlici, desna preko leve. Glava je malo okrenuta nadesno, ramena su skupljena. Dužina skeleta je 176 cm. Muškarac preko 60 godina. (tabla VIII) Na grudima je nađen mali fragmenat keramičke posude, od crno pečene zemlje u kojoj ima kvarcitnog peska, karakteristično za keramiku u srednjem veku.

Grob br. 90. Grob je ukopan u šljunkovitu zemlju na dubinu od 72 cm, a nalazio se u grupi grobova na jugoistočnom delu nekropole. Orijentacija je Z-I, a azimut 236°. Iznad groba nalazio se stećak br. 25 (tabla (VII), u obliku ploče, većih dimenzija 185 x 70 x 30 cm, uronuo u humusni sloj, na površini je slabo obrađen. Sa jugoistočne strane stećka pobodena je u zemlju manja ploča, veličine 40 x 11 x 6 cm, kao deo grobne oznake.

Opis skeleta: Kosti skeleta loše očuvane. Skelet je položen na leđa, sa zgrčenim nogama, okrenut na desnu stranu. Glava okrenuta nadesno. Ruke su skupljene u ramenima, desna je prebačena preko stomaka, a leva preko karlice. Kraj leve ruke je slagano kamenje. Dužina skeleta je 160 cm. Muškarac preko 60 godina.

Grob br. 91. Grob sa kamenom arhitekturom ukopan na dubinu od 90 cm, u šljunkovitu zemlju. Grob se nalazio u centralnom delu nekropole, u blizini grupe grobova sa kamenim pločama. Orijentacija je Z-I, azimut 270°. Građen je od uspravno postavljenih kamenih ploča, pravougaone je osnove, odozgo prekriven ravnim pločama. Kosti skeleta dobro očuvane. Skelet je položen na leđa, s ispruženim nogama, rastavljenim u kolenima. Glava je nagnuta na desno rame. Kičmeni pršljenovi, u srednjem delu kičme su srasli od spondiloze. Ruke su opružene uz telo. Dužina skeleta je 154 cm. Žena između 30 i 40 godina. (tabla IX)

Grob br. 92. Grob je ukopan na dubinu od 110 cm u šljunkovitu zemlju, orijentacije Z-I, azimut 245°. Iznad njega je bio grob br. 95, samo s lobanjom, te recentni grob br. 30. Grob se nalazio u centralnom delu nekropole bez oznake na površini. Kraj nogu je kamena ploča groba br. 30. Skelet je položen na leđa, s ispruženim nogama, sastavljenim u kolenima. Glava je u visini tela, blago nagnuta na levo rame. Ruke su prebačene preko stomaka, i to desna niže leve. Kosti skeleta su dobro očuvane. Dužina skeleta je 160 cm. Žena između 30 i 40 godina. (tabla IX)

Grob br. 93. Grob je ukopan u šljunkovitu zemlju na dubini od 70 cm, orijentacije Z-I, azimut 236°. Iznad groba je bila grobna oznaka br. 25A, sa slaganim manjim kamenjem na površini u obliku elipse, dimenzije 2, 10 x 1,20 m. Nalazio se u istom redu sa stećcima br. 25. i br. 24, a grob uporedo s grobovima br. 49, i 90. i 94. Opis skeleta: Skelet je položen na leđa, s ispruženim nogama sastavljenim u kolenima. Glava je na uzglavlju. Ruke su prekrštene na stomaku, desna preko leve. S desne strane glave postavljena je manja kamena ploča koso, kao zaštita. Kod nogu, s leve strane, bila je postavljena drvena daska, dimenzije 75x30x3 cm, koja je ugljenisana, a prekrivala je levu potkoljenicu. Dužina skeleta je 174 cm. Muškarac između 40 i 50 godina. Po građi je umereno robustan, a pripisuje se dinarskom tipu.

Grob br. 94. Grob je kao i prethodni, ukopan na dubinu od 90 cm, a nalazio se u istom redu sa grobovima br. 49, 90. i 93, na jugoistočnom kraju nekropole. Orijentacija je Z-I, azimut 250°. Iznad groba se nalazio stećak br. 24, u obliku ploče, većih dimenzija 180 x 117 x 20 cm, a prilikom prenosa pukao u više komada i nije prenešen. Opis skeleta: Kosti skeleta su slabo očuvane. Skelet je položen na leđa, s nogama koje su prekrštene, leva potkoljenica je preko desne (izuzetak!). Glava je okrenuta nadesno. Ruke su skupljene u ramenima i desna prebačena preko stomaka, a leva preko karlice. Dužina skeleta je 160 cm. Gracilna ženska osoba između 30 i 40 godina.

Grob br. 95. Grob je ukopan na dubinu od 100 cm iznad groba br. 92, u šljunkovitu zemlju. Orijentacija mu je Z-I, a azimut 240°. Vrlo slabo očuvane kosti skeleta, od kojih se sačuvala samo lobanja. Dužina skeleta 140 cm. Dete do 10 godina.

Grob br. 96. Grob je kao i prethodni, ukopan na dubinu od 108 cm, orijentacije Z-I, azimut 225°. Grob se nalazio u centralnom delu nekropole.

Opis skeleta: Skelet položen na leđa, s opruženim nogama, sastavljenim u kolenima. Glava je nešto uzdignuta. Ruke su savijene u laktu, leva je pod bradom, a desna preko grudi. Kosti skeleta dobro očuvane. Na zglobovima su tragovi artritisa. Dužina skeleta je 145 cm. Ženska osoba od 25 godina.

Grob br. 97. Grob je kao i prethodni, ukopan na dubinu od 77 cm, orijentacije Z-I, azimut 225°. Oko skeleta je slagano kamenje u vidu venca. Skelet je položen na leđa, s ispruženim nogama, sastavljenim u kolenima. Glava je nagnuta nalevo. Ruke su savijene u laktu i prebačene preko stomaka. Dužina skeleta je 146 cm. Žena između 20 i 30 godina.

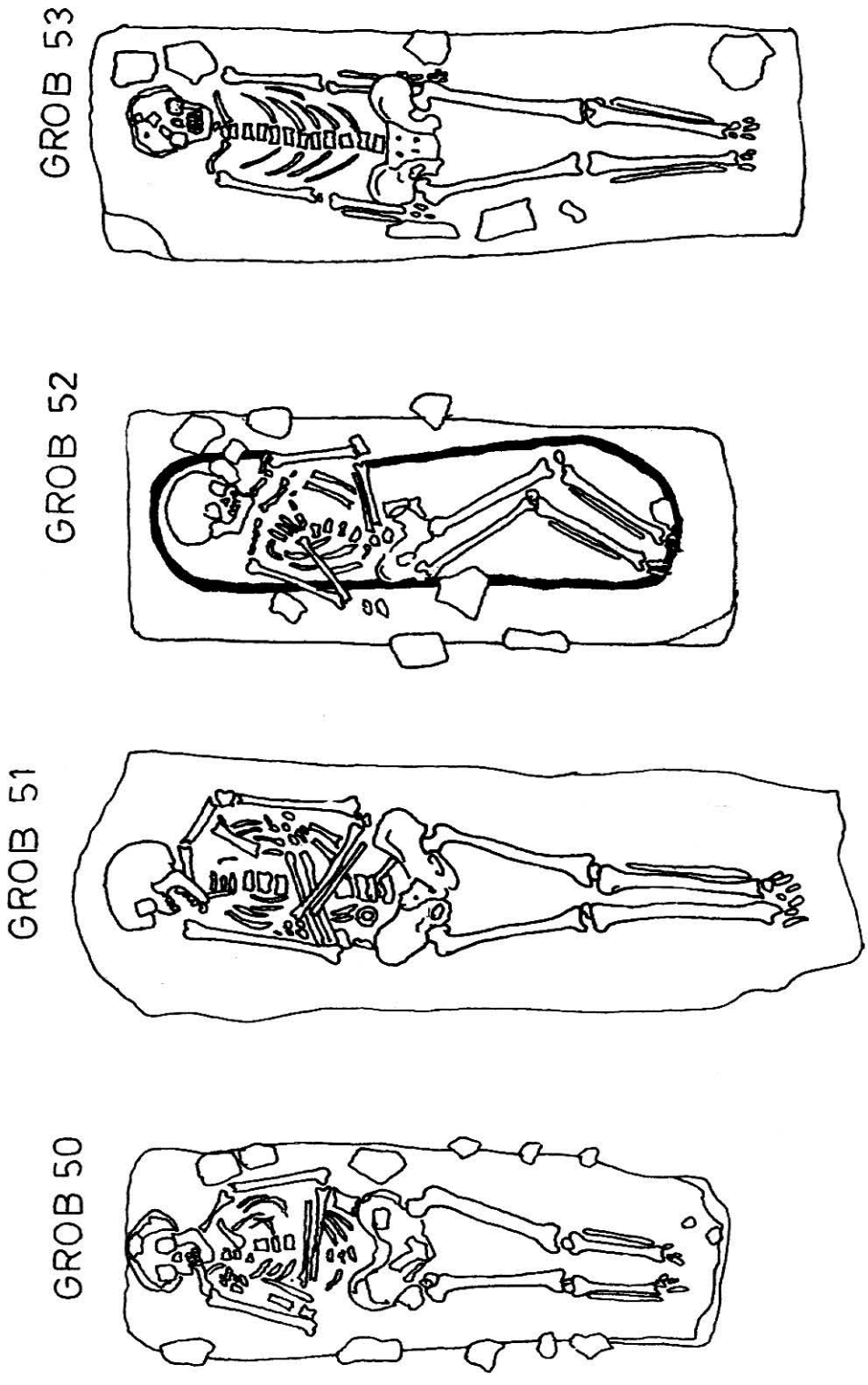

Tabla VI — Lokalitet Stećci u Raškoj Gori kod Mostara, grob br. 50, br. 51, br. 52. i br. 53.

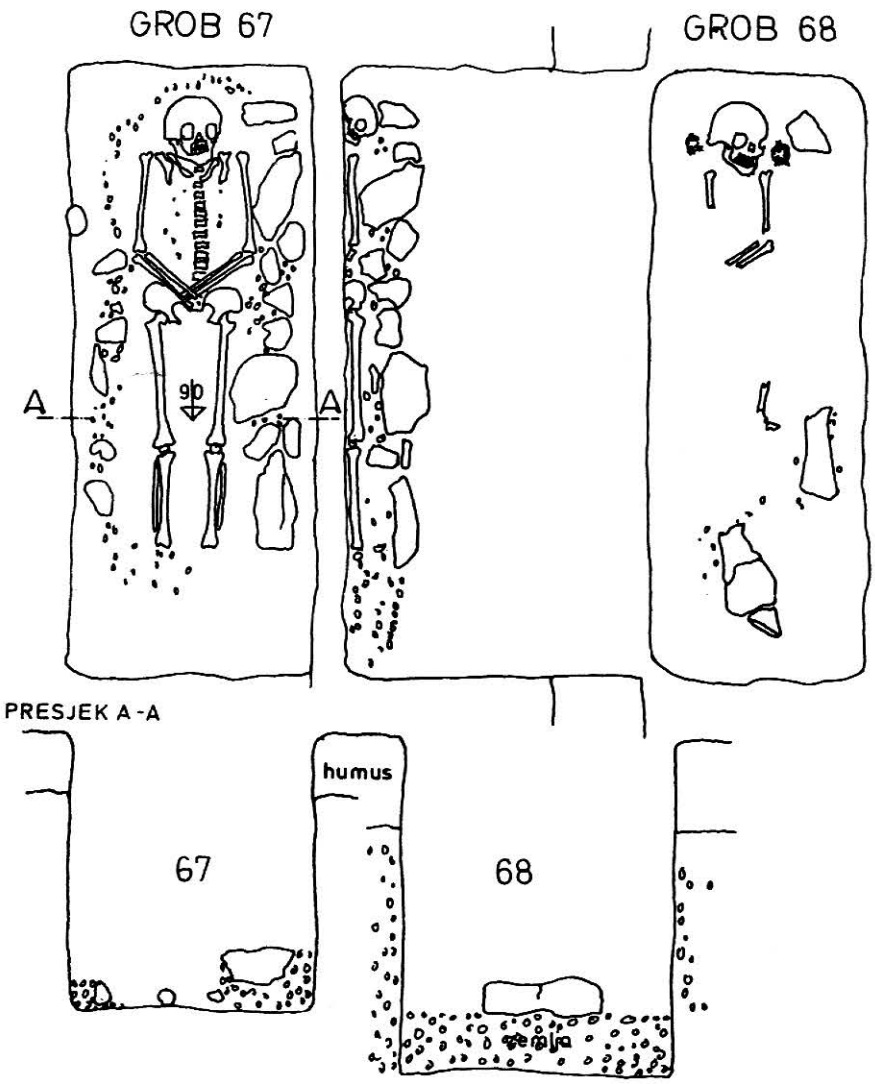

Tabla VII — Lokalitet Stećci u Raškoj Gori kod Mostara, grob br. 67. i br. 68.

Grob br. 98. Grob je kao i prethodni, ukopan na dubinu od 85 cm, orijentacije Z-I, azimut 262°. Oko skeleta je složeno oblo kamenje, izvađeno iz tla, u vidu venca.

Opis skeleta: Kosti skeleta su dobro očuvane. Skelet je položen na leđa, s ispruženim nogama. Glava je nagnuta na levo rame. Ruke su prekrštene preko karlice, desna preko leve. Na levoj podlaktici primećuje se zarastao lom ruke. Dužina skeleta je 172 cm. Muškarac iznad 60 godina. Odgovara dinarskom tipu.

Grob br. 99. Grob je kao i prethodni, ukopan na dubinu od 70 cm, orijentacije SZ-JI, azimut 290°. Karakteristično je ograđivanje grobne rake vencem od oblog kamenja.

Opis skeleta: Skelet je položen na leđa, s ispruženim nogama. Glava je oslonjena na venac od kamenja, malo podignuta. Desna ruka postavljena uz telo, a leva prebačena preko karlice. Konstatovani su tragovi spondiloze na kičmenim pršljenovima. Dužina skeleta je 160 cm. Muškarac između 20 i 30 godina. Dinarski tip.

Grob br. 100. Grob ukopan u šljunkovitu zemlju, na dubinu od 50 cm. Od groba su ostale samo skupljene kosti lobanje i gornjih ekstremiteta, dok su noge ostale »*in situ*«. Kosti pokojnika su skupljene u stranu da bi se izvršilo sahranjivanje u grob br. 83. Iznad groba stećak br. 50, sa grobnom oznakom, kao kod groba br. 83. Orijentacija groba je Z-I, azimut 220°. Noge skeleta su ispružene. Muškarac između 20 i 30 godina.

Grob br. 101. Grob je ukopan u šljunkovitu zemlju, na dubinu od 40 cm, azimut 270°, a orijentacije SZ-JI. Nalazi se neposredno uz grob br. 83. Sačuvana je samo lobanja. Dete do 10 godina.

Grob br. 102. Grob je ukopan u šljunkovitu zemlju na dubinu od 40 cm, orijentacije Z-I, a azimut 230°. Nalazio se na kraju nekropole na istočnoj strani. Grob je bio ograđen sa po jednim kamenom sa dužnih strana. Dužina skeleta 160 cm. Dečiji skelet.

Grob br. 103. Grob je ukopan u šljunkovitu zemlju na dubinu od 60 cm, orijentacije Z-I, azimut 260°. Skelet je položen na leđa, s ispruženim nogama, i rukama prebačenim preko karlice. Glava je podignuta na uzglavlju od oblog kamena. Dužina skeleta 150 cm. Dečiji skelet.

Grob br. 104. Grob je kao i prethodni, ukopan na dubinu od 76 cm, orijentacije SZ-JI, azimut 290°. Više glave se nalazi veći četvrtasti kamen. Skelet položen na leđa, s ispruženim nogama. Glava je na uzglavlju od oblog kamena. Kosti skeleta su slabo očuvane. Dužina skeleta je 90 cm. Dete od 18 meseci.

Grob br. 105. Grob je sa kamenom arhitekturom, ukopan u šljunkovitu zemlju na dubinu od 60 cm, orijentacije Z-I, a azimut 266°, sa skretanjem ka severozapadu. Kosti skeleta su dobro očuvane. Skelet je položen na leđa, s ispruženim nogama i rukama uz telo. Dužina skeleta je 180 cm. Muškarac između 40 i 50 godina. Dinarski antropološki tip.

Grob br. 106. Grob je građen kao i grob br. 98, ukopan na dubinu od 80 cm, orijentacije Z-I, azimut 270°, sa manjim skretanjem ka severozapadu. Kosti skeleta su dobro očuvane. Skelet je položen na leđa, s ispruženim nogama i rukama prekrštenim preko karlice. Glava je nagnuta na levo rame. Dužina skeleta je 155 cm. Muškarac preko 60 godina.

Grob br. 107. Grob je sa kamenom arhitekturom, ukopan na dubinu od 100 cm, orijentacije Z-I, azimut 230°. Grob se nalazio na ivici oštećenog dela nekropole, sa zapadne strane. Pretpostavlja se da je ranije istraživan, jer je zapadna strana groba oštećena; nedostaju dve kamene ploče, a od kostiju dve podlaktice, dok je lobanja polomljena i nađena na karlici. Skelet je položen na leđa, s ispruženim nogama, rastavljenim u kolenima. Dužina skeleta je 160 cm. Ženska osoba od 25 godina.

Grob br. 108. Grob je građen kao i grob br. 106, ukopan na dubinu od 90 cm, orijentacije Z-I, azimut 264°.

Opis skeleta: Skelet položen na leđa, s ispruženim nogama, rastavljenim u kolenima, i rukama prekrštenim na karlici, desna preko leve. Glava je podignuta na uzglavlju od zemlje. Dužina skeleta je 144 cm. Gracilna ženska osoba, između 15 i 20 godina.

Lokalitet Pojilo ili Krčina

Grob br. 1. Grob je ukopan u šljunkovitu zemlju na dubinu od 10 cm, orijentacije Z-I, azimut 240°. Iznad groba se nalazio stećak br. 62(D), u obliku sanduka, većih dimenzija 175 x 68 x 45 cm, dobro obrađen. Na površini stećka je reljefna predstava čoveka, s mačem i štitom, i životinjama. Stećak je verovatno vremenom skliznuo s groba, na strmom terenu. Oko skeleta je kameni venac od oblog komenja, izvađenog iz tla. Skelet je položen na leđa, s ispruženim nogama i rukama uz telo. Muškarac između 30 i 40 godina.

Grob br. 2. Grob je ukopan u šljunkovitu zemlju, na dubinu od 15 cm, orijentacije Z-I, azimut 245°. Grob je sa kamenom arhitekturom, građen u formi ravnih grobova. Ostali podaci o skeletu nisu mogli biti uzeti, pošto je grob bio oštećen radovima za potrebe hidroelektrane Salakovac. Iznad groba se nalazio stećak br. 61(E), u obliku sanduka, većih dimenzija 164 x 90 x 48 cm, dobro obrađenih površina, ali bez ukrasa.

Lokalitet Pojilo se može smatrati u sklopu s nekropolom Stećci, jer se nalazio na padini potoka Suhi Do, uz obalu Neretve. Verovatno da je postojao razlog, zbog čega su ova dva groba, s

dva dobro obrađena stećka, bila odvojena od velike nekropole Stećci. Stećci se datiraju u XIV i prvu polovinu XV veka, kao i stećci na nekropoli Stećci, koji su bolje obrađeni i ukrašeni.

Lokalitet Postolać

Grob br. 1. Grob je iskopan ispod pravougaone kamene grobne oznake u prostoru *A* na južnoj strani lokaliteta (tabla IX, grob. br. 1). Orijentacija groba je Z-I, azimut 230°. Grob je ukopan u glinovitu zemlju na dubinu od 65 cm. Kosti skeleta su slabo očuvane. Dužina skeleta 150 cm. Dete između 7 i 10 godina. (tabla IX, grob 1)

Grob br. 2. Grob je, kao i prethodni, ukopan na dubinu od 60 cm, orijentacije Z-I, azimut 230°. Skelet je položen na leđa, s ispruženim nogama. Desna ruka je uz telo, a leva preko karlice. Glava je nagnuta nadesno. (tabla IX, grob 2) Dete od 12 godina. Skelet je bio položen na peskovito tlo. Dužina skeleta je 130 cm.

Grob br. 3. Grob je ukopan u šljunkovitu zemlju, na dubinu od 70 cm, orijentacije Z-I, azimut 250°.

Opis skeleta: Skelet je položen na leđa, s opruženim nogama. Desna ruka je ispružena uz telo, a leva prebačena preko karlice. Pored desne ruke nalazi se veći kamen, a kraj leve ruke nalaze se dva kamena, koja čine ogradu oko skeleta. Glava je uzdignuta na visokom uglavlju od jednog većeg kamena. Dužina skeleta je 170 cm. Muškarac između 40 i 50 godina. Iznad groba se nalazio ograđeni prostor B, na zapadnoj strani lokaliteta. (tabla IX, grob 3.)

Grob br. 4. Grob je, kao i prethodni, ukopan na dubinu od 90 cm, orijentacije Z-I, azimut 240°. Iznad groba se nalazio deo ograđenog pravougaonog prostora od slaganog kamenja — prostor C, severno od groba br. 3. Skelet je položen na leđa, s ispruženim nogama. Čitav gornji deo skeleta je nagnut na desnu stranu, a desna ruka je uz telo i leva preko karlice. Dužina skeleta je 160 cm. Žena oko 30 godina.

Stećak br. 1(B), je u obliku sanduka, manjih dimenzija 140 x 67 x 35 cm, dobro obrađen. Stećak je prilikom prenosa pukao u dva komada.

Stećak br. 2(C), je u obliku sanduka, manjih dimenzija 135 x 65 x 35 cm, dobro obrađen.

Lokalitet Postolać se nalazio južno od lokaliteta Stećci na nižoj obalnoj terasi, na samoj obali Neretve. Na površini su se nalazila samo dva stećka (stećak br. 1(B) i br. 2(C) i zajednička grobna oznaka pravougaone osnove, veličine 4,20 x 2,20 m, koja je sačinjena od slaganog kamenja ,sa tri pregrade: A, B. i C. (tabla IX) Ispod grobne oznake su se nalazili grobovi (grob br. 1 — 4.), dok ispod stećaka nisu nađeni grobovi. Može se pretpostaviti da su stećci odgurnuti radi korištenja zemljišta za pašnjak. Ta mala skupina grobova ukazuje da se radi o porodičnom ukopu. Nedostatak nalaza u grobovima, bolje obrađeni stećci i grobna oznaka govore u prilog datiranju u kasniji period srednjega veka, u XIV i XV vek, u koje vreme se može staviti ova manja nekropola.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Arheološki nalazi

Na sva tri lokaliteta bilo je vrlo malo nalaza ili priloga u grobovima. Nalazi uglavnom predstavljaju delove narodne nošnje ili ukrasne predmete na odeći. U svim istraženim grobovima svega je u 13 bilo nalaza. Najvredniji nalaz su srebrne naušnice i dugmeta, zatim gvozdene igle, prednjica za pojas, te ostaci luksuzne tkanine od pozlaćene niti.

Naušnice

U ženskom grobu br. 68. nađen je, s obe strane glave, kod ušiju, par srebrnih naušnica sa tri kolenca, dimenzija 2,3 x 2,1 x 0,1 cm. Važno je napomenuti da se iznad groba nalazio stećak koji je u obliku amorfne ploče, a grob se nalazio u grupi grobova koji su ukopani u glinovitu zemlju, na veću dubinu od ostalih (140 cm). Naušnice su se veoma dobro očuvale i izvanredni su primerci zlatarskog rada. Napravljene su od karike, okruglog preseka ovalnog, koja je s jedne strane otvorena za stavljanje na uši. Na karici su simetrično postavljena tri kolenca od granuliranih zrnaca, pored jednog kolenca nalazi se uvijena žica (tabla I, fig. 1 i 2, sl. 4). Naušnice pripadaju varijanti tipa naušnica sa tri kolenca, koja je vrlo retka u odnosu na druge istog tipa. Naušnice te varijante nađene su u Čipuljićima kod Bugojna.[18]

Već smo napomenuli da su naušnice sa kolencima tipičan nakit, koji se često nalazi u starohrvatskim grobovima Dalmacije, ali i na drugim teritorijama Hrvatske i Bosne i Hercegovine u raznim varijantama. Njihovo datiranje stavlja se od XI do XII veka, a samo sporadično u kasniji period. Kako se iznad groba nalazio stećak amorfnog oblika, može se pretpostaviti da se vreme pokopavanja ovde može datirati u početak XIII veka. Isto tako, može se pretpostaviti da su naušnice starije od vremena ukopavanja u grob, u koji su položene s pokojnikom. Skloni smo verovari da su naušnice starijeg porekla, dobijene u nasljeđe ili slično, verovatno iz XII veka, a da su dospele na ovo područje iz dalmatinskih domaćih radionica.

18 N. Miletić, Nakit i oružje IX — XIII veka u nekropolama Bosne i Hercegovine, GZM, n. s., sv. XVIII, Sarajevo 1963, str. 169 — 174, sl. 14, fig. 1. i 2; vidi i literaturu navedenu i napomeni 17.

Dugmeta

Dugmeta su, iako malobrojna na nekropoli, značajni nalazi za datiranje grobova. U grobu br. 21, ispod stećka br. 7. i 8, koji su najbolje obrađeni na nekropoli, nađeno je sedam srebrnih dugmeta i jedan fragmenat posebnog tipa, zajedno sa ostacima tkanine od zlatne niti na grudima. Od tih dugmeta šest su istog kalotastog oblika, sa izvučenom profilisanom ušicom, rađena od srebrnog lima, dimenzija 1,1 x 1,00 cm (tabla I, fig. 13-19, 13a, 13b,c; sl. 4). Samo je jedno dugme drukčije, ispod kalote ima reljefni ornament, sličan nekim aplikacijama okruglog il četvrtastog oblika. Ornament se sastoji od stilizovanog cveta u vidu kružnih latica, otisnut u srebrnom limu (tabla I, fig. 13a i 13b).

Slične ornamentisane aplikacije nalaze se često u grobovima dalmatinske Hrvatske kao delovi pojasnog ukrasa, prišiveni na koži ili tkanini, a datiraju u raniji period, od IX do XI veka. Takvi primerci nađeni su u grobovima Biskupije, Bribira, Solina i Biljana Donjih.[19] Primena tog ornamenta na dugmetu iz groba br. 21. može se povezati sa nešto kasnijom izradom po ugledu na starije uzore rađene u dalmatinskim radionicama. S obzirom da su se iznad groba nalazili stećci u obliku dobro obrađenih sanduka, te da je pokojnik bio ukopan u šljunkovitu zemlju bez kamenih ploča, dugmeta iz ovog groba ne mogu se datirati ranije od XIV veka, možda čak i u početak XIV veka.

Druga vrsta dugmeta nađena je u grobu br. 2. sa kamenom arhitekturom. To je pet bronzanih dugmeta, od kojih su tri dobro očuvana, a dva fragmentovana. Okruglog su oblika, dimenzija 1,2 x 0,7 cm. Dugmeta su izrađena od tankog bronzanog lima, od dve polutke spojene u sredini, a na gornjoj polutki se nalaze dve rupice i visoka ušica, na donjoj polutki je maleno zadebljanje u vidu bradavice. Dugmeta su nađena oko vrata pokojnika, zajedno s ostacima vunene tkanine, i deo su narodne nošnje (tabla I, fig. 8-12, sl. 2). Slična dugmeta nađena su u grobu br. 3. na nekropoli u Mihaljevićima kod Rajlovca i datiraju se vrlo široko od IX do XIII veka.[20] Druga dugmeta sličnog oblika nađena su u strohrvatskim grobovima Dalmacije na lokalitetu Begovači u Biljanima Donjim.[21] Vrlo je verovatno da su dugmeta nastala pod vizantijskim uticajem izrađivana u domaćim radionicama od IX do XIII veka i kasnije u čitavom kasnom srednjem veku. S obzirom da se takva dugmeta nalaze u grobovima kasnog srednjeg veka u Hercegovini, to su dugmeta analognog oblika sa nekropole Stećci mogu isto tako datirati, ali najkasnije do polovine XV veka, jer su nađena u grobu sa kamenim pločama. Primeri lokaliteta sa dugmetima iz kasnog srednjeg veka su lokalitet Crkvina u Sutini u Mostaru i lokalitet Carinski harem u Mostaru, gde je kod vrata pokojnika nađeno čak devet komada, kao deo narodne nošnje, takođe u grobovima sa kamenim pločama.[22]

Igle pribadače

Vrlo su interesantni nalazi gvozdenih igala pribadača u dečijim grobovima br. 7, 10. i 13 (tabla I, fig. 6. i 7), koje su nađene, po jedna iznad desnog ramena, te jedna ispod karlice u ženskom grobu br. 16 (tabla I, fig. 5). Svi ti grobovi imali su kamenu arhitekturu. Prva tri groba bila su dečija, pa se može pretpostaviti da je igla služila da zakači deo haljine jednostavnog kroja, ili su tela bila uvijena u platno koje je prikačeno iglom na ramenu. Igle su manjih dimenzija, međutim, igla iz groba br. 16. bila je nešto veća (dim. 5 x 0,3 cm). Igle su imale kuku na lakat, što potvrđuje njihovu namenu.

Igle su vrlo retke u grobovima srednjeg veka. Jedna igla nađena je iznad ramena starijeg muškarca u grobu br. 161. na nekropoli u Grborezima kod Livna, ali zbog oštećenja na vrhu ne zna se da li je služila kao igla ili pribadača. Ta je igla datirana prema stećku iznad groba, u XIII-XV vek.[23] Naše igle nađene su u grobovima sa kamenim pločama, iznad kojih nije bilo stećaka, sem iznad groba br. 13, koji je imao grobnu oznaku u vidu manje ploče. Te okolnosti mogu samo okvirno datirati igle pribadače u XIV — XV vek.

Zapon-predica

Od gvozdenih predmeta nađen je jedan manji plosnati ekser od konjske potkovice u grobu br. 54 (tabla I, fig. 4) i jedan okrugli zapon-predica u grobu br. 51 (tabla I, fig. 3). Zapon je nađen na stomaku, u muškom grobu. Zapon je dimenzija: spoljni prečnik 2,6 cm, a unutarnji 1,6 cm; dosta je korodiran, a verovatno je imao iglu koja je usled korozije otpala. Takvi zaponi su bili i bez igle i, u tom slučaju, pripadali su aplikacijama koje su se pričvršćivale na tkaninu i služile za provlačenje kožnog pojasa. Zaponi bez igle nađeni su na području Dalmacije na starohrvatskim nekropolama Sv. Spas i u Begovači, te u Biljanama Donjim.[24] Zaponi bez igle nađeni

19 D. Jelovina, n. d., str. 111 — 112, Tab. XXIV, fig. 17. i Tab. XXV, fig. 3 (Biskupija — Crkvina), Tab. XLIII, fig. 12 (Biljane Donje — Begovača), Tab. XLVII, fig. 10 (Bribir — Vratnice, grob 36), Tab. LXXXVIII, fig. 11 (Solin — Glavičine).

20 N. Miletić, Nekropole u selu Mihaljevićima kod Rajlovca, GZM, Sarajevo 1956, n. s., sv. XI, Tab. II, sl. 9 (grob br. 3), druge varijante: grobovi br. 39. i br. 38.

21 D. Jelovina, n. d., str. 113 — 114, Tab. XLV, fig. 6 — 10, naročito br. 7 (Biljane Donje — Begovača).

22 Istraživanje tih lokaliteta u Mostaru izvršio je autor ovog rada prilikom zaštitnih arheoloških iskopavanja, a obrada je u pripremi.

23 Š. Bešlagić i Đ. Basler, Grborezi, srednjovjekovna nekropola, Sarajevo 1964, str. 85.

su i na nekropoli u Grborezima, u grobu br. 212, dimenzija 3 cm spoljni, a unutarnji prečnik 2 cm, i u grobu br. 141, prečnika 3 cm, obadva nađena na stomaku. Zapon iz groba br 212. datiran je novcem Ljudevita Velikog (1342 — 1382) koji je nađen uz njega. Takvih zapona ima i na Novom Brdu i u Brestovniku.[25] Zapon iz groba na našoj nekropoli može se okvirno datirati u XIV i XV vek. Zaponi se javljaju u grobovima dalmatinske Hrvatske od X sve do XIII veka, a okrugli zaponi i kasnije.

Tekstil

Posebna vrsta nalaza, koja je retka u grobovima, ostaci su tekstila, čiji se tragovi nakon otkopavanja gotovo redovno raspadaju ili su, pak, slabo očuvani. Izuzetan je fragment pletenice ili trake od pozlaćene niti u muškom grobu br. 4, koja se pri istraživanju raspala. Ta uska pletenica nalazila se preko čela i s desne strane glave, a služila je kao deo neke kape ili pokrivača za glavu.

Zatim treba navesti slabe ostatke vunene tkanine na karlici u muškom grobu br. 9. i ostatke tkanine sa grudi iz ženskog groba br. 16, čiji se tragovi nisu sačuvali. Tkanine su nađene u grobovima s kamenom arhitekturom i mogu se okvirno datirati u XIV i XV vek.

Takođe su značajni ostaci luksuzne tkanine od pozlaćene niti nađene na grudima muškarca u grobu br. 21, zajedno sa srebrnim dugmetima. Ta tkanina ili je pripadala luksuznom odelu, ili je deo narodne nošnje. Prema dugmetima ostaci tog tekstila mogu se datirati u početak XIV veka. Ovde bi trebalo spomenuti i tragove vunene tkanine oko vrata u grobu br. 2.

Tekstil se vrlo retko nađe očuvan u celosti u grobovima srednjeg veka. U srednjovekovnom sarkofagu iz Bile kod Travnika nađen je deo svilene i čipkaste kape koja datira u XV—XVI vek.[26] Tekstila je nađeno i na nekropoli u Grborezima kod Livna koja datira od XII do XV veka.[27] Delovi vrpca nađeni su, pored fragmenata brokatne haljine i kape, u groblju Sankovića u Biskupu kod Konjica, koji datiraju u XIII—XIV vek. [28] Ostaci tekstila nađeni su u grobovima Biskupije i Sv. Spasa u Cetini.[29] Na osnovu slabih ostataka tekstila u grobovima naše nekropole može se konstatovati da su sahranjivanje vršili u odelu, u kasnijem periodu, i to isključivo u grobovima sa kamenim pločama. Ostaci tkanine u grobu br. 21. datirani su prema srebrnim dugmetima u početak XIV veka.

Ostali predmeti u grobovima

Od ostalih predmeta trebalo bi spomenuti jedan fragmenat keramike koji je nađen na grudima muškarca u grobu br. 89. Fragmenat je izrađen od crno pečene zemlje s krupnim zrncima kvarcita, što je karakteristično za keramičke posude u srednjem veku. Neizvjesno je kako je ovaj komad dospeo u grob, moguće je da je bio u iskopanoj zemlji i ubačen pri ukopavanju pokojnika. Iznad groba br. 35, na dubini 0,30 m nalazilo se slagano kamenje u vidu venca, na kome su nađena dva fragmenta tamnosmeđeg stakla čaše, verovatno od običaja razbijanja stakla prilikom sahranjivanja.

Sahranjivanje u grobovima

Analizirajući običaj sahranjivanja na nekropoli, može se zaključiti da je većina bila položena u grob u odelima narodne nošnje, a pojedinci u luksuznijem odelu, ukrašenom pozlaćenom žicom i srebrnim dugmetima. Izuzetak čine dečiji grobovi, u kojima su verovatno pokojnici pokopavani uvijeni u platno, prikačeno iglom na ramenu. Jedino je u jednom grobu nađen nakit sa srebrnim naušnicama (grob br. 68).

Tabela II

Pregled običaja sahranjivanja

Grobovi sa prilozima: 2, 4, 7, 9, 10, 13, 16, 21, 35, 51, 54, 68. i 89. — ukupno 13.

Grobovi sa tekstilom: 2, 9, 16. i 21. — ukupno 4.
Skeleti sa zgrčenim nogama: 52 i 90. — ukupno 2.

Skeleti s ispruženim rukama: 1, 2, 15, 53, 70, 81, 91, 105 i br. 1 (Postolač) — ukupno 9.
Skeleti sa prekrštenim rukama na grudima: 22, 31, 32, 51, 59, 68, 72, 77, 86, 87. i 88. — ukupno 11.

Skeleti sa prekrštenim rukama preko karlice: 43, 49, 55, 60, 66, 67, 82, 84, 89, 98, 106. i 108. — ukupno 12.

---

24 D. Jelovina, n. d. str. 127.

25 Š. Bešlagić i Đ. Basler, n. d., Tab. XXIX, 7 (grob br. 212), Tab. XXV, 5 (grob br. 141).

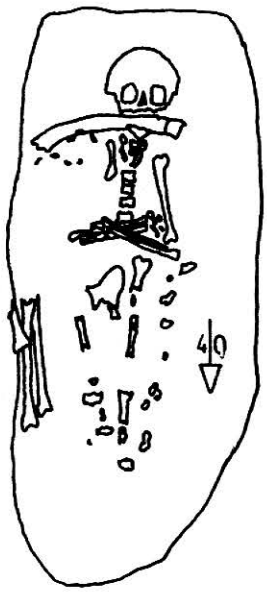
26 I. Čremošnik, Srednjovjekovna kapa iz Bile kod Travnika, GZM, n. s., sv. VII, Sarajevo 1952, str. 111 — 119.

27 Š. Bešlagić i Đ. Basler, n. d., str. 86, u grobovima br. 9 i 236. nađeni su komadi vrpce.

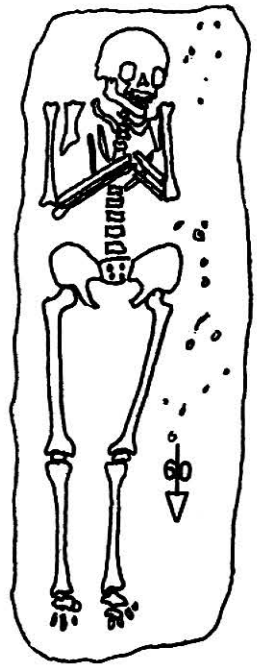
28 M. Vego, Nadgrobni spomenici porodice Sankovića u selu Biskupu kod Konjica, GZM, n. s., sv. X, Sarajevo 1955, str. 157 — 166.

29 D. Jelovina, n. d., str. 22 (Biskupija, loklitet Crkvina), str. 41, Tab. LVIII, Tab. LIX (Cetina, lokalitet Sv. Spas), str. 74 — 75.

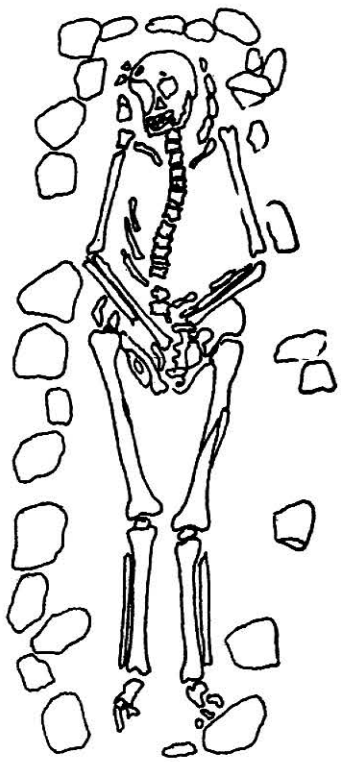
GROB 87

GROB 88

GROB 89

GROB 90

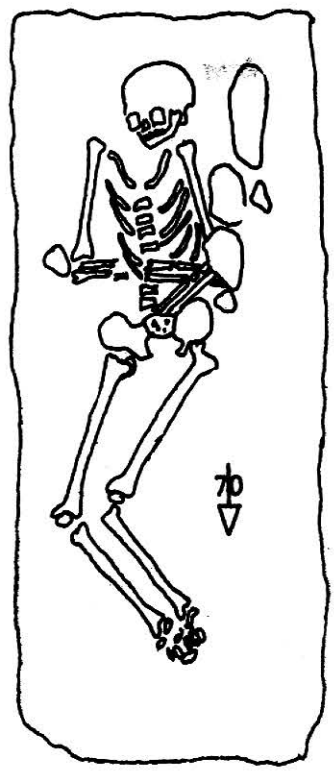

Tabla VIII — Lokalitet Stećci u Raškoj Gori kod Mostara, grob br. 87, br. 88, br. 89. i br. 90.

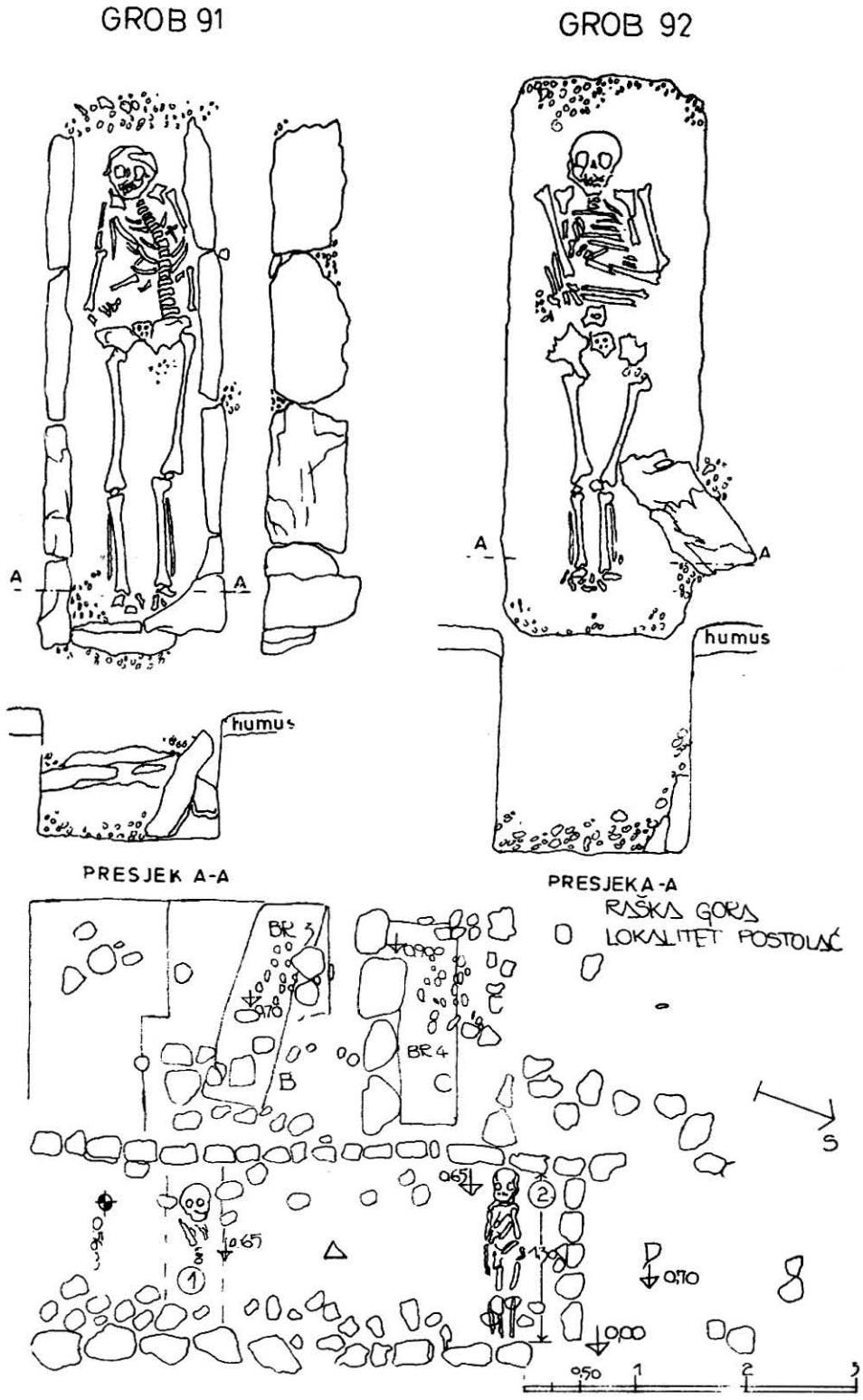

Tabla IX — Lokalitet Stećci u Raškoj Gori kod Mostara, grob br. 91. i br. 92; Lokalitet Postolać, situacija četvrtaste grobne oznake na površini zemlje i raspored grobova br. 1, br. 2, br. 3. i br. 4.

Skeleti sa prebačenim rukama preko karlice: 6, 13, 14, 15A, 21, 28, 33, 35, 38, 45, 57, 62, 79. i 103. — ukupno 14.
Skeleti sa prekrštenim rukama preko stomaka: 8, 12, 17, 18, 20, 24, 27, 30, 34, 41, 47, 54, 58, 63, 65, 73, 92, 93. 97. — ukupno 19.
Skeleti sa rukom pod bradom i ispruženom rukom, ili preko karlice ili preko stomaka: 16, 25, 26, 29, 46, 50, 64, 78, 80. i 96. — ukupno 10.
Skeleti sa raznim drugim kombinacijama položaja ruku: 4, 5, 7, 9, 23, 37, 39, 40, 42, 44, 48, 52, 61, 69, 71, 74, 76, 83, 90, 94. i 99, 2 — 4 (Postolać) — 24.
Ostali skeleti za koje se nije moglo utvrditi položaj ruku: 3, 1c, 10A, 11, 19, 36, 56, 75, 85, 95, 100, 101, 102, 104, 107, 1 (Postolać) i 2 (Pojilo) — — ukupno 17.

Tabela III
Pregled načina ukopavanja

Grobovi sa kamenom arhitekturom: 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 10A, 11, 12, 13, 14, 15, 15A, 16, 17, 18, 19, 30, 91, 105, 107 i 2 (Pojilo) — ukupno 25.
Grobovi ukopani u zemlju bez arhitekture: 3, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 108, 1 — 4 (Postolać) i 1 (Pojilo) — ukupno 91.
Grobovi sa drvetom: 85, 52. i 93. — ukupno 3.
Grobovi sa kamenim vencem: 35, 40, 46, 47, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 70, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 80, 82, 89, 97, 98, 99, 106. i 108. — ukupno 26.
Grobovi sa pojedinačnim kamenjem oko skeleta: 25, 26, 27, 37, 38, 41, 42, 45, 48, 50, 68, 81, 84, 85, 90. i 93. — ukupno 17.

Način ukopavanja je u tri četvrtine grobova sa polaganjem u šljunkovitu zemlju i glinovitu zemlju, a u ostalim je pokopavanje sa kamenom arhitekturom, građenom od kamenih ploča pravougaone ili trapezoidne osnove. Izuzetak čini grob br. 52, u koji je polaganje izvršeno na drvenu dasku, a kod grobova br. 85. i 93. su se našli tragovi daske.

Potrebno je navesti neke posebne karakteristike običaja sahranjivanja pri polaganju pokojnika. Korišteni su različiti položaji ruku, i to s ispruženim rukama uz telo, s prekrštenim rukama na grudima, s prekrštenim rukama preko karlice, s prebačenim rukama preko karlice, s prekrštenim rukama preko stomaka, zatim kombinacija položaja ruku u najvećem broju. Najveći broj je imao prekrštene ruke preko stomaka, zatim razne kombinacije položaja ruku.

Posebnu odliku kod načina ukopavanja predstavlja kameni venac oko skeleta: od punog venca od lomljenog kamena ili oblutaka, do delimično oivičenih oblutkom ili običnim kamenom u većini slučajeva u gornjem delu groba oko glave i ruku ili samo oko glave, te po koji kamen oko nogu. Nije se moglo ustanoviti pravilo takvog načina ukopavanja.

Kod grobova na lokalitetu Postolać karakteristična je grobna oznaka na površini zemlje u obliku slaganog kamenja pravougaone osnove, na kojoj je po svoj prilici bio stećak.

Orijentacija svih grobova je zapad—istok i severozapad—jugoistok, s malim odstupanjima prema severu, odnosno severozapadu.

Na nekropoli se mogu uočiti četiri grupe sahranjivanja u grobovima. U prvu grupu grobova spada manja skupina na jugoistočnom i severnom delu nekropole. U tu skupinu grobova ukopavanje je vršeno u glinovitu zemlju aluvijalnog nanosa, s kamenim vencem oko skeleta ili pojedinačnim kamenjem oko glave, ruku ili nogu. Toj grupi grobova odgovaraju nadgrobni spomenici koji su amorfnog oblika odnosno u obliku poluobrađene ploče manjih dimenzija. To bi bili grobovi od br. 67. do br. 90. i od br. 100 do br. 102 (ukupno 26 grobova), a pripadali bi prema nalazima i načinu sahranjivanja u najranijem dobu ukopavanja, s manjim izuzecima.

Druga grupa zahvata južni i jugozapadni deo nekropole. Grobovi te grupe ukopani su u šljunkovitu zemlju, na različitim dubinama, a imaju nadgrobne spomenike od bolje obrađenih stećaka. Neki od tih grobova pripadaju ranijem ukopavanju, što se potvrđuje nalazom zapona-predice u grobu br. 51, a neki kasnijem ukopavanju. Toj grupi pripadaju grobovi od br. 35 do br. 44. i od br. 45. do br. 56, dok su grobovi br. 90, 93. i 94. kasniji grobovi, ukopani na južnoj ivici nekropole (ukupno 25 grobova).

Treću grupu grobova čine grobovi sa kamenom arhitekturom koji se nalaze u zapadnom i severozapadnom delu nekropole. To su grobovi koji su građeni od uspravnih poluobrađenih kamenih ploča, a po tri ploče na dužim stranama groba i po jednom pločom na užim stranama. Osnova groba je pravougaona ili trapezoidna, odnosno sa sužavanjem kod nogu; odgozgo su grobovi prekriveni sa više većih preklopnica. U toj skupini ustanovljen je veći broj dečijih grobova, kao i grobova koji su ukopani u šljunkovitu zemlju. Iznad grobova nalazili su se najbolje obrađeni stećci (br. 6, 7, 8. i 9), sa nekoliko grobnih oznaka u vidu manjih kamenih ploča. Pojedini stećci imaju ornamente na gornjoj površini (stećak br. 6). U tu skupinu spadaju grobovi od br. 1. do br. 32, te br. 91, 105. i 107 (ukupno 36 grobova), a datiraju hronološki u XIV vek. Treba još napomenuti da je većini grobova nedostajao nadgrobni spomenik, što se može protumačiti fizičkim uništavanjem stećaka prilikom izgradnje železničke pruge na delu nekropole.

Četvrta grupa grobova nalazi se u centralnom delu nekropole i većinom je bez nadgrobnih spomenika, dok drugi imaju slabo obrađene stećke manjih dimenzija. Većina grobova je ukopana nešto pliće u šljunkovitu zemlju. Prosečna dubina grobova je 60 cm. U tim grobovima nije bilo nikakvih nalaza, ali je karakterističan tamni sloj sivocrne zemlje oko skeleta u nekim grobovima (br. 58, 60. i 65), a kod drugih je slagan venac od oblog kamena oko skeleta (br. 98, 99, 106 i 108), dok je kod drugih slagano kamenje oko skeleta samo delimično (br. 61. do br. 65). U toj grupi grobova nalazi se samo jedan dobro obrađeni stećak br. 35 (grob br. 61) s okruglom kamenicom na gornjoj površini stećka. Grobovi spadaju po svojim karakteristikama u najkasnije ukopane na nekropoli. Među njima nalazio se jedan recentni grob (br. 30). Toj grupi grobova pripadaju: br. 29, 30, 34, 50—66, 92, 95—99, 103—106. i 108. (ukupno 23).

Na sva tri lokaliteta bilo je samo u 13 grobova priloga, na ukupno 116 grobova.

Trebalo bi još napomenuti da u grobovima na lokalitetu Pojilo ili Krčina nalazimo dve vrste sahranjivanja: sa kamenim pločama u jednom grobu, dok je drugi grob s kamenim vencem. Oba groba pripadaju trećoj grupi grobova. Na lokalitetu Postolać grobovi su sa delimično postavljenim kamenjem oko skeleta ili bez njih, ali je karakteristična grobna oznaka na površini u obliku slaganog kamenja pravougaone osnove na kojem su stajali stećci. Grobovi tog lokaliteta pripadaju četvrtoj grupi i najkasnije su ukopani.[30]

Od 116 sahranjenih na sva tri lokaliteta muških je 45, ženskih 39, a dečijih 24, a na 8 skeleta nije se mogao utvrditi pol. Treba navesti veliku smrtnost male dece, čija se skupina nalazi u severozapadnom delu nekropole, u grupi grobova sa kamenom arhitekturom. Starost umrlih bila je: do 15 godina 24, od 16 do 20 godina 8, od 21 do 30 godina 22, od 30 do 40 godina 22, od 41 do 50 godina 7, od 51 do 60 godina 14, a preko 60 godina 9 pokojnika, dok 10 nije obuhvaćeno tim pregledom. Prosečan životni vek na 100 ispitanih skeleta iznosio je 41 godinu, a prosečna dužina života na nekropoli iznosila je oko 32 godine. Žene su živele u proseku oko 34 godine, a muškarci oko 43 godina, a kod oba pola najviše je umiralo u dobi od 31. do 40. godine života, što se kod žena tumači slabim higijenskim uslovima kod porođaja, a kod muškaraca se može objasniti učešćem u ratovima, pogibijama ili bolestima.[31]

Na kraju, trebalo bi nešto reći i o antropološkim odlikama sahranjenih na nekropoli Stećci u Raškoj Gori. Kod pokopanih 10 individua ustanovljene su čiste antropomorfološke osobine koje ih pripisuju dinaridima, odnosno dinarskom antropološkom tipu. Od recentnog dinarskog tipa odvajaju ga manje karakteristike sa grubom morfologijom lica i velikom širinom između uglova donje vilice, s isturenim uglom brade, što bi trebalo interpretirati kao hronološki varijabilitet tog antropološkog tipa.[32]

Ova ispitivanja u celosti su dala veliki doprinos obradi čistih karakteristika dinarskog antropološkog tipa u našoj zemlji. Treba napomenuti da su sve individue vrlo slične u antropomorfološkom smislu, tako da se ovde radi o jednoj zatvorenoj rodovskoj celini. Na osnovu demografskog računa i datiranja nekropole u period od XIII do početka XV veka broj stanovnika nepoznatog naselja ne bi odgovarao broju ukopanih na nekropoli. To bi se moglo objasniti da svi stanovnici nisu mogli biti ovde sahranjeni iz raznih razloga, koji su bili uslovljeni raznim istorijskim događajima, čime se može protumačiti i prekid sahranjivanja na nekropoli. Činjenica je da tragovi naselja, u kojem je u proseku moglo biti oko 30 stanovnika, nisu pronađeni na ovom području. Prema indicijama na terenu, u blizini zaseoka Donja Vituša, na planinskom uzvišenju iznad nekropole nalaze se ostaci starih kuća koje su u ruševinama, za koje niko ne zna čije su, a to bi bilo potrebno arheološki ispitati. Š. Bešlagić pretpostavlja da je naselje bilo na Gradini, u blizini lokaliteta.[33] Međutim, pretraživanjem Gradine nisu nađeni tragovi srednjovjekovnog naselja, sem malo praistorijske keramike koja je iskopana u zemlji pri vrhu Gradine, kada je postavljan električni stub.

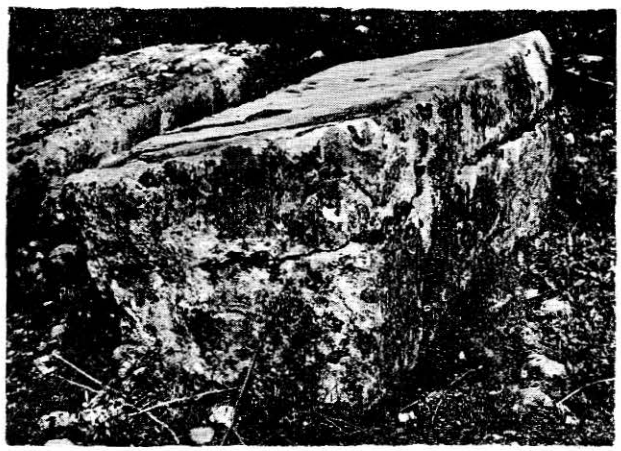
Na osnovu svih nalaza u grobovima, običaja sahranjivanja i načina polaganja u grobovima, opisa nadgrobnih spomenika i grobnih oznaka, te antropoloških odlika može se zaključiti da ova skupina grobova sa stećcima pripada rodovskoj zajednici koja ima sve antropološke odlike dinarskog tipa koji odgovara autohtonom stanovništvu na ovom području Jugoslavije. Sahranjivanje se vršilo u kraćim vremenskim razmacima u periodu od oko 250 godina, i to od početka XIII do prve polovine XV veka. Za datiranje nekropole poslužili su nalazi u grobovima, koji su priloženi kao nakit ili kao delovi narodne nošnje ili luksuznog odevanja. Uočena je razlika u načinu sahranjivanja: od polaganja u zemlju s kamenim vencem oko skeleta ili delimično postavljenim kamenjem oko glave, ruku ili nogu, do sahranjivanja u ograđenim grobovima s kamenim pločama i preklopnicama odozgo. Samo jedan skelet je položen na drvenu dasku (grob br.

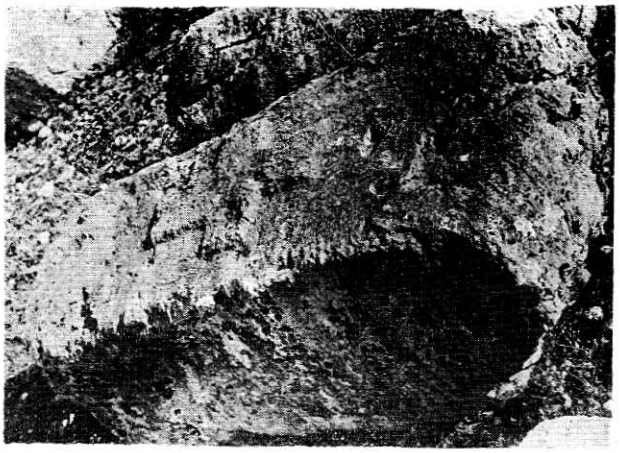
30 Grobovi sa lokaliteta Pojilo ili Krčina i lokaliteta Postolać nisu obuhvaćeni antropološkom analizom jer su iskopavanja izvršena pre radova na lokalitetu Stećci.

31. Ž. Mikić, n. d., str. 229 — 230.

32 Ibidem, str. 239. Analogije, kako antropološke tako i antrotipološke vrlo je teško postaviti zbog, još uvek, nedovoljne istraženosti. Ova serija nalaza ispod stećaka daće veliki doprinos u tom smislu, jer je u celini obrađena i karakteriše je samo dinarski antropološpi tip bez drugih primesa.

33 Š. Bešlagić, Stećci kod Raške Gore, Naše starine, III, Sarajevo 1956, str. 253.

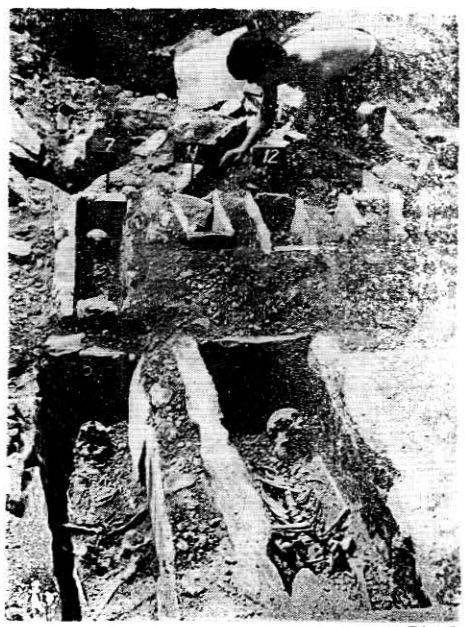

Sl. 1. *Sl. 2.*

Tabla X — Lokalitet Stećci u Raškoj Gori kod Mostara, sl. 1. stećak br. 13 sa kamenicom; sl. 2. stećak br. 14 sa reljefnim krstom

---

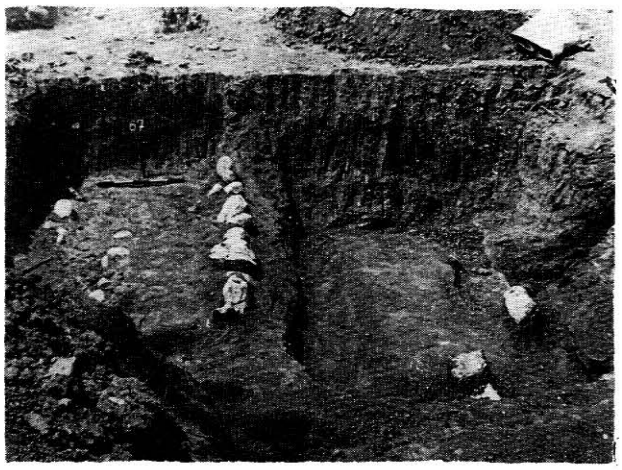

Sl. 1. *Sl. 2.*

Tabla XI — Lokalitet Stećci u Raškoj Gori kod Mostara, sl. 1. stećak br. 13 sa kamenicom; sl. 2. grobovi br. 7, 8, 9, 11, 12, 13. i 14.

Sl. 5. *Sl. 6.*

Tabla XII — Lokalitet Stećci u Raškoj Gori kod Mostara, sl. 5. stećci amorfnog oblika (br. 51, br. 52.); sl. 6. grobovi br. 67. i br. 68, ukopani u glinovitu zemlju, sa kamenim vencem.

Sl. 7. *Sl. 8.*

Tabla XIII — Lokalitet Stećci u Raškoj Gori kod Mostara, sl. 7. grob br. 35 (ispod stećka br. 11, sa antropomorfnim krstom) ukopan u šljunkovitu zemlju; sl. 8. grob br. 51. sa nalazom predice za pojas.

52), a jedan na popločanu podlogu (grob br. 65). Više grobova nije imalo nadgrobne spomenike, što se može objasniti na više načina. Sa nekih su tokom vremena uništeni stećci, a na nekim nisu ni bili postavljeni nadgrobni spomenici, već verovatno krstovi od drveta koji su propali. Međutim, ostali grobovi su imali svaki svoj stećak ili grobnu oznaku od kružno slaganog kamenja. Oblici stećaka su ponajviše ploče, zatim sanduci ili deblje ploče i, na kraju, stećci amorfnog oblika, kojih je najmanje, dok je samo nekoliko grobnih oznaka u vidu manjih ploča ili slaganog kamenja.

Zahvaljujući razumevanju investitora izgradnje hidroelektrane Salakovac u srednjem toku Neretve, u okviru spasavalačkih i zaštitnih akcija na području koje se potapa akumulacionim jezerom ili je ugroženo radovima na izgradnji objekata, došlo je do sistematskog zaštitnog arheološkog istraživanja i izmještanja stećaka na nekropoli. Obezbeđenjem finansijskih sredstava omogućeno je da se izvrše obimni i značajni istraživački i arheološki radovi.[34]

Nakon sistematskih istraživanja, koja su provedena na nekropoli Stećci, uključujući i dva manja lokaliteta u njenoj neposrednoj okolini, dobijeni su novi podaci koji će poslužiti proučavanju srednjega veka na području Hercegovine, pa i u susednim krajevima.

Arheološki nalazi u grobovima nisu brojni, pa ipak na osnovu predmeta koji su pronađeni moguće je izvesti kontinuirano datiranje od XIII do XIV veka. Međutim, neki drugi razlozi govore da je sahranjivanje trajalo i početkom XV veka, kada se prekid sahranjivanja može tumačiti istorijskim zbivanjima na području Bosne i Hercegovine. To se naročito odnosi na veći broj grobova bez grobnih oznaka, zatim na grobove bez priloga, a posebno na grob br. 2, u kojem su nađena okrugla bronzana dugmeta. Najvredniji prilozi nađeni su u grobu br. 68, par srebrnih naušnica iz najranijeg perioda sahranjivanja na nekropoli.

34 Posebno se zahvaljujem M. Selimoviću, direktoru OOUR-a hidroelektrane Salakovac, stručnim radnicima N. Gagri, građ. inž. te sada pok. V. Hlebaru, građ. inž., i drugim radnicima HE Salakovac ,koji su mi pomogli radom i saradnjom da se ovaj arheološki poduhvat obavi u celosti i na vreme. Nakon premeštanja stećaka na novu lokaciju završeni su radovi na zaštiti ove srednjovekovne nekropole stećaka.

SUMMARY

PROTECTIVE ARCHEOLOGICAL INVESTIGATIONS OF THE MEDIAEVAL NECROPOLIS OF STEĆAKS IN RAŠKA GORA NEAR MOSTAR

In the area where the Salakovac hydro-electric power station was being built, in the central part of the Neretva River, in the locality Stećci in Raška Gora near Mostar, significant archeological investigations, and the protection of the neccropolis with its mediaeval tombstones, were carried out in 1977. The stećaks were transferred to a new location, while the graves were subjected to a systematic archeological examination. This was the third late-mediaeval necropolis in the region, after those in Grborezi near Livno and Mistihalj in Panik on the River Trebišnjica, to be archeologically and anthropologically studied. At this necropolis and two smaller sites nearby, 116 graves with 68 tombstones (stećaks) were excavated. Only thirteen graves contained anything. The most interesting find was made in grave No. 68, where a pair of silver earrings was found (Table I, Figs. 1 and 2), dating from the beginning of the thirteenth century. In some of the graves were found the remnants of a luxurios cloth made of gold thread (graves Nos. 4 and 21), iron pins (graves Nos. 7, 10, 13, ans 16), and iron belt buckles (graves Nos. 51, Table I, Fig. 3). In grave No. 21, seven silver buttons (Table I, Figs. 13—19) were found, one of which was ornamented (Table I, Figs. 13 *a* and *b*), together with more remnants of cloth made of gold thread, dating from the beginning of the fifteenth century. Also interesting are five round buttons made of thin bronze plate from grave No. 2, dating from the beginning of the fifteenth century.

At the necropolis, four types of graves were established: those made of stone tablets, the so-called »flat graves«, those with the body laid directly in the ground, those with the body laid in pebbles — all with stećak tombstones — and those with the body laid in pebbles, but with a tombstone cocnsisting of a stone wreath or with no tombstone above the ground.

The position of the arms of the bodies is characteristic: most frequently they are crossed over the stomach, but there are various combinations of the right and left arm, and in some cases the arms are thrown or crossed over the pelvis. Those buried in the Stećci necropolis display pure anthropomorphlogical features, which can be attributed to the Dinaric anthropological type.

On the basis of the finds in these graves, the method of burial, the form of the stećaks and other graves, as well as the anthropological features, it can be concluded that this group of graves belongs to one closed clan community, and the burials occurred between the beginning of the thirteenth and the first half of the fifteenth centuries.

Boris Graljuk

REZULTATI (POKUSNIH) ARHEOLOŠKIH ISKOPAVANJA NA SREDNJOVJEKOVNOM LOKALITETU »ZIDINE« U KRUPI NA VRBASU

Na lokalitetu Zidine, u selu Krupa na Vrbasu, zapadno poviše puta B. Luka — Jajce, a pored ruševina Greben-grada, nalazi se veliki sakralni objekt — crkva sv. Ilije.

Aktom od 20. 11. 1970. g. Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH proglasio je ovu crkvu spomenikom kulture uz obrazloženje da je to »nekadašnja crkva franjevačkog samostana Krupa (Greben) na Vrbasu«, i da su »od stare crkve sačuvani zidovi i apsida skoro do visine potkrovlja sa gotičkim prozorima. Crkva je jednobrodna i imala je drvenu krovnu konstrukciju. Možda već u XVI vijeku crkva je prešla u ruke pravoslavnog sveštenstva i oni su je popravljali i obnavljali, ali je njen osnovni oblik sačuvan«.[1] Jedan od boljih poznavalaca srednjovjekovne sakralne arhitekture i umjetnosti Bosne i Hercegovine Z. Kajmaković u svom djelu »Zidno slikarstvo u Bosni i Hercegovini«, kaže: »Prisustvo katoličkih bogomolja u Bosni prije gubljenja njene samostalnosti nije sporno. One su postojale u Sutjesci, Kreševu, Fojnici, Jajcu, Olovu, Srebrenici, Zvorniku, Bijeljini, Tuzli, Bihaću, Grebenu (danas Krupa na Vrbasu), Podmilačju kod Jajca, Glamoču, Teočaku, Lašvi, i još ponegdje.«[2] Isti autor konstatira: »Nešto veća bila je katolička crkva u Krupi na Vrbasu, od koje se još uvijek vide sačuvani bočni zidovi sa visokim romaničkim prozorima«.[3]

Osim navedenih konstatacija, problematikom provenijencije i indigene interpretacije sadašnje crkve sv. Ilije i okolnih samostanskih ruševina (a najčešće u okviru utvrđivanja autentičnog toponima burgovskog kompleksa u Krupi na Vrbasu) bavilo se nekoliko autora bazirajući svoja tumačenja na arhivskoj građi, topografiji, stilskim karakteristikama pa i usmenoj predaji. Po informativnoj vrijednosti za pristup naučnoj interpretaciji izvornih okvira zatečenih sakralnih, utilitarnih i memorijalnih objekata na lokalitetu Zadine od posebnog značaja je detaljan opis crkve i drugih objekata iz godine 1888. od mitropolita Save Kosanovića. U svom radu »Manastir Krupa«, on između ostalog konstatira slijedeće: »Manastir Krupa vrlo je starodrevan, i možda iz XIII vijeka...«, a dalje detaljno opisuje zatečeno stanje slijedećim rečenicama: »Dugačka je sa oltarom (crkva, pr. B. G.) 52 aršina, a široka samo 16 aršina. Zidovi su do više prozora još uzgor masivno ozidani. Lastavica više zapadnih vrata do 40 aršina visine, ima na ćemer svedeno okruglo veliko okno, po svoj prilici radi vida u crkvi, jer su na crkvi samo tri prozora od južne strane, preko 2 metra visoki, razmjerno uski i tako udešeni, da s polja i iznutra propuštaju što veću svjetlost u crkvu. Kameni okviri prozora svi su u cjelosti, i dobro su očuvani. Dovratne pragove od zapadnih i južnih vrata, kao i jednu ploču iz crkve sa natpisom odnijeli su Turci i upotrebili pri zidanju jedne džamije. Od sjeverne strane na crkvi nije bilo prozora, nego uz crkveni zid podignuta je bila prostrana trpezarija sa prozorima na svodove, koji su još u cijelosti i dobro sačuvani do kamenog korniježa od drugog sprata. U ovu su vodila jedna vrata iza oltara pokraj crkvene riznice, a ćelije su kaluđerske bile nad trpezarijom. Pored trpezarije s južne strane bio je podrum i još neke tri zgrade, od kojih se vidi mnogo kamenja sa temeljima. Zidovi koji su još uzgor tako su tvrdi, da bi se velikom mukom dali porušiti jer

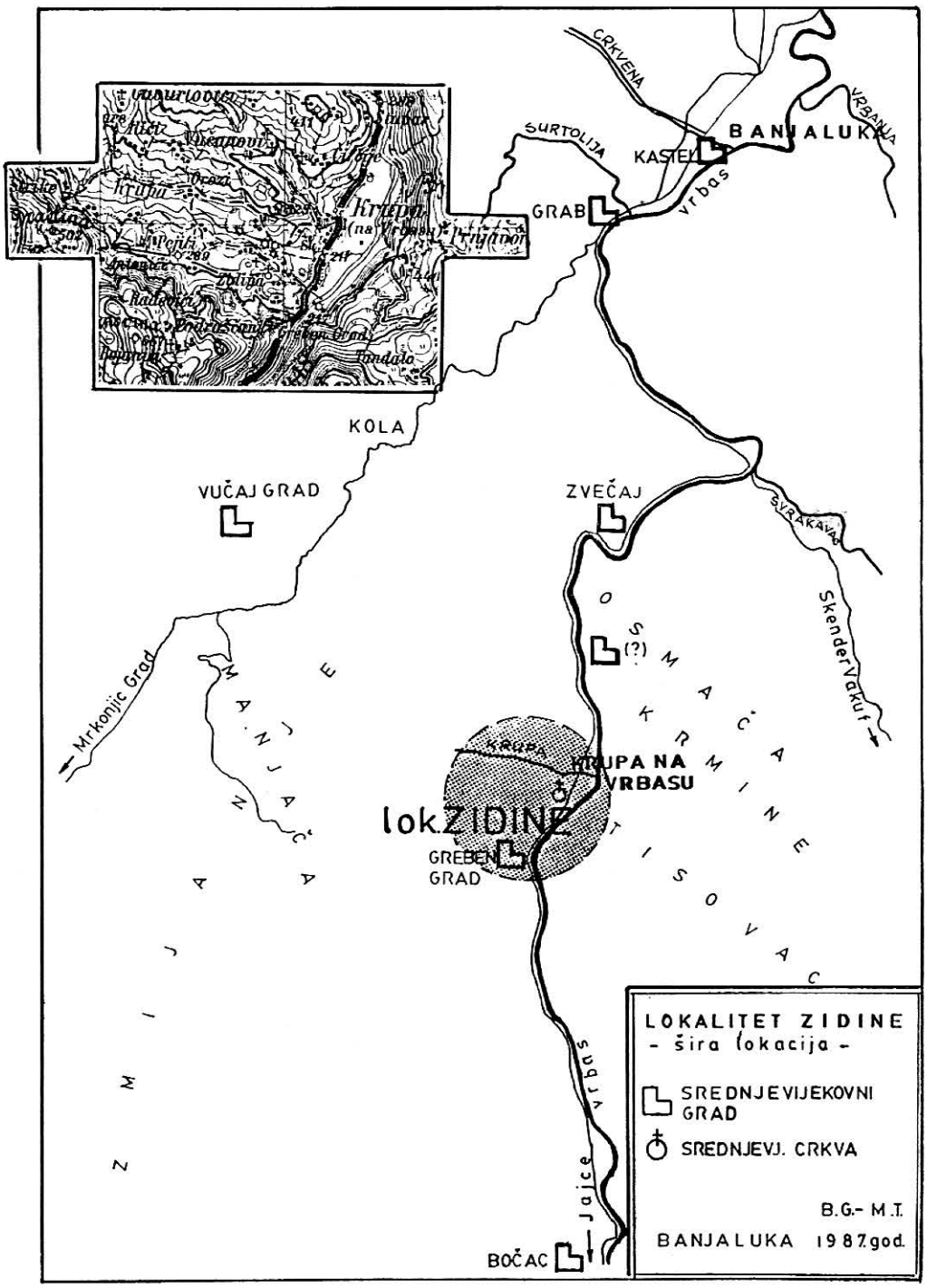
1 Izvadak iz Registra spomenika kulture i prirode SR BiH, Reg. br. 524., Arhiv Zavoda....BiH, Sarajevo.,

2 Z. Kajmaković, Zidno slikarstvo u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1971, str. 42.

3 Isti, str. 43.

su sliveni s krečom kao u kakve tvrđave. Oltar je najviše stradao, ali se još u njemu vidi »gornje« zatrpezno mjesto, gdje arhijerej sjedi u vrijeme apostola, kad služi. U crkvi od kolona nema ni traga, jer su i one raznesene kroz dugo vrijeme. Ozidana kosturnica pred časnom trpezom još se vidi sa nekoliko glava i kostura, koje su putnici raskopavali tražeći blaga. Izvan crkve sa južne strane osule su se mnoge i ogromne nadgrobne ploče ili stećci, koji su obrasli u sitnu šumu. Na jednoj ploči nađosmo ove znakove: polumjesec, zvijezdu i krst. ... Manastir je davno zapustio«.[4] Iz kratke bilješke niže navedenog opisa saznajemo: »Trudom i dobrovoljnim prilozima visoke zemaljske vlade, koja dade u svrhu obnovljenja krupske crkve 6000 kr., zatim mitropolita

4 S. Kosanović, Manastir Krupa, Prvi Šematizam Pravoslavne srpske mitropolije banjalučko-bihaćke iz 1901. g. str. 87—89.

Hadži Save Kosanovića, koji dade 100 dukata jeromonaha Isaija Kostića, koji dade 50 dukata i ostalog srpskog darežljivog naroda, koji priteče u pomoć dobrovoljnim prilozima podignuta je 1889. god. nanovo na razvalinama i temelju stare manastirske crkve nova crkva.«[5]

U opisu Bosne iz prve polovine XVIII vijeka od anonimnog autora o ovom kraju stoji: »Wann man diese Plaine passiret, muss man auf das Dorf Smianje zukommen, von wanen eine kleine Stunde immer auf flachen Feld bis an die Verbas zu gehen ist. Allda trift man ein Dorf und Bach gleiches Namens Krupa an, und ist daselbst ein grosses wüstes Kalugjer Closter«.[6] Iz tog, između 1718. i 1739. godine pisanog dokumenta saznajemo o zapuštenom stanju »velikog kaluđerskog klostera« kakvog je 150 i više godina kasnije, krajem XIX vijeka zatekao, S. Kosanović.

Na osnovu narodnog predanja, u svom »Opisu manastira Krupe«, V. Kovačević je 1889. g. ustvrdio »da je manastir Krupa zadužbina prvog srpskog kralja Stevana Nemanje u kaluđerstvu nazvanom Simeun«[7] dok drugi šematizam Banjalučke i Bihaćke mitropolije za god. 1911. donosi; »da su manastir Krupu u Dalmaciji osnovali kaluđeri manastira Krupe u Bosni, i da su po nazivu toga bosanskog manastira, nazvali Krupom i ovaj manastir u Dalmaciji, kao i okolinu i rječicu«.[8]

Identificirajući prvi srednjovjekovni grad u Krupi na Vrbasu sa Grebenom, Ć. Truhelka 1904. g. spominje i »samostanske ruševine«.[9] Ubiciranju toponima Greben u Krupu na Vrbasu priklanja se i Lj. Thalloczy: »Postojala su dva Grebena: jedan u blizini Glamoča (in confinibus regni Bozne) na imanju Grgura, sina Pavla Hrvatinića (1434), drugi prema pripovjedanju Marka Nigera uz lijevu obalu Vrbasa (Rukavac 340) a bijaše predutvrda Jajca. Godine 1494. su kaštelani Ivan Mišljenović i Juraj Tvrtko (JO 124). Samostan (1495. LJ O 119). Da je Greben ležao između Zvečaja i Jajca vidi se iz datiranja listina kralja Matije 1480. g. Truhelka tvrdi da je Greben stajao između Bočca i Zvečaja kod Krupe na strmoj pećini iznad bočačke »samostanske ruševine«. I to je hipoteza koju ne valja prezreti«.[10]

U svom radu »Kultura i bosanski franjevci«, J. Jelenić na nekoliko mjesta citira izvore u kojima se u širem kontekstu ili odvojeno govori o toponimu Greben — tačnije Grebenskoj kustodiji u sastavu Bosanske vikarije u XIV, XV i XVI stoljeću. U priloženom »Pizanskom popisu — — katalogu« Vikarije Bosne iz vremena prije 1378. g. pod rednim brojem II navode se samostani GREBENSKE kustodije: CORBAUIE (Krbava), CRUPE (Krupa), GREBEN (Greben), Glas (Glaž), OTOCH (Otok), s CATHARINE de PODNOUI (Podnovi).[11] uz izvore koji govore o samostanu i kustodiji Greben, a koje daju E. Fermendžin, i L. Wadingus zanimljiva je i Greidererova tvrdnja da je »Grebenski samostan podignut u XIV vijeku na lijevoj strani Vrbasa.«[12]

Obrađujući granična naselja navedena u Prijezdinoj povelji od 8. maja 1287. g. M. Karanović a kasnije i V. Skarić očito pogrešno identificiraju Krupu na Vrbasu sa S e p i n o m,[13] iako Karanović tvrdi: »...a grad da se zvao Greben.«[14] Isti, baveći se pak, obradom Ljetopisa Marina Sanuda od septembra 1500. g. u kojem se govori: »...in Verbosana zornata una e meza di Jayza et e quatro casteli di Ban prima si vadi li da Turchi videlicet Bagnaluch mia 5 de Liviza Svezaj mia 7 G r e b e r fin B o z a z mia 7 da Bozara Jayza 20...« a i djelom Mariusa Nigera (Geograph. Coment.) — zaključuje: »Samo je današnja Krupa mogla da bude taj Greben jer je između Zvečaja i Bočca i na levoj strani Vrbasa.«[15]

U svojoj Historijskoj karti srednjevjekovne Bosanske države, M. Vego smješta na prostor Krupe toponim Greben, godinu 1192. i znak grada sa podgrađem, a o Grebenu kaže: »Grad Greben se spominje 1192. godine kao posjed kasnijih Hrvatinića, čiji se članovi nazivaju plemićima 'nobiles de Greba et de Dlamoch'. U Grebenu je bujao život, kako vidimo iz povelja godine 1374. i 1375. Grad Greben je bio u vlasti vojvode Vukca

---

5 Isto, str. 89.

6 G. Bodenstein, Povijest naselja u Posavini, god. 1718 — — 1739., GZM 1908. str. 101.,

7 V. Kovačević, Opis manastira Krupe, Istočnik, Sarajevo 1889. br. 16.

8 Drugi šematizam Pravoslavne srpske Mitropolije Banjalučke i Bihaćke za godinu 1911, Manastir sv. proroka Ilije Krupa, str. 27—31, Bnja Luka 1912. g.

9 Ć. Truhelka, Kraljevski grad Jajce, Povijest i znamenitosti, Sarajevo 1904. Prvi opisujući tehničke i prostorne karakteristike ruševina starog grada u Krupi (sa priloženom foto-ilustracijom) tekst završava: »U dolu pod okriljem grada, bijaše u srednjem vijeku znatnija naseobina sa jednom crkvom, kojoj je podor bio na istom mjestu, na kojem je u novije doba sazidana pravoslavna crkva, te je na obloj humci nadvisila vas široki do.«.

10 Lj. Thaloczy, Povijest Banovine, grada i varoši Jajca, Zagreb 1916, str. 230, isti sa S. Horvath — Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum, Banatus, castrum et opidum Jaycza (1450—1527) MHH XL, Budapest 1915, str. 124.

11 J. Jelenić, Kultura i bosanski franjevci, Sarajevo 1912, str. 37—38.

12 Greiderer, Germania franciscana, t. I. lib. II, str. 149.

13 M. Karanović, Granice srednjovjekovne bosanske župe Zemljanik, GMZ 1936, str. 31., V. Skarić, Župa Zemaljnik i stara nahija Zmijanje, GZM 1937, str. 40. Selo Sepina iz Prijezdine povelje od 1287. se nalazila na prostoru današnjeg sela Rekavice, gdje se u blizini Zvečaj-grada nalazio prelaz preko Vrbasa u pravcu Krmina, odnosno Ljubačeva. U turskim izvorima — Tapu defter za 1563. godinu, u nahiji Ismian (Zmijanje) uz varoš Zvečaj pored ostalih spominje se mezrea Žepna., vidi: M. Vasić, Etnička kretanja u Bosanskoj Krajini u XVI vijeku, Godišnjak DI BiH god. XIII, Saraj. 1962 str. 241.

14 M. Karanović, isto.

15 isto

Hrvatinića 1385. godine, koji je ovaj grad prisvojio od Ugra. ... Izvori i ranije spominju (oko 1322. god.) nekog Vukosava de Greben, a godine 1346. kastelana Nikolu. ... Franjevački kapitul u Pašmanu je održan 7. IX. 1464. godine kojemu je prisustvovao i kustos samostana u Grebenu fra Ilija Stonski. Papa Pijo II spominje samostan u Grebenu 1469. godine. Tu je živio i humski vlastelin fra Augustin, zvan Humski.«[16] Obrađujući Augustinovu Humsku (zemlju) feudalne porodice Jurjevića—Vlatkovića u zapadnom dijelu Huma, Vego obrazlaže: »Jedan od Vlatkovića, Andrija, sin kneza Vlatka, postao je franjevac imenom fra Augustin. On je obavljao veliku čast u franjevačkom redu bosanske vikarije. U jednoj ispravi od 7. IX. 1464. godine, izdatoj u Pašmanu, naziva se diskretom samostana Grebena u Bosni što u franjevačkoj hijerarhiji označava jednog od savjetnika starješine samostana. U istoj ispravi se fra Augustinn naziva čovjekom iz Humske zemlje (de terra Humie). Ime se Augustinovo spominje i u diplomatskim pismima i 1482. i 1488. godine.«[17] Fra Augustinom, odnosno Andrijom Jurjevićem—Vlatkovićem bavili su se i Lj. Stojanović, I. Božić, F. Rački i drugi a H. Šabanović posebno u okviru nastanka i trajanja nahije Fragustin u Mostarskom kadiluku.[18] Iako ne iznosi izvor, zanimljiva je Šabanovićeva konstatacija vezana za obradu Nahije Jajce na čijem području se 1562. godine »nalazila začudo varoš grada Grebena koji se drukčije zvao Vrh-Krupa«. Ta godina bi ujedno bila i prvo pominjanje toponima Krupa koji je i danas u upotrebi, sa dodatkom — na Vrbasu.[19]

Toponim Greben se pojavljuje i na nekoliko srednjovjekovnih karata (Karta Frančeska Roselija, između 1476—84. g. ili Martina Valdzemilera iz 1513. g. i drugim) o čemu M. Nikolić kaže: »... Greben je današnja Krupa a nalazi se na levoj obali Vrbasa jugozapadno od B. Luke. Pominje se već u XII veku.«[20] Crkvu i ruševine na lok. Zidine u Krupi na Vrbasu identificiraju se srednjovjekovnim franjevačkim samostanom Greben i J. Šidak i I. Bojanovski,[21] a posebne sinteze o Grebenskoj kustodiji su dali B. Gavranović, A. Atlija i S. Buzuk.[22]

Crkva Sv. Ilije
Krupa na Vrbasu

Ovim kraćim pregledom izvora, historiografskih prikaza i sl. vezanih za lokalitet Zidine i problematiku toponima Greben, dovoljno jasno se mogla zaključiti potreba studioznijeg pristupa naučnoj obradi istog, a imajući u vidu status »spomenika kulture« visoke kategorije, dosta lošeg fizičkog stanja objekata i potpune neistraženosti horizontalnih i vertikalnih struktura građevina i tla — arheološka iskopavanja su se postavila kao prioritetan zadatak. Međutim, zadatak je bio tim kompleksniji i odgovorniji, pošto o ovom najmarkantnijem srednjovjekovnom građevinskom ansamblu Donjih krajeva, istorijski potvrđenom, nema ni riječi u serioznim izdanjima koja tretiraju srednji vjek u Bosni i Hercegovini — Enciklopediji likovnih umjetnosti, Kulturnoj istoriji Bosne i Hercegovine i drugim.

16 M. Vego, Naselja bosanske srednjovjekovne države, Sarajevo 1957. str. 43.

17 Isti, str. 9—10., Po Luccariu, nakon zauzimanja Krajine od Turaka 1483. g. fra Augustin je napustio franjevački red i vratio se svojoj ženi. Pokopan je u crkvi sv. Marije u Zaostrogu.

18 H. Šabanović, Bosanski pašaluk, Sarajevo 1982. g. str. 189—191, I. Božić, Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku, Beograd 1952. str. 214., F. Rački, Obitelj Kačić u povijesnim dokumentima, Zadar 1885, str. 13—14, isti: Rad 130, str. 27—28,

19 H. Šabanović, isto, str. 178.

20 G. A. Škrivanić, M. Nikolić, Monumenta cartographica Jugoslavia II, Srednjovjekovne karte, Beograd 1979. Istorijski inst. knj. 18, str. 85 i 87., Greben se na geografskim kartama posljednji put javlja na kompilacijskoj karti iz 1590. g. od G. Meractora, vidi: R. Gašparović, Bosna i Hercegovina na geografskim krtama od prvih početaka do kraja XIX vjeka, ANU BiH, Djela XXXVII, Sarajevo 1970. str. 42—46.

21 I. Bojanovski, Dolabellin sistem cesta u Rimskoj provinciji Dalmaciji, Djela XLVII, knj. 2, Sarajevo 1974. str. 94, 127 i Karta I., Prilikom rekognosciranja detalja Greben-grada 1984. g. u najnižem dijelu gradskog kompleksa, uočili smo dio zidne-kamene strukture tzv. opus spicatum-a, što pored ostale argumentacije Bojanovskog dopunjava osnovanost postavke o ubiciranju putne stanice Leusabe u antičkom periodu, upravo na prostor današnje Krupe.

22 B. Gavranović, Povijest franjevačkog samostana Petrićevac i franjevačkih župa u Bosanskoj Krajini, Sarajevo 1959, Dobri pastir, str. 111—144., A. Atlija, Franjevci i njihova prisutnost u Bosanskoj Krajini, Sarajevo 1981. g. Nova et vetera, str. 269—303., S. Buzuk — Kratka povijest Bosanske vikarije do pada Grebena 1528. g. i drugi.

TOK I REZULTATI ARHEOLOŠKIH ISKOPAVANJA

Arheološki lokalitet Zidine sa crkvom sv. Ilije kao dominirajućim objektom zahvata zaravanak i padine blagog uzvišenja jajolikog oblika, na površini od cca 3850 m². Po karakteristikama ovog prostora i zapadno locirana domaćinstva Kovačićevi nose katastarski naziv Zidine. 500 do 1000 metara jugoistočno, na stjenovitim uzvišenjima iznad kanjona i lijeve obale Vrbasa, lociran je kompleks srednjovjekovnog grada Grebena. Toponimi Jarica, Utrna, i Bećirevac na neposrednom prostoru jugozapadno od crkve upućuju na srednjovjekovno-turskodobni kontinuitet neposredne okoline a što se posebno potvrđuje nizom nekropola stećaka na samom lokalitetu, u Racunama, Surjanu, Aginom selu, Krminama... odnosno po cijelom području Zmijanja.[23] Na kućištu Kovačević Mlađena i Bećirevcu stotinjak metara zapadno od crkve nalazi se velika nekropola neutvrđene provenijencije i bez ikakvih površinskih obilježja.[24] Ovim pravcem, sadašnjim zapuštenim kolskim putem uz sjevernu stranu crkve i grada, iz pravca Rekavica, kroz Krupu pa prema Bočcu i dalje na jug — I. Bojanovski smatra da je išao antički magistralni put Salona — Servitium, dok na prostor Krupe smješta naselje Leusaba. U pravcu Racuna i Surjana nalazi se nekoliko gradinskih lokacija i toponim Gradina, a predistorijski nalazi sa karakteristikama lasinjskog ukrašavanja keramike su utvrđeni južno od crkve, na livadama podno grada.[25] Na izvorištu rječice Krupe, 3 km sjeverozapadno od sela, u Strikinoj pećini, nalaženi su gravettoidni artefakti, a mousterienske i aurignacienske kremene alatke otkrivene su u koritu rječice Krupe pod Vranovinom i na lokalitetu Gajevi na desnoj obali Vrbasa, u Agićima.[26]

I pored slabe istraženosti, ovakva slika predistorijskih i istorijskih lokaliteta i toponimskih indikacija upućuje na prirodno-geografske vrijednosti za egzistencijalni prostor različitih populacija u višemilenijskom i mnogostoljetnom rasponu. Ipak, osnovni i najvizuelniji pečat ostavio je srednji vijek sa gradom i na lokalitetu Zidine.

Arheološko iskopavanje u Krupi na Vrbasu imalo je prvenstveno pokusni karakter sa zadatkom utvrđivanja prostiranja osnova pretpostavljenog srednjovjekovnog samostanskog kompleksa, nekropole stećaka i crkve kao dominirajućeg objekta. Iskopavanjem je zahvaćen prostor na parceli Srpsko-pravoslavne crkvene opštine k.č. 3598 unutar suhozidom oivičenog dvorišta. Radovi su izvođeni od 7—23. X. 1986. g. Organizaciju i realizaciju iskopavanja izveo je Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode — Banja Luka.[27]

Najveći dio iskopavanjem zahvaćenog prostora bio je oko vanjskog apsidalnog dijela crkve, zaravanku sjeverozapadno od crkve i na ulaznom prostoru dvorišta. Manje sonde su izvedene na vidljivim ili indikativnim lokacijama stećaka jugoistočno od crkve. Unutar crkve nisu vršena iskopavanja, pošto je ona u obrednoj funkciji, iako su ona neophodna u kasnijem periodu sistematskih iskopavanja i prije izrade idejnog i izvedbenog projekta sanacije.

S obzirom na pokusni karakter iskopavanja, relativno veliki prostor sa potencijalnim arheološkim pokazateljima te ograničena sredstva — najveći dio iskopavanja je bio usmjeren na površinsko utvrđivanje prostiranja substrukcija, u čemu se, kako se čini, u najvećoj mjeri i uspjelo.

Crkva

Građevina je izduženog oblika sa tornjem poviše zapadnog pročelja i kasnije prigrađenom polukružnom apsidom prema istoku. Zidovi su izvedeni od lomljenog kamena vezanog krečnim malterom, dok su uglovi građeni od velikih klesanih kvadera. Prema sačuvanim podacima, tri posto-

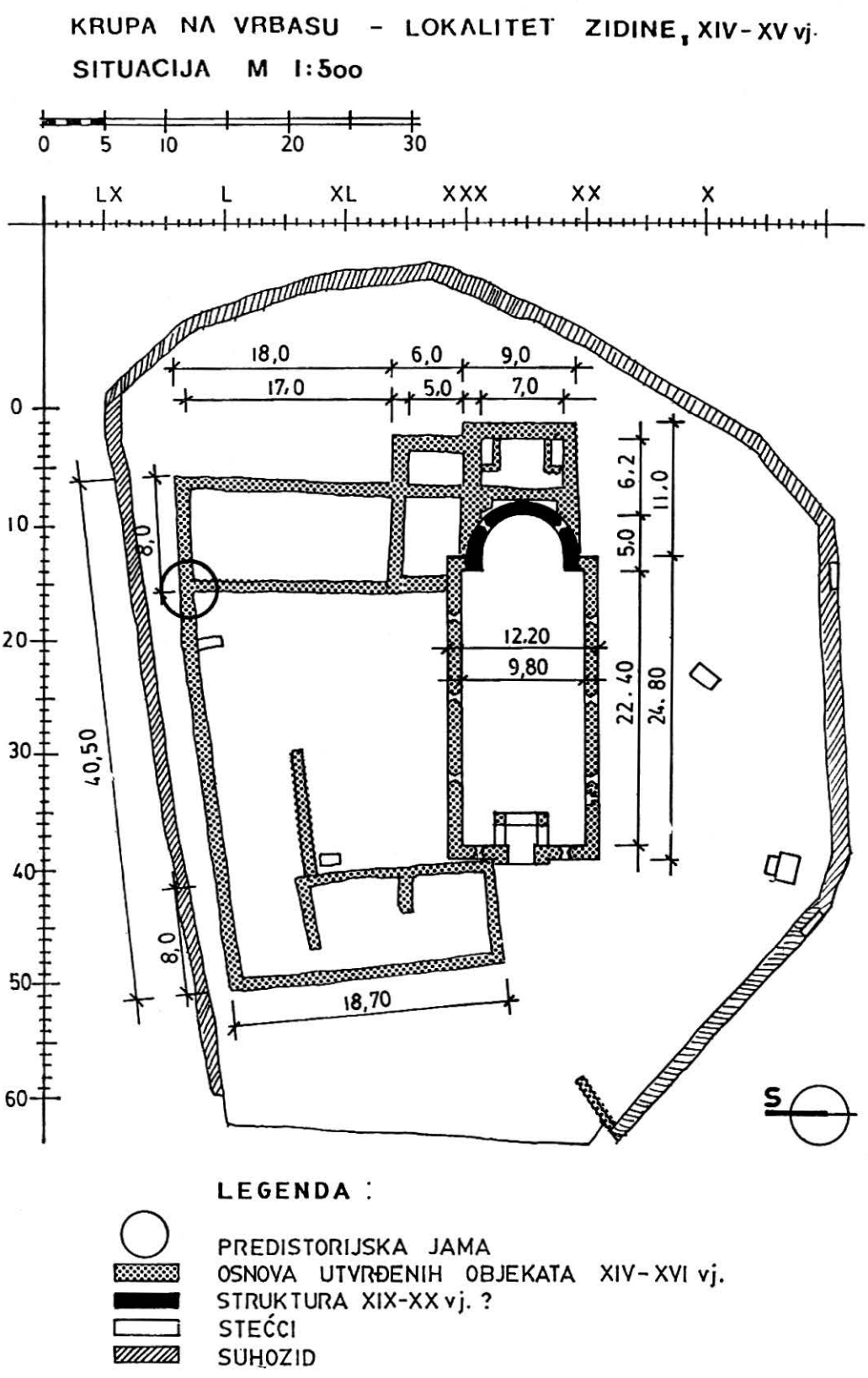
23 Na prostoru Banjalučke opštine poznata je 41 nekropola sa 1207 stećaka, od čega je najveći broj upravo na Zmijanju. (Podaci Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode B. Luka).

24 Šest grobova sa vodoravno položenim skeletima iskopao je Mirčeta Kovačević 1970. g. na svojoj zemlji prilikom gradnje kuće. Na kosti se nailazilo i prilikom proširivanja puta u većim grupacijama, između Osmanovog groblja i Kovačevića. Stari taj prostor zovu i »kužno groblje«.

25 Lokalitet je utvrđen 1984. g. Opis u Arheološkom leksikonu BiH (u štampi). B. Graljuk.

26 Lokalitet Gajevi u Aginom selu je otkriven 1985. godine, i predstavlja paleolitsku lovačko-sakupljačku stanicu na otvorenom promjera cca 500x200 m.

27 Pored potpisanog, kao rukovodioca radova u ekipi su učestvovali: dipl. ing. arh. Sabira Husedžinović — stručni konsultant, ing. arh. Dubravka Sabljić i dipl. ing. arh. Maida Tetarić — terensko tehničko dokumentiranje, Mile Gvozdenović — fotodokumentiranje, Milenko Jeftić, Borko Čenić i Živko Knežević — realizacija iskopa. I ovom prilikom se posebno zahvaljujemo dr. Đuri Basleru na izvrešnom uvidu, sugestijama i pismenom mišljenju o kompleksu i novootkrivenim karakteristikama na lokalitetu Zidine u Krupi na Vrbasu. Također se zahvaljujemo SIZ-i za prostorno uređenje i komunalne poslove čijim inicijalnim sredstvima je omogućena realizacija početka ovog izuzetno značajnog naučno-istraživačkog projekta.

D.S.—M.T.—B.G. 1986 god

Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode Banjaluka

jeća uska i visoka prozora na južnom zidu sa oštro profiliranim lukom su originalni, dok su identični otvori na sjevernoj strani probijeni krajem XIX. vj. kada je cijeli objekat doživio obnovu.[28] Iskopavanjem je utvrđeno da su osnovni gabariti lađe autentični, a otkrivena je cjelokupna osnova izduženog pravougaonog kora, koji je u gornjem dijelu uništen prilikom obnove crkve. Crkva je, kao što je istorijski poznato, ponovo dovedena u funkciju 1889. godine u koju je osim zvona i inventara karakterističnog za pravoslavni obred (oltar, ikonostas i drugo) dograđen hor nad ulaznim dijelom (oko mase kvadratičnog zvonika) i vjerovatno izvedena apsida polukružne forme. Osim otvora na lađama, originalna su i dva kružna otvora, dok su ostali vjerovatno novijeg datuma (tri na pročelnom i dva na apsidi). Autentičnost struktura zidova i otvora najbolje je vidljiva u unutrašnjem gornjem nivou neožbukanog zvonika kao i na dijelovima zida u unutrašnjem, zapadnom uglu lađe (gdje su izvođene sanacione intervencije poslije zemljotresa 1979. g.). Prema izjavama mještana, sadašnja visina bočnih strana lađe niža je za 1,50 m., pošto je gornji dio zida srušen prilikom obnove crkve, radi lošeg stanja, nastalog paljenjem crkve 1941. g. i propadanja do 1964. g. od kada se obnavlja.[29]

Prve arheološke sonde izvedene su na mjestu nekadašnjeg kora. Skinut je površinski sloj zatvaranjem humusa, pa su na dubini od 0,10 do 0,30 m utvrđene pravilno postavljene substrukcije — po čijim pravcima je iskopom zahvaćeno, cca 110 m² površine. Utvrđeni zidovi su građeni od lomljenog ili pritesanog kamena u unutrašnjoj strukturi a vanjski dio pravilnim kvadrima dim. cca 25x25 cm a spojeni jakom koncentracijom krečnog maltera. Svojom strukturom i dimenzijama (širina 1,20 ili 1,10) m.) substrukcije ukazuju na primarnu funkciju osnovnog i nosivog zida nekog većeg objekta, dimenzija 11,00 m x5,60 u unutrašnjem dijelu.

U unutrašnjim, krajnjim uglovima substruktivne osnove otkrivene su dvije pravougaone grobnice dim. 2,20x1,10 m, građene od pravilnih kvadera vapnenca i sedre. U gornjem dijelu, na visini 1,30 m nalazi se deset pravilno raspoređenih kamenih ispusta 12x12 cm, koji su služili kao nosači pokrovne ploče koja nije zatečena. U sjevernoj grobnici (grob br. 1) nađene su kosti dviju osoba, potpuno ispreturane u sloju šuta, izlomljenog crijepa i drugih otpadaka koji su ovamo dospjeli krajem XIX. i početkom XX. vj. U grobnici br. 2, na istočnom dijelu otkriveni su ostaci jedne individue (kopano je samo do 0,50 m dubine), potpuno ispreturani u humusu i šutu. U istom grobu, dvadesetak cm ispod površine, nađeni su primjerci kamene gotičke plastike: 6 većih fragmenata kamenih okvira, koji su u grobnicu sklonjeni nakon rušenja. Gotički fragmenti su otkriveni i uz sadašnju apsidu, tako kameno rebro od veće rozete, dio dovratnika i fragment prozorskog okvira sa identičnim ukrasima dijamantske vrpce, isprelamanih pravougaonih nizova. Ovi ukrasi potječu od ukrašavanja otvora na istočnom dijelu crkve. Najbliže analogije, ako ne i iz iste radionice (kamenoloma u Divičanima) nalazimo u gotskoj plastici crkve sv. Ive u Podmilačju, te u Jajcu.[30]

Prema iskopavanjem utvrđenom, analogijama srednjovjekovnog crkvenog graditeljstva — ispred sadašnje apside su otkriveni substruktivni elementi pravokutnog kora, unutar kojeg je u njegovom krajnjem dijelu vršen ukop kleričkih osoba u posebnim grobnicama. Stara franjevačka crkva bila je jednobrodna građevina sa izduženim pravokutnim korom u ukupnoj dužini od 33,30 m. u unutrašnjem, odnosno 35,80 metara u vanjskom dijelu. Širina lađe je 9,80 u unutrašnjosti, odnosno 12,20 m na vanjskom zidu a kora 5,60 unutra odnosno 8,00 metara u vanjskom dijelu. Visina sadašnjih bočnih zidova lađe, očuvanih u izvornom obliku iznosi 7,00 m. od površine čemu tre-

28 vidi opis S. Kosanovića iz 1889. g.

29 O događajima vezanim za devastacije na crkvi u novije vrijeme zanimljiva je izjava Mirčete Kovačevića: »Kao dijete se sjećam da je bila sređena. Unutra je bila ukrašena ikonostasom, zastavama . . . U sredini je bila pregrađena drvenom pregradom. 1941. g. u jesen, ustaše i domobrani su zapalili zaseok Zidine (Kovačeviće) a nakon paljenja mlina i stupa na rijeci Krupi, obili vrata crkve i bacili zapaljive bombe. Sagorio je kompletan inventar i pao krov. Zvono sa zvonika je palo i razbilo se. Imalo je 360 kg. Crkva je bila prepuštena propadanju do 1964. g. kada se počela obnavljati. Obnovu su izvodili mještani a ja sam gornji dio zida morao sam srušiti za 1,50 m jer je prop'o od vremena. Zid na vrhu nije imao simsa. Zvonik je bio isti kao danas, samo je bio pokriven špicastijim krovom . . .« (Iz terenskog dnevnika, zapisao B. G. 10. X. 86. g.). O paljenju crkve i drugih objekata u selu 1941. g. vidi: N. Blagojević, Ustaški zločini u Krupi, Racunama, Surjanu i Bočcu, Srednja Bosna u NOB, T. II, B. Luka 1980. str. 267—270. ». . . osim mlinova na rijeci Krupi neprijatelj je zapalio i krupsku crkvu, nadaleko čuvenu po starini . . .«. Dragutin Šamara, star 81 godinu, zemljoradnik iz Krupe priča: »Kamen za crkvu, pričao mi je otac a i stari Savan Peić kada je imao 80 godina, pokupljen je sa temelja Zidina. Majstor za pokrivanje zvonika je došao iz Han Kola i pokrio šindrom, dok je crkva pokrivena sa velikim žutim biber-crijepom. Zvono je nabavljeno iz Austrije, ali ga ona skida negdje 1916. ili 1917. g. za prelijevanje u ratne svrhe. Drugo je nabavljeno poslije I svj. rata, kojeg su opet skinule ustaše . . .« (Iz terenskog dnevn. B. G. 10. X. 86. g.).
Sadašnja stropna konstrukcija od pokovanog brodskog poda i pod obložen keramičkim pločicama odaju utisak privremenosti — potpuno odudarajući od čitavog ambijenta.

30 J. Kujundžić, Crkva sv. Ive u Podmilačju, Dobri pastir XV—XVI, Sarajevo 1966. str. 369—375., Đ. Basler, Klesarski majstori i radionice u srednjovjekovnom Jajcu, Zbornik Krajiških muzeja I, B. Luka 1962, str. 98—107. isti Bosna i Hercegovina — gotika, Likovna encikl. Jugoslavije 1, JLZ, Zagreb 1984, str. 166.

Na stari kamenolom Stine u Divičanima kod Jajca upozorio me ing. geol. E. Teorkauf, na kojem smo rekognosciranjem u aprilu 1987. g. utvrdili tragove eksploatacije u antičkom i srednjovjekovnom periodu.

ba dodati još 1,50 m srušenog zida 1963. g. — što znači da su bočni zidovi bili visoki najmanje 8,50 m. Zvonik je visok do simsa 20,5 m.

Po tlocrtnoj osnovi i elementima ukrašavanja romaničko gotskog perioda crkvi u Krupi na Vrbasu su identične crkve u Bobovcu, Kraljevoj Sutjesci, Olovu, Srebrenici i druge — svrstane u tzv. propovjedničke crkve iz vremena djelovanja franjevaca u Bosni u XIV, XV i XVI. stoljeću.[31] Od svih navedenih, međutim, crkva u Krupi na Vrbasu je daleko najveća.

Stambeni objekti

Na osnovu opisa S. Kosanovića izvršeno je markiranje pravaca zidova nekadašnjih stambenih objekata uz sjevernu stranu crkve. Otkriven je cijeli sistem zidova identičnih sa temeljima uz apsidalni dio, na koje se i nastavljaju, bez prekida, u pravcu sjevernog ugla zaravnjenja, a odavde pod pravim uglom pravcem položaja crkve do zapadnog ugla sadašnjeg dvorišta. Otkrivanjem drugog zida iz pravca sonde 16/XXXIII do sonde 16/LVI te poprečnog — paralelnog sa pravcem zida crkve od sonde 8/XXXVII do sonde 16/XXXVIII dobijena je cjelovita osnova sjevernog trakta objekta dimenzija 23,5x8,00 metara.

Na zapadnom dijelu dvorišta utvrđena je također osnova dijela objekta sa pravilnim odnosom prema pročelnom dijelu crkve i osnovi objekata na krajnjem sjevernom dijelu dvorišta, dim. 18,70x8,00 m. U južnom dijelu navedene osnove, ispred ulaznog — zapadnog dijela u crkvu utvrđen je estrih od uglačanog krečnog maltera sa koncentracijama drobljene opeke na 0,35 m debelom sloju strukture od lomljenog kamena.

Središnji, sjeverni dio zaravnjenog dvorišta nije zahvaćen otkopavanjem površinskih dijelova zidova, izuzev na centralnom dijelu (sonde 27—28 /XLVII—L i 29—32 XLVI—XLII kao i segment sonde 26—28/LVI) što je u ovoj fazi istraživanja bilo moguće i dovoljno za formiranje sagledavanja prostiranja substrukcija između krajnjih tačaka. Na taj način je dobivena slika o cjelokupnom rasprostiranju objekata uz sjeverozapadnu stranu crkve sa klasičnim rasporedom srednjovjekovnog samostanskog objekta sa klaustrom i hospitiumom — čija je sjeverna strana iznosila 40,60 metara.

Karakteristični pokretni nalazi se sastoje od veće količine većih ili manjih ulomaka glinenih vodovodnih cijevi — tomruka. U sačuvanom obliku su dužine do 0,50 m a unutrašnji promjer od 6 do 3,5 cm na mjestima spoja. Debljina stijenki iznosi 1,5 cm. Inače, potpuno sačuvani tomruci nalaženi su na njivi niže i sjeverno od Greben-grada, odnosno iz pravca starog izvora Bećirevac, odakle je glinenim cijevima dovođena voda preko Utrne na Jaricu te u objekte (sadašnje dvorište) stambenog kompleksa. Prikupljena je i izvjesna količina fragmenata keramičkih posuda, a posebno iz sonde 28/XV. Keramika je, kao i tomruci u osnovi smeđeg kolorita, tankih stijenki sa plitko urezanim paralelnim vodoravnim linijama, mahom trbušastih posuda. Na nekima, grublje fakture, urezana je u tri reda valovnica.

U sondama 15—16/LIV—LV, na sjevernom dijelu ispod srednjovjekovne kamene substrukcije, utvrđena je i dijelom očišćena ljevkasta jamska formacija. Uža u gornjem dijelu široka 1,10 a u nižem dijelu 1,30 m sa dubinom preko 2,00 metra — jama je usječena u prirodno stjenovito-glinovito tlo. U humoznoj zapuni jame nađeni su fragmenti keramike, litički artefakti, osteološki animalni ostaci od kojih jedan ručno probušeni kanin (privjesak). Svojim karakteristikama, jama sa pokretnim nalazima upućuje na predistorijsku — brončanodobnu provenienciju.

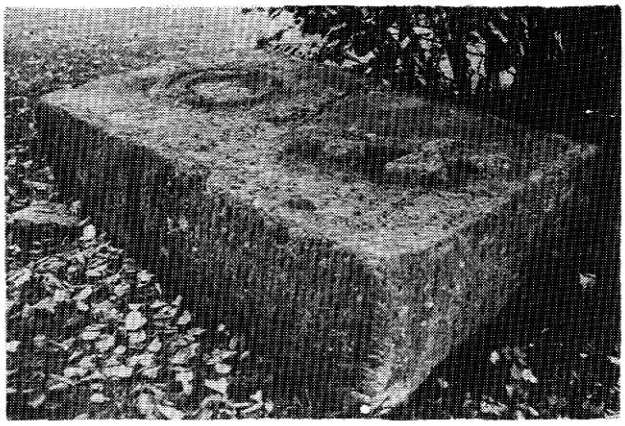
I na sadašnjem ulaznom dijelu u dvorište crkve, vidljivi su ostaci zidnih struktura, pravilno postavljenih u odnosu na ostale navedene objekte. Na samom ulazu utvrđeni su kameni pragovi — 3 ploče dim. 1,00x0,50 m poredani jedan do drugoga naglašavajući ulaz.

Ostale karakteristike nalazišta

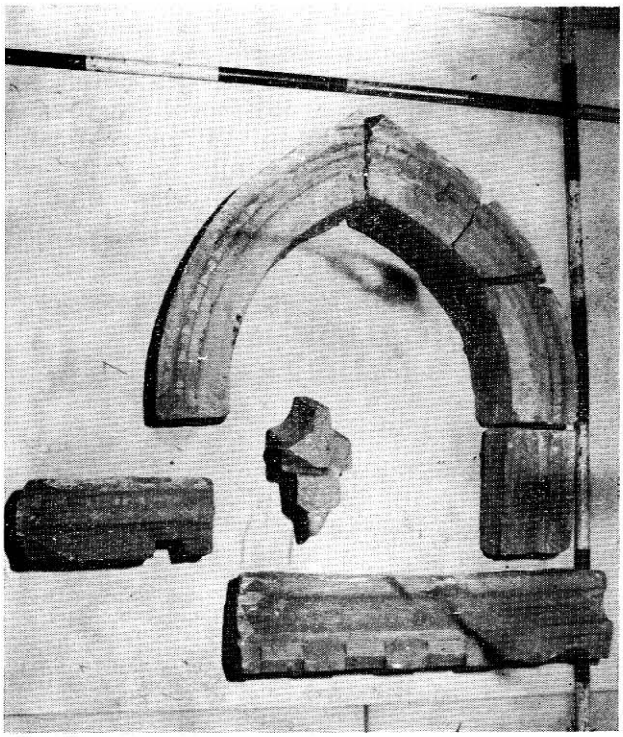
Lokalitet Zidine je u određenom periodu srednjeg vijeka bila nekropola sa velikim brojem stećaka, koje spominje i Kosanović krajem XIX vj. Pored poznatog stećka — sanduk sa »ukrasnim« astralnim znacima: polumjesec upisan u sunčevu kružnicu, zvijezde (rozete) i krsta na gornjoj plohi (dim. (21,8x1,39x0,50 m), na blagoj padini uz južnu stranu crkve je utvrđeno još više primjeraka ovih sepulhralnih spomenika u sekundarnom položaju ili in situ.[32] Od ukupno 9 utvrđenih stećaka, pored navedenog, najspecifičniji su iako bez ukrašavanja — 1 sandučar (stećak br. 4) dim. 2,40x1,67x0,50 pravca sj. ist. — jug. zap. savršeno

31 P. Anđelić, Pogled na franjevačko graditeljstvo XIV i XV vijeka u Bosni, Radovi III, Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura, Zenica 1973. str. 201—206., C. Fisković, Dalmatinski majstori u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini, Radovi III, Zenica 1973, str. 147—199.

32 Š. Bešlagić, Stećci, Sarajevo 1971, str. 99., Najbliže analogije kombinovanih astralih znakova i krsta nalaze se na stećku — sandučaru u Ljubačevu, lok. Mramorje, vidi: M. Mandić, Patarensko groblje pod Osmačom, GZM 1902. g. dok je specifična forma krsta sa stećka u Krupi veoma rijetka a analogan znak se nalazi na nekropoli G. Studenci kod Ljubuškog i Beloj Crkvi u Zapadnoj Srbiji, vidi: M. Wenzel, Ukrasni motivi na stećcima, Sarajevo 1965. T. XXXII br. 26 i 27 i T. XXXIII od 1 do 7.

Krupa na Vrbasu — stećak

pravilno isklesan u tvrdom vapnencu. To je ujedno najveći poznati sandučar na cijelom Zmijanju po kojem su relativno gusto prisutne nekropole stećaka.[33] Stećak br. 5, lociran neposredno uz prethodni, formiran je kao visoki sandučar, sa pravcem ist.-zap., načinjen zidanjem od sitnog vapnenca i jake koncentracije krečnog maltera. Kao takav, ovo je jedini do sada poznati primjerak na širem prostoru Bosanske Krajine. Dimenzije su 1,70x0,95x0,80 m. Jedan kameni blok u formi deblje ploče, dobro obrađen sa bočnih strana, utvrđen je na sj. zap. dijelu Zidina, iako nije utvrđen primarni ili sekundarni položaj. Uz jednu amorfnu ploču in situ, vidljiva su dva stećka — deblje ploče u suhozidu južno od crkve. I prema indikacijama a i prema tvrđenjima starijih mještana, veća koncentracija stećaka je pod zemljom u istočnom dijelu južne strane lokaliteta. Stećci su pod zemlju došli nakon formiranja suhozidne ograde oko crkve, odnosno niveliranjem niže kosine sa centralnim zaravnjenjem. Inače suhozid okružuje cijeli lokalitet, a građen je najvećim dijelom od kamena sa razvalina srednjovjekovnih objekata — samostana i crkve. Stariji mještani tvrde da je ovaj zid izgrađen u periodu od 1889. do 1950. g. Dužina zida je 182 metra, prosječna širina 1,00 do 1,20 m a na pojedinim mjestima je visok i do 1,60 m.

ZAKLJUČAK

Pokusnim arheološkim iskopavanjem se došlo do dragocjenih i egzaktnih argumenata na osnovu kojih se može čvršće odrediti provenijencija i vremenska pripadnost lokaliteta Zidine. Prema uvidu i dr Đure Baslera, »riječ je o sačuvanim temeljima, koji po svom rasporedu, odaju zgradu samostana sa klaustrom i na nju nadovezanu zgradu gostinjca — hospitiuma. Samostan i gostinjac su najbolje sačuvani takav kompleks u Bosni i Hercegovini.«[34] U istom kontekstu se nalazi i u najvećem dijelu sačuvana jednobrodna crkva sa izduženim pravougaonim korom, i kao takva je daleko najveća u Bosni i Hercegovini.[35]

Neosporan je i značaj nekropole stećaka sa specifičnim ukrasima, dimenzijama i načinom izrade u odnosu na uži i širi okvir prostiranja sličnih nekropola.

33 Najveći dio stećaka na okolnom prostoru su sandučari i dijelom debele amforne ploče. Najbliži lokaliteti su Rakovića brdo sa 17 sandučara i Četrnje sa 15 saandučara u Racunama.

34 Đ. Basler, Izvadak iz Izvještaja o pregledu arheološkog nalazišta kod crkve u Krupi na Vrbasu dana 19. XI. 1986. g. Sarajevo, 27. XI. 86. g. Basler u istom konstatira: »... Opisane građevine predstavljaju ostatke franjevačkog samostana u mjestu Grebenu, u kojem je 1372. godine bilo sjedište Grebenske kustodije . . .«.

35 P. Anđelić, Doba srednjovjekovne Bosanske države, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1984. g. str. 474.: »Manjim ili većim dijelom do danas su očuvane crkvene zgrade u Ošanićima kod Stoca, u Sopotnici kod Goražda, Dobrunu kod Višegrada i Podmilačju kod Jajca, a u džamije su pretvorene crkve u Srebrenici, Jajcu i Bihaću.« isti, str. 480: »Veličinom se ističu crkve po gradovima i uz franjevačke samostane. Najveće dimenzije ima započeta a nedovršena velika crkva na Bobovcu (26x14 metara, iznutra), crkva u Jajcu duga je 23 m, a ona u Milima kod Visokog 25 metara«. Prema tome, crkva u Krupi na Vrbasu je za cijelih 8 metara duža od one u Bobovcu.

S obzirom na utvrđene prethistorijske nalaze s jedne strane i toponime turskodobnog perioda s druge — arheološki gledano lokalitet Zidine u Krupi na Vrbasu je korišten u velikom vremenskom rasponu, ali je osnovni pečat dobio u srednjem vijeku od XIV do XVI stoljeća. Imajući u vidu istorijske prilike u Donjim Krajevima odnosno župi Zemljanik i Jajačkoj banovini, uticaj i značaj bosanskog bana Prijezde, Babonića te porodice Hrvatinića u okvirima Bosne i u odnosu na srednjovjekovne prilike okoline — tada rezultati dobiveni početnim pokusnim arheološkim istraživanjima samo potvrđuju neke od postavki o lokalitetu Greben i Grebenskoj kustodiji. Daleko veće rezultate treba očekivati od narednih sistematskih iskopavanja.

SUMMARY

THE RESULTS OF PRELIMINARY ARCHEOLOGICAL EXCAVATIONS ON THE MEDIEVAL SITE OF ZIDINE IN KRUPA ON THE RIVER VRBAS

From the 7th to the 23rd October, 1986, preliminary archeological excavations on the medieval site of Zidine in Krupa on the river Vrbas, in the commune of Banja Luka, were carried out.

The excavations have established the authenticity of the dimensions of the Church of St. Elijah and its medieval origin. The original dimensions have been for the most part preserved, except for the shortening of the apsidal part at the end of the nineteenth century and the lowering of the side walls of the nave by 1.5 m in 1963. It is also most likely that the four-cornered bell tower above the entrance to the church used to be somewhat higher.

In front of the present-day semi-circular apse, massive 1.2 m thick walls were excavated, which, with their elongated right-angled base, represent the former shrine of the church. In the same place were discovered large fragments of stone gothic window ornamentation characteristic of the Šibenik—Trogir school of the fifteenth century.

Along the north-west side of the church the foundations of a monastery with a cloister and a hospitium were excavated, as well as fragments of medieval ceramics and water pipes.

Together with the well-known stećak with astral signs and a cross, several other stećaks were excavated on the south side.

The excavations and historical sources indicate that the church in question and the foundations of the monastery, dating from the mid-fifteenth century, were the seat of the Franciscan custodia of Greben situated below the castle of Greben, abandoned around 1527.

It is the largest medieval sacral building in Bosnia and Herzegovina and the foundations of the monastery are the best preserved of their kind in the Republic.

Ivo Bojanovski

NEKI REZULTATI PROUČAVANJA SREDNJOVJEKOVNIH GRADOVA U BOSNI S POSEBNIM OSVRTOM NA TRANSFORMACIJU BURGA U ARTILJERIJSKU TVRĐAVU

Poznata je činjenica da su stari gradovi *(Burgen, châteaux, castles)* i crkve još i danas ž i v i svjedoci srednjovjekovne kulture. Što se tiče starih gradova, oni najzornije oživljavaju specifičnu društveno-političku atmosferu i organizaciju feudalizma, njegovih shvatanja i načina života. Podignuti na vrletnim stijenama ili zaštićeni vodenim opkopima, stari gradovi *(Burgen)* i zamkovi *(Schlossen)* još i danas su ž i v u ć i dio riterskog doba i najbolja ilustracija tadašnjih političkih i socijalnih prilika, života vladajuće feudalne klase, načina ratovanja, ratne arhitekture, a dobrim dijelom i umjetnosti i stvaralaštva uopće. Bez ruševina starih gradova, slika tog specifičnog razdoblja naše prošlosti bila bi vrlo krnja. Sve su to razlozi koji zahtijevaju ne samo proučavanje nego i održavanje (konzerviranje) tih živih simbola već davno prohujalog vremena. Zato je proučavanje burgova u njihovu razvoju važan izvor za poznavanje srednjovjekovnog razvoja u svakoj sredini, a napose u onoj u kojoj ne postoji bogatiji fond pisanih izvora, kao što je naša.

Na žalost, kod nas se o tome donedavna malo vodilo računa. Istina, u Bosni i Hercegovini je o starim gradovima u posljednjih osamdeset i nešto više godina napisana čitava mala literatura, u čemu se posebno istakao Ć. Truhelka.[1] Njegova zbirka »Naši gradovi«, aktuelna je i danas, posebno zbog bogatog slikovnog materijala koji predstavlja jedinstvenu dokumentaciju.[2] Međutim, Truhelkini se podaci zasnivaju isključivo na vizuelnom promatranju starih ruševina, bez iskopavanja. Dubljeg naučnog prilaženja proučavanju starih gradova nije bilo sve donedavna.[3] Izuzetak u tome donekle čine rasprave Đ. Mazalića.[4] Iako nisu rađene na osnovu arheoloških is-

1 Ć. TRUHELKA, Naši gradovi. Opisi najljepših sredovječnih gradova Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1904. Preštampano iz ilustrovanog lista »Nada«. Iste godine objavljeno i na njemačkom jeziku. ISTI, Die Königsburg Jajce. Geschichte und Sehenswürdigkeiten, Sarajevo 1904. Iste godine izašlo i na hrvatsko-srpskom jeziku (obrađeni su i susjedni gradovi, sateliti Jajca, Jezero, Sokolac na Plivi, Vinac, Komotin, Bočac, Krupa na Vrbasu i Zvečaj).

2 Stari gradovi privlačili su pažnju i prije Truhelke. Kod Kuripešića se sačuvalo nekoliko gravira bosanskih gradova (prva pol. XVI v), Benedict COURIPESCHITZ, Itinerarium, Wegrayss Küin.May.potschafft gen Constantinopel zu dem Türkischen Keiser Soleyman. Anno XXX—MDXXXI. Prijevod D. PEJANOVIĆ, Sarajevo 1930. Postoji i izdanje s manjim razlikama u pisanju imena koje je izdala grofica E. LAMBERG-SCHWARZENBERG, Innsbruck 1910. Putopis donosi gravire od šest bosanskih gradova (Krupa, Kamengrad, Ključ, Sokol na Plivi, Višegrad i Zvečaj), a izradio ih je J. Breu ml. Gravire ne odražavaju sasvim vjerni izgled gradova (rađene su po sjećanju i opisu Kuripešića). Turski putopisac Evlija Čelebija je opisao brojne gradove u Bosni i Hercegovini, dakako kako ih je on vidio, E. ČELEBI, Putopis (Seyahatnama), preveo H. ŠABANOVIĆ, Sarajevo 1967. (prevedeni su dijelovi koji se odnose na naše zemlje). Čelebijini podaci moraju se koristiti s oprezom. Čelebija je putovao kroz Bosnu 1660. i 1664. godine. — Korisne podatke su ostavili i drugi strani putnici po BiH, među njima Katarino Zeno 1550. g. i A. Georgiceo-Jurjević, cf. P. MATKOVIĆ, Putopis Catarina Zena od 1550. godine, Starine JAZU, X, Zagreb 1878, str. 203—246; A. GEORGICEO, Relazione data all'Imperatore dal Sign. Athanasio Georgiceo del viagio fatto in Bosna l'anno 1626, ediđi M. BATINIĆ, Starine JAZU, XVIII, Zagreb 1885, str. 116—150 Djelomično su objavljeni i podaci iz bečkog Kriegsarhiva, kao G. BODENSTEIN, Povijest naselja u Posavini g. 1718-1739, Glasnik Zemaljskog muzeja (GZM) 1907, 155, 359 i 575; 1908, 95 i 1912, 555. Cf. H. KREŠEVLJAKOVIĆ — H. KAPIDŽIĆ, Vojno geografski opis Bosne pred Dubički rat od 1785. godine, Sarajevo 1957. I drugi manji radovi.
Kraće informacije o starim gradovima donosi i fra Ivan Frano JUKIĆ, Putopisi i istorisko-etnografski radovi, Sarajevo 1953, izbor I. Kecmanovića. Informacije su dosta kratke.

3 Brojni autori su opisivali stare gradove s historijske strane, tako H. KREŠEVLJAKOVIĆ, Stari bosanski gradovi, Naše starine, I, Sarajevo 1953. str. 7—45 (kraći podaci za 84 grada najvećim dijelom iz turskih izvora); H. KREŠEVLJAKOVIĆ — H. KAPIDŽIĆ, Stari hercegovački gradovi, ibidem, II (1954), str. 9—21, obrađeno je 16 gradova i utvrda. R. LOPAŠIĆ, Bihać i Bihaćka krajina, Zagreb 1890. (drugo izdanje 1943.) je obradio 23 stara hrvatska grada koje su zauzeli Turci u zapadnoj Bosni. Izvori za stare gradove nalaze se u radovima F. Račkog, F. Miklošiča, Lj. Thallóczy-ja, J. Jirečeka, Vj. Klaića, F. Šišića, A. Ivića, E. Fermendžina, G. Elezovića, M. Dinića, M. Vega i dr.

4 Borač, bosanski dvor srednjeg vijeka, GZM 1941, str. 41—94; Gradac kod Hadžića, GZM 1942, str. 193—206 i Naše starine, XIII (1972), str. 79—84; Travnik i Toričan, GZM 1948, str. 145—166; Biograd-Prusac, GZM 1951, str. 147—189; Stari grad Jajce, GZM 1952, str. 59—100; Tešanj, GZM 1953, str. 289—302; Visoki, bosanski grad srednjeg vijeka, GZM 1954, str. 227—253; Zvornik, stari grad na Drini, GZM 1955 (Istorija i etnografija), str. 73—116 i 1956, str. 243—278; Vinac i Doboj, GZM 1958, str. 233—240 itd. Nakon Truhelke, Mazalić je prvi posvetio više pažnje arhitekturi i kastelološkom razvoju gradova, ali u to vrijeme još nije bilo uslova i za njihova iskopavanja.

traživanja starih gradova, ipak sadrže dosta podataka i kastelološkog karaktera.[5]

U novije doba došlo je do značajne prekretnice, pa je u posljednjih dvadesetak godina istraženo oko petnaest starih gradova. Istraživanja je inaugurirao P. Anđelić koji je u cijelosti istražio kraljevski grad Bobovac i dvor u Kraljevoj Sutjesci (Centralna Bosna).[6]

Na tome je polju dosta učinio i Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine koji je u okviru svoje redovne djelatnosti na zaštiti starih gradova od daljnjeg propadanja istražio desetak gradova, sa ciljem da se dobiju svi elementi gradske arhitekture, uključujući i promjene koje su nastale tokom vremena, kako bi se izvela što autentičnija i historijski uvjerljivija konzervacija. Sva ova istraživanja imala su naučni karakter i vođena su po pravilima metodologije arheoloških iskopavanja, vodeći striktno računa o stratigrafiji slojeva i nalaza: keramika, arhitektonski ulomci, razno oružje (među njima topovske kamene i željezne kugle, razne vrste strijela, među njima veliki broj veretona *(Armbrustpfeil);* razno oruđe, raznoliki okov, kacige, mamuze itd. Konzervirano je oko dvadeset gradova tako da i dalje traju *in situ* kao spomenici svoga vremena.[7]

Iskopavanja starih gradova vrlo su naporna i složena zbog visokog položaja i velikih količina obrušenog kamena. Uz to je potrebno otkriti, obnažiti, vjekovima zatrpane objekte kula i zidina, njihove forme i dimenzije. Pri tome bujna vegetacija i panjevi, često iskrčeni zidovi i jako poremećeni slojevi, napose od kasnijih nasipanja (tzv. *terapien*), stavljaju arheologa pred posebne poteškoće, a sve to uz stalnu opasnost od rušenja zidova, od prašine i drugih opasnosti.

Pa ipak, iskopavanja su pokazala da su svi ti napori bili korisni i potrebni, jer su dali dobre naučne rezultate posebno za hronologiju razvoja pojedinih gradova, a također i bogat asortiman raznolikih nalaza koji sa svoje strane i na svoj način dopunjuju i objašnjavaju sliku života u srednjovjekovnom gradu, a ujedno su vrijedni muzejski eksponati.

Ovdje ne želim općenito govoriti o razvoju srednjovjekovnog grada u sklopu društvenih i političkih kretanja u toku posljednjeg milenija.[8] Želja mi je iznijeti samo neke podatke o kastelološkom razvoju gradova koji su dobijeni na osnovu arheoloških iskopavanja.[9]

Stari grad M a g l a j je nadzirao prolaz dolinom rijeke Bosne. To je visinski grad, podignut na efuzivnoj magmatskoj stijeni na desnoj obali Bosne. Prvi put se spominje 1408. godine. U to je vrijeme Maglaj već bio razvijeni burg, s branič-kulom *(Bergfried)* i s manjim dvorištem koje je bilo zaštićeno sa dvije polukružne kule na bedemima.[10] Iskopavanja u gradskom dvorištu (A, B.) su pokazala:

1. Da je dvorište u doba burgova *(Burgenzeit)* bilo niže i uže, te da je tek negdje na pre-

Sl. 1 Stari grad Maglaj na Bosni (Foto R. Rosić)

5 Castellologie = Lehre von des Burgenkunde (= la doctrine de l'etude des fortification médiovales = Die Burgenforschung), v. Herbert de CABOGA — STUBER, Bulletin Internationales Burgenforschungsinstitut (IBI) = Centre international d'étude pour les chateaux (CIC), № 1, Zürich 1951, str. 4—5. Usp. ISTI, Kleine Burgenkunde, Bonn 1961 = Die mittelalterliche Burg im Süden und Westen des deutschen Sprachsgebiet, Burg Rapperswil/Schweiz 1951, Gallus-Verlag H. Berti et Co.

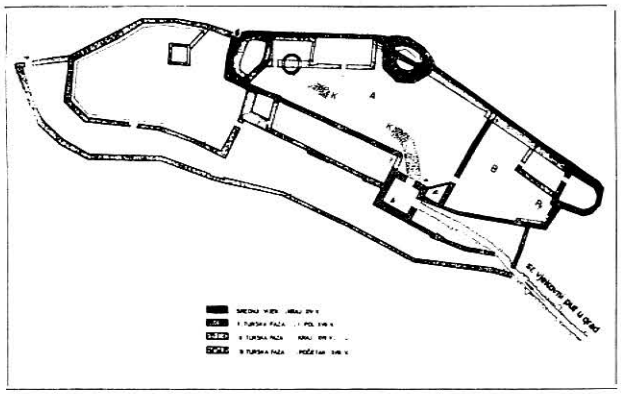
6 P. ANĐELIĆ, Bobovac i Kraljeva Sutjeska, Sarajevo 1973. Usp. moju studiju o Bobovcu »Stari grad Bobovac i njegova konzervacija«, Naše starine, VIII (1962), str. 71—96.

7 U posljednjih dvadeset godina su konzervirani gradovi: Srebrenik na Tinji, Jajce, Banja Luka, Bobovac, Maglaj, Počitelj, Ostrožac, Mostar, Doboj, Travnik, Sokol na Plivi, Dobor, Gradačac, Ključ na Sani, Krupa na Uni, Velika Kladuša, Cazin, Sokolac kod Bihaća, Vranduk, Bočac, Tešanj i drugi. Radove su izvodili stručnjaci Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH dr. I. Bojanovski, ing. arh. N. Rosić, ing, arh. A. Ninković i ing. arh. F. Mulabegović. U pripremi je i konzervacija Bužima, Vrnograča, Ličtice, Zvornika, Blagaja na Sani i drugih gradova. U Zavodu su izrađeni projekti restauratorskih i adaptacionih radova i za Travnik, Ključ i Dobor.

8 Prema mojoj (nepotpunoj) evidenciji, u Bosni i Hercegovini je u rasponu od 10 st, tj. od Konstantina Porfiregeneta (koji prvi spominje neke gradove u današnjoj BiH) pa na ovamo bilo oko 350 gradova, odnosno raznih utvrđenja. Njihov je život uglavnom zamro u 19. st, ali najveći broj nije preživio epohu feudalizma. Od navedenog broja i danas ih je oko 35 dobro sačuvanih, daljnjih 110 slabije, dok ih je oko 110 poznato manje više po arheološkim ostacima. Oko 90 gradova poznatih iz izvora nije na terenu određeno. Topografska karta starih gradova u Bosni i Hercegovini nije izrađena zbog poteškoća u evidenciji, uslijed planinskog karaktera zemlje i teže pristupačnosti na istaknute kote.

9 Osim gradova koji su ukratko prikazani u ovom radu, još su ispitani Vranduk, B. RAUNIG, Osnovni izvještaj o iskopavanju srednjovjekovne utvrde Vranduk 1968. godine, Simpozij »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura«, Zenica 1973, str. 453—470. Usp. još T. ANĐELIĆ, Srednjovjekovni grad kod vrela Ličtice u Hercegovini, Tribunia, 4, Trebinje 1978, str. 61—96. Djelomično je ispitan i grad Doboj, Z. KAJMAKOVIĆ, Stari grad Doboj, Naš. st. IX, 43—61, Stari grad Srebrenik, Đ. BASLER, Naš. st. IV, 119—130 i Jajce, Đ. BASLER, Naš. st. VI, 121—134 i XI, 51—58.

10 I. BOJANOVSKI, Stari grad Maglaj, Istraživačko-konzervatorski radovi 1962. i 1963. godine, Naš. st. X (1965), str. 61—96.

Sl. 2 Geodetski plan starog grada Maglaja

lazu 15/16. vijek bilo nasuto i prošireno. To je učinjeno u vezi s pojavom vatrenog oružja i s potrebom proširenja platforme za topove.

2. U 14. i 15. st. na gradu je dominirala visoka, moćna branič-kula s tamnicom i spremištem u prizemlju. U doba ojačalog vatrenog oružja branič-kula je bila porušena, a dobijenim materijalom prošireno i nasuto dvorište. Negdje u to isto vrijeme bio je snižen i ojačan i perimetralni bedem. To je bio početak procesa transformacije burga u artiljerijsku tvrđavu.

3. Srednjovjekovni keramički materijal i drugi pokretni nalazi (pet kaciga i jedna bombarda i dr.) javljaju se ispod nasipa *(terapien)* na dubini od cca 1 m. Debljina ovog kulturnog sloja također iznosi oko 1 m. U njemu se javlja i jedan međusloj s tragovima ranijeg šuta koji ukazuje na pregradnje u jednoj još r a n i j o j fazi grada — iz kraja 13. ili poč. 14. st, koja bi odgovarala romaničkoj fazi. U dvorištu su otkopani i ostaci palasa (P), koji je također porušen u toku procesa transformacije.

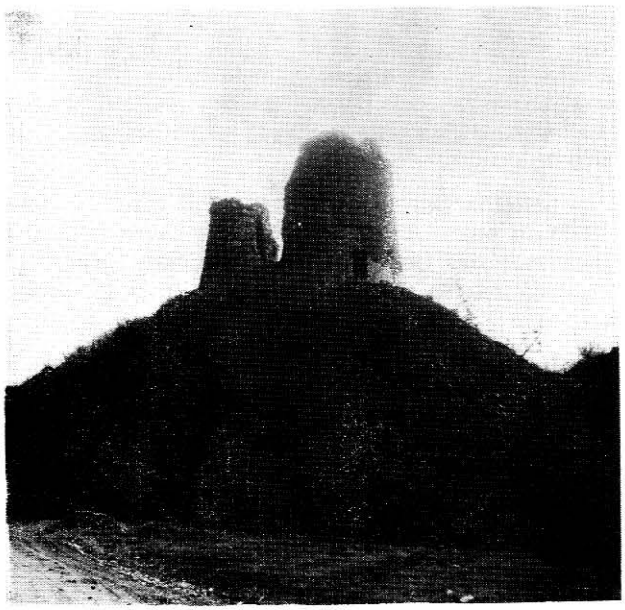
4. Iskopavanjem je utvrđeno da je i na Maglaju »kapi-kula« (Burgstor) sagrađena tek u prijelaznoj fazi od burga ka tvrđavi. Na srednjovjekovnom burgu ulaz je u pravilu bio visoko u bedemu pod zaštitom donžona (branič-kule).

Tako je snižavanjem (tj. uklanjanjem) visokih objekata i pojačavanjem zidova grad ojačao otpornost svojih objekata prema sve jačoj artiljerijskoj vatri. Dosta kasno, krajem 17. v., izgrađena su i tri jaka kazamata sa svodovima, čime je bio završen i proces transformacije burga u tvrđavu. To se dogodilo krajem 17. vijeka, što potvrđuje i veliki broj mangura, turskog bakrenog novca, koji je kovan u Sarajevu 1690. godine, upravo u prostoru oko kazamata. Vanjski obor i predvorje nastali su tek poč. 18. st, kako se to lijepo vidi i po graviri iz vremena Eugena Savojskoga (1697. g.).

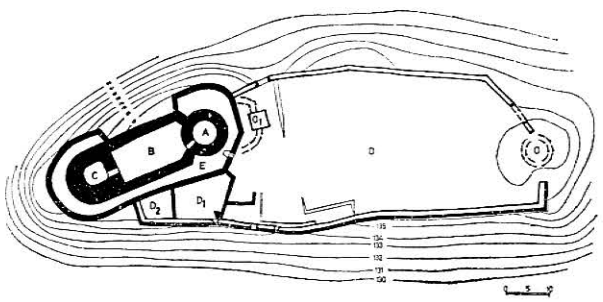
Ovaj kastelološki razvoj grada prate i vremenski određuju bogati arheološki nalazi. Nađeno je dosta raznog oružja: kacige tipa Kesselha-

Sl. 3 Srednjovjekovna kaciga s Maglaja (14. st.) (Foto R. Rosić)

Sl. 4 Stari grad Dobor u Usori — jezgro grada prije konzervacije (Foto R. Rosić)

Sl. 5 Geodetski plan Dobora

ube, bombarda, strijele i veretoni — te raznog alata, a posebno veliki asortiman keramike kod koje prevladava roba tamnosive boje, lošije fakture, obično bez ukrasa, najčešće od lonaca, po svoj prilici vojničkih »porcija« (Schale). Na žalost, ova vrsta keramike, koja se masovno nalazi i na drugim gradovima, a koja se uslovno naziva *slavenska keramika,* za Bosnu nije tipološki određena zbog njene atipičnosti; starije forme i način izrade uporno su se održale sve do novijeg doba, što otežava datiranje. Na Maglaju je ova roba nađena u slojevima koji se po drugim nalazima (kacige, bombarda i dr.) datiraju u 14. i 15. stoljeće. U to bi se doba mogli smjestiti i već razvijeni lončarski znakovi na dnu posuda.

Sličan proces transformacije burgova u tvrđave može se pratiti i na drugim gradovima koji su nadživjeli feudalno doba *(Burgenzeit),* jedan više a drugi manje, već prema položaju i izloženosti sve jačoj topovskoj vatri.

Stari grad D o b o r u Usori bio je izgrađen na dominantnoj kosi na lijevoj obali Bosne, kod Modriče, nizvodno od Maglaja. Prvi put se spominje 1394. godine, kada ga je privremeno zauzeo ugarsko-hrvatski kralj Sigismund. Godine 1457. na njemu boravi bosanski kralj Toma i prima papinog poslanika kardinala Ivana Carvajala. To pretpostavlja postojanje i manjeg dvora na ovome gradu.[11]

Sistematska arheološka istraživanja (1969—1973) su pokazala da je i Dobor prošao kroz više faza razvoja. Od manjeg romaničkog grada 13. stoljeća razvio se u jaki gotički burg 15. stoljeća.

U toku sistematskih iskopavanja otkopana je romanička jezgra grada (01) koja se sastojala od manje četvrtaste kule i dvorišta, tzv. *Herrenburg* po Schuchardtovoj terminologiji. Krajem 14. st. romanički grad je bio sasvim porušen, a na njegovu mjestu izgrađen novi sa dvije jake kule oblog presjeka (A,C) i sa dvorištem između njih (B). Iako se i ovaj grad prilagođavao potrebama vremena, obilježja burga iz 15. vijeka je sačuvao i do danas. Negdje u 16. v. sniženi su gradski bedemi, vanjski obor (D) djelomično, a dvorište u cijelosti nasuti *(terapien). Cvinger* (unutarnji obor) (E) sasvim je bio porušen, ali se gradska jezgra s kulama (B,C), iako oronula, sačuvala do danas.

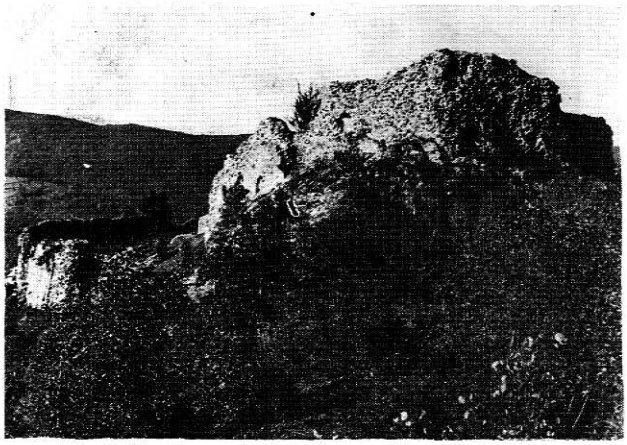
Pokretnih arheoloških nalaza koji se mogu sigurno datirati, bilo je samo u najdonjem sloju iz kr. 14. i poč 15. st. Najčešće je zastupljena tamnosiva keramika, od lonaca, s velikim izborom raznovrsnih profila od oboda. Nađeno je i nešto finije svjetlosive (bjeložute) keramike, visoko profiliranih rubova od vrčeva, oslikanih ornamentom u crvenkastom tonu *(rotbemalte Keramik),* vjerojatno import iz Ugarske, koja se može datirati najkasnije u kraj 14. ili poč. 15. st, dakle u vrijeme kada su se oko Dobora vodile najžešće borbe (1394, 1408. g.). Nadalje, otkopano je dosta fragmenata majolike plavog stila (pol. 15. v.), pećnjaka, raznovrsnih strijela, veretona, alata, topovskih kugli itd. Svi ovi nalazi idu u kr. 14 i u 15. stoljeće. Numizmatički nalazi se sastoje uglavnom od ugarskog novca (24 komada) — među njima su i novci Nikole Iločkog, titularnog kralja bosanskog (1471—1477) — a pripadaju vremenu između 1464 i 1535. g, kada je Dobor pripadao slavonskim knezovima Berislavićima, nakon čega je došao u turske ruke.

I S o k o l na Plivi (Zapadna Bosna) pripada tipu visinskog grada. Prvi se put spominje 1363. godine kao posjed porodice Hrvatinića. Prije pojave topova grad je bio gotovo neosvojiv, jer ga s tri strane opasuje duboki kanjon rijeke Sokošnice. U vrijeme ojačale artiljerije obrambeni položaj grada se izmijenio, pa mu je kao bočna zaštita na desnoj obali Sokošnice izgrađena isturena kula *(vorgeschobene Thur).* Bedemi grada su s vremenom dobili tri ojačanja, kako bi mogli odoljevati sve jačoj probojnoj moći topova. Uporedo s tim promjenama, na gradu je nestalo vertikala. Branič-kula je bila porušena, a bedemi — sniženi i ojačani. Istodobno je dvorište nasuto i prošireno u baterijski položaj.[12]

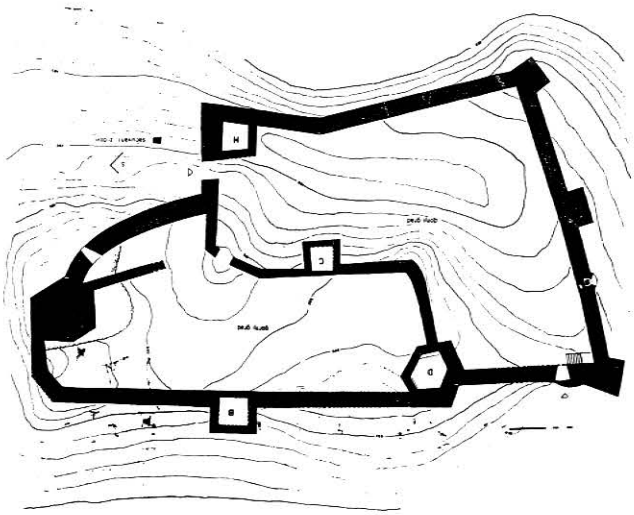
Otkopani su svi objekti gradske arhitekture i utvrđeno da je romanički gradić (13. st.) imao samo branič-kulu i malo dvorište koje je bilo uže i niže. Nosilac pokretnih nalaza je uglavnom kompaktni srednjovjekovni horizont koji leži pod debelim nasipom (oko 1 m visine), a debljina mu iznosi između jedan do dva metra, već prema nagibu terena. Rustična tamnosiva keramika iz ovog sloja na osnovu stratigrafskih odnosa i arhitektonskih formi utvrđenja može se datirati samo okvirno od 13. do 15. st, a tipološki odgovara mlađoj gradišnoj keramici ove vrste. Brojno su zastupljeni i ulomci majolike kobaltne boje (15. st.) i veliki broj pećnjaka. Nađeno je i nešto ravnog prozorskog stakla u fragmentima. Od metalnih nalaza posebno je bogat asortiman raznih strelica i veretona od nategače (samostrela), zatim mamuze gotičkog tipa (14. st.) s točkićem. Na Donjem gradu — otkopana je arhitektura neke zgrade (od crkve ili palasa), koja je porušena u tursko doba (Turci su grad zauzeli oko 1527. g.). S ove zgrade potječe i doprozornik romaničke bifore (?) ukrašen pletenim ornamentom (13. st.), nađen u najdubljem stratumu srednovjekovnog horizonta.

11 I. BOJANOVSKI, Dobor u Usori (Sjeverna Bosna). Rezultati arheoloških istraživanja 1969-1973. g, Naše starine, XIV—XV, 197., str. 5—28.

12 I. BOJANOVSKI, Sokol na Plivi, Naše starine, XIII (1972), str. 41—69. Grad je istražen i konzerviran 1966-1968. g.

Sl. 6 Stari grad Sokol na Plivi kod Šipova (Foto R. Rosić)

Sl. 7 Geodetski plan Sokola na Plivi

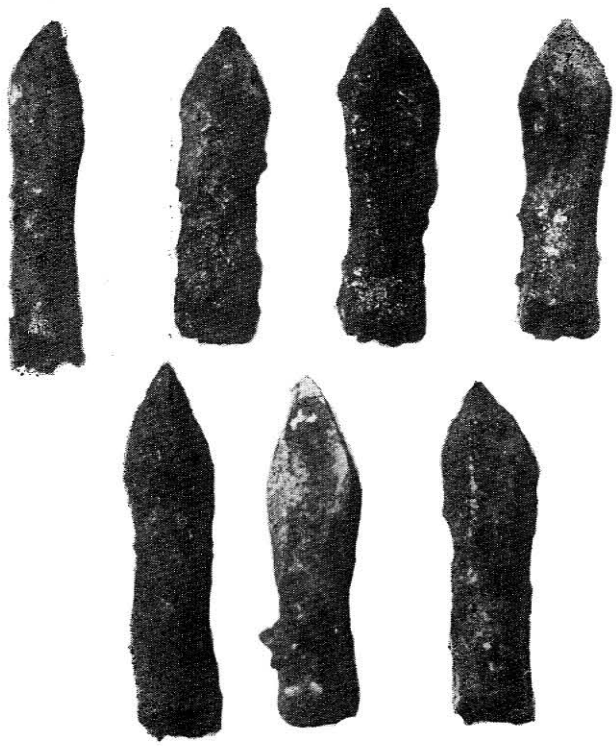
Sokol je prema tome imao sličan kastelološki razvoj kao i drugi brojni gradovi u doba vatrenog oružja. Od malog romaničkog grada, prerastao je u razvijeni gotički burg koji je zahvatao Gornji i Donji grad, da se negdje u 16. st. pretvori u tursku artiljerijsku tvrđavu.

Sličnu je sudbinu doživio i stari grad K l j u č na Sani (Zapadna Bosna) koji se sastojao iz tri sasvim izdvojena dijela: Grad u užem smislu, položen na stijenama (grebenu) iznad kanjona Sane; od isturene kule Ljubice, visoko nad Gradom, i od kompleksa Tabori na sedlu između Grada i Ljubice. Grad se prvi put spominje 1322. godine kao centar župe i posjed knezova Hrvatinića. Svojim položajem na vrletnim stijenama, koje su mu djelomično služile umjesto bedema, ovaj je grad jedinstveni primjer ratne arhitekture.[13]

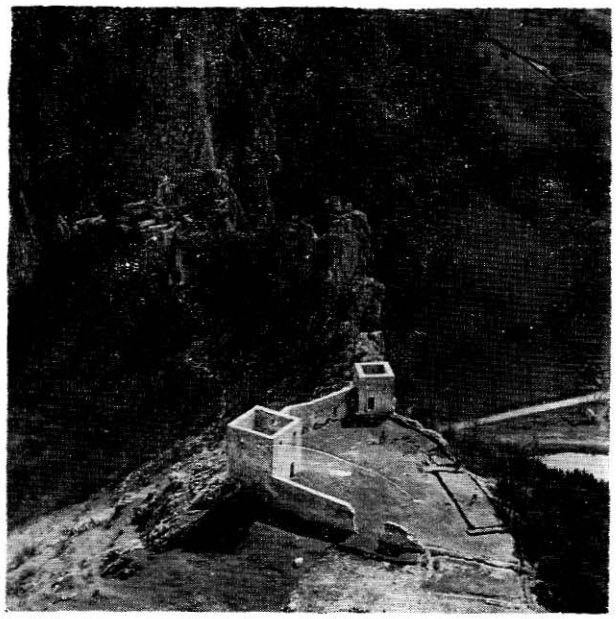
13 I. BOJANOVSKI, Ključ na Sani, Ključ — srednjovjekovni grad, Arheološki pregled (dalje AP), 15, Beograd 1973, 100—105. Usp. Ć. Truhelka, Naši gradovi, 59—63.

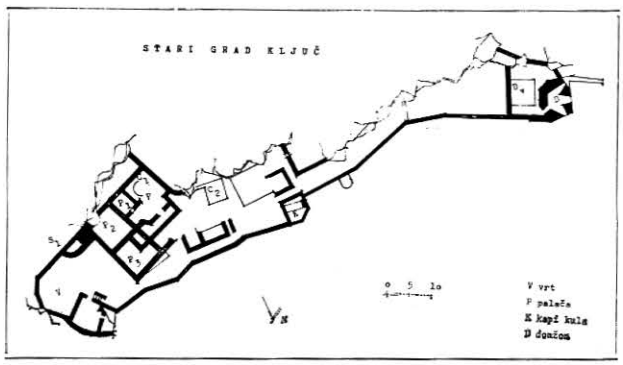
Sl. 8 Romanički doprozornik s pleternim ornamentom sa Sokola (Foto R. Rosić)

Sl. 9 Veretoni sa Sokola na Plivi (Foto R. Rosić)

Sl. 10 Stari grad Ključ na Sani (naprijed Tabori, lijevo Grad) (Foto R. Rosić)

Sl. 11 Geodetski plan Ključa — lok. Grad (obradio ing. arh. A. Ninković)

Sl. 12 Gravira Ključa prema B. Kuripešiću (1530)

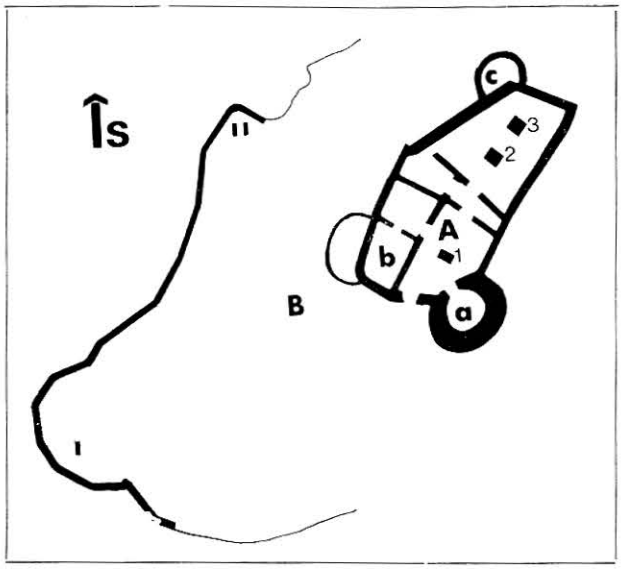
Arheološka iskopavanja su dala vrlo dobre rezultate. Otkriveni su novi objekti, među njima topovsko gnijezdo (15. v.) koje se sastojalo od topovskog položaja i od posebne prostorije za momčad, zatim dvije cisterne, od kojih je jedna vjerojatno rimska *(burgus)*. Ulazna kula (A) potječe iz turskog doba (grad je osvojen krajem 15. st.). U ranijoj, predturskoj fazi ulaz je bio u bedemu, kako je to prikazano i na Kuripešićevoj graviri iz 1530. godine. Oko branič-kule bilo je manje dvorište (B) koje je nasuto u 16. vijeku, kao i na drugim gradovima, a sama kula snižena. U temeljima donžona — otkopana je manja prostorija duboka 1,40 m, vjerojatno spremište za projektile.

U prostorijama palasa (E) i na drugim mjestima na Gradu nađeno je dosta pokretnih nalaza, najviše fragmentirane slavenske keramike (ulomci lonaca, zdjela i pećnjaka s lončarskim žigom na dnu), te metalnih predmeta, najviše strelica. Svi ovi nalazi pripadaju srednjovjekovnom, predturskom sloju, a hronološki se podudaraju s nastankom pojedinih dijelova burga. Od pokretnih nalaza treba spomenuti i fragmente rimskih tegula i imbreksa, najviše u prostoriji do ulazne kule (C).

I Ključ je, dakle, prošao kroz iste faze kao naprijed opisani gradovi. Prošao je put od romaničkog grada 13. st. do burga 15. st, da se u 16. i 17. st. transformira u tvrđavu niskih objekata i jakih (pojačanih) bedema.

O rimskom objektu na Gradu *(burgus?)* nije se moglo utvrditi ništa određenog osim da je postojao i da mu je vjerojatno pripadala jedna od cisterni. Manja rimska utvrda, stražarnica *(specula?)* nalazila se i u blizini isturene kule Ljubice, što potvrđuju ostaci temelja i rasuta rimska opeka.

Istu je sudbinu doživio i stari hrvatski grad K r u p a na Uni (Zapadna Bosna) koji su Turci situaciji. To se postizavalo snižavanjem vertikala

Sl. 13 Geodetski plan Gornjeg grada — Krupa na Uni (obradio ing. arh. A. Ninković)

zauzeli 1565. godine.[14] I Krupa je u eri vatrenog oružja (16—18. st.) sasvim izmijenila gabarit gradske arhitekture. Kuripešić je još 1530. vidio gotički burg (A) s jakom branič-kulom (b). U toku transformacije, kula je bila do temelja porušena, a dvorište nasuto nasipom do dubine 2,5 do 3,0 m. Perimetralni bedem i kula na bedemu (a) ojačani su još jednim slojem zida, dok su u oboru (B) izgrađena dva jaka bastiona (I i II).

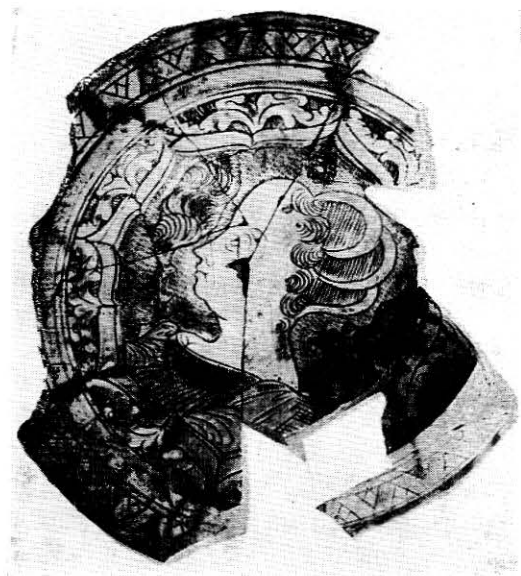
U toku istraživanja iz Gornjeg grada je izbačen nasip. Utvrđeno je da se ispod recentnijeg sloja kojeg se debljina kreće oko 1 m nalazi kulturni sloj debljine 1,5 do 2,0 m, bogat raznim pokretnim nalazima srednjovjekovnog postanja. Posebno se ističe bogati asortiman domaće sive i crne keramike, grublje fakture, ponekad ukrašene valovnicom ili ravnom linijom, kakva se u većim količinama javlja i na drugim srednjovjekovnim gradovima. Iznenađuje veliki broj pećnjaka, dok je turska keramika zastupljena u manjem broju nalaza. Dosta su brojni i fragmenti majolike, a nađen je i jedan renesansni keramički tanjur, na kojem je prikazan ženski lik s bujnom frizurom, import iz Italije (15/16. v.), kao i majolika. Vrlo je bogat i nalaz raznovrsnih (kamenih i željeznih) topovskih kugli manjeg kalibra, a tako isto i metalnih nalaza: veretona od samostrela, raznog alata i okova itd. Međutim ovi se nalazi ne mogu pouzdano koristiti za datiranja, jer se radi o nasipu, odnosno poremećenim slo-

Sl. 14 Gravira Krupe prema B. Kuripešiću (1530)

jevima. Prema tome, za njihovo okvirno datiranje ostaje nam u prvom redu kastelološka analiza gradskih objekata.

Otkopani su i konstruktivni elementi, relevantni za analizu arhitekture i datiranje: 1) troja vrata s klesanim dovratnicima i s oštrim gotič-

Sl. 15 Renesansni tanjur s Krupe na Uni (Foto R. Rosić)

14 I. BOJANOVSKI, Krupa na Uni, Krupa — srednjovjekovno i tursko utvrđenje, AP, 16, str. 129—132. Usp. Ć. TRUHELKA, Naši gradovi, 17—22 i R. LOPAŠIĆ, Bihać i Bihaćka krajina, Zagreb 1943, str. 160—132 (historijat grada).

Sl. 16 Stari grad Travnik

kim lukom i 2) tri masivna kvadratna stupa od sedre (1, 2, 3) koji su držali krovnu konstrukciju, koja je u dva ili u tri dijela pokrivala cijeli Gornji grad.

Sličan kastelološki razvoj imali su i drugi gradovi, među njima Travnik i Bočac na Vrbasu. Oba se grada spominju relativno kasno, Travnik 1463. (pouzdanije 1503. g.), a Bočac 1494. godine. Međutim, sudeći po njihovoj arhitekturi i kastelološkom razvoju, oba su grada nastala ranije. To se za Travnik može tvrditi sa sigurnošću, jer se sačuvala branič-kula koja je kasnije bila pretvorena u topovski toranj, u stvari bastion. Sličan se topovski toranj sačuvao i na Bočcu.

Analizom pojedinih objekata gradske fortifikacije i strukture zidova moglo se utvrditi da je nadpolovični dio postojeće arhitekture na Travniku (Centralna Bosna) nastao u tursko doba, ali na objektima koji su naslijeđeni iz srednjeg vijeka.[15] Međutim, bilo je i većih preinaka: izgradnja kazamata i džamije. U dvorištu (B) je srušen srednjovjekovni palas, a na jednom dijelu palasa sagrađena velika cisterna. Branič-kula (A) je prerađena u bastion, a poligonalna kula (D) u potpunosti obnovljena. Srednjovjekovno dvorište (B) je zatrpano nasipom dubokim do 3 m, bedemi dva puta pojačani, a vjerojatno i sniženi. Na južnoj strani dvorišta je ugrađen kazamat (C), a na sjevernoj cisterna. Svoje srednjovjekovno obilježje grad je sačuvao uglavnom u tlocrtnom gabaritu, jer položaj nije dozvoljavao većih promjena, dok ostalo pripada turskoj nadgradnji (16—18. v.).

Kulturni srednjovjekovni sloj se sačuvao jedino ispod nasipa u dvorištu, dakle na dubini od oko 3 m, a obiluje, kao i na drugim gradovima, tamnosivom slavenskom keramikom koja pripada predturskom vremenu (prije osvajanja 1463. godine). U tome, najdonjem sloju, na niveleti srednjovjekovnog dvorišta, otkopan je i zid palasa (između B i C), sa dvije srednjovjekovne konzole.

I stari grad Bočac na Vrbasu prošao je kroz nekoliko faza razvoja.[16] Prvi put se spominje 1494. godine. Kako su to pokazala i iskopavanja na gradu, radi se o već razvijenijem gradu koji (vjerojatno) i nije nastao mnogo prije pojave turske opasnosti krajem 15. vijeka. U toku iskopavanja (1977.) otkopane su tri zatrpane kule (B, C, D) koje pripadaju ranijoj fazi grada. Izgleda da su ove kule bile porušene u tursko doba (grad je zauzet poslije 1516. g.). U istočnoj su kuli (C) nađeni jaki tragovi gara koji indiciraju da je kula stradala prilikom osvajanja, što se slaže i s mjesnom tradicijom. Sve značajnije promjene u kastelološkom razvoju potječu već iz turskog doba.

Najbolje se sačuvala branič-kula (A), čija ukupna debljina zida iznosi do 3,50 m. U stvari, to je već bio *topovski toranj*, koji se možda razvio iz donžona (branič-kula), pravi bastion na samom bedemu, vjerojatno za tri topa.

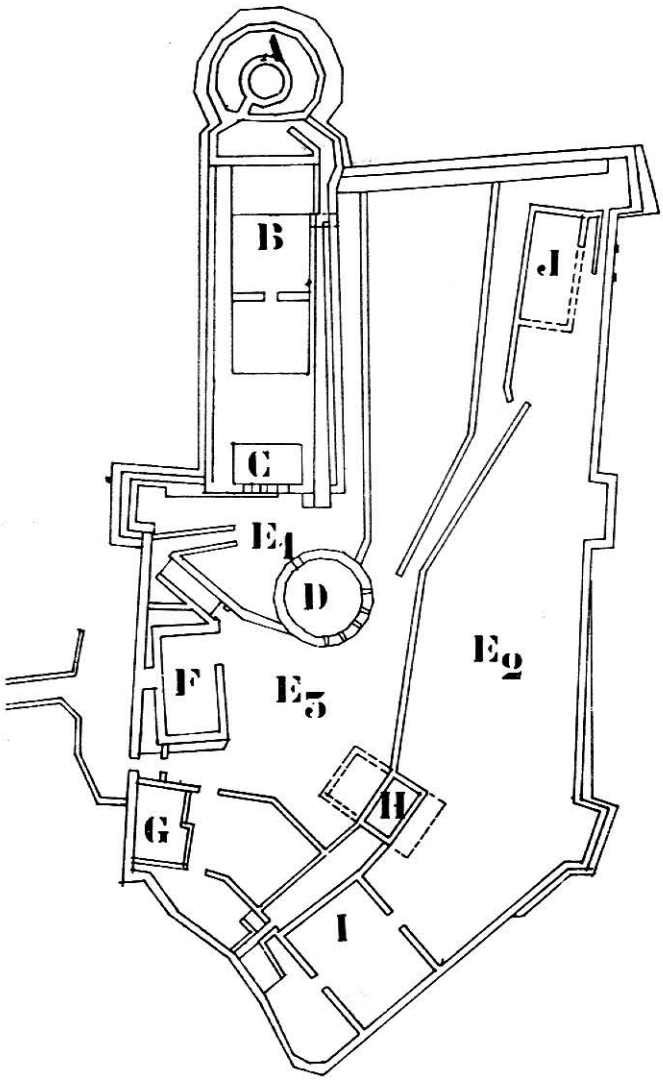
Arheološki nalazi uglavnom potječu iz dubljih slojeva oko ulazne kule (B) i kule na bedemu (C), a sastoje se od tamnosive keramike i željeznog okova.[17]

Sličan razvoj doživjeli su i drugi stari gradovi u Bosni i Hercegovini, kao Blagaj na Sani, Pavlovac na Prači, Srebrenik na Tinji, Jajce, Glamoč i dr. Međutim, već se iz ovih nekoliko primjera vidi da srednjovjekovni grad nije statički pojam nego da ga treba posmatrati dijalektički, u procesu. I grad se mijenjao u toku velikih promjena koje je potakao razvitak nauke i tehnike u eri humanizma i renesanse, i kasnije. Izložen jakoj artiljerijskoj vatri, još od početka 15. st. srednjovjekovni grad-burg se morao prilagođavati

15 I. BOJANOVSKI, F. MULABEGOVIĆ, A. NINKOVIĆ, Stari grad Travnik. Arheološka i kastelološka osnova. Idejni projekt restauracije i revitalizacije, I, Sarajevo 1977. Usp. Đ. MAZALIĆ, Travnik i Toričan, GZM 1948, str. 145—160.

16 I. BOJANOVSKI, Bočac, Dabrac, Mrkonjić-Grad — srednjovjekovno i tursko utvrđenje, AP, 19, str. 111—114. Usp. Ć. TRUHELKA, Die Königsburg Jajce, str. 71—72. Lj. THALLOCZY, — M. ŠUFFLAY, Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca 1450—1527, Zagreb 1916, str. 229, s arhivskim dokumentima.

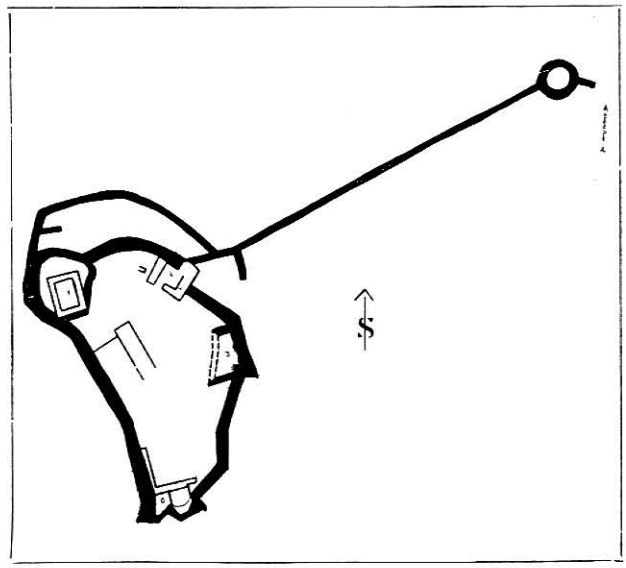
17 Bočac je na padini iznad Vrbasa imao prostrani obor — Vorburg, a uz sam Vrbas se nalazila gradska varoš (lok. Vareščić u Maljigovu, selo Bočac). Varoš je ležala uz desnu obalu Vrbasa, dok je na lijevoj obali na Crkvini bila srednjovjekovna crkva, sada zatrpana. Svakako je oba dijela naselja već tada povezivao most na Vrbasu, usp. moj rad nav. u bilj. 16, str. 113.

Sl. 17 Geodetski plan Travnika (obradio ing. arh. F. Mulabegović)

stari gradovi[18] Datiranja koja bi se zasnivala samo na pokretnim nalazima — novcu, keramici, oružju itd, a koja ne bi uzimala u obzir i arhitektonske forme grada u njegovu razvitku, ne bi bila dovoljna ni pouzdana. Ne bi bila ni rezultanta svih faktora relevantnih za datiranje. Na to ukazuje i niz primjera na koje smo ukazali.

Postojanje anonimnih *munitiones et castra* sredinom 13. v. u Bosni (Codex diplomaticus, IV, 322, br. 285 od 26. VIII 1247 i V, 313, br. 799 od 19. VII 1264) bilo je i dosad poznato iz izvorne građe, ali arheološkim putem nije bilo identificirano bilo kakvo utvrđenje ili naselje koje bi pripadalo tome vremenu (P. Anđelić, GZM 1970,

Sl. 18 Tlocrtna dispozicija Bočca

i nasipanjem srednjovjekovnog dvorišta, širenjem izvan dvorišta, ojačavanjem zidova i ukopavanjem u podzemne prostorije debelih zidova — kazamate. Bio je to veliki napor ne samo u radnoj snazi i materijalu nego i u organizacionom smislu i novcu, a sve u cilju da se grad održi unatoč sve jače topovske vatre. Tako se burg kroz 16. i 17. st. pomalo pretvorio u tvrđavu u kojoj vlastelin više ne živi nego samo vojnici i njihov kastelan, a u tursko doba dizdar. Prema tome, svaka arhitektonska forma na gradu ima svoje vremensko i funkcionalno opravdanje. Stoga se bez poznavanja kastelološkog razvoja grada i njegovih pojedinih dijelova teško s uspjehom mogu istraživati

18 Dobar priručnik za uvođenje u kastelologiju je H. de CABOGA — STÜBER, dj. nav. u bilj. 5. Istoj svrsi može poslužiti i O. PIPER, Abriss der Burgenkunde, Sammlung Göschen, № 119 i Piperovo opširno djelo »Burgenkunde«, München 1895. Vrlo je instruktivno i djelo W. HOTZ, Kleine Kunstgeschichte der deutschen Burg, Wissenschaftliche Buchgeselschaft, Darmstadt 1965, s bogatim pregledom njemačke i francuske literature. Ne može se mimoići ni fundamentalno djelo C. SCHUCHARDT, Die Burg im Wandel der Weltgeschichte, Potsdam 1931. Za naše prilike prikladan je rad J. WEINGARTNER, Tiroler Burgenkunde, Innsbruck Wien 1950. Odlične ilustracije ima djelo R. SCHMIDT, Burgen des deutschen Mittelalters, München 1959. Od francuskih pisaca značajno je djelo VIOLLET-LE-DUC, Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle, 10 Bde, Paris 1875 ff. — Od naših pisaca potrebno je upoznati radove: Đ. BOŠKOVIĆ, Srednjevjekovni gradovi u Vojvodini, 1939; Đ. SZABO, Srednjovjekovni gradovi u Hrvatskoj . . ., Zagreb 1920; A. DEROKO, Srednjevjekovni gradovi u Srbiji . . ., Beograd 1950 i Mittelalterliche Burgen an der Donau, Beograd 1964; P. MIJOVIĆ i M. KOVAČEVIĆ, Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori, Ulcinj 1975 itd.

207). Nijedan od tih kastruma 13. i poč. 14. st. nije bio poznat ni po imenu.[19] Tek su arheološka iskopavanja starih gradova, o kojima je ovdje riječ, utvrdila arheološke ostatke manjih (romaničkih gradova iz druge pol. 13. st. na Doboru *(Turmburg)* i na Sokolu na Plivi, a na Maglaju naslutila njegovo postojanje. U to vrijeme, to više nisu bili župski gradovi (*Volksburg)* nego utvrde feudalaca (*Turmburg* = Herrenburg), konkretno u dolini Sane gradovi knezova Hrvatinića. Međutim, posjedi Hrvatinića doći će u sastav bosanske države tek dvadesetih godina 14. stoljeća.

Tako su iskopavanja na starim gradovima pružila značajan naučni rezultat, jer su na njima otkopani i ostaci gradova iz 13. stoljeća. O njihovim pak počecima i nastanku, arheologija — bar zasad — nije utvrdila ništa konkretnog, iako postoje neke indikacije.[20]

Sva ovdje iznesena istraživanja obavljena su u okviru konzervatorskih radova iz redovne djelatnosti Zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog nasljeđa BiH u Sarajevu.

19 Bela IV izdao je 15. juna 1244. godine povelju »*apud castrum Galàas*« (Codex diplomiticus IV, 233, br. 25), ali Glaž u to vrijeme još nije bio u sastavu bosanske države. — Ban Pavao Šubić 2. februara 1301. godine svečano potvrđuje Hrvatinu Stjepaniću, zajedno sa svojom braćom, integritet njegova posjeda u Donjim Krajevima (Zapadna Bosna), a posebno mu obećava pomoć, ako itko drugi bude htio da zauzme njegove g r a d o v e *(imo si alii aliqui in occupationem c a s t r o r u m* (spac. I. B.) *vel destructionem aut dissipationem possessionum . . . aspirabunt vel proccedere attemtabunt . . .*, LJ. THALLOCZY, GZM 1906, 434, br. I = Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegovina, XI, Wien 1909, S. 237 ff.). Slično i u povelji od 21. februara 1305. istom knezu Hrvatinu: . . . *in castris . . .*, ib. 435, br. III. To znači da je u samom početku 14. st. bilo v i š e gradova, a oni su svakako nastali ranije, među njima Ključ i Sokol, o kojima je bilo govora naprijed. Donji Kraji ući će u sastav bosanske države dvadesetak godina kasnije, u vrijeme bana Stjepana II Kotromanića. Grad Ključ je bio podignut znatno ranije, čim knez Hrvatin, otac Vukosava, ima nadimak »ključki« u povelji Stjepana II (oko 1325), LJ. THALLOCZY, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens in Mittelalter, München u. Leipzig 1914, 7, 8 i 11. Konačno se u povelji od 25 maja 1325. grad Ključ spominje po imenu »*in castro nostro Cluc*« (Cod. dipl. IX, Zagreb 1911, str. 238).

20 N. MILETIĆ, Ranoslovensko doba, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1966, 385 (gradište Mahovljani). I. BOJANOVSKI, Ranosrednjovjekovno utvrđenje u Vrbljanima na Sani, GZM 1974, Sarajevo 1976, str. 245—256.

SUMMARY

SOME RESULTS OF THE RESEARCH CONCERNING MEDIEVAL TOWNS IN BOSNIA WITH SPECIAL EMPHASYS ON THEIR TRANSFORMATION INTO ARTILLERY FORTIFICATIONS

A somewhat different and shorter German version of this paper was published in the journal »Balcanoslavica«, 7, 1981, pp. 71-100, entitled »Einige Ergebnisse in der Erforschung mittelalterlicher Burgen in Bosnien mit besonderer Beachtung der Transformation der Burgen in Artillerefestungen«. The article describes with several examples (the towns of Maglaj, Dobor, Sokol, Ključ, Krupa on the river Una, Travnik, and Bočac, although this also happened to other towns) the transformation from typical fourteenth century fortified towns into artillery fortifications of the seventeenth and eighteenth centuries. All the above-mentioned towns were excavated and researched by the author, and some of them (Maglaj and Sokol, and, together with the architect A. Ninković, Dobor) were also conserved by him. The conservation work on Ključ was led by the architects N. Rosić and A. Ninković with the cooperation of the author, on Bočac by the architect Ninković, and on Travnik by the engineer F. Mulabegović. All the work was planned and financed by the Institute for the Protection of Cultural Monuments of Bosnia and Herzegovina in Sarajevo (with the appropriate financial participation of the relevant communes), which is why this article appears in this journal as a sample of the work done by the Institute. Another reason for the reappearance of the article is that not all experts in this field know German, thus necessitating a version in Serbo-Croat. The significance of old towns, and particularly fortified castles, to Yugoslavian architecture and art is also stressed. And there is a short history of the research done on these monuments over the last hundred years in Bosnia and Herzegovina, together with an updated select bibliography.

GRADITELJSKO NASLJEĐE

Alma Simić

ŠARENA DŽAMIJA U TRAVNIKU
— konzervacija, restauracija, revitalizacija —

Sl. 1. — Šarena džamija u Travniku nakon sanacionih radova na krovu, minaretu i dućanima u prizemlju

Šarena ili Sulejmanija džamija u Travniku (sl. 1) u zadnje vrijeme sve više pobuđuje interes naučne i stručne javnosti. Tome je, pored njenih istorijsko-umjetničkih značajki, doprinijela i činjenica da su na Šarenoj džamiji, u vremenu od 1982—1987. godine, poduzeti istraživački, projektantski i izvođački radovi u cilju asanacije i revitalizacije ovog vrijednog i zanimljivog objekta graditeljske baštine, koji se nalazi pod zaštitom države. Rezultati istraživanja bojenih slojeva svih drvenih elemenata i zidnih površina enterijera i eksterijera i njihova restauracija u enterijeru, zajedno sa osobenostima objekta u arhitektonskom pogledu, doprinijeli su u mnogome svrsta-

vanju ovog objekta u višu valorizacijsku kategoriju.

Iako ne pripada tipu potkupolne kamene džamije, Šarena džamija u Travniku može se po svojim karakteristikama, uvrstiti u monumentalne građevine islamske arhitekture kod nas.[1] Izuzetno zanimljiv i bogat kolorit zidnih i plastičnih dekoracija, po kome je džamija i dobila ime, zajedno sa specifičnošću kompoziciono-sadržajnog rješenja, što se ogleda u postojanju trgovačko-poslovnog dijela u prizemlju objekta, iznad kojeg se nalazi sakralni, molitveni prostor džamije, predstavljaju njene osnovne značajke i čine je posebnom u odnosu na druge slične objekte kod nas.

Pristup asanaciji i revitalizaciji Šarene džamije i metodologija rada temelje se na principima integralne, aktivne zaštite objekata od posebnog značaja, prilagođene konkretnoj problematici i uslovima rada nastalim zbog nekih prethodno izvedenih radova. Jer, ovi radovi su, zbog grešaka u izvedbi i obrnutog redosljeda, do kojeg je došlo naročito iz finansijskih razloga, otežali rad na asanaciji.

U organizaciji rada se upravo išlo u pravcu maksimalnog angažovanja svih zainteresiranih: stručnih službi u prvom redu, ali i subjekata društveno-političke zajednice i korisnika objekta, što se pokazalo kao jedino moguć i ispravan način rada. Iako ne bez problema u pogledu podjele obaveza i dužnosti, naročito u početku, u svojoj drugoj fazi revitalizacija Šarene džamije obilježena je uspješnom saradnjom svih zainteresiranih.

Poduzeti radovi su po svom karakteru mnogoznačni, pa će izvještaj biti dat po pojedinim fazama rada.

Kako Šarena džamija do sada nije bila predmet ozbiljnijih naučno-istraživačkih radova, ovdje je dat i kratak osvrt na istorijat i karakteristike objekta.

ISTORIJA ŠARENE DŽAMIJE

Istorija Šarene džamije, jedne od četiri najznačajnije džamije u vezirskom gradu Travniku, vezana je za urbani razvoj grada i imena značajnih legatora, od kojih su dva nosila vezirsku titulu.

U turskoj administrativnoj podjeli među gradovima u Bosni Travnik zauzima istaknuto mjesto, o čemu svjedoči i činjenica da je grad u dugom vremenskom periodu bio sjedište kadiluka (pretpostavlja se da je to postao prije 1557. godine), a od 1699.—1850. godine (sa dva manja prekida) i bosanskog pašaluka. U njemu su sto četrdeset godina stolovali bosanski veziri.[2]

Razvoj Travnika kao gradskog naselja vezan je za doba turske uprave u Bosni, iako je ustanovljeno postojanje srednjovjekovne župe Lašva na tom području. Ishodište grada je srednjevjekovni stari grad na uzvišenju, sa podgrađem — varoši. Turci su, kako je poznato, do 1463. godine zauzeli cijelu Bosnu, ali, prema istorijskim izvorima,[3] u tim prvim godinama Travnik ostaje pogranična zona sa čestim hrvatsko-ugarskim upadima. Grad dobija funkciju važnog vojničkog garnizona, da bi se već 1489. godine spominjao u sastavu bosanskog sandžakbegata, kada je zavedena i redovna turska uprava na tom području. Padom Jajca 1527. godine granica Turske se pomjera na sjever i Travnik ostaje izvan graničnog područja, dublje u pozadini, pa je opravdano očekivati da je to i početak intenzivnije građevinske aktivnosti u gradu. Na osnovu istraženih dokumenata i sačuvanih objekata može se, također, zaključiti da se u prvom periodu, od početka turske uprave pa do prenosa vezirske stolice, Travnik razvijao nešto sporije, dok je vrijeme vezira obilježeno značajnijim privrednim, društvenim i urbanim razvojem.

»Iz raznih izvora se saznaje da je dvanaest bosanskih vezira podiglo u Travniku 32 objekta u bogoštovne, prosvjetne, humanitarne i utilitarne svrhe, a za njihovo izdržavanje sagradilo i prikupilo svojim vakufima (zakladama) 106 koristonosnih objekata, mahom u privredne svrhe. Među ove prve objekte spadaju dvije nove i tri obnovljene džamije, 5 mekteba, 3 medrese, od kojih jedna sa tekijom, 8 česama, 2 šadrvana, jedan nanovo izgrađen vodovod, 4 turbeta, jedna sahat kula, jedna kula za stanovanje i jedna kasarna. Od koristonosnih objekata ovdje su sagrađena dva bezistana sa 57 dućana i još 40 raznih dućana, 3 velika hana, od kojih je jedan nanovo sagrađen, a dva su kupljena; kupljena je jedna kuća s baščom; podignuta je jedna javna banja (hamam), a od druge banje otkupljena je jedna četvrtina; zatim jedna sjenara i jedan ambar. Osim toga na današnjoj Žitarnici uređen je jedan trg. Dobar dio objekata obiju vrsta sagrađen je u starom dijelu Travnika, dok su sve građevine Mehmed-paše Kukavice podignute u novom dijelu Travnika.

Stari dio Travnika sterao se prema zapadu do Luka i današnje Potur mahale. Pri izgradnji i starog i novog Travnika učestvovali su svojim zadužbinama i bogatiji Travnjaci.[4]

---

1 H. Redžić, Umjetnost na tlu Jugoslavije — Islamska umjetnost, 1982. god., str. 72.

2 Hamdija Kreševljaković i Derviš Korkut u knjizi Travnik (1464—1878.), (Travnik, 1961. god.) kao i Martin Udovičić u knjizi Travnik u vrijeme vezira (1699—1851.), (Travnik, 1973. god.), navode više pretpostavki o vremenu stolovanja bosanskih vezira u Travniku. Ovdje je prihvaćena tvrdnja H. Kreševljakovića i D. Korkuta koja se čini istorijski najopravdanijom.

3 M. Udovičić, Travnik u vrijeme vezira, Zavičajni muzej Travnik, 1973. godine, strana 15.

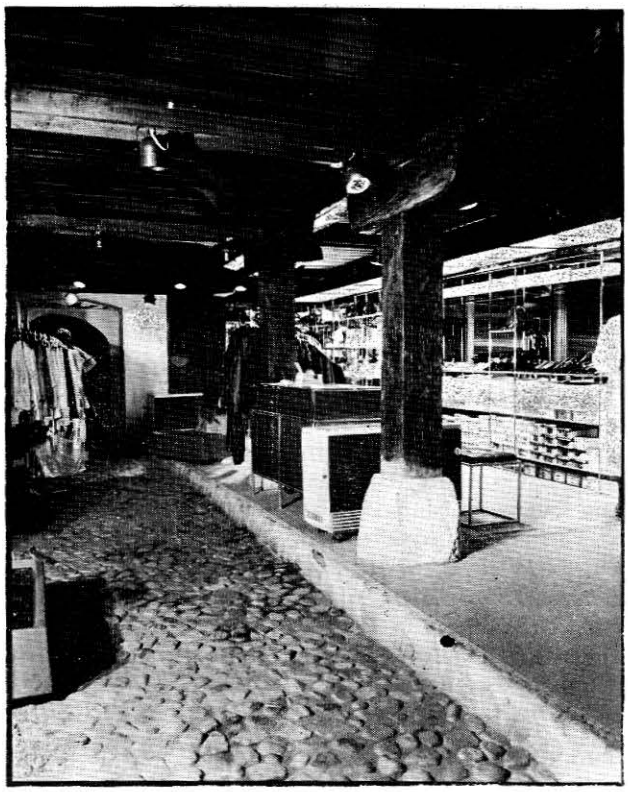
4 H. Kreševljaković i D. Korkut, Travnik (1464—1878.), Travnik, 1961., strana 25.

Od šesnaest džamija, koliko ih je u Travniku sagrađeno od početka 16 stoljeća, pa do 1878. godine, svojim graditeljskim vrednotama, prema analizi H. Kreševljakovića,[5] ističu se četiri: Jeni džamija,[6] (godina izgradnje 1549.) najstarija džamija u Travniku; Šarena džamija (izgrađena 1815/16. godine); džamija Derviš-paše Teskeredžića u Potur mahali, (izgrađena 1862. godine); i Hadži-Alibegova džamija u Gornjoj čaršiji (sagrađena 1862. godine na mjestu porušene Kukavičine džamije).

Na mjestu Šarene ili Sulejmanije džamije stajala je nekada Gazi-agina džamija smještena u srcu Donje čaršije. Može se pretpostaviti da istorija ovog najstarijeg dijela grada u dolini počinje negdje od prve polovine 16. stoljeća, mada prvi pomen o čaršiji kao i o Gazi-aginoj džamiji usred nje datira iz 1590. godine.[7] Nije sačuvan opis Gazi-agine džamije. Zna se samo, na osnovu sačuvane vakufname Ahmed-pašine, odnosno vakufname Ćamilije džamije iz 1757. godine, da je ona do te godine bila u potpuno urušenom stanju, te da ju je, nešto prije 3. VII 1757. godine obnovio Sopasalan Kamil Ahmed-paša.[8] Vakufnama sadrži podatke o tome da je džamija iz temelja obnovljena, osim kamene munare i da je tada temeljito opravljen i vodovod. Ispod džamije Kamil Ahmed-paša je dao sagraditi dvadeset i sedam dućana, vakufu je dokupio jedan han i uredio pored džamije otvoreno mjesta za trgovinu — trg. Sve to je donosilo prihode za izdržavanje džamije, česme i vodovoda. Pored drugih podataka zadužbinska povelja sadrži i opis građevine u kome se kaže da je džamija počivala na kratkim kamenim stupovima, te da je pod džamijom bezistan (sl. 2) sa dva ulaza i deset dućana unutar njega i sedamdeset poredanih oko bezistana, iza arkada džamije.[9] Ovaj opis potpuno odgovara današnjem stanju prizemlja pa je najvjerovatnije da je ovaj donji dio objekta preživio požar koji je 1815. godine zahvatio Donju čaršiju, a s njom i džamiju.

»Godine 1815. desio se u Donjoj čaršiji požar u kome je izgorjela Gazi-agina, odnosno toga vremena zvana Ćamilija džamija, pa ju je temeljito obnovio i dekorirao Sulejman-paša Skopljak[10] 1816. godine. Osim toga on je sagradio u Gornjoj čaršiji sahat-kulu i podigao turbe u dvorištu Kukavičine medrese nad grobom bivšeg bosanskog vezira Mustafa-paše Janišeherlije. Njegov vakuf sastojao se 1888. godine od 32 dućana u koje je sigurno ubrojeno i onih 27 pod džamijom, zatim dvije kuće, dvije kožare (tabhane) i jednog ambara. Osim toga ovom vakufu pripada i neko zemljište izdavano pod mukatu. Zakladnice nema.«[11]

Današnja Šarena džamija potiče, dakle, iz 1815./16. godine i vezana je za ime Sulejman-paše Skopljaka. Može se reći da se ovaj objekt, bez

Sl. 2. — Bezistan nakon adaptacije — koristi se kao robna kuća »Borac« Travnik

bitnih promjena, sačuvao do danas. Iznad glavnog ulaza u džamiju uzidana je kamena ploča sa napisom u stihovima pisanim sitnim nesh-talik pismom. Natpis je sa strana i u sredini ukrašen u kamenu isklesanim cvjetićima, a stihovi pored uobičajenih riječi hvale, sadrže i podatke o imenu dobrotvora, godini izgradnje i autoru stihova.[12]

5 H. Kreševljaković i D. Korkut, Travnik (1464—1878.), Travnik, 1961., strana 101.

6 Jeni turc. — nova, što znači da najstarija džamija u Travniku nosi naziv nova, vjerovatno iz razloga što je na istom ili nekom drugom mjestu u gradu postojala neka starija.

7 H. Kreševljaković i D. Korkut, Travnik (1464—1878.), Travnik, 1961. (str. 45), podaci iz rukopisa u bivšem Balkanološkom institutu u Sarajevu br. 748.

8 Sopasalan Kamil Ahmed-paša je rezidirao u Travniku od 1756. —augusta, 1757. godine (prema H. Kreševljakoviću i D. Korkutu, navedeno djelo), lista bosanskih vezira koji su rezidirali u Travniku, str. 137.

9 Alija Bejtić, Ćamilija džamija i njen vakuf u Travniku, Glasnik IVZ br. 5, Sarajevo, 1942. godina, strana 143—148. — U knjizi »Travnik u vrijeme vezira« M. Udovičić na strani 110 daje kompletan preveden tekst vakufname Sopasalan Kamil Ahmed-paše, prilog br. 1 ovog izvještaja.

10 Sulejman-paša Skopljak rezidirao je u Travniku od 27. oktobra, 1815. — 23. januara, 1818. godine (prema H. Kreševljakoviću i D. Korkutu, navedeno djelo), Lista bosanskih vezira koji su rezidirali u Travniku, str. 137.

11 H. Kreševljaković i D. Korkut, Travnik (1464—1878.), Travnik, 1961. godine, stran 27.

12 M. Mujezinović, Islamska epigrafika u BiH, Sarajevo, knjiga II, str. 414.

OPŠTE KARAKTERISTIKE OBJEKTA

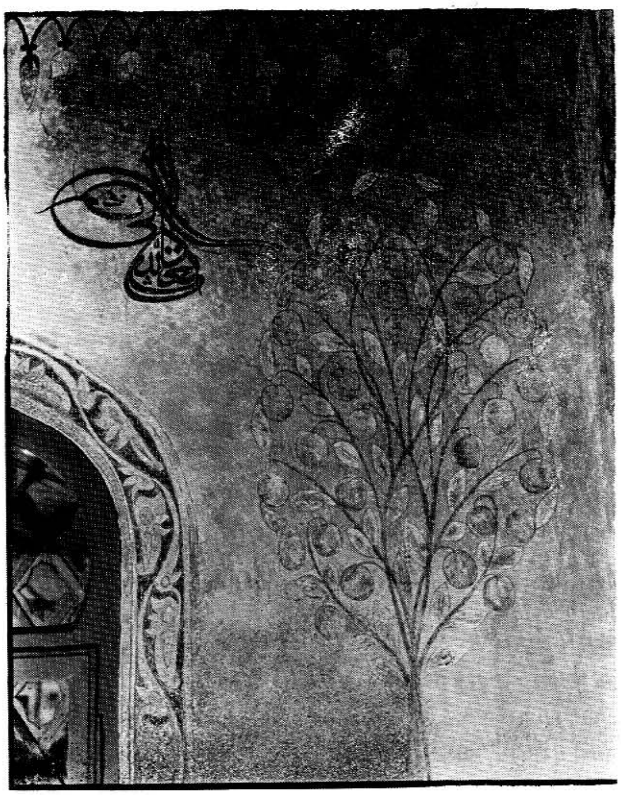
Šarena džamija ili džamija Sulejmanija je nešto izduženi četverougao sa produžetkom na sjeveroistočnoj strani, uz minaret. Bezistan je podijeljen sa dva reda masivnih drvenih stupova na dva traveja koji su nekada bili podijeljeni na dućane i središnji kaldrmisani prolaz, unutrašnju ulicu. Danas je bezistan jedinstven prodajni prostor. Dućani, koji ga okružuju orijentisani su na vanjski trijem.

Sakralni dio je po visini sa tri strane podijeljen galerijom. U enterijeru dominiraju konstrukcije i detalji od profiliranog i bogato ukrašenog bojenog drveta. Po obodnim zidovima, na oslikanim površinama između prozora smjenjuju se stilizovana stabla voća i žbunovi cvijeća (sl. 3 i 4). Stari majstori u ovom objektu nisu prezali od upotrebe jarkih boja, kombinacija pretežno ružičaste, žute, zelene, plave i crne boje u enterijeru. Skoro da nema dijela u unutrašnjosti džamije koji nije bogato dekorisan bojom, što čini ovu džamiju osobitom i zaista šarenom džamijom. I pored činjenice da pojedinačne slikarske partije nemaju onaj nivo i onu virtuoznost kakvu susrećemo na primjer u Aladža džamiji u Foči, čitav enterijer impresionira skladnošću, a mnoštvo boja harmonično se sjedinjuje i djeluje istovremeno i vedro i umirujuće. Sklonost ka antropometrijskom mjerilu i izražavanju ljepote i svježine, došli su i ovdje, kao i u mnogim drugim sakralnim objektima islamskog graditeljstva kod nas, do punag izraza (sl. 5).

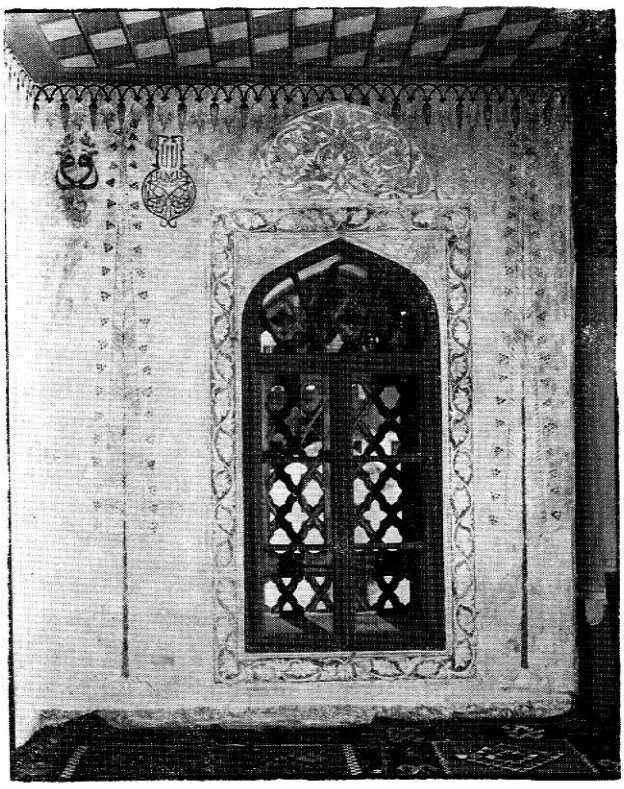
U svrhu detaljnije analize arhitektonskog koncepta Šarene džamije u Travniku uputno bi bilo analizirati korelativne veze između ovog objekta i drugih srodnih objekata islamske graditeljske baštine kod nas i u širim okvirima. U tom smislu bila bi neophodna i podrobnija istraživanja kojih do danas nemamo, ali je već prostim posmatranjem moguće uočiti neku daleku vezu između ove i Rustempašine džamije u Istambulu, kod koje su u nagibu terena dućani ubačeni ispod objekta, s tim da ta podudarnost postoji samo u ovom elementu, dok je u Rustempašinoj džamiji cijeli prostor koncipiran na sasvim drugačiji način, a ne postoji nikakva druga, ni vremenska ni stilska veza.

Istinska korelacija, ipak, možda postoji, i prema vremenu nastanka i u konceptualnom smislu, sa džamijom Ali-paše Rizvanbegovića (Podgradskom) u Stocu. I ovdje se ispod cijele džamije u prizemlju objekta nalaze dućani, sakralni prostor počinje na prvom spratu i proteže se kroz dvije etaže. Krov je, također, četverovodan.

Za razliku od Šarene džamije u Travniku ova druga je relativno mala (unutrašnje mjere tlocrt-

Sl. 3 — Detalj slikarske dekoracije na zidovima enterijera nakon restauracije

Sl. 4. — Detalj slikarske dekoracije na zidovima enterijera džamije nakon restauracije

no su 8,60x5,20 m), fasade nisu malterisane, pa tako ni kolorisane, nego je kamen ostao vidljiv.

Tri sačuvane ploče na ovoj džamiji govore da je i džamija u Stocu kao i Šarena džamija u Travniku, sagrađena na mjestu dotrajale starije džamije iz 1732/33. godine, a kao godina gradnje pominje se 1812. Stolačka džamija je još jednom obnavljana 1888/89. godine, ali u kojoj mjeri za sada nije poznato.[13] Za ustanovljavanje stvarnih uticaja i u kom su se pravcu oni kretali bila bi potrebna detaljnija analiza.

Prilikom preciznijeg određivanja stilskih karakteristika objekta treba, međutim, imati na umu istorijski i istorijsko-umjetnički kontekst u kome je nastala Šarena džamija.

Osamanaesto, a naročito devetnaesto stoljeće je bilo vrijeme krize, u političkom i ekonomskom smislu, vrijeme borbe Turske za održanje vlasti i vrijeme kada su i centralna vlast, a samim tim i uticaji iz centra sve više slabili. Zbog svega toga je i materijalna osnova izgradnje objekata kod nas, čak i kada su u pitanju bile vezirske zadužbine, bila daleko ispod predašnjih.

Ovaj proces prati i slabljenje kulturnih uticaja na te pokrajine. Poznato je, naime, da je na umjetničkom planu u Turskoj to bilo vrijeme kasne faze osmanske umjetnosti, tzv. turskog baroka koju karakteriše napuštanje klasičnih kanona, maniristički pristup u formiranju prostora i dekorativnih elemenata, što je umanjilo umjetničku vrijednost građevina turske u ovom dobu. Uz ovo slabi i interes centralne vlasti za gradnju izvan centra carevine.

Zato je i razumljivo što je graditeljstvo u našim krajevima u vrijeme »turskog baroka« kao vladajućeg stila u centru carevine, obilježeno izrazitijim okretanjem ka narodnoj tradiciji čak i kada su u pitanju monumentalni objekti.

Ove procese moguće je pratiti i prilikom analize istorijsko-umjetničkih karakteristika Šarene džamije u Travniku. Ona svojom formom više podsjeća na stambenu kuću i obiluje mnoštvom dekorativnih elemenata drugačijeg repertoara od klasičnog osmanskog. Isto tako, ovo je možda jedina sačuvana monumentalna džamija, uz to vezirska zadužbina, koja nema koncept klasične jednoprostorne džamije sa kupolom i trijemom na ulazu, sa trima manjim kupolama, nego je pokrivena četvorovodnim krovom i ima ravnu drvenu tavanicu, kao što su u ranijim vremenima građene manje područne džamije. Već i površna analiza samo nekih arhitektonskih detalja pokazuje slične karakteristike. Tako, na primjer, kameni ulazni portal, smješten je na stražnjoj strani objekta i na prvom spratu. Unutar profilisanog kamenog dovratnika, u polju iznad lučnog nadvratnika, smješten je tarih, a cijeli nadvratnik nadvijen je prelomljenim lukom iz koga sa obje strane njegovog podnožja izrasta po jedan kameni pupoljak. Cijela kompozicija je sasvim klasična. Ipak, već površno poređenje proporcijskih odnosa portala na džamijama 16. st. i ovog na Šarenoj džamiji govore da ovdje oni izlaze iz klasičnih okvira, a način obrade drvenih krila (sl. 6) više podsjeća na fini drvorezbarski rad, kakav susrećemo na vratima i musandarama stambenih kuća, nego na srodne detalje monumentalnih sakralnih objekata.

Pored klasičnog kamenog mihraba sa stalaktitnom dekoracijom unutar niše i završetkom plitkim prelomljenim lukom i pupoljcima nalazi se u drvetu izvedeni mimber. Koncepcija mimbera prati ustaljene forme u rasporedu polja, malih otvora i ograda. Slikarska dekoracija, koja se u tim poljima pojavljuje, izlazi iz klasičnih okvira kao i dobar dio drugih slikarskih elemenata u džamiji.

Profilisana drvena sedla iznad stupova u džamiji su također važni dekorativni elementi. Konstruktivni sklop-stup, sedlo, greda je karakterističan za konstrukcije tog vremena, a način profilacije sedala u Šarenoj džamiji susrećemo na mnogim objektima i u hrišćanskoj i u islamskoj arhitekturi kod nas.

Unutar zidnih površina u enterijeru džamije moguće je uočiti dvije vrste slikarske dekoracije (sl. 3 i 4). Dekoracija koja nadvisuje i uokviruje prozore na mihrabskom zidu, iako jednostavnija i nešto tvrđa u vođenju crteža, ipak predstavlja dio klasičnog slikarskog repertoara osmanskih džamija kod nas. Prozori su uokvireni trakama sa neprekidnim, jednoličnim cvjetnim uzorkom (hataji dekoracija), dok su polukružna polja iznad prozora ispunjena cvjetnom dekoracijom kod koje vitice i sitnije cvijeće izlazi iz jednog centralnog cvijeta (rumi dekoracija). Sasvim drugačije slikarske motive nalazimo na poljima između prozora na bočnoj strani objekta. Žbunovi cvijeća i drveće, naslikani ovdje, iako stilizovani i dovedeni na nivo ornamenta, nose daleko veći pečat realnosti. Takva dekoracija je daleko od visokostilizovanog ornamenta klasične islamske dekoracije i karakteristična je za kasnu fazu islamske umjetnosti kod nas. Na sličan način oslikana su mala polja ćursa, mimbera, stupovi i unutarnja vrata džamije.

Ovdje samo naznačene opšte karakteristike objekta i neki detalji otvaraju poglavlje kompleksne istorijsko-umjetničke analize koja je do sada potpuno izostala.

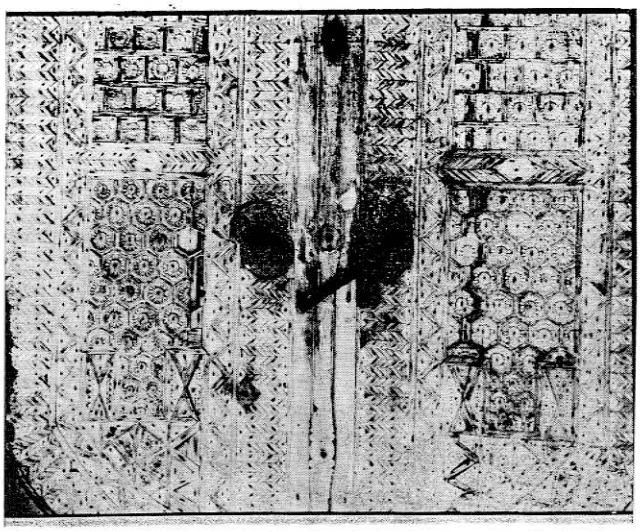
PREGLED DOSADAŠNJIH ZAŠTITNIH ZAHVATA

Organizovani i stručni zaštitni zahvati pripadaju novijoj istoriji objekta. O dešavanjima u vezi sa Šarenom džamijom od 1815. godine na ova-

13 M. Mujezinović, Islamska epigrafika u BiH, Sarajevo, knjiga II, str. .

Sl. 5 — Enterijer džamije nakon završenih radova

Sl. 6. — Detalj ulaznih vrata

mo za sada se zna veoma malo. Ipak, o nekim ranijim intervencijama na objektu moguće je zaključiti posredno na osnovu podataka koje pruža sam objekat i na osnovu nekoliko sačuvanih fotografija iz perioda između dva rata.

Analiza fotografije džamije, snimljene između dva rata, govori o slikarskoj dekoraciji fasade potpuno drugačijoj od danas zatečene, kao i o postojanju niza dućana sa sjeveroistočne strane, od česme do ugla objekta, koji je danas porušen (sl. 7). Fotografija enterijera iz istog perioda pokazuje postojanje unutarnjih mušebaka na mihrabskom zidu, drugačije teksture od postojećih, na fasadi objekta. Također se može vidjeti snimak dijela Donje čaršije koja je prirodan i ambijentalno logičan milje objekta. Danas ovaj dio izgleda sasvim drugačije.

Istorija objekta bilježi još da je u drugom svjetskom ratu, u toku bombardovanja Travnika, porušen zapadni ugao objekta i već 1945. godine obnovljen.

Nekoliko slojeva boje na stolariji, zidovima enterijera i na fasadama džamije, koji su otkriveni prilikom istražnih radova na objektu, zatečenog crijepa umjesto šindre kao pokrova, govore o intervencijama na džamiji. Pisani dokumenti o njima još nisu pronađeni. O nekim drugim radovima na objektu u toku njegove starije istorije za sada nema podataka.

Posljednji radovi na fasadama objekta rađeni su 1958 godine.[14] Tada je izvedeno bojenje, odnosno krečenje fasada. Tom prilikom su prekriveni bojom i ostaci starijih ornamentalnih dekoracija. Zavod je tada odobrio bojenje zidova, s tim da starija ornamentika na taj način nije smjela biti uništena. Ovo je smatrano konzervatorskim postupkom, jer su originalni slojevi tako zaštićeni od atmosferalija.

Prije toga izvršeni su neki istražni radovi na osnovu kojih su uočeni motivi originalnog sloja kao i podaci o podlozi (malter sa mnogo kreča i organskim materijama) kao i o načinu slikanja (urezivanje crteža oštrim predmetom u još svjež malter, a odmah zatim bojenje u nedosljednoj fresko tehnici; kao vezivo je upotrebljena jajčana tempera). Također je ustanovljeno da je ovaj sloj propao još prije početka austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini (1878. godine), pa je već u tom periodu fasada prekrečena, a potom dekorisana šablonskom, pseudoorijentalnom ornamentikom.

Stanje u kojem se danas nalazi fasada Šarene džamije zahtijeva ozbiljne intervencije.

STANJE PRIJE POČETKA RADOVA

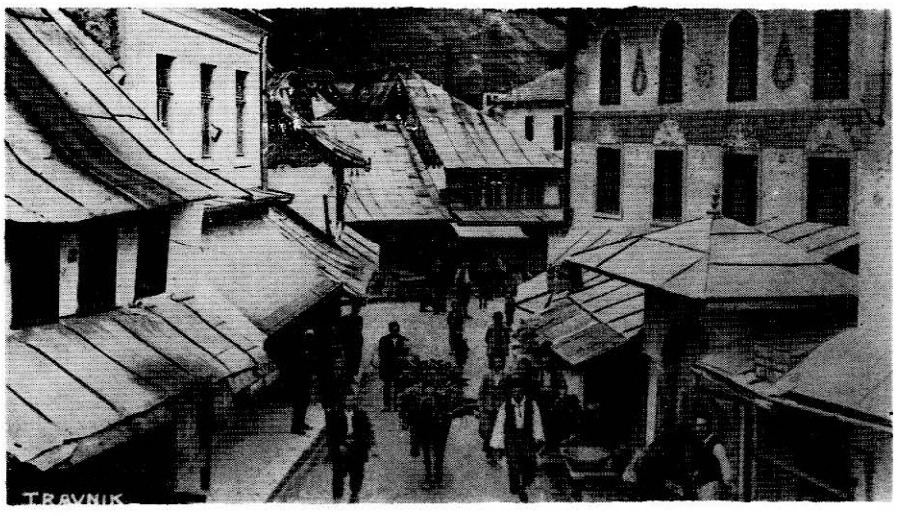
Na kraju sedme decenije ovog stoljeća Šarena džamija je starenjem i laganim propadanjem, ubrzanim još i oštećenjima krova i prodiranjem vlage opasnim po enterijer, slijeganjem temelja u dugom vremenskom periodu, deformacijama u konstruktivnom sistemu i trulenjem dijelova drvene konstrukcije, došla u fazu potpune devastacije. Pored zapuštenosti i derutnosti najvećeg dijela arhitektonskih elemenata u enterijeru i eksterijeru, propadanje se ogledalo i u deformacijama, odnosno vitoperenju objekta kao cjeline, što se već golim okom doživljavalo u unutrašnjosti prostora. Sasvim lako su se uočavale neravne linije unutrašnjih vijenaca i na galeriji i spojnog vijenca zidova i plafona. Podovi su bili neravni toliko da se to osjećalo i u običnom hodu.

Da bi se bar donekle poboljšalo stanje još prije otpočinjanja sveobuhvatnog, integralnog pristupa revitalizaciji objekta, poduzeti su neki radovi u organizaciji korisnika objekta. Radovi su se odvijali parcijalno i nepovezano na krovu i u prizemlju objekta. Ovi zahvati su poduzeti prije nego što su završena sva potrebna mjerenja i istraživanja postojećeg stanja i uzroka degradacije, a izvedba je obavljena bez kompletnog stručnog nadzora, pa su propusti u metodološkom pristupu i u kvaliteti radova zakomplikovali posao oko sanacije i onako već bremenit problemima.

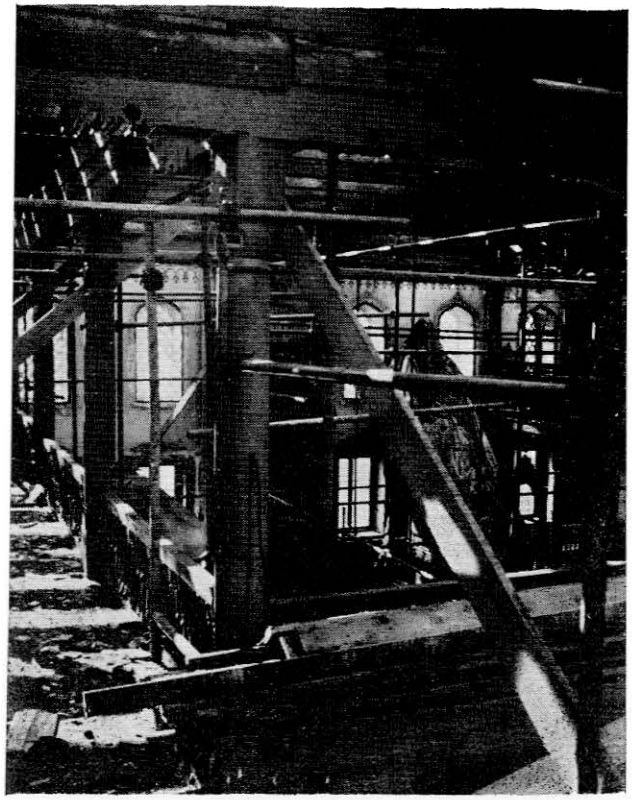
U prizemlju su izvedeni radovi na adaptaciji bezistana tako što su srušene naknadne pregradnje prostora, izvedeni podovi uz potrebnu hidro i toplotnu izolaciju. Istruli dijelovi stropnih greda prizemlja zamijenjeni su novim komadima drveta, a cijela međuspratna drvena konstrukcija zaštićena je rastvorom »volmanovih« soli. Tada je postavljena i toplinska izolacija kao i novi pod, iako su sve neravnosti sakralnog dijela ostale i dalje.

Izostavljeno je ispitivanje uzroka vlažnosti kao i otklanjanje vlage. Zidovi su jednostavno obloženi i sa jedne i sa druge strane hidroizolaci-

14 Z. Kajmaković, Ornamenti na fasadama Šarene džamije u Travniku, Naše starine VI, Sarajevo 1959. godine, str. 259.

Sl. 7. — Džamija sa dućanima koji je okružuju — fotografija snimljena između dva rata

Sl. 8. — Konstrukcija na gareliji džamije, strelice pokazuju podloške iznad sedala stupova (fotografija snimljena za vrijeme izvođennja radova na rekonstrukciji krova)

jom (ljepenkom), a potom drvenim oblogama (mediapan ploče).[15]

Ovakvo rješenje je krajnje neprihvatljivo kako sa stanovišta fizike zgrade, tako i sa stanovišta konzervatorskih postulata u odnosu na uređenje enterijera, zaštitu i prezentaciju originalnih dijelova objekta.

U prethodne radove spada i izmjena propale krovne konstrukcije, pri čemu je za pokrov postavljen eternit umjesto originalne šindre.[16] Zidovi su po obodu nazidani, a u visini krovnog vijenca izveden je armirano-betonski serklaž širi od projektovanog, pa je njegovo otucanje bio problem za sebe.[16a] Tom prilikom se u dobroj mjeri uravnao plafon (sa krovom) molitvenog dijela džamije, ali su tada ugrađeni popravni elementi, provizorne podloške od oplatne daske, debljine od cca 5—25 cm (sl. 8) u zavisnosti od razlike visine u pojedinoj tački (koji su bili sasvim vidljivi i koji se nisu mogli uklopiti, čak i kad bi bili zamijenjeni novim, kvalitetnijim komadima drveta, u enterijerske forme koje predstavljaju jedinstveno konstruktivno i ukrasno rješenje enterijera. Potvrdilo se još jednom u praksi da su nemogućnost da se u jednom momentu izdvoje znatnija sredstva i želja korisnika da na što brži način dođu do rješenja problema, postali ograničavajući faktori za sveobuhvatan i metodološki ispravan pristup.

Zajedničkom akcijom i dogovorom Zavoda za kulturno-istorijsko i prirodno nasljeđe BiH, Odbora IZ Travnik i SO Travnik, a pod rukovodstvom stručnjaka Zavoda,[17] početkom 1982. godine utvrđena je dalja dinamika radova po kojoj je nastavljeno sa izradom istraživačko-projektne dokumentacije i radova na zaštiti Šarene džamije, uz otklanjanje svih nedostataka iz prethodne faze.

Potrebno je istaći i to da je stavljanje u funkciju prizemnog, poslovnog dijela objekta doprinijelo proširenju materijalne baze restauracije objekta, pa je otklanjanje nedostataka u tom dijelu objekta predviđeno u posljednjoj fazi.

Istraživačko-projektna dokumentacija je rađena po pojedinim fazama radova koji su u najvećoj mjeri do sada završeni.

KOREKCIJE U KONSTRUKTIVNOM SISTEMU[18]

Kako je već istaknuto, iako su prethodnim radovima dijelovi konstruktivnog sistema fizički sanirani, oni su i dalje ostali u poremećenom položaju. Pod pretpostavkom da je uzrok takvog stanja apsolutna denivelacija objekta u odnosu na neki reper i da se radi o trajnoj deformaciji, koja je postala sastavni dio ovog objekta graditeljske baštine, a s obzirom na to da takve deformacije nisu bitno uticale na korištenje objekta a da nije prijetila opasnost od daljih promjena, najvjerovatnije je da bismo se u zaštitnom postupku odlučili na isključivu konzervaciju u smislu ozdravljenja materijala, bez korekcija visina pojedinih elemenata. Međutim, postojanje podložaka koje su potpuno poremetile autohtoni konstruktivni sklop (stup, sedlo, nosiva greda) i estetiku prostora, uslovilo je radikalnije rješenje.

U traganju za pravim rješenjima bilo je neophodno utvrditi:

1. Veličinu deformacije
2. Karakter deformacije
3. Mogućnost trajne korekture
4. Tip korekture

15 Prema projektu sanacije N. Alagić i M. Ibrišimovića, Travnik 1980. godine.

16 Prema projektu F. Mulabegovića, Zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa BiH, 1979. god.

16a Radove je izvodila GP Bosna, OOUR Travnik.

17 Ispred Zavoda za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa BiH istraživanjem, projektovanjem i izvođenjem radova na arhitektonskoj i konstruktivnoj sanaciji rukovodila je arhitekta Alma Simić.

18 Iz elaborata A. Simić dipl. ing. arh. i M. Janjić dipl. ing. građ., Konstruktivna sanacija Šarene džamije, Zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa BiH, 1983. godine.

OPIS KONSTRUKCIJE OBJEKTA

Kako je ranije istaknuto, građevina (sl. 9, 10, 11 i 12) je u tlocrtu ne sasvim pravilan pravougaonik s vanjskim mjerama cca 21,76x16,01 m (postoji blago zakošenje ivica objekta). Unutrašnje mjere osnovnog prostora sakralnog dijela džamije su cca 16,93x43x14,47 m. Po obodu su kameni masivni zidovi debljine 70 do 80 cm. Pretprostor ima širinu cca 3 m. Po visini objekat je raščlanjen na prizemni dio visine cca od 2,30 do 2,60 m; sakralni dio visine 5,8 m, a koji na pola visine ima galeriju po obodu široku cca 2,5 m na bočnim stranama. Međuspratna konstrukcija prizemlja i sprata je drvena, a sastoji se od greda, gredica i nasipa. Njene dimenzije su cca 60 cm. zajedno s podom.[19] Ovu tešku i debelu međuspratnu konstrukciju nose stubovi bezistana postavljeni na masivnim kamenim osloncima u razmacima od cca 3,30 m¹. Stubovi podupiru glavne grede preko sedala, a glavne grede su nosile gredice koje opet nose nasip i sekundarne grede poda. Podna obloga je bila daščana i gotovo potpuno propala prije otpočinjanja prve faze radova. I dobar dio konstruktivnih greda bio je također znatno oštećen, te je njihovo saniranje bilo također predmet prethodnih radova.

Podupiranje galerije riješeno je stupovima po njenom obodu oslonjenim na grede međuspratne konstrukcije nad bezistanom. Podna konstrukcija galerije nosi drugi red stupova, tako da oni podupiru i krovnu konstrukciju, a konstruktivni sklop stup — sedlo — greda ponavlja se i ovdje kao i u bezistanu.

Za razliku od pomalo rustične obrade ovih dijelova u bezistanu, gdje dominira masivnost, u sakralnom dijelu proporcije su znatno vitkije, a sami arhitektonski elementi su bogato dekorisani.

Krov je četvorovodni s trapezima na dužim stranicama i trokutima na kraćim, a nagib krovnih ravni je približno 30°. Pokrivni materijal je sada eternit koji je zamijenio prvobitnu šindru i kasniji crijep.

Dimenzije nepoduprtog dijela podne konstrukcije tavana su cca 9,0 x 13,0 m¹, što je premošteno samom tavanskom konstrukcijom. To je prostor koji je (tlocrtno) ostao unutar stubova galerije. Upravo na ovom prostoru su deformacije u visinskom smislu bile najjače izražene, a takvo stanje je ostalo i nakon poduzetih prethodnih radova.

Zbog tih zahvata u momentu otpočinjanja istražnih radova nismo mogli doći do tačnih podataka o geometriji objekta prije ovih intervencija.

O deformacijama objekta

U cilju utvrđivanja trenutnog stanja poduzeto je geodetsko mjerenje visinskog stanja u unutrašnjosti sakralnog dijela da bi se odredile visinske razlike u relevantnim tačkama enterijera. Tako su izmjerene visine slijedećih nivoa:

— plafon sakralnog prostora u 16 tačaka;
— pod galerije u sakralnom dijelu u 31 tački;
— donji obraz nosivih greda galerije u 12 tačaka i
— pod sakralnog dijela u 24 tačke.

Za reper je uzeta visina praga na ulazu u sakralni dio objekta (+10 m¹).

Mjerenja su pokazala da su razlike u visini pojedinih uporednih tačaka mjestimično bile i do 25 cm. Ova razlika izmjerena je na podu sakralnog dijela, na nivoima 9.890 m i 10.140 m sa međusobnom udaljenosti dvije ekstremne tačke od 14 m¹. Ekstremna razlika u visini poda galerije iznosila je 19 cm (izmjerena visina je bila 12.885 i 13.073 m¹). Kako je već istaknuto, plafon u sakralnom dijelu je bio uravnat postavljanjem podloški iznad sedala stupova koji ga podupiru, pa su na ovom dijelu razlike u visini bile znatno manje. Maksimalna razlika ovdje je bila 7 cm. (15.783—15.710 m) čemu može biti uzrok i elastični ugib.

Kako korisnik bezistana (Trgovinska kuća Borac — Travnik) već počeo finalno opremanje trgovine, nije se moglo izvršiti mjerenje poda prizemlja i plafona bezistana.

Iz tlocrta džamije s oznakom pravaca i priložene tabele moguće je uočiti razlike u nivoima poda galerije i poda sakralnog dijela u linijama E i B (sl. 10).

Linija (E)	pod galerije	12.940	12.942	12.968	12.993	13,023
	pod sprata	9.890	9.944	10.022	10.092	10.118
	H galerije prema podu =	3.050	2.998	2.946	2.901	2.905 m
Linija (B)	pod galerije	12.916	12.926	12.958	12.999	13.040
	pod sprata	10.010	10.015	10.044	10.103	10.134
	H galerije prema podu =	2.906	2.911	2.914	2.896	2.906 m

19 Precizne mjere i detalje stanja prije otpočinjanja radova bilo je nemoguće utvrditi zbog prethodno izvedenih radova na objektu.

Izmjerene denivelacije su relativne prema odabranoj visini praga na ulazu u džamiju.

Uočena je denivelacija poda galerije, zatim denivelacija poda džamije. Posebno je bila zanimljiva denivelacija jednog i drugog na istom mjerenom mjestu u tlocrtu, kao i odsustvo sličnosti u denivelacijama korespondentnih tačaka u dva paralelna reda (E i B).

Predmet naših istraživanja nije bila apsolutna denivelacija objekta koja je mogla nastupiti zbog ravnomjernog slijeganja temelja, odnosno utiskivanja zgrade u tlo. Veličinu apsolutne denivelacije nije ni bilo moguće utvrditi zbog toga što visinski položaj cijele zgrade prema nekom reperu nije bio ranije, niti kod građenja utvrđen.

U razmatranju uzroka relativnih denivelacija pošlo se od pretpostavke da je do njih moglo doći zbog neravnomjernog slijeganja temelja. Međusobno djelovanje aktivnih sila koje se preko temelja prenose na tlo i mehanička svojstva tla kao bitni faktori u pojavi slijeganja nisu morali biti obavezno isti kod ovog starog objekta u svim tačkama mreže stupova i njihovih temelja.

Ono što je bila bitna pretpostavka za donošenje kasnijih rješenja je očekivanje da u neizmijenjenim uslovima (neizmijenjenom konstruktivnom sistemu i silama koje se prenose na temelje) daljih slijeganja temelja u relativnom obimu neće biti. Pretpostavka je, naime, da su se ta slijeganja u velikoj mjeri već dovršila.

Drugi mogući uzrok pojavi denivelacija poda sprata i poda galerije, i to u različitim iznosima, mogao bi se tražiti u činjenici da su ova dva sistema ležala u stišljivom nasutom sloju podne konstrukcije, i to odvojeno, kao i u trulenju greda u nasipu podne konstrukcije. S obzirom na ozdravljenu međuspratnu konstrukciju koja nosi ovaj sistem, kao i eliminisanje nasipa, što je sve učinjeno u prethodnom postupku, sve ovo ne bi mogao biti razlog za dalje denivelacije unutar konstruktivnog sklopa. Smatrali smo također da danas, kad se može reći da je slijeganje temelja završeno, solidno izvršena popravka denivelacija može biti trajno rješenje. Za provjeru rješenja bilo bi potrebno vršiti mjerenje eventualnih daljih slijeganja u dužem vremenskom periodu, pogotovu s obzirom na postojanje potoka pored džamije i vjerovatno podzemnih voda. Ukoliko dođe do daljih pomjerenja bilo bi potrebno izvršiti sanacione intervencije na ravni temelja objekta.

Iz svega ovoga proizašla su praktična rješenja, moguća u datom momentu. Za izravnavanje galerije trebalo je podići stupove, koji je nose, postavljanjem podložaka ispod njihovih podložnih greda u potrebnoj debljini u zavisnosti od uočenih denivelacija u pojedinim linijama. U ovu svrhu upotrijebljeni su podlošci od hrastovog drveta od kojeg su bile napravljene i stare grede.

Prije toga je bilo potrebno izvaditi neadekvatne podloške između stupova galerije i krovne konstrukcije, postavljene prilikom prethodnih radova na krovu.

Pod je jednostavno trebalo ponovo presložiti na pravoj niveleti i uz prethodno uravnavanje sekundarne potkonstrukcije. Ovim korekcijama postignuti su zadati ciljevi: uspostavljanje autohtone geometrije građevine i odstranjivanje svih naknadno dodanih dijelova, estetski i funkcionalno neprimjerenih objektu.

Izvođenje radova

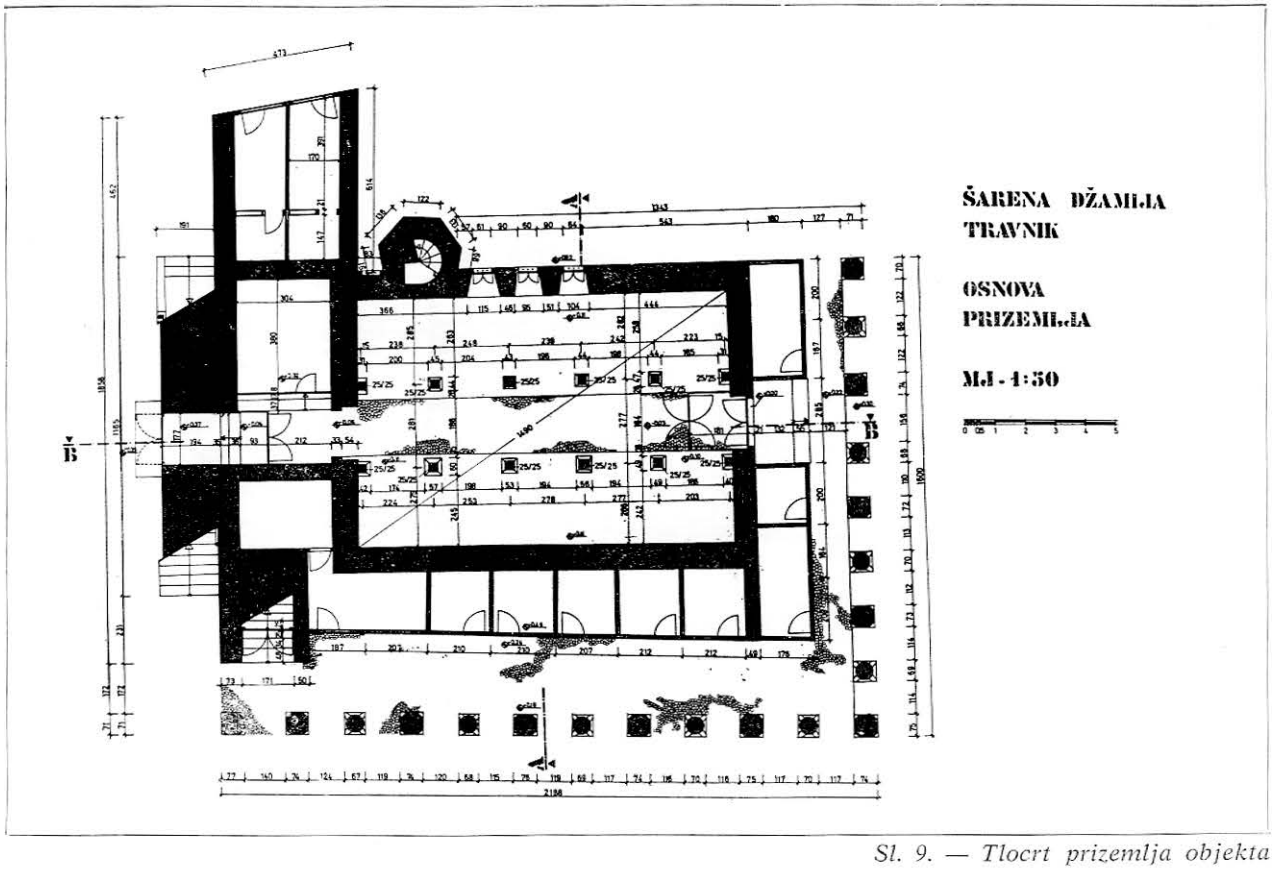
Kod opredjeljenja za način i tehnologiju izvedbe trebalo je voditi računa o nekoliko bitnih momenata. U prvom redu trebalo je obezbijediti stabilnost objekta, a posebno krova, u toku izvođenja radova. Zatim, trebalo je prilikom izvođenja radova čuvati od oštećenja originalne elemente postojećeg enterijera u najvećoj mogućoj mjeri. To se u prvom redu odnosilo na stupove, sedla i grede galerije i ispod plafona. Trebalo je čuvati od oštećenja čak i pod, koji je tek nedavno bio zamijenjen novim daskama (iako bez korigiranja neravnosti).

Tako je kod izvođenja radova prvi posao bio prenošenje opterećenja krovne konstrukcije direktno na konstrukciju prizemlja putem privremenih podupirača (sl. 13). Na taj način su oslobođeni stupovi i grede sprata i galerije, bilo kakvog opterećenja, te je bilo moguće izvući ubačene podloške između stupova galerije i nosive grede iznad njih. Centriranje sedla i stupova vršeno je privremeno običnim vezivanjem. Ovaj dio posla rađen je od stupa do stupa sa početkom na stupu S_1 gdje je razlika u visini bila najmanja (Sl. 14).

Tad se moglo početi sa podizanjem konstrukcije.

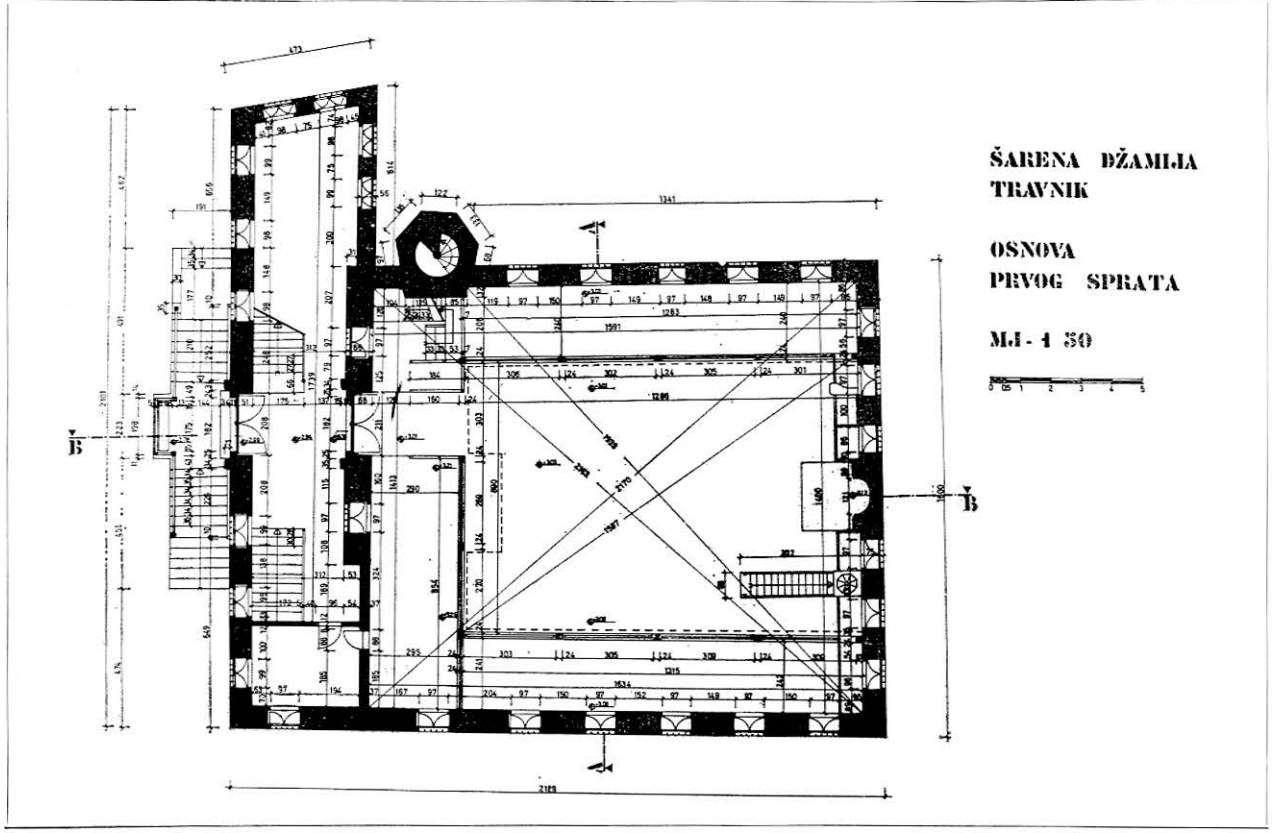
Podizanje se vršilo kombinovano, jačom hidrauličnom i mehaničkom dizalicom.

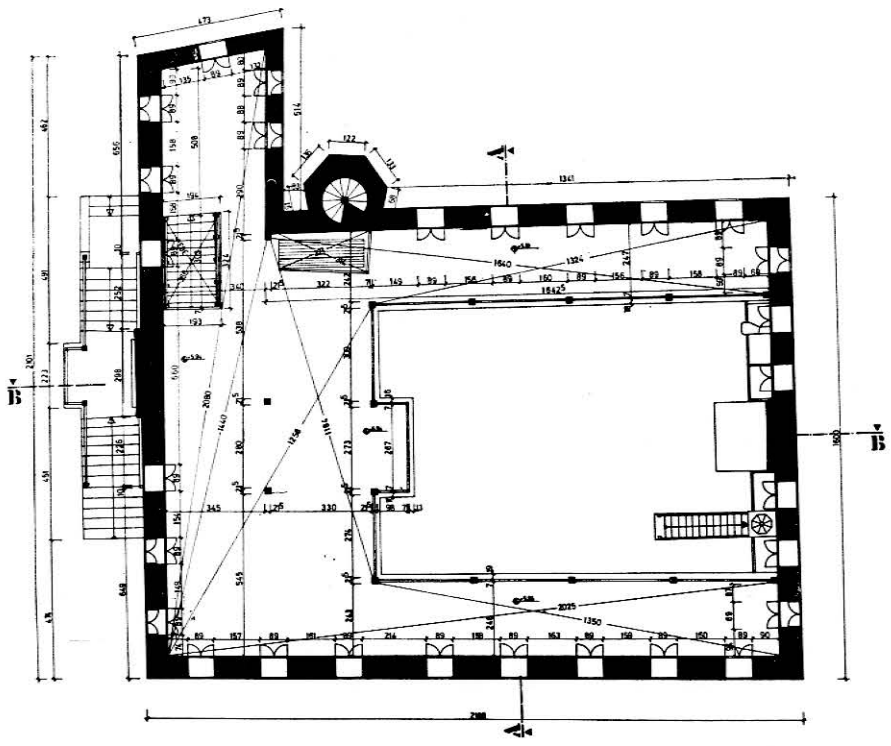
Pored stupa koji se diže postavljeni su širi prenosioci težine od složenih greda. Na njih je postavljena hidraulična dizalica sa sajlom koja obuhvata gredu ispod stupa koji se podiže. Hidrauličnom dizalicom, greda, zajedno sa cijelim konstruktivnim sklopom iznad nje, dizana je samo do visine potrebne da se podloška mehaničke dizalice podvuče pod gredu (sl. 15). Dizanje mehaničkom dizalicom (sl. 16) pokazalo se sigurnijim zbog veće površine nalijeganja grede na papučicu dizalice. Dužim korištenjem sajle hidraulične dizalice postajala je opasnost da dođe do gnječenja drveta. Podloške za korekciju visine i fiksiranje novog položaja konstrukcije postavljene su ne samo na mjestima ispod stupova, nego po cijeloj dužini grede. Podloške su položene na sistemu nosivih greda podne konstrukcije koje leže upravno

Sl. 9. — Tlocrt prizemlja objekta

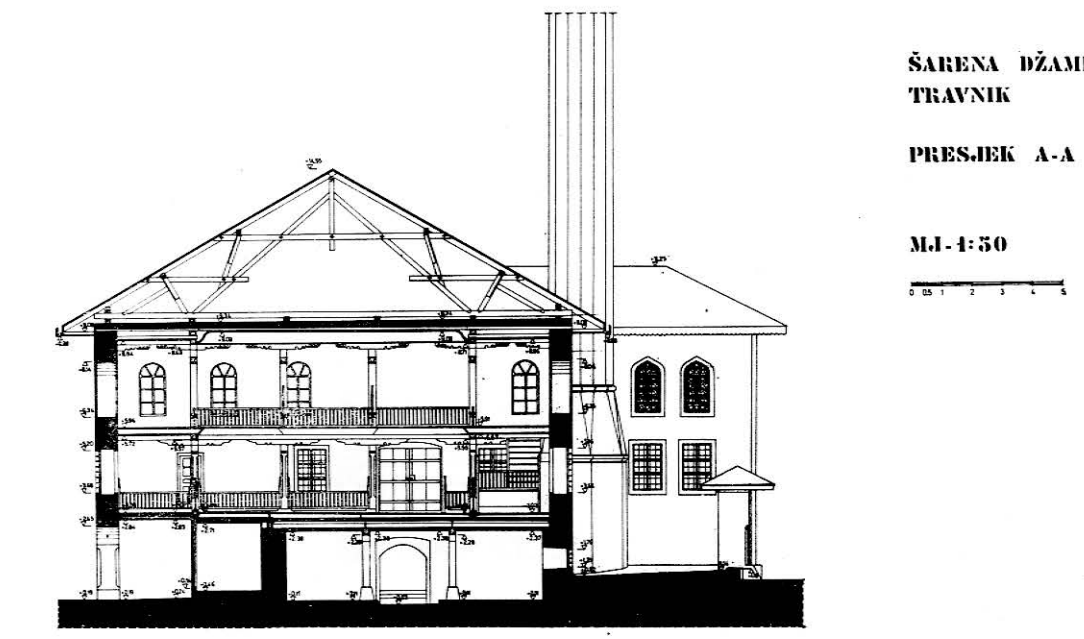
Sl. 10. — Tlocrt I sprata (I nivo džamije)

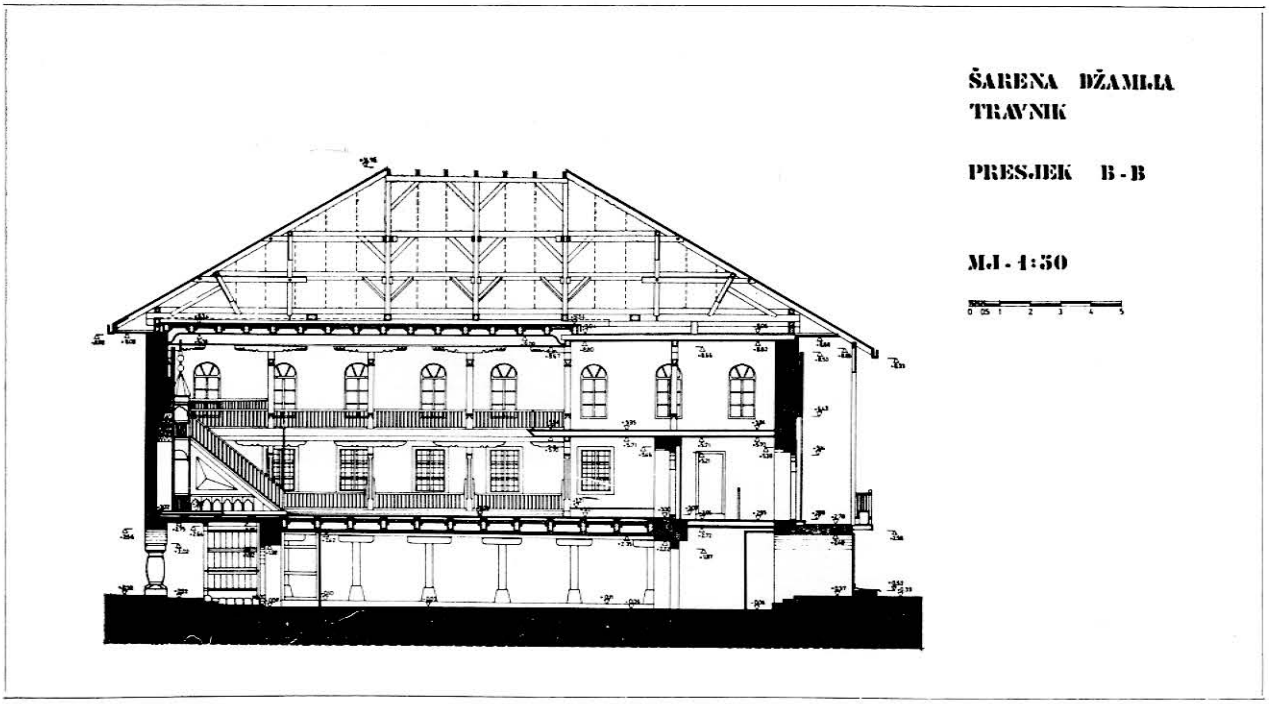

Sl. 11. — Tlocrt galerije (II nivo džamije)

Sl. 12. — Presjek A—A

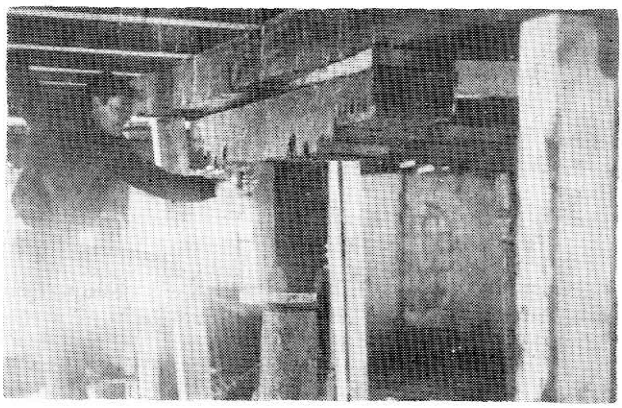

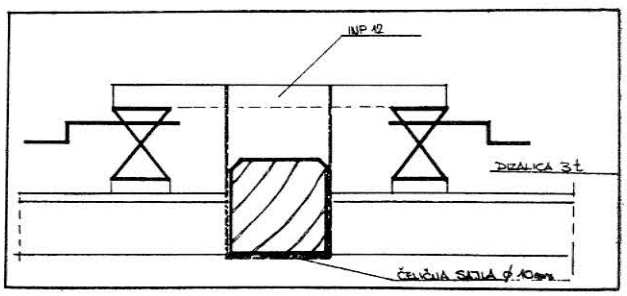
Sl. 12a. — Presjek B—B

Sl. 13. — Podupiranje krovne konstrukcije (na fotografiji se može vidjeti i stanje enterijera prije konzervatorsko-restauratorskih zahvata)

Sl. 14. — Izvlačenje podložaka

Sl. 15. — Šema dizanja grede hidrauličnim dizalicama

na pravac konstrukcije stupova. Ove podloške su izrađene od zdrave hrastove građe.

Ono što je predstavljalo teškoću u radu bili su uglovi galerije gdje su nosive, podnožne grede galerije bile tako tesarski vezane da čine cjelinu (sl. 17). Zbog toga se u dizanju konstrukcije nije moglo ići etapno, strana po strana, nego se dizanje moralo vršiti postepeno, za određenu visinu na sve tri strane objekta. Za takav rad bilo je potrebno imati toliki broj parova dizalica i ljudi koliko je međuprostora između stupova. Dobrom organizacijom i spretnim vođenjem, ovaj posao je izveden sa jednim parom dizalica, tako što se dizalo postepeno za određenu visinu na sve tri strane, pod konstrukciju su se na privremenoj niveleti postavljali privremeni ulošci, dok se nije došlo do konačne visine. Dizanje je vršeno sve dotle dok se sva sedla stupova galerije nisu priljubila uz gredu krovne konstrukcije koja je, zajedno sa ostalom krovnom konstrukcijom uravnata u prethodnoj fazi radova. Tek tada su postavljeni stalni podmetači u podu.

Na mjestima gdje se grede galerije učepljuju u zid malim štemanjem oslonaca stvorena je mogućnost njihovog podizanja. Grede su podložene novim komadima drveta, a otvori malterisani. Kako je zid bio već znatno oštećen, nekih većih novih oštećenja nije ni bilo. Tako je, bez remećenja postojećeg konstruktivnog sklopa i demontaže bilo kojeg dijela, izvršeno podizanje cijele konstrukcije sprata i galerije što je i bio cilj ovog zahvata.

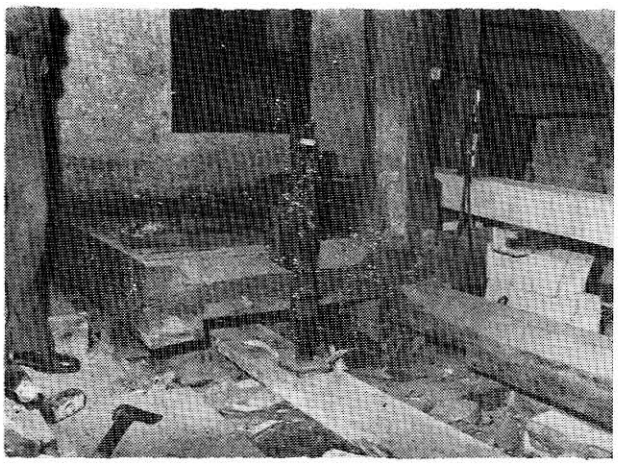
Radove je izvodio »OZEBiH—Inženjering« iz Sarajeva.

SANACIJA ARHITEKTONSKIH ELEMENATA I DETALJA OBJEKTA

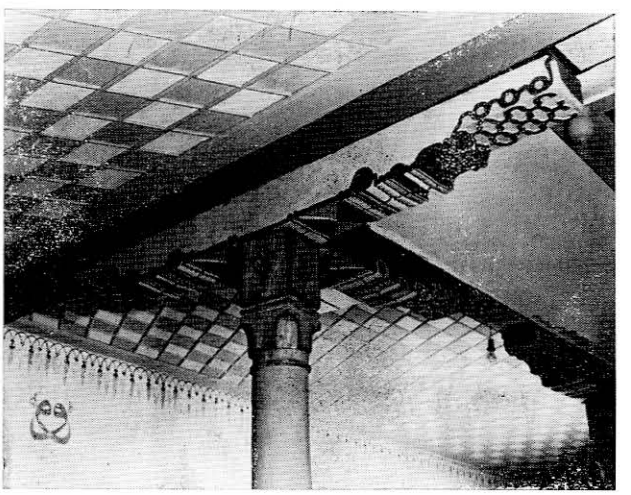
Gotovo svi arhitektonski elementi u enterijeru džamije rađeni su od bogato profilisanog i zanimljivo kolorisanog drveta. Tako su urađeni prozorski okviri, mušepci, vrata, ograde stepeništa i galerija, ćurs i mimber. Nije postojao ni jedan dio na kome nije bila potrebna neka intervencija (sl. 18 i 19). U zavisnosti od vrijednosti elementa, a prvenstveno od stanja njegove očuvanosti, opredijelili smo se za tretman pojedinih dijelova.

Kasetirana drvena tavanica — šiše

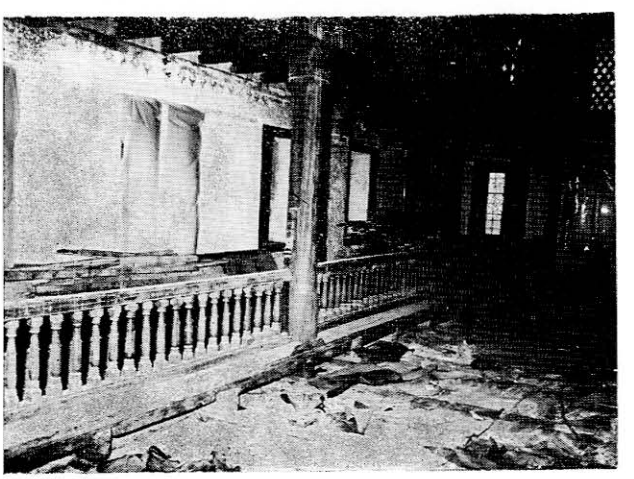
Postojeće stanje šišeta detaljno je snimljeno prije početka radova na krovu (sl. 20 i 21). Uzorci karakterističnih dijelova su deponovani. Kako je najveći dio stropa istruo prodiranjem kišnice s krova, opredjeljenje za rekonstrukciju je bilo prirodno. Nova tavanica izvedena je prema postojećoj, od dasaka debljine 2 cm., različite širine na pojedinim mjestima i od letvica debljine cca 2 cm koje svojim položajem određuju polja različitih boja i tekstura.

Sl. 16. — Podizanje konstrukcije mehaničkom dizalicom

Sl. 17. — Detalj ugaone veze sedla i grede nakon završenih kompletnih restauratorsko-konzervatorskih zahvata

Sl. 18. — Džamija prije otpočinjanja restauratorsko-konzervatorskih radova u enterijeru

Analizom uzoraka ustanovljeno je da se originalne boje nalaze ispod dva, a ponegdje i ispod tri namaza novih boja koje su odabirane sa puno manje senzibiliteta od originalnih. Zato je prije svega ustanovljena, prema originalnim, nova karta boja.

Hemijska analiza boja rađena je u Restauratorskom centru SR Slovenije.[20] Analize su pokazale sljedeće: drveni strop je obojen u čistoj tempera tehnici, premazan lanenim uljem, ili u tehnici uljne tempere. Bojeni sloj nanesen je na vrlo tanak grund koji sadrži kao pigment cinkovo bjelilo.

Za bojenje su bili upotrijebljeni sljedeći pigmenti: žuti — organski pigment; zeleni — malahit; crveni — željezni oksid; bijeli — cinkovo bjelilo; tamno-zeleni — kromoksid.

Tehnološki projekt rekonstrukcije baziran je na originalnom postupku, ali sa upotrebom savremenih restauratorskih materijala.

Grund je spravljen na sljedeći način:

	težinski dijelovi	volumni dijelovi
a) *rastvor tutkala*		
— kožno tutkalo	7	7
— tehnička želatina	3	29
— voda	90	64
	100	100
b) *grund*		
— rastvor tutkala	37	30
— bledska kreda	63	70
	100	100

Grundiranje svih elemenata moralo se obaviti prije montaže jer je jedino tako bilo moguće dobro izbrusiti sve drvene dijelove jako sitnim brusnim papirom. Nakon postavljanja daščica, glave eksera bilo je potrebno jako utisnuti u drvo i nanijeti grund i u tim tačkama.

Čisti pigmenti dobiveni su u tvornici »Terpentin« — Višegrad. Odabrano je 11 vrsta pigmenata. Kao vezivo upotrijebljen je Belles utrjevalni restavrator 24.000., »Belinka« — Ljubljana. Uz neprekidno miješanje prosijani pigment je sipan u vezivo. Za razrjeđivanje boje upotrijebljena je smjesa white spirita i toluola (3 : 1). Boja je razrjeđivana sve dotle dok njen namaz nije postao lazuran. Pripremljena karta boja zajedno sa originalnim uzorcima bili su osnova za konačno spravljanje boja. Kompletna potrebna količina pripremljena je odjedanput da ne bi bilo razlika u nijansi naknadno pripremljenih boja. Bojenje je vršeno u veoma tankom sloju. Letvice su postavljane posljednje po istom postupku.

Ovakav način rada imao je za konačni efekat potpuno mat, lazurni premaz boje, a kvalitet boje garantuje postojanost u enterijeru (zaštićenost od vlage).

Sl. 19. Dio oko portala džamije i sjevernog ulaza u bezistan prije konzervatorsko-restauratorskih zahvata

Na ovaj način urađen je strop centralnog dijela molitvenog prostora, strop po obodu tog dijela, sa različitom teksturom u dva nivoa, a također i strop ulaznih partija. Sve je rađeno prema originalnim teksturama i rasporedu boja.

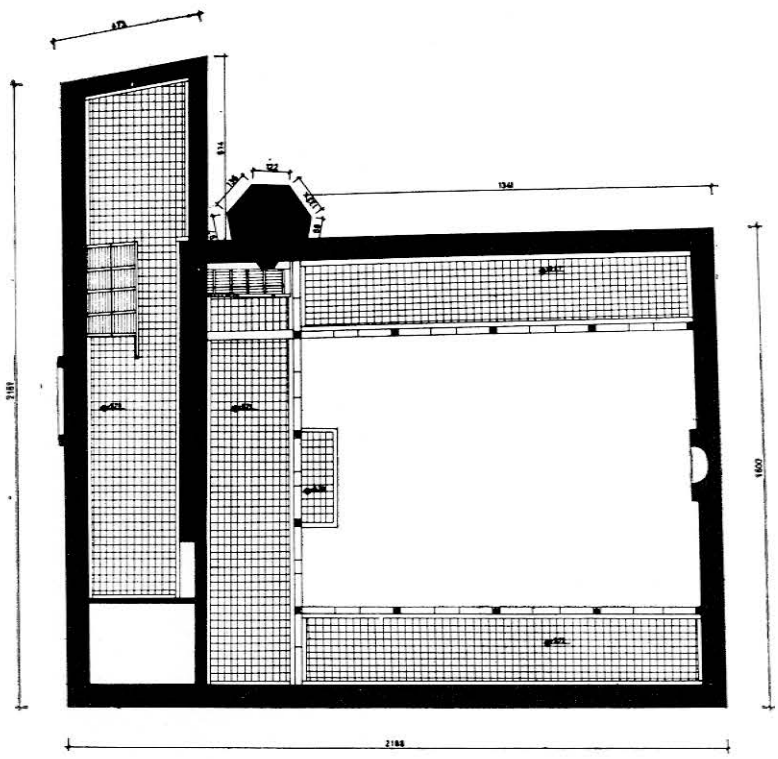
Svi kasniji namazi otkriveni na drvenoj tavanici rađeni su masnim bojama u mnogo tamnijim i tvrđim tonovima, sa potpuno izmijenjenim bojama.

Na prethodno opisan način pripremljene boje upotrijebljene su kasnije za restauraciju svih drvenih elemenata u enterijeru (stupova, sedala, ograda, ćursa, mimbera, vrata itd).[21]

Prilikom ovih radova rekonstruisan je i konkavni obodni vijenac centralnog dijela postavljanjem zakrivljene armaturne mreže kao osnovice ispod maltera. Bojen je malo zasivljenom bijelom bojom. To je i osnovni ton svih zidnih površina u unutrašnjosti džamije.

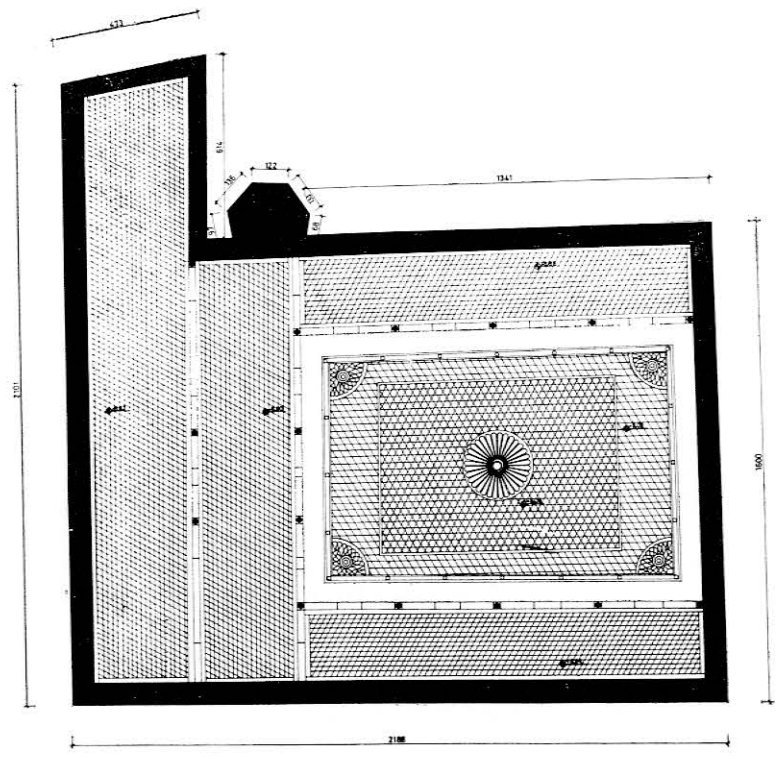
20 Elaborat: Analiza barvnih slojev lesnega stropa, Restavratorski center SR Slovenije, Ljubljana 1984. god.

21 Ovaj dio posla, slikarsku konzervatorsko-restauratorsku obradu ostalih drvenih i zidnih površina u enterijeru kao i izbor boje za mušepke džamije rađen je pod rukovodstvom Nihada Bahtijarevića, slikara-konzervatora Zavoda za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa BiH.

Sl. 20. — Šema stropa bočnih dijelova I sprata

Sl. 21. — Šema stropa centralnog dijela i galerije džamije

Prozori

Prozori donjeg nivoa (P_1), kojih ima 28, razlikuju se od prozora gornjeg nivoa (P_2) po obliku i mušepcima koji ih zatvaraju s lica zida. Broj prozora na oba nivoa je isti. Prozori donjeg nivoa (P_1) su, međutim, s ravnim, a gornji (P_2) s lučnim završetkom. I jedni i drugi su napravljeni od tankih profiliranih letvica koje pregrađuju prozorsko okno na manje elemente. Stakla su jednostruka. Na prozorima su stari kovani okovi i bojeni profilisani doprozornici.

Većina prozora bila je rasušena, ali u relativno dobrom stanju. Zbog toga je na prozorima bilo dovoljno izvršiti samo fine stolarske popravke, zamjenu samo pojedinih manjih dijelova, kitovanje i utezanje. Skidanjem gornjih slojeva boje i retušom originalnih boja na prozorima i doprozornicima posao je bio završen. Četiri prozora na dijelu objekta rušenom za vrijeme rata već su ranije obnovljena po uzoru na postojeće.

Demiri i mušepci

Demiri donjeg nivoa (M_1) su željezne rešetke karakteristične kako za ovu vrstu objekata, tako i za vrijeme u kome je građevina nastala. Iako mjestimično načeti rđom, ovi demiri su bili u veoma dobrom stanju. Zaštitnim premazima, bojenjem crnom bojom i mjestimičnom konsolidacijom oslonaca u zidu oni su konzervirani.

Mušepci (M_2) gornjih prozora bili su rađeni od tankih daščica međusobno spojenih sa romboidno pokovanim letvicama preko njih. Daske su bile naizmjenično prorezane u romboidne ili lisnate otvore. Mušepci (M_2) su bili ostakljeni djelimično bijelim (40%) a ostalo površinski obojenim staklima (crvena, žuta, plava i zelena boja). Poznato je da su mušepci na džamijama bez obzira da li su rađeni od kamena, štuka ili drveta, izvorno bili ostakljeni staklom u boji. Ostakljavanje mušebaka običnim bijelim staklom i njihovo površinsko bojenje, prema tome, nije bio originalan način.

Među mušepcima M_2 razlikuju se dvije vrste: jednokrilni, koji su u većini i dvokrilni na čeonim stranama.

Svi doprozornici na fasadama objekta bili su u relativno dobrom stanju. Krila mušebaka sačuvana su samo na nekoliko prozora, uglavnom na prednjoj fasadi, a od njih samo tri su bila originalna. To je ustanovljeno na osnovu postojanja izvornih boja u donjem sloju na pojedinim mjestima.

One su bile iste vrste i kvalitete kao i kod drugih drvenih elemenata u džamiji. Drvo je i kod jednih i kod drugih bilo duže vremena izloženo atmosferilijama, bez prave zaštite, pa je materijal gotovo potpuno istruo. Tako su svi mušepci rekonstruisani od zdravog drveta i propisno zaštićeni, a potom bojeni bojom otpornom na vodu u svijetlosivom tonu. Izrađeni su uzorci tankog prozorskog stakla (debljine 2 mm) u čistim osnovnim bojama, slabijeg intenziteta. Stakla će biti postavljena u zatečenim omjerima.

Sačuvana frontalna fotografija enterijera između dva rata, pokazuje postojanje drvenih ornamentisanih mušebaka na čeonoj fasadi, pored mihraba, različitih od onih na fasadama. Pomoću uvećane fotografije i postojećih mjera otvora na objektu rekonstruisan je tačan izgled ovih mušebaka, pa je moguća i njihova rekonstrukcija.

Ograde galerija i stepeništa

U objektu smo zatekli nekoliko vrsta ograda koje su se po pravilu sastojale od gornjeg i donjeg profilisanog nosača i tordiranih stupića između njih. Iako mjestimično oštećene i uz nedostatak manjeg broja stupića ove ograde su bile u relativno dobrom stanju. Prije otpočinjanja radova na sanaciji objekta sve ograde su pažljivo obilježene i demontirane. Stupovi, sedla i grede iznad njih, kao što je već rečeno, ostali su »in situ«. Ispitivanje boja rađeno je na isti način kao i na tavanici. Nakon upotpunjavanja, konsolidacije i montaže ograda, slijedila je koloristička obrada cijelog centralnog drvenog sklopa (ograde, stupovi, sedla, grede).

Toplim fenom skinuti su svi kasniji slojevi masnih boja, a na originalima je izvršen blagi retuš. Isti postupak primijenjen je i kod mimbera, ćursa, vrata u enterijeru. Na novim stupićima i nosačima bojenje je vršeno istim postupkom kao i kod tavanice.

Na glavnom stepeništu nisu ni zatečene originalne ograde, a i postojeće su bile u lošem stanju. Obnovljene su zajedno sa stepeništem od zdravog hrastovog drveta.

Stepeništa

Glavno dvostruko ulazno stepenište rađeno od kamena sedre, sa drvenim vratnicama i ogradama na obje strane, vodi na podest ispred glavnog portala na kome je stajala drvena klupa. Ovaj dio je zahtijevao temeljitu sanaciju i kamenih i drvenih dijelova kao i rekonstrukciju onih koji nedostaju. Na sačuvanim dijelovima drvene konstrukcije, iako isprani, bili su vidljivi tragovi boje. Najvjerovatnije je da je i potkov strehe džamije bio također bojen. Kako su prilikom prethodnih radova na krovu svi vidljivi drveni dijelovi konstrukcije i strehe zaštićeni samo tamnim bajcom, a ne bojeni, to smo se zbog postizanja cjelovitosti i u ulaznom dijelu odlučili za takvu završnu obradu drveta. Sigurno je da bi restauratorski postupak bio cjelovitiji i kvalitetniji upravo zbog karaktera objekta da su i vanjski dijelovi strehe i ulaznog trijema bojeni na originalan način, pa je o tome potrebno voditi računa prilikom radova na fasadi objekta.

Tri unutarnja drvena stepeništa su dijelom konzervirana u zatečenom stanju, a dijelom rekonstruisana. Rekonstruisani su i drveni, horizontalni poklopci stepenišnih otvora.

Vrata

Jedan od najljepših detalja džamije je ulazni portal. Kameni dovratnik, profilisan i slikarski dekorisan, uokviruje drvena, filigranski izrađena vrata sa rozetama u šestougaoniku i kvadratu kao osnovnom motivu. Vrata su nekada bila bogato dekorisana bojom, od čega se danas naziru samo tragovi. Postojeće stanje ovih vrata ukazuje na potrebu ozbiljne stolarske intervencije, a nakon toga i obnavljanja nestalih boja. Nedostajao je i stilizirani kameni pupoljak na desnoj strani portala. Rekonstrukcija je izvršena, po uzoru na postojeći na lijevoj strani portala, također od kamena, ali nije bojen, što će biti urađeno prilikom cjelovitog slikarskog tretmana fasade.

Unutarnja vrata glavnog molitvenog dijela postojala su i bila izuzetno lijepo obrađena stolarskim i slikarskim detaljima. Zatečena su u relativno dobrom stanju. Na njima je primijenjen isti tretman kao i na drugim originalnim drvenim dijelovima enterijera: skidanje kasnijih bojenih slojeva i retuš originala. Pored ovih, zatečena su i naknadno postavljena njihajuća vrata, primitivne izrade. Ova vrata su demontirana. Stariji ljudi pamte da je na tom mjestu stajala teška kožna zavjesa kao zaštita od promaje, pa je iz funkcionalnih razloga moguće opredjeljenje za rekonstrukciju i ovog detalja.

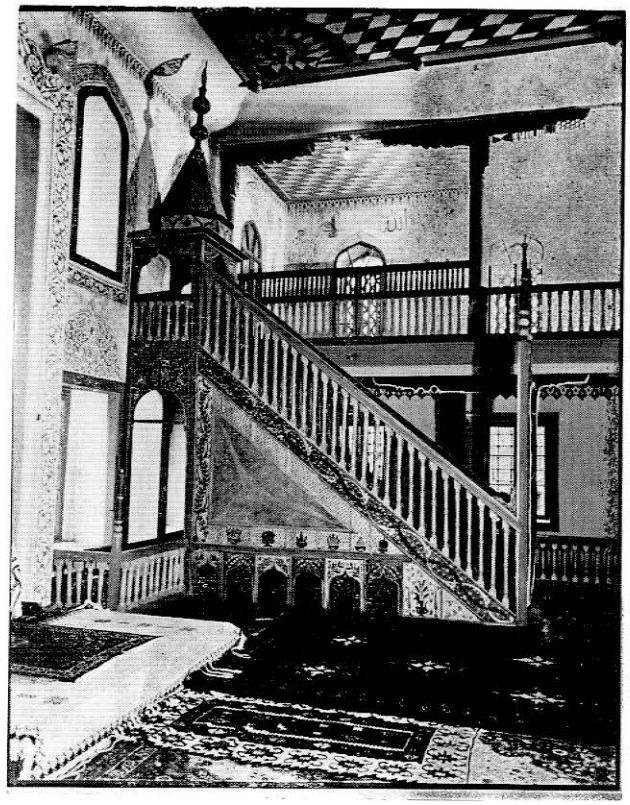
U rezimeu analize zahvata na arhitektonskim elementima i detaljima objekta (sl. 22) potrebno je istaći da su rekonstruisani samo oni dijelovi od drveta koji su bili ili potpuno propali ili već ranije obnavljani na neadekvatan način. Najveći dio ovih elemenata je gotovo u cijelosti bio očuvan originalan, pa je za njihovu zaštitu bila dovoljna samo temeljita sanacija. Autentičnost ovih dijelova utvrđena je kako analizom njihovog oblika i izrade, tako i analizom slikarske dekoracije na njima u posljednjem izvornom sloju, koja uvijek čini stilsko jedinstvo sa slikarskom dekoracijom zidova, također, u najdonjem izvornom sloju. Otkrivanje izvorne slikarske dekoracije, uz veoma blagi retuš,[22] neočekivano je pružilo nove doživljaje u enterijeru džamije i u općem vrednovanju objekta pa se može reći da je to uveliko doprinijelo da Šarenu džamiju uvrstimo u višu valorizacijsku kategoriju. Na mjestima gdje je bilo potrebno samo manjim komadima dopuniti cjelinu, to je i učinjeno (npr. stubići ograde), a novi komadi su bojeni po tehnološkom postupku opisanom za tavanicu. Tamo gdje se išlo na rekonstrukciju većih cjelina a bez postojanja originalnog uzora (npr. stepenište lijevo od ulaza u džamiju) opredijelili smo se samo za zaštitu drveta neutralnim bezbojnim premazima.

22 Prilog 1 — Vakufnama Kamil Ahmed-paše, M. Udovičić, Travnik u doba vezira, Travnik, 1973. god.

TRIJEM I DUĆANI U PRIZEMLJU

O zatečenom stanju i odabranim tehnologijama sanacionih zahvata u prizemlju, u prostoru predviđenom za profanu namjenu, bilo je riječi u prethodnim dijelovima ovog rada.

Kako su leđa dućana na jugozapadnoj i jugoistočnoj strani objekta urađena već u prethodnom

Sl. 22. — Dio enterijera džamije nakon konzervatorsko-restauratorskih zahvata sa karakterističnim dijelovima enterijera

postupku na već opisani neadekvatan način, predmet našeg projekta restauracije bio je uređenje lica dućana i trijema džamije. Malterisani i bijelo bojeni strop trijema bio je potpuno propao. Dio drvene konstrukcije stupova i greda zatečeni su pretežno u dobrom stanju, ali su neki dijelovi (dva stupa, manji dijelovi gornjih greda i cijela donja, podložna greda) bili u fazi trulenja. Lica dućana su potpuno izmijenjena i to naročito u novije vrijeme. Sačuvan je bio samo jedan stariji

ćepenak zajedno sa svim kovanim karakterističnim okovima i načinom otvaranja gornjeg i donjeg ćepenka. S obzirom na nepostojanje dokumentacije o izvornom stanju ovih elemenata objekta oslonili smo se na sjećanja. Stariji ljudi iz Travnika pamte da su negdje do II svjetskog rata većina dućana izgledala kao ovaj, sa starinskim ćepenkom i okovima, te je on poslužio kao uzor za rekonstrukciju ostalih. Vodeći računa o tome da su dućani predviđeni za savremeno korištenje kao prodajni prostor, oni su adaptirani utoliko što je prednja strana iza ćepenka zatvorena neutralnom staklenom pregradom s vratima. Ćepenci su rekonstruisani u obliku karakterističnom za ovaj objekt tako što drveni kapci zatvaraju cijelo lice jednog rastera dućana. Gornji kapak je sastavljen iz dva dijela zglobnom vezom. Kod otvaranja on se lomi i takav kači na kuke pričvršćene na strop trijema. Donji poklopac, kad je otvoren, čini jednu vrstu malo podignute ulazne platforme, pa je u tom položaju oslonjen na drvene podmetače. Kaldrma na podu u trijemu je sanirana i upotpunjena, strop trijema potpuno je obnovljen a u uglovima je postavljena savremena, neutralna rasvjeta.

Na sjeveroistočnoj strani objekta dva dućana u njegovom sastavu nisu bila obuhvaćena prethodnom intervencijom pa smo ovdje mogli pristupiti poslu na način koji je trebalo da postane ogledni primjer adaptacije poslovnog dijela. Vlažni kameni zidovi sa oslabljenim spojnicama injektirani su cementnim mlijekom sa dodatkom vodonepropusnih supstanci pod pritiskom, malterisani i bojeni u bijelo. Kada dođe do konačnog saniranja zidova u ostalim dijelovima prodajnog prostora, biće i u njima potrebno skinuti oblogu zidova od ljepenke i medijapan ploča i izvršiti sanaciju zidova na gore navedeni način.

Ćepenci na sjeveroistočnoj strani objekta bili su djelomično sačuvani. Za razliku od ostalih oni pripadaju drugom tipu ćepenaka koji se sklapaju po vertikalnoj osovini. Rekonstruisani su od zdravog drveta prema postojećim uzorima, a sa unutarnje strane postavljena je staklena pregrada kao i na ostalim dućanima.

Podovi svih dućana su hidroizolovani, a završna obrada je daščani pod.

Tako je kompletan trgovački prostor revitaliziran. Bezistan je postao robna kuća Borca iz Travnika, a dućani su dobili različite namjene, od zlatara i butika do male bosanske kafane, što se u javnosti spominje kao poseban kuriozitet ovog objekta. Da bi se shvatilo zbog čega ova funkcija nije u koliziji s objektom, potrebno je objasniti da bosanska kafana zapravo znači ugostiteljski objekat u kome se poslužuje samo kafa i bezalkoholni napici. Mala kafana u mirnom trijemu džamije, sa ugođajem koji pruža, doprinosi zapravo revitaliziranju atmosfere, svojstvene staroj Bosni i njenim mirnim kutcima odmora na otvorenom prostoru, iz vremena nastanka objekta (sl. 23).

Masivni kameni stupovi, koji čine dio snažnih arkada trijema džamije, i danas imaju tragove boja, koje će biti istražene i konzervatorski tretirane prilikom likovne obrade cijele fasade. Ovaj posao je u toku.

Sl. 23. — Detalj trijema džamije nakon sanacionih radova

INFRASTRUKTURNA OPREMLJENOST OBJEKTA

Šarena džamija je u cijelosti, kao i svi objekti iz tog vremena, bila potpuno infrastrukturno neopremljena. Prilikom radova na objektu ovome je posvećena posebna pažnja i on je opremljen u onom obimu, neophodnom za savremenu funkciju. Sprovedene su u potpunosti električne i vodovodne instalacije, omogućeno je grijanje akumulacionim pećima, a objekat je ozvučen, obezbijeđena je rasvjeta za slučaj opasnosti (prema zahtjevu protivpožarnih mjera s obzirom na okupljanje većeg broja ljudi u objektu); a poduzete su i druge mjere protivpožarne zaštite. Razlog više za poduzete mjere je to što se radi o objektu kod koga preovladava drvo kao građevinski materijal i što se objekat u cijelosti intenzivno koristi.

Rasvjeta

Poznato je da rasvjeta objekata koji potiču iz vremena prije uvođenja električnog osvjetljenja, a pogotovu kad nisu sačuvana originalna rasvjeta tijela, predstavlja uvijek poseban problem. Pored njenog funkcionalnog značaja, rasvjeta je i bitan element enterijera i eksterijera, pa joj se mora pokloniti dužna pažnja.

Već je ranije spomenuto da smo se za trijem odlučili za postavljanje gotovo nevidljive, savremene reflektorske rasvjete u uglovima stropa i arkada trijema. Isti princip primijenili smo i na dijelu kod glavnog ulaza objekta.

Potpuno vanjsko osvjetljenje biće riješeno u sklopu cjelovitog uređenja prostora oko objekta.

Istražni radovi na slikarskoj dekoraciji zidova pokazali su da su postojeće svjetiljke bile montirane upravo na centralnim slikarskim motivima između prozora. Tom prilikom su ove svjetiljke demontirane, a u restauratorskom postupku odbačena je mogućnost bočne i prihvaćeno rješenje centralne rasvjete. Za ovo rješenje opredijelili smo se zbog toga što velike, centralno postavljene lustere susrećemo na svim monumentalnim objektima. Izvorno, oni su se sastojali od metalnih šipki postavljenih u jednoj ravni, na koje su bile obješene mnogobrojne čaše za ulje. Ovakvih sačuvanih primjera ima u mnogim istambulskim džamijama. Slika jednog takvog lustera kod nas sačuvana je iz vremena prošlog stoljeća u Aladža džamiji u Foči. U slučaju Šarene džamije nemamo sačuvanih podataka o izgledu lustera. Na zaključak da je on ipak postojao, navodi nas sačuvana velika metalna kuka koja je izlazila iz jabuke na centralnoj rozeti stropa.

Zbog svega toga opredijelili smo se za luster koji je u svojoj osnovi i izvedbi potpuno savremen, ali u opštem djelovanju predstavlja reminiscencu na lustere iz vremena nastanka objekta (sl. 24).

Luster je izrađen od nepatiniranih mesinganih cijevi prečnika 2 cm, a vanjski promjer lustera je 3 m. Na sličan način izrađena su i tri mala lustera za osvjetljenje galerije i ulaznog dijela.[23]

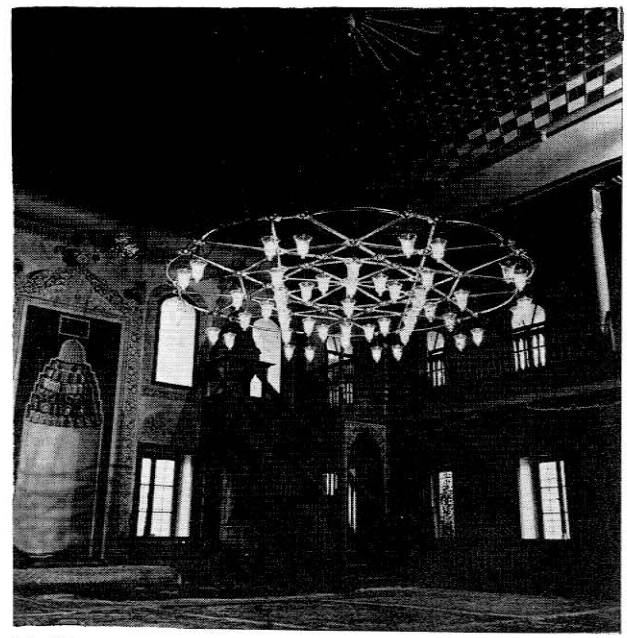
FASADA I VANJSKO UREĐENJE

Radovi na fasadama su u toku. Na osnovu istražnih radova opredijelili smo se za sljedeći postupak u restauraciji: otkriti, konzervirati i restaurirati originalni slikarski sloj uz saniranje svih zidova objekta i u enterijeru i eksterijeru. Ipak, ovaj dio posla po svom karakteru više spada u obim slikarskih radova, pa će, zajedno sa slikarskim radovima u enterijeru objekta biti predmet posebnog izvještaja.

Sada, kada je najveći dio konzervatorsko-restauratorskog posla završen, pristupa se uređenju prostora oko džamije sa česmom i šadrvanom (sl. 1).

Lokacija džamije je uveliko degradirana novim magistralnim putem iznad nje, a cijeli prostor je trenutno izuzetno zapušten.

Na česmi su već izvedeni manji sanacioni radovi (drvena konstrukcija unutar) i oni će biti

Sl. 24. — Luster u Šarenoj džamiji, interpolacija u enterijeru

završeni zajedno sa slikarskom restauracijom fasade česme, na kojoj su, iako izblijedjeli, vidljivi tragovi dekoracije.

Do nedavno je na prostoru između podzida nove ceste i džamije stajao šadrvan sagrađen u austro-ugarskom periodu, sa betonskim koritom za vodu i kupastim rješenjem kape sa drvenom konstrukcijom i pokrovom od običnog lima. U vrijeme otpočinjanja rada na objektu drveni dijelovi šadrvana su već bili potpuno derutni. Zbog toga smo poduzeli detaljno snimanje postojećeg stanja prije demontaže. Da li je na tom mjestu postojao nekad neki drugi šadrvan iz vremena nastanka objekta, nije nam poznato. U pisanim dokumentima se spominje vodovod i česma, a ne šadrvan. Valorizacijom novonastale lokacione situacije i posebno karakteristika postojećeg šadrvana došlo se do zaključka da njegova rekonstrukcija ne bi imala smisla.

Konačno rješenje biće dato u sklopu pješačkih i zelenih površina oko objekta, regulacije potoka kao i cjelokupnog urbanističkog rješenja tog dijela Travnika. Izrada ovog projekta je u toku. Jedino tako će Šarena džamija, čija revitalizacija je u završnoj fazi, postati integralni dio savremenog grada što je, uz poštovanje svih njenih vrijednosti kao izuzetnog spomenika kulture kod nas, bio krajnji cilj svih ovih zahvata.

23 Fotografije nakon završetka radova: Zoran Dragoljević, fotograf Zavoda za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa BiH,
Radne fotografije: A. Simić, arhitekta-konzervator Zavoda za zaštitu kulturo-istorijskog i prirodnog nasljeđa BiH,
Tehnička dokumentacija: Zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa BiH, Alma Simić, arh. sa saradnicima.

Svi do sada poduzeti istraživački, projektantski i restauratorski radovi su u mnogome zaustavili fizičko propadanje objekta, korigirali znatne deformacije, oživjeli su neke zamrle funkcije prizemlja objekta, a pažljivom konzervacijom, restauracijom i rekonstrukcijom dijelova koji su nedostajali i otkrivanjem neočekivanog bogatstva dekorativne ornamentike omogućeni su novi doživljaji u enterijeru.

Ipak, na kraju treba istaći da smo još veoma daleko od završetka radova na kompletnoj sanaciji, konzervaciji i restauraciji Šarene džamije. Neophodno je poduzeti opsežnija istraživanja istorije objekta, njegovog razvoja, njegovih istorijsko-umjetničkih karakteristika, a zatim korigirati sve nesolidno izvedene radove u prizemlju objekta (bezistanu). Također nas očekuju ispitivanja, a prema potrebi i sanacioni zahvati na ravni temelja. Posljednju skupinu potrebnih zahvata predstavljaju poslovi na konzervaciji i restauraciji fasade objekta, projektovanja i uređenja njegove okoline, vanjske rasvjete, vode, zelenila itd.

I na kraju, nešto o tekućem održavanju objekta nakon završetka neke faze ili kompletnih restauratorsko-konzervatorskih radova. Održavanje objekata je problem koji prati sve spomenike kulture kod nas i veoma često ono potpuno izostane. Kako je to rješavano u 18. st. pokazuje ova vakufnama Ćamilije (kasnije Šarene) džamije u Travniku iz 1757. godine kada se paralelno sa izgradnjom ili obnovom objekta obezbeđivao trajni izvor prihoda za njegovo održavanje. (Prilog br. 1 Vakufnama).

Mi smo daleko od vremena kad su bogati utemeljivači pisali vakufname, ali je sigurno da za spomenike kulture do kojih nam je stalo, u čiju revatilizaciju ulažemo ogromna sredstva i trud, moramo obezbijediti sredstva za održavanje pomoću kojih ćemo održati i objekat u funkciji, sačuvati njegove estetske vrednote i sačuvati ga od propadanja.

PRILOG — 1

VAKUFNAMA BOSANSKOKG VALIJE ĆAMIL AHMED — PAŠE
Travnik, 17-XI-1170 = 3-VII-1757.

Prepis vel. 109 x 22 cm. Vakufskoj direkciji u Sarajevu, br. 307. Vakufnamu legalizirao bosna-brodski kadija A h m e d, a prepis ovjerio travnički kadija I s h a k M a h i r.

Gazi-agina džamija u čaršiji u Travniku, sjedištu vezira, nije imala prihoda pa je oronula, i osjećala se prijeka potreba za obnovu, te je bosanski valija Ćamil Ahmed paša na mjestu te džamije sagradio novu masivnu džamiju, a s lijeve strane džamije napravio još česmu sa četiri lule i u nju doveo vodu.

Sada pred sudom preko opunomoćenika muftije Salih-efendije, sina Mustafina, čije su punomoćstvo pred kadijom potvrdili Mehmedaga, sin Hasanov, i Ibrahimaga, sin Alijin, zavještava za potrebe džamije:

— Tri Kurana u toj džamiji uz odredbu, da se ne smiju napolje iznositi.

— Dvadeset i sedam dućana, što ih je legator sagradio pod samom džamijom. Deset ih je pod džamijom, u bezistanu sa dvoja vrata, a od njih će se ubirati godišnja zakupnina po dva esedi-groša od svakoga. Pet ih je pod južnim dijelom džamije, a ti će se izdavati po jedan esedi-groš godišnje. Daljnjih šest dućana nalaze se s desne strane, četiri su pod samom džamijskom kapijom, a dva s lijeve strane džamije, uz munaru. Svaki od tih posljednjih dvanaest dućana izdaće se po trideset tri i po pare godišnje zakupnine.

— Placarinu s trga što ga je uredio na zemljištu vakufa Sofi Mehmed-paše s tim, da se plaća mukata za samo zemljište spomenutom Vakufu.

— Han u Muslihuddinovoj mahali u Travniku, koga je kupio od bivšeg teskeredžije Ibrahim-efendije i Hadži Alije Babajića, a koji graniči s jedne strane pekarom i dućanom spomenutog Hadži-Alije, s druge strane vodom Klašnicom, a s treće i četvrte ulicom. Han ima šesnaest soba, staju, tekuću vodu, a uz samu zgradu je i posebna kuća sa dvije sobe, aharom, sundurma-aharom, slamarom, četiri dućana i vrtom s plodnim voćkama i okolištem.

Mutevelijom se postavlja imam ove džamije hafiz Omer-efendija, sin Hadži Ibrahimov, a ta služba biće nasljedna. Ako njegovi potomci izumru, novoga muteveliju postaviće darusseade-aga u Carigradu na predlog vezira i kadije.

Nadzornik vakufa je darusseade-aga. Pomoćnici nadzornika su bosanski valija i travnički kadija.

Mutevelija će izdavati spomenutih dvadeset i sedam dućana pod zakup te dati brojiti trgovačke tovare koji dolaze na spomenuti trg i od svakoga tovara uzimati placarinu po jednu sag-akču.

Han sa svim nabrojenim prostorijama također će se davati u zakup.

Dnevni rashod vakufa iznosi pedeset sag-akči, i to:

— Muteveliji četiri akče.

— Vaiz džamije uživaće zakupninu dućana s desne strane džamije ispod kapije, a za to će četvrtkom poslije podnevnog namaza održati vaz u džamiji i tom prilikom činiti dovu za legatora.

— Prvom imamu i hatibu šest akči uz uvjet da nedjeljom i četvrtkom podučava Kur-an, a za to će mu se posebno plaćati dnevno po šest akči.

Sve tri te dužnosti predaju se imamu, spomenutom hafizu Omer-efendiji.

— Vaizu uz ramazan dnevno jedna akča.
— Vakufskom pisaru dnevno jedna akča.
— Prvom mujezinu i devrihanu dnevno dvije akče,
— Drugom mujezinu i devrihanu dnevno također dvije akče.
— Učaču ašereta i ferašu jedna i po akča
— Kajimu dnevno četiri akče.
— Džabiji dnevno jedna akča.
— Nadzorniku česme i vodovoda (su nazirina) dnevno jedna akča.
— Za rasvjetu džamije dnevno dvije i po akče.
— Za ulje u 170 kandilja uz ramazan dnevno deset akči.
— Za hasure dvije akče, kad bude trebalo.
— Uz ramazan i odabrane večeri nabaviće se tri mukave po petnaest oka i paliti kod mihraba.
— Sofi Mehmed-pašinu vakufu na ime mukate za zemljište, na kojem je napravljen trg, davaće se godišnje jedna i po akča. Od prihoda pak toga trga popravljaće se džamija.

Svjedoci:
Osmanaga, valijin ćahaja,
Seid-efendija, ćatib valijina divana,
Abdulahaga, valijin haznadar,
Emin Mehmed-efendija,valijin muhurdar,
»Umdetul-ajan« Mehmedbeg, sadašnji bosanski tefterćehaja,
Mehmed-efendija, sadašnji bosanski tefterdar,
Šejh Mehmed-efendija, muftija u Travniku,
Mustafa-efendija, sadašnji bosanski timar-tefterdar
Ali-efendija, sadašnji bosanski timar-teskeredžija,
Ahmedaga, sadašnji bosanski čauški ćehaja,
Ibrahim-efendija, bivši timar-teskeredžija,
Ali-efendija, sadašnji mukabeledžija,
Mustafaga, sadašnji bosanski čauški emin,
Ismail, čauš na bosanskom divanu.

IZVORI I LITERATURA

1. H. Kreševljaković — D. Korkut, Travnik (1464—1878.), Travnik, 1961. god.
2. M. Mujezinović, Islamska epigrafika u BiH, knjiga II, Sarajevo 1981. god.
3. M. Mujezinović, Islamska epigrafika u BiH, knjiga III, Sarajevo, 1982 god.
4. M. Mujezinović, Turski natpisi u Travniku, POF, 1970. god. XIV—XV.
5. M. Udovičić, Travnik u doba vezira, Travnik, 1973. god.
6. A. Bejtić, Spomenici osmanlijske arhitekture u BiH, POF, 1952/53. god.
7. A. Bejtić, Elči Hadži Ibrahim-pašin vakuf u Travniku, El Hidaje, god. V, 1941/42. god.
8. A. Bejtić, Ćamilija džamija i njen vakuf u Travniku, Glasnik IVZ V.
9. A. Bejtić, Podaci za kulturnu povijest grada Travnika, Naše starine II, Sarajevo.
10. Putopis Evlije Čelebije, Sarajevo.
11. E. H. Ayverdi, Avrupa'da Osmanli mimarli eserleri, Yugoslavia, knjiga.
12. H. Redžić, Umetnost na tlu Jugoslavije, Islamska umetnost, Beograd—Zagreb—Mostar, 1982. god.
13. Đ. Mazalić, Naše starine II, Sarajevo, 19 . god.
14. Z. Kajmaković, Naše starine VI, Sarajevo, 1959. god.

SUMMARY

THE ŠARENA (OR MULTI-COLOURED) MOSQUE IN TRAVNIK, ITS CONSERVATION, RESTORATION, AND REVITALISATION

The mosque in its present form goes back to 1815, while the first mention of a mosque on this site dates from the end of the sixteenth century. It is specific in terms of its composition and function (there is a commercial area in the basement of the building) and this makes it different from other mosques in Yugoslavia. Over the years there have occurred various kinds of damage, which are manifest in the caving in of the roof and its tiling, the poor condition of most architectonic elements of the interior and exterior, the deformation of the whole building and the shifting of the floor level on the first storey and the gallery by up to 25 cm.

The overhaul has been based on principles of integral and active protection. Previous work done had been unsatisfactory, which complicated the situation and the task of research, which, with the detailed architectonic planning, preceded the overhaul of the building.

The first phase of work consisted of correcting the deformations in the construction and restoring the original geometry of the building. The levelling was done by raising the entire structure of beams and pillars along the endge of the central part (of the floor and gallery) by means of simple equipment, gradually and without dismantling even the smallest part of the construction. There then followed the conservation and restoration of all the architectonic elements: the richly carved and painted woodwork (pillars, beams, staircases, windows, doors, pulpits, platforms), the carved and painted wooden ceiling, and the painted walls of the interior and exterior. Conservation and restoration methods were used on these parts more than reconstruction.

The particular aim was a revitalisation of the original functions of the building and its adaptation to modern needs. The interesting part of this work was the removal of the previous layers of paint from all the woodwork and walls of the building together with a slight touching up of the original colours.

Overall, the implementation of this project is an example of the socialisation of the protection and revitalisation of cultural monuments which, provided that there is an appropriate division of responsibility among the participants, undoubtedly represents today the only feasible method of protecting our architectural heritage.

Sabira Husedžinović,

KONSTRUKTIVNO-RESTAURATORSKI ZAHVATI NA SAHAT-KULI U BANJALUCI

Građenje sahat-kula na području Turskog Carstva počelo je sredinom XVI vijeka, kao posljedica arhitektonskih i kulturnih uticaja donesenih iz Srednje Evrope, a uslovljeno potrebom obavljanja pet dnevnih molitava u određeno vrijeme, propisanih islamskim vjerskim kanonima.

Zajedničke arhitektonske i prostorne karakteristike ovih objekata vežu se za rješenje tornjeva građenih u gradovima Zapadne Evrope, ali prilagođavajući se ovoj sredini uz primjenu lokalnih građevinskih materijala i tradicionalnog načina gradnje.

Sahat-kule su građene obično u centru poslovnog dijela grada, u čaršiji, uz džamije, kao zadužbine pojedinih legatora. Vjerovatno je prvi ovakav objekat kod nas izgrađen u Skoplju, između 1566—1572. godine sa satom donesenim iz Sigeta.[1]

U periodu turske uprave u Bosni i Hercegovini sa urbanim razvojem pojedinih gradova nastajali su i ovi objekti, tako da H. Kreševljaković u svojoj radnji »Sahat-kule u BiH«, objavljenoj 1952. godine, opisuje 19 ovakvih objekata.[2]

Među spomenicima kulture graditeljskog nasljeđa Banja Luke značajno mjesto ima i sahat-kula, specifičan javni objekat nezaobilazan za arhitektonski urbani razvoj ovog grada, a još uvijek bitan kod identifikacije banjalučke čaršije, čiji je integralni dio, nalazeći se uvijek kao sastavni elemenat svih vizura ovog prostora.

Porijeklo i hronološki okvir nastajanja sahat-kule još nije sa sigurnošću utvrđen, najvjerovatnije je nastala u toku XVI vijeka, odnosno u periodu uspostavljanja sjedišta bosanskog pašaluka[3] u Banja Luci za vrijeme Ferhad-paše Sokolovića (1574—1588), iako postoji mogućnost da je to bila i ranije[4] (prilog 1).

PRILOG 1. — Sahat-kula 1984. god., prije početka konstruktivne sanacije. Gornje zone objekta izvedene su kao analogija, sa sličnim objektima islamske arhitekture, bez izvorne istorijske dokumentacije.

1 H. Kreševljaković, Sahat-kula u BiH, Naše starine IV, Sarajevo 1957. g. (Zvono na Sahat-kuli u BL. koje je postojalo do II. svj. rata imalo je na sebi izlivenu 1501. g.), 20.

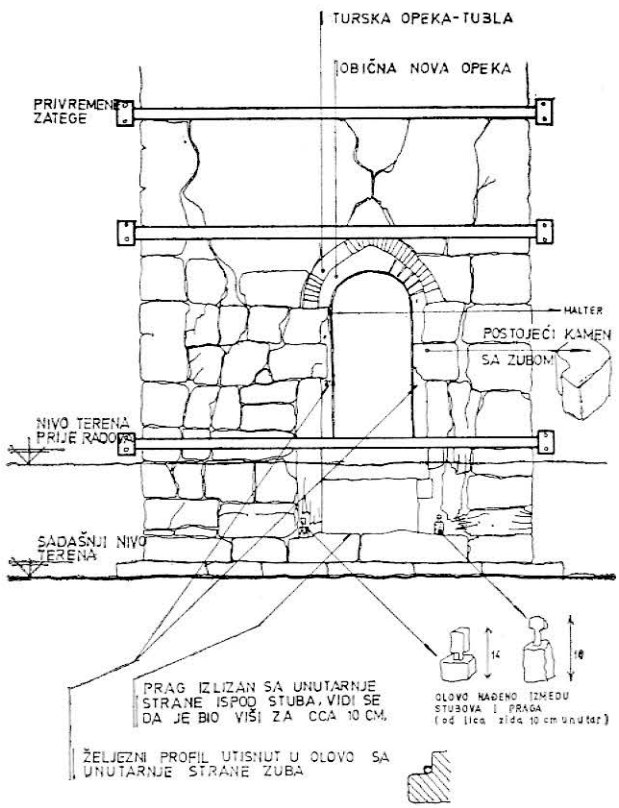
2 H. Kreševljaković, Sahat-kula u BiH, Naše starine IV, Sarajevo 57.

3 H. Šabanović, Bosanski pašaluk, Svjetlost, Sarajevo 1982., 52.

4 A. Bejtić, B. L. pod turskom vladavinom, Naše starine I, 1953, 93.

U Ferhad-pašinoj Vakufnami napisanoj 1587. g. spominje se plata za čovjeka koji navija sat, Vakufname iz BiH XV i XVI vj., Monumenta turcica, Orijentalni institut Sarajevo, 1985. g. 99 *Dr. Lj. Thalloczy*, Povijest banovine, zgrada i varoši Jajca 1450—1527.) iz posebnog otiska Monumenta Hungariae historica, vol. 40 (izdanje Ugarske akademije) prevod Mr. Šufflaj, Zagreb 1913—1929. godine.

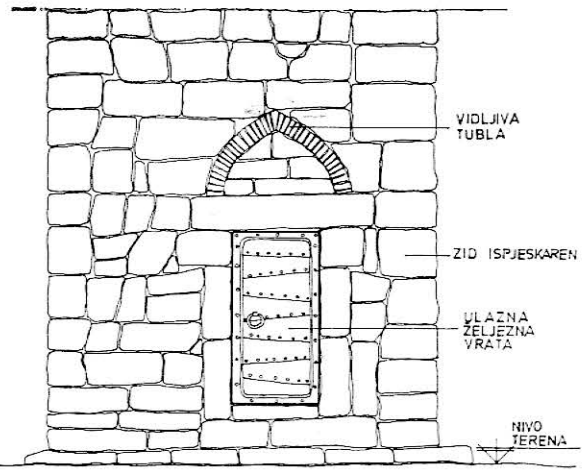
Objekat je jednoprostorne, skoro kvadratične osnove (3,30x3,20 m) oblika tornja koji se sužava prema koti 14,40 m, odakle počinju vertikalne stranice novoizgrađenog dijela nastale poslije zemljotresa 1969. godine. Visina Sahat-kule je 18,89 m, a završni elemenat je četvorovodan, šatorast krov.

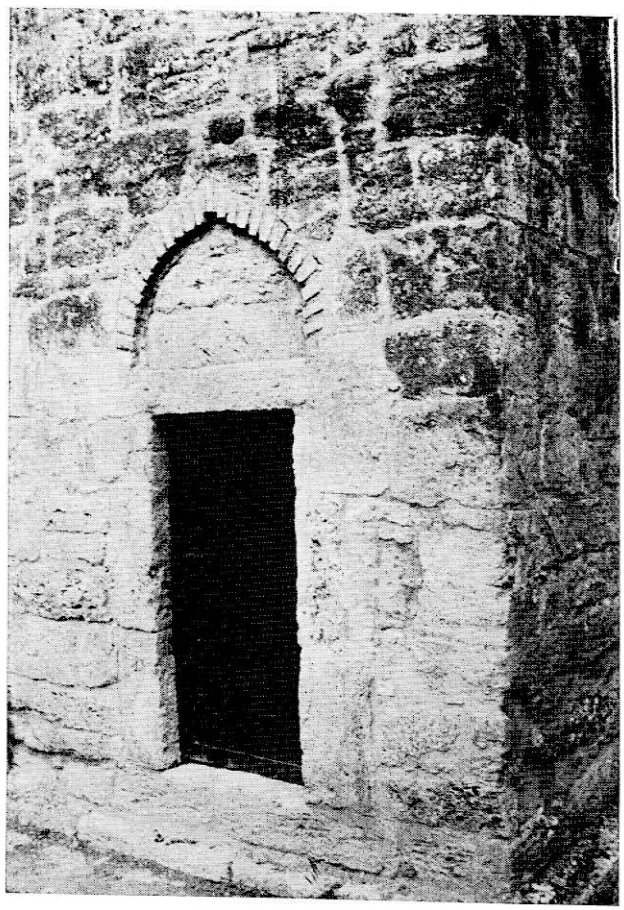
PRILOG 2. — Ulaz u sahat-kulu. Zatečeno stanje

Ulaz sa jugoistočne strane nekoliko puta je mijenjan, prepravljan i dograđivan. Iznad polukružnog otvora vidljivi su ostaci saracenskog luka od turske opeke (tuble), te udubljenje, gdje je vjerovatno bila kamena ploča s epigramom (prilog 2 i 3). Zbog graditeljskih aktivnosti oko kule došlo je do povećanja nivoa terena, te je prvobitna kaldrma zatrpana i visina ulaza smanjena. Objekat je zidan kamenom krečnjakom, djelimično priklesanim blokovima u živom kreču. Kvalitet i vrsta kamena su različiti, ali prevladava tesana sedra na vanjskom licu zida, dok je unutrašnji zid od »lauš« kamena (laporoviti krečnjak iz okoline Banja Luke, slabijeg kvaliteta), tako da sa vanjskim zidom daje mješovitu strukturu međusobno inkorporiranih blokova.

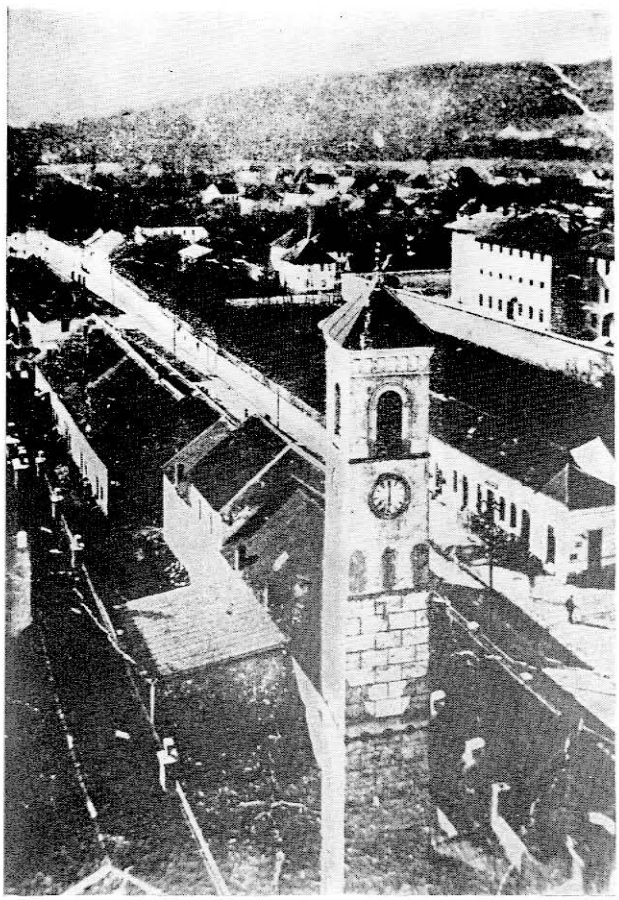
Gornje, nove zone objekta zidane su »jajačkom« sedrom u cementnom malteru. Temelji objekta su od većih i pravilnih blokova krečnjaka

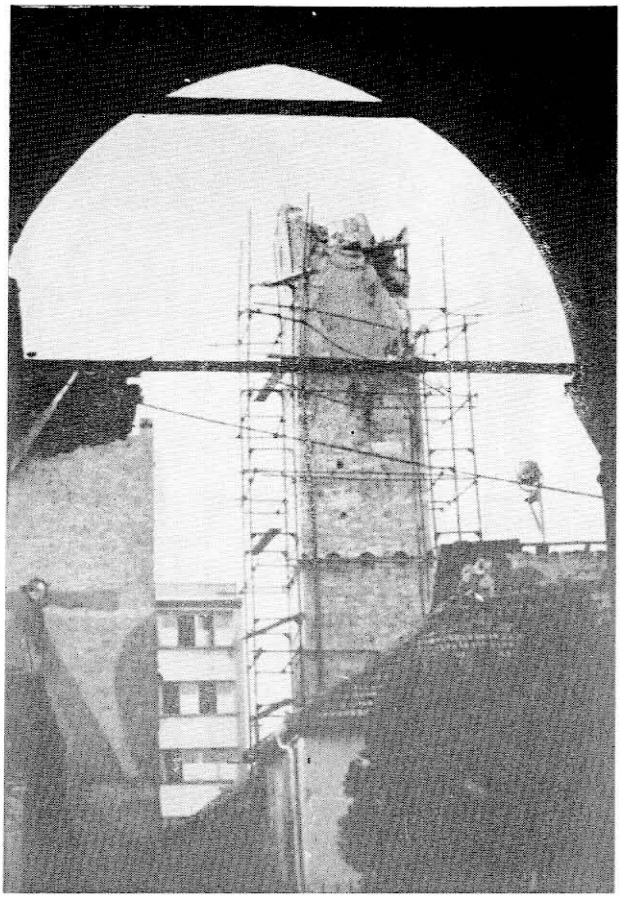
PRILOG 3. — Ulaz u sahat-kulu poslije restauracije

PRILOG 3a. — Ulaz u Sahat-kulu poslije restauracije

PRILOG 4. — Izgled Sahat-kule neposredno pred Prvi svjetski rat

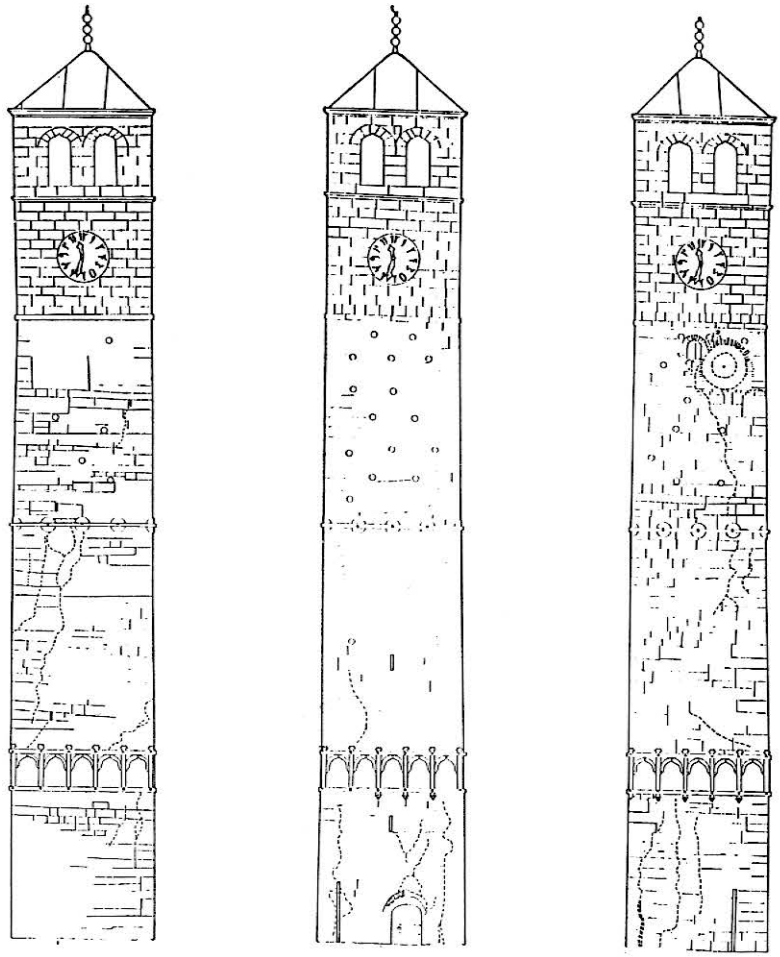
PRILOG 5. — Poslije zemljotresa 1969. godine objekat je bio teško oštećen

povezanih također živim krečom. U objektu se nalaze ostaci drvenih hatula i elementi prvobitne drvene stropne konstrukcije. Na kamenoj fasadi, neujednačene strukture, u donjim zonama nalaze se maske za zatege u obliku dekorativnih aplikacija, postavljene u austrougarskom periodu. Sva kamena struktura objekta mjestimično je prošarana kamenim spolijama od pravilnih klesanaca, komadima keramičkih cijevi, te ostacima turske opeke, što se posebno uočava oko zazidanih otvora nekadašnjeg sata.

Sahat-kula je kroz dugi vremenski period doživljavala promjene, kako u svom izgledu tako i u dimenzijama, posebno u visini. Izmjene koje se mogu danas utvrditi nastale su vjerovatno tokom 19. vijeka kada su gornje zone ozidane opekom. Taj se izgled može vidjeti na fotografijama iz perioda austrougarske okupacije i ne zna se da li je nastao kao posljedica autentične restauracije ili potrebe povećanja visine. Tada je kula dobila visinu od cca 22 m sa jednim polukružnim otvorom u gornjoj zoni, a pored ukrasnog vijenca ispod strehe pojavljuju se i dekorativne arhivolte rađene u malteru oko otvora (prilog 4).

Poslije zemljotresa 1969. godine stanje objekta je bilo izuzetno teško. Došlo je do obrušavanja gornjih dijelova Sahat-kule te stvaranja brojnih pukotina na zidovima (prilog 5). Tada je sanacija izvedena samo u gornjoj zoni. Tom prilikom su dograđena dva polja. U prvom polju smješten je sat na četiri strane, a u drugom, gornjem, pojavila su se po dva lučno oblikovana otvora. Ovaj dio je nastao po analogiji ove vrste javnih objekata islamske arhitekture bez korištenja izvorne dokumentacije, pa se može prihvatiti kao pretpostavka. Osim toga na ovom dijelu je izostao element sužavanja, tako da se dobija utisak određene iskrivljenosti objekta. »Jajačka« sedra kojom je zidan taj dio razlikuje se od autentičnog kamena, što još više ističe nesklad sa opštim izgledom objekta.

Poslije zemljotresa 1981. godine došlo je do novih oštećenja. Stvorile su se značajne pukotine (kose i vertikalne) u donjim i srednjim zonama objekta, a zatim je objekat izašao iz vertikalne ose za 13 cm.

PRILOG 6. — Fotogrametrijski snimak fasade

KONSTRUKTIVNA SANACIJA

Zbog ovakvog stanja Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode Banjaluka pristupio je 1984. godine pripremnim radovima i izradi tehničke dokumentacije za sanaciju, da bi same radove izvodio 1985. godine i 1986. godine. Prvo je izvršeno fotogrametrijsko snimanje objekta [5] (prilog 6), uz geomehanička ispitivanja terena.[6] Tom prilikom je utvrđeno da objekat leži na nasipu visine 4 m, što je imalo za posljedicu da je, kao takav, bio fundiran na drvenom roštilju, a koji je još uvijek sačuvan, od zdrave hrastove građe.

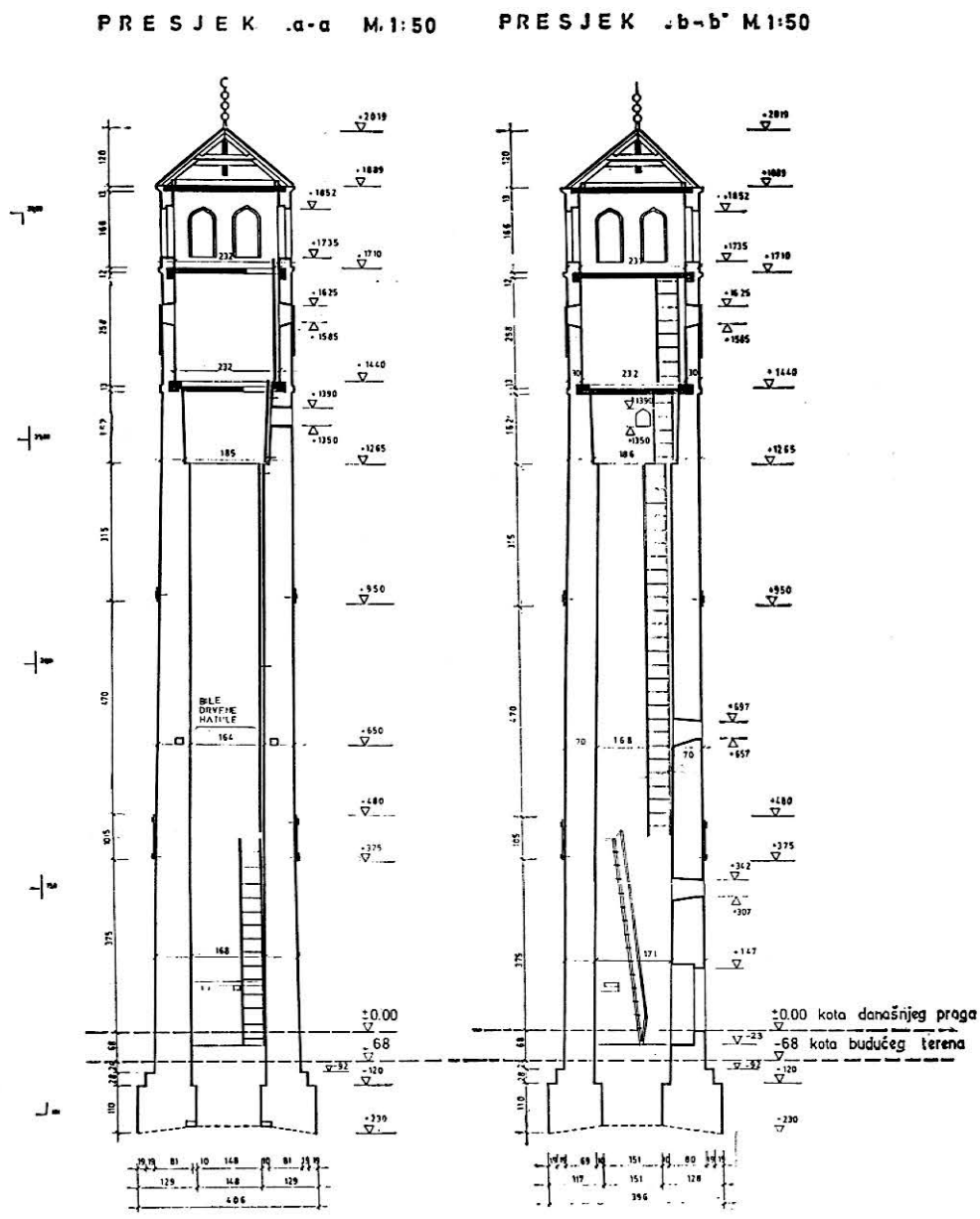
Oko objekta su izvršena sondažna arheološka istraživanja,[7] a predviđena su sistematska istraživanja tek pošto se izvrši osnovna — konstruktivna sanacija. Radovima je prethodilo arhitektonsko snimanje objekta[8] (prilog 7), a također

5 Fotogrametrijsko snimanje je vršio Mr. Selesković, prof. Građevinskog fakulteta iz Sarajeva.

6 Geomehaničko ispitivanje terena oko objekta vršio je Institut za ispitivanje materijala B. Luka.

7 Arheološka sondažna iskopavanja vršena su pod rukovodstvom Borisa Graljuka, prof. arheologije.

8 Arhitektonsko snimanje objekta: Tetarić Maida, dipl. ing. arh., Sabljić Dubravka, ing. arh.

PRILOG 7. — Arhitektonski snimak postojećeg stanja, 1984. god.

utezanje prstenovima od željeznih profila i to na mjestima koja su predstavljala najkritičnije zone oštećenja objekta, a što je trebalo da omogući siguran rad na sanaciji (prilog 8).

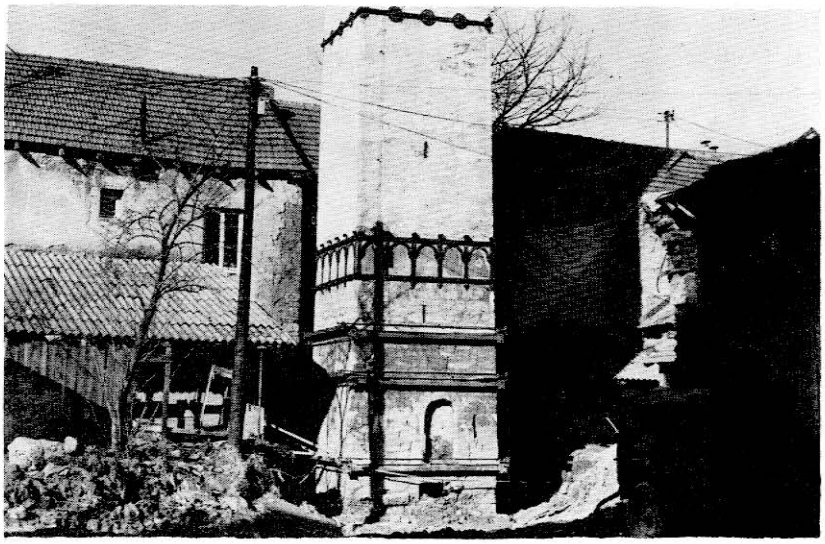
Ispitana je i seizmička osjetljivost Sahat-kule[10] metodom ambijent vibracije i ti podaci su korišteni kod izrade projekta konstruktivne sanacije.[9]

Poštujući spomeničke vrijednosti objekta, izvedena je sanacija i ojačavanje temelja injektiranjem s obostrano izvedenim a.b. zidovima (prilog 8a).

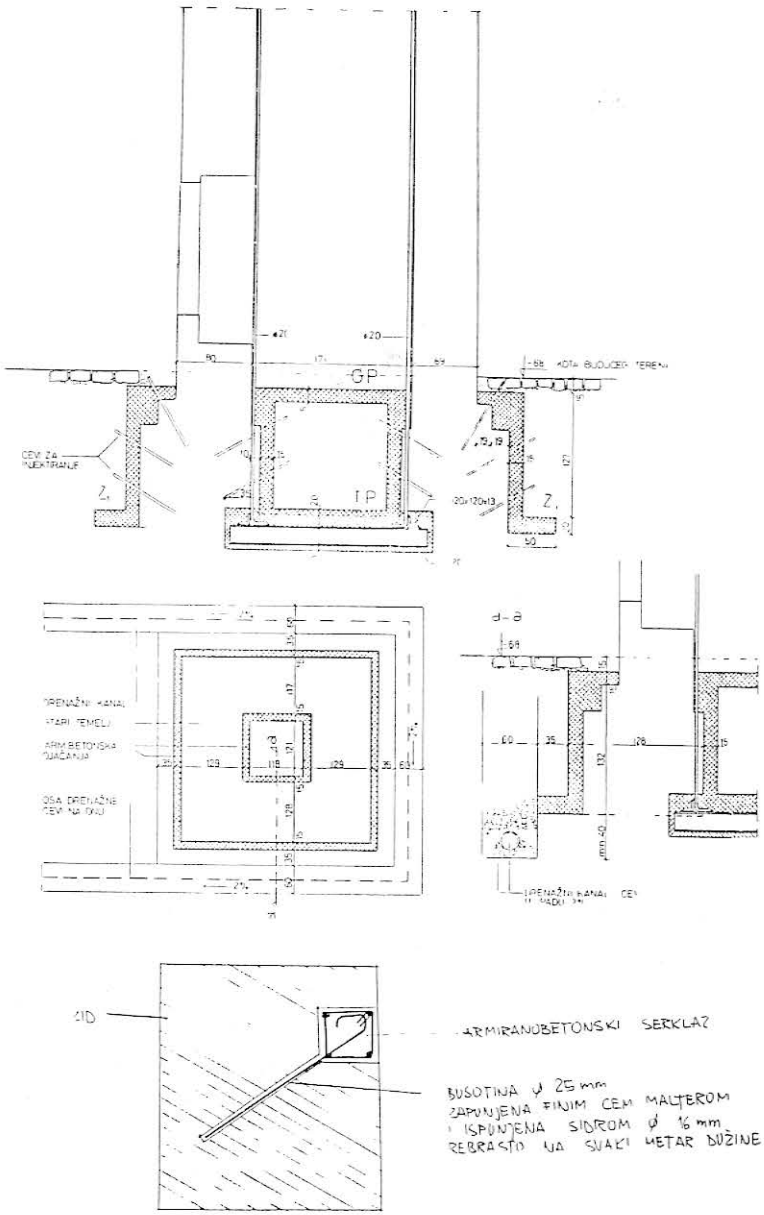
Armirano-betonski horizontalni serklaži izvedeni su sa unutrašnje strane uz prethodno bušenje kamenog zida i to na visinskim razmacima od 240 do 300 cm, uglavnom na mjestima gdje su bile drvene hatule, s tim što je pokrivanje be-

9 Institut za industrijsku gradnju pri Fakultetu tehničkih nauka u Novom Sadu je bio nosilac izrade projektne dokumentacije, a autori projekta su bili prof. dr. Radomir Folić i prof. dr. Ismet Tahirović.

10 Ispitivanje seizmičke osjetljivosti Sahat-kule vrišo je Institut za saobraćaj Sarajevo, OUR Zavod za istraživanje i ispitivanje konstrukcija B. Luka.

PRILOG 8. — Utezanje donjih zona čeličnim prstenovima, privremeno osiguranje

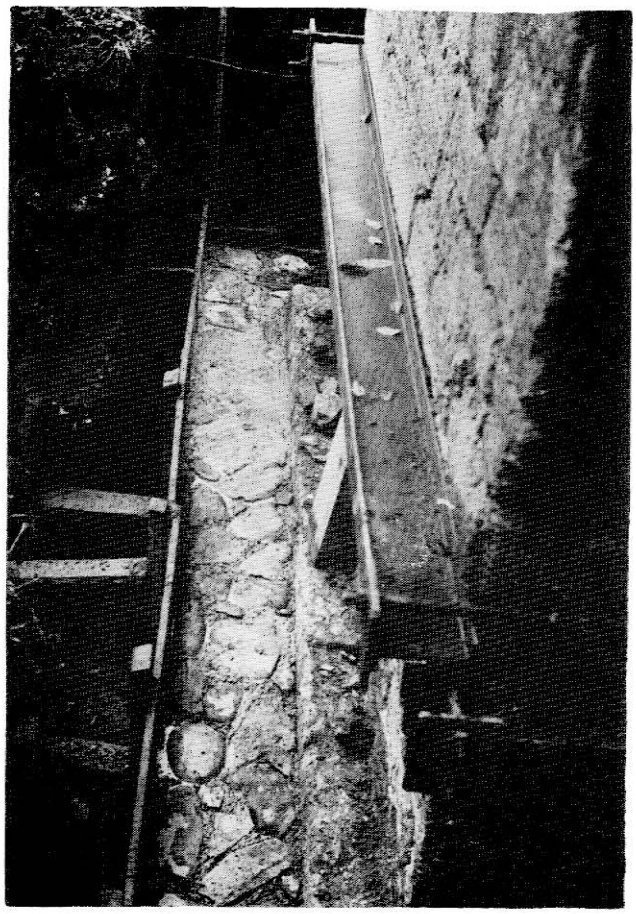
PRILOG 8a
Konstruktivna sanacija temelja

tonskih površina predviđeno također drvetom, odnosno tu će biti postavljene drvene stropne konstrukcije budućeg stepeništa.

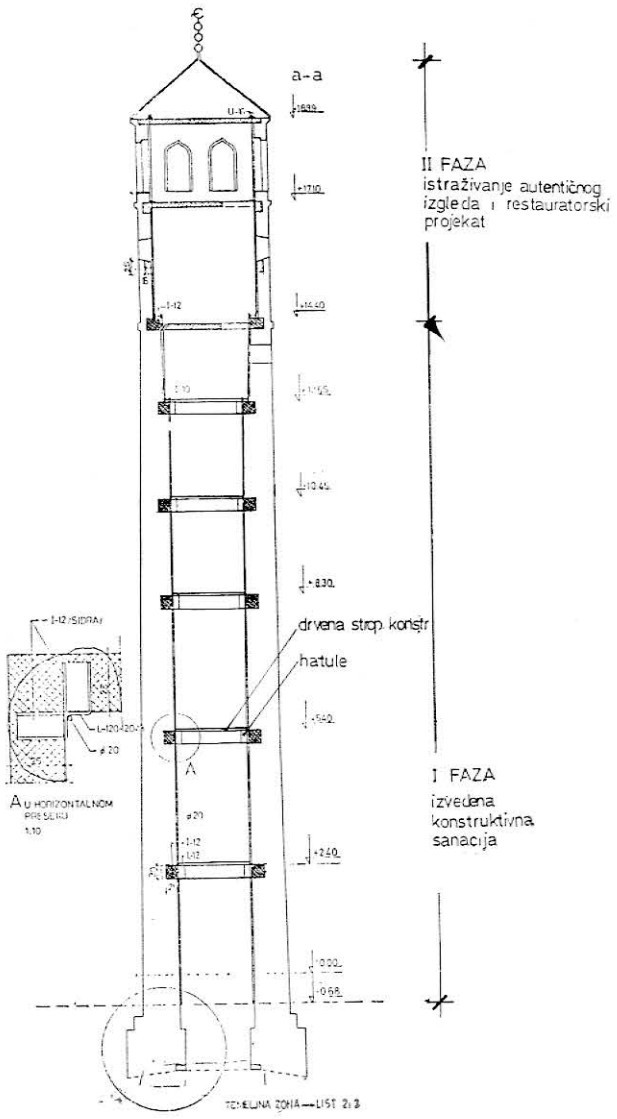
Ulogu vertikalnog serklaža preuzele su čelične šipke ∅ 20 mm postavljene u četiri ugla objekta, a njihovo integralno djelovanje sa horizontalnim serklažima omogućeno je pomoću ankerisanih ugaonika (L 120 x 13 mm) i zavarenih sidra (I 120) (prilog 9b). Tako je seizmičko osiguravanje objekta, obavezno za ovo područje, izvedeno na originalan način uz minimalno oštećivanje postojeće kamene strukture. Poslije prednaprezanja, odnosno pritezanja vertikalnih šipki u gornjim zonama te injektiranja cementnom emulzijom svih pukotina i čitave mase zida do kote 14,40 m završena je prva faza konstruktivne sanacije[11] (prilog 9, 9a, 9b).

Ostaje i dalje pitanje gornje zone objekta, kome treba da prethode detaljna istorijska i konzervatorska istraživanja, da bi se došlo do pra-

11 Radove na konstruktivnoj sanaciji izvelo je preduzeće GIK »KOZARA«, OUR »Mermer« Čelinac.

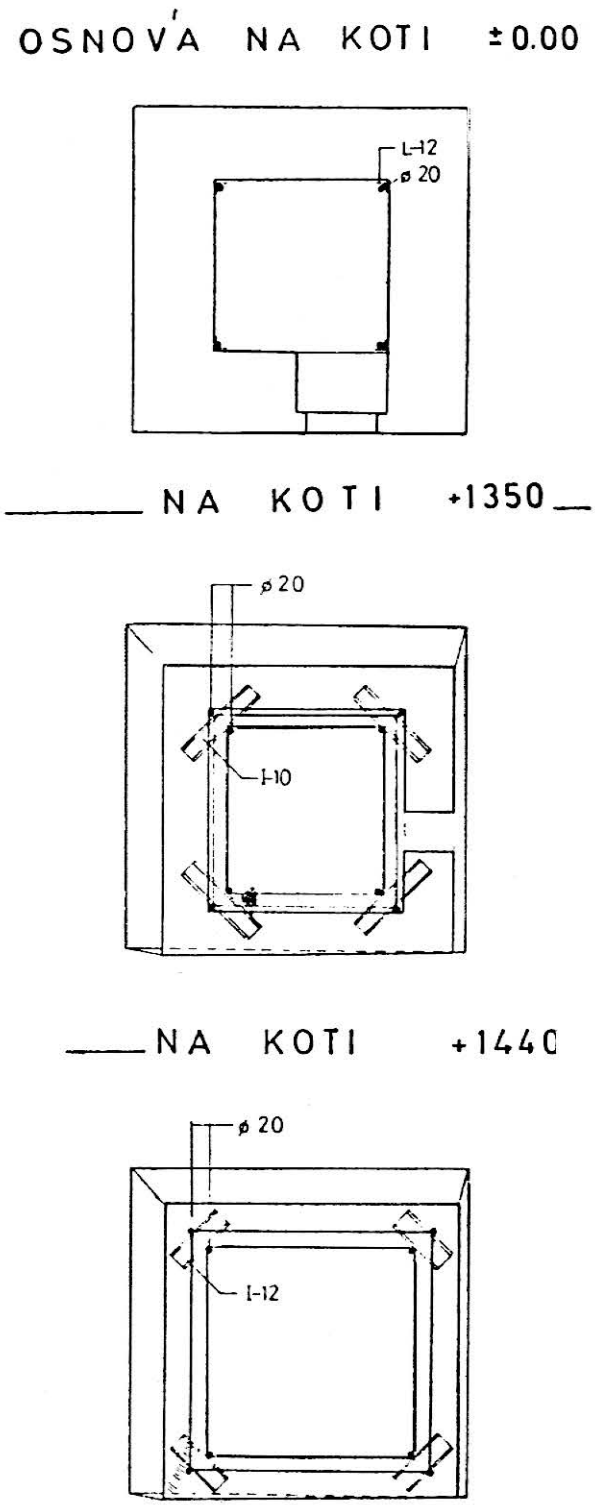
PRILOG 9. — Konstruktivna sanacija temelja i utezanje čeličnim prstenovima

PRILOG 9a. — Projekat konstruktivne sanacije

vog prijedloga restauracije.[12] Kako je potreban duži vremenski period izučavanja ovog problema, to je u okviru ove faze rada u cilju osposobljavanja objekta kao značajnog punkta banjalučke čaršije, čija je revitalizacija u toku, predviđena samo izgradnja drvenog stepeništa unutar kule, restauracija ulaznih partija uz fugovanje kamenih zidova i osposobljavanje sata. Tako će se djelimično vratiti spomenički značaj i funkcija ovog vrijednog objekta koji čini dio identiteta Banjaluke.

12 Projekat restauracije gornjih zona Sahat-kule koje radi Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode B. L. biće objavljen u jednom od narednih brojeva »Naših starina«.

PRILOG 9b. — Detalji povezivanja horizontalnih a.b. serklaža i vertikalnih šipki ϕ 20 mm

CONSERVATION AND RESTORATION WORK ON THE CLOCK TOWER IN BANJA LUKA

The clock tower in Banja Luka is a valuable public building of great historical and architectural significance, dating from the period in the sixteenth century when Bosnia became a pashadom. Over the years it has undergone a number of changes, and the upper part of the building, which was damaged by the earthquake of 1969, had to be reconstructed, but this was done without proper documentation. In 1981 a second earthquake caused structural damage to the building, after which the Banja Luka Institute for the Protection of Cultural and Natural Heritage approached the problem of its restoration with the utmost attention to detail, carrying out all the preparation necessary for the project to overhaul the structure of the building. Photogrammetric work was done on the building, as well as geomechanical examinations of the terrain and the establishment of its seismic sensitivity by use of the ambient vibration method, after which the project was devised, with due attention to the architectural value of the building. The project presented some original solutions, including the substitution of steel girders for vertical a.b. encirclements, whose effect integrates with the horizontal a.b. encirclements. The walls of the clock tower were reinforced by the injection method, while the construction of a wooden staircase is envisaged, as well as wooden ceiling supports in the places where they originally were.

Since the proposed changes to the upper part of the building are intended to restore this valuable historical and cultural monument of Banja Luka, to its original form, it will be necessary to undertake comprehensive research prior to the implementation of the restoration project.

Ferhad Mulabegović
Hazim Handžić

TURSKI ČARDAK S OKOLICOM U BOSANSKOM BRODU — IDEJNO ARHITEKTONSKO-URBANISTIČKO RJEŠENJE

KULTURNO-ISTORIJSKA SKICA[1]

Karlovačkim mirom 1699. godine Sava je određena kao granica između Habsburške monarhije i Turskog carstva. Dvije moćne države, dva svijeta, počele su od tada učvršćivati svoju granicu. Kao podrhtavanje zemljišta poslije velikih potresa, tako je i ova granica, u prvim decenijama XVIII stoljeća, doživljavala manje ili veće oscilacije. Požarevačkim mirom 1718. godine Austrija je zaposjela sjevernu Bosnu, ali ju je mirom u Beogradu 1739. ponovno izgubila. Od tada, pa sve do 1878. godine Sava je bila čvrsta granica između dva carstva. Austrija je na svojoj strani organizirala vojnu formaciju pod nazivom Vojna granica ili Vojna krajina, dok je na turskoj strani uspostavljen sistem kapetanija.

Jedna i druga organizacija bile su defanzivnog, odbrambenog karaktera. Obje su djelovale globalno, na velikim potezima, dok je sitni međugranični odnos bio prepušten lokalnim vlastima, ograničenim na teritorijalno nevelika područja. To su bile stražarnice, u tadašnjem žargonu zvane »čardaci«, kojima je bila nakićena jednako slavonska kao i bosanska strana. Čardaci su se nalazili uz obje obale rijeke na mjestima kroz koje je tekao međugranični promet.

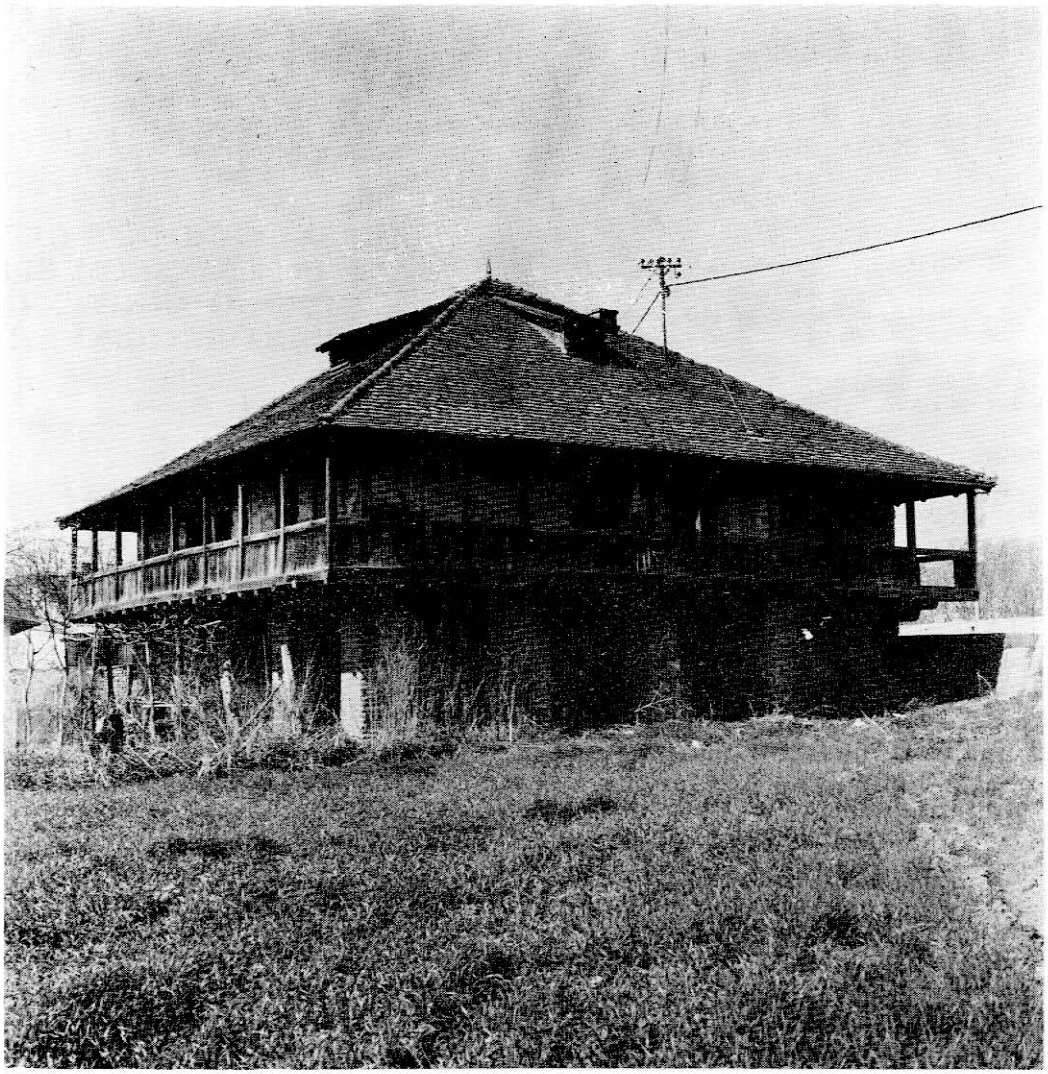
Jedan takav »čardak« izgrađen je s pravom i u Bosanskom Brodu. Na slavonskoj strani tako nešto nije bilo potrebno, budući da je ondje bila izgrađena velika tvrđava — slavonsko-brodski »Festung«.

Pograničnu stražu na turskoj strani činili su azapi, neka vrsta sigurnosne i tehničke granične straže koja je, ne samo štitila granicu, nego je, ako bi ustrebalo, mogla graditi mostove, pontone i druge naprave za prelaz preko rijeke, kopati rovove, podizati palanke, i slično. Zapovjednik u Čardaku bio je azap-aga. Služba azapa bila je carska, državna, njih je postavljao sultan. Oni su u organizacionom pogledu potpadali kapetanijama, pa je tako Bosanski Brod potpadao Vranduškoj kapetaniji čije je sjedište bilo u Derventi. Takvo stanje potrajalo je sve do tridesetih godina XIX stoljeća, kada su raspuštene stare feudalističke organizacije, pa i azapi. Tako je rasformiran stari režim u čardacima, pa je do naših dana ostalo samo ime, ali ne i funkcija.

Bosanskobrodski čardak podignut je u vremenu poslije 1739. godine, no, možda, još u toku stoljeća, bliže njegovom kraju. Najstariji do sada poznati dokumenat o azapima u Bosanskom Brodu datira od 20. augusta 1799. godine kada je sultan Selim III (1789—1807) imenovao nekog Hasana azapom u Bos. Brodu, uz dnevnu plaću od 10 akči. Nakon što je početkom 1803. godine umro brodski azap-aga Salih, ne ostavljajući iza sebe muškog potomka (čast je po svoj prilici bila nasljedna), Hasan je pohitao u Carigrad da za sebe i potomke osigura pravo i čast, a to mu je sultan potvrdio svojim beratom od 21. maja 1803. godine. Hasan je rodbinski vezan za porodicu Mlivić u Sijekovcu.

Najstariju sliku bosanskobrodskog Čardaka nacrtao je sir Arthur Evans, poznati arheolog i istraživač Knososa, koji je proputovao kroz Brod u rano ljeto 1875. godine. Čardak je tada već bio trošna stara građevina. U opisu svog prvog susreta sa Bosnom on spominje prijem kod muđira u konaku koji on opisuje kao staru i zapuštenu građevinu. Ali taj konak nije identičan sa čardakom niti su njegovi službenici bili nadležni za

1 Dr. Đuro Basler: Kulturno istorijska skica, rad pisan 1985. godine za potrebe izrade idejnog arhitektonsko-urbanističkog rješenja.

Čardak u Bosanskom Brodu

boravak stranaca u zemlji. I samom mudiru je Evans bio prvi čovjek koji je zahtijevao pravo slobodnog kretanja pješice po Bosni.

Čardak nije bila neka reprezentativna rezidencija, nego tek kasarna na mrtvoj straži. Njegovi enterijeri su bili skromno opremljeni — nije u njima bilo rezbarenih vrata ni stropova, sofa ni dušekluka. Zajednička soba za momčad, neka vrsta selamluka, nekoliko spavaonica i kuhinja, moglo je činiti komplet prostorija, dok su se ostali pomoćni prostori nalazili kao aneksi izvan zgrade, u dvorištu.

Zgrada je izgubila svoju funkciju u julu 1878. godine, pa od tada stoji napuštena. U toku prvog svjetskog rata u njoj borave izbjeglice, a poslije toga ona je opet napuštena i prepuštena propadanju. Vlasti nisu zainteresirane za njen posjed, pa se ne bave problemom njene egzistencije.

Sugestije za budućnost? Neke obaveze su jasne: objekat se mora sačuvati jer je kako je poznato, jedini spomenik ove vrste u Bosni i Hercegovini. Pravila zaštite spomenika zahtijevaju da se objektu odredi i namjena — svakako takva koja ne bi osjetnije zadirala u strukturu zdanja. Vraćanje u prvobitnu funkciju je nemoguće, jer za to nema više potrebnih uvjeta.

No, postoje približno slične namjene kojima je moguće produžiti postojanje a da se unutrašnjost i vanjština bitno ne promijene. U jednoj od prostorija treba evocirati prošlost vezanu za objekat, a to bi bio onaj »mrtvi« dio kompleksa, dok bi ostale dijelove trebalo privesti »životu«. Kakvom? Ne treba insistirati na neposrednim prihodima od zgrade. Ona može i sama kao atraktivni spomenik privlačiti strance koji će na drugom mjestu trošiti novac.

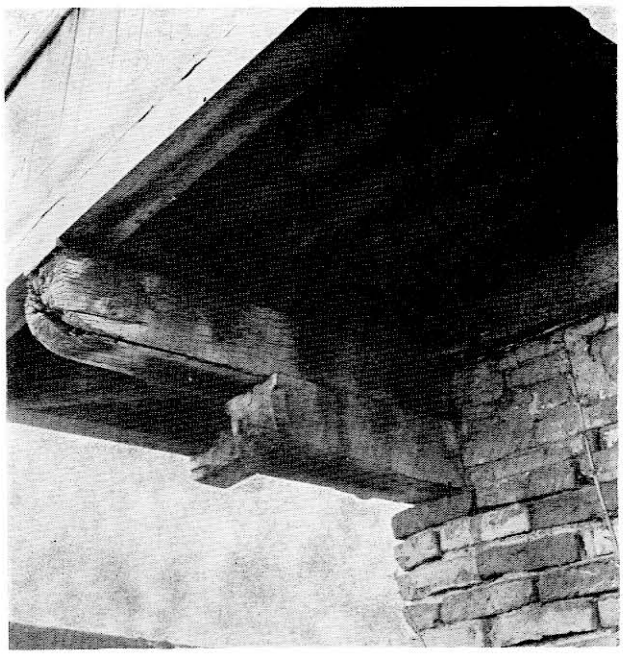
OBRAZLOŽENJE IDEJNOG ARHITEKTKONSKO-URBANISTIČKOG RJEŠENJA

Cilj ovog idejnog projekta bio je da utvrdi mogućnosti restauracije i revitalizacije Čardaka, koji predstavlja privlačan kulturno-istorijski okvir za savremenu turističku namjenu. Povod za predmetni rad treba tražiti u snažnom tempu kojim se posljednjih godina počeo razvijati turizam i u naslućenim izgledima da se tim putem oživi jedan vrijedan objekat.

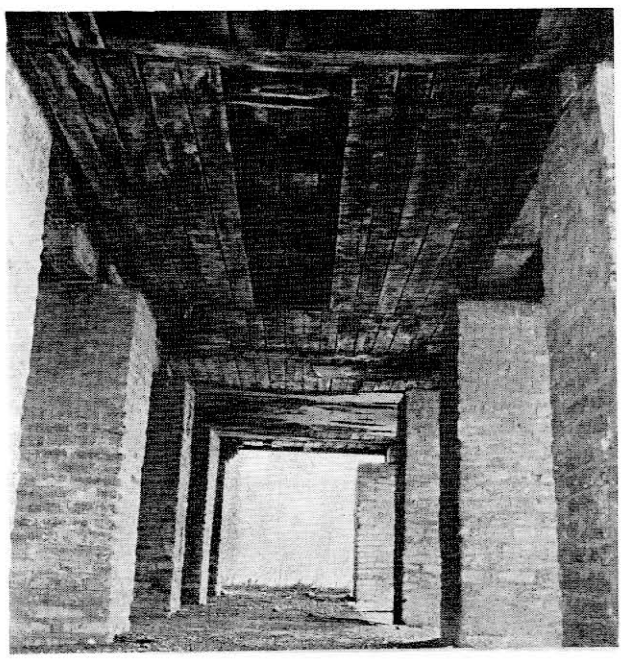
Međutim, turistička eksploatacija ove baštine nije jedina, pa ni glavna svrha aktiviranja kulturno-istorijskih objekata, nego se uz to postižu i ciljevi od šireg nacionalnog kulturnog, naučnog, odgojnog i drugog značaja. Kombiniranje više ciljeva čini ovakve zahvate društveno korisnijim i opravdava koncentraciju različitih izvora finansiranja za njihovo izvođenje.

Ovim idejnim projektom čitav kompleks zamišljen je kao kulturno-turističko-sportski centar pripadajuće mjesne zajednice ili šireg gradskog područja. Urbanističkim rješenjem predviđa se stvaranje »ogrlice« oko Čardaka kao kontaktne zone sa novim stambenim naseljem sa jedne strane i uređenjem obale — keja za sportove na vodi, sa druge strane. Na prilazu kompleksu predviđa se centralni parking prostor. Predložena arhitektura bazirana je na elementima nasljeđa lokalnog područja sa autohtonim materijalima (opeka, biber crijep, bijele površine, i dr.). Kompleks novih arhitektonskih struktura podignut je na stubovima po uzoru na Čardak, a i zbog blizine rijeke Save.

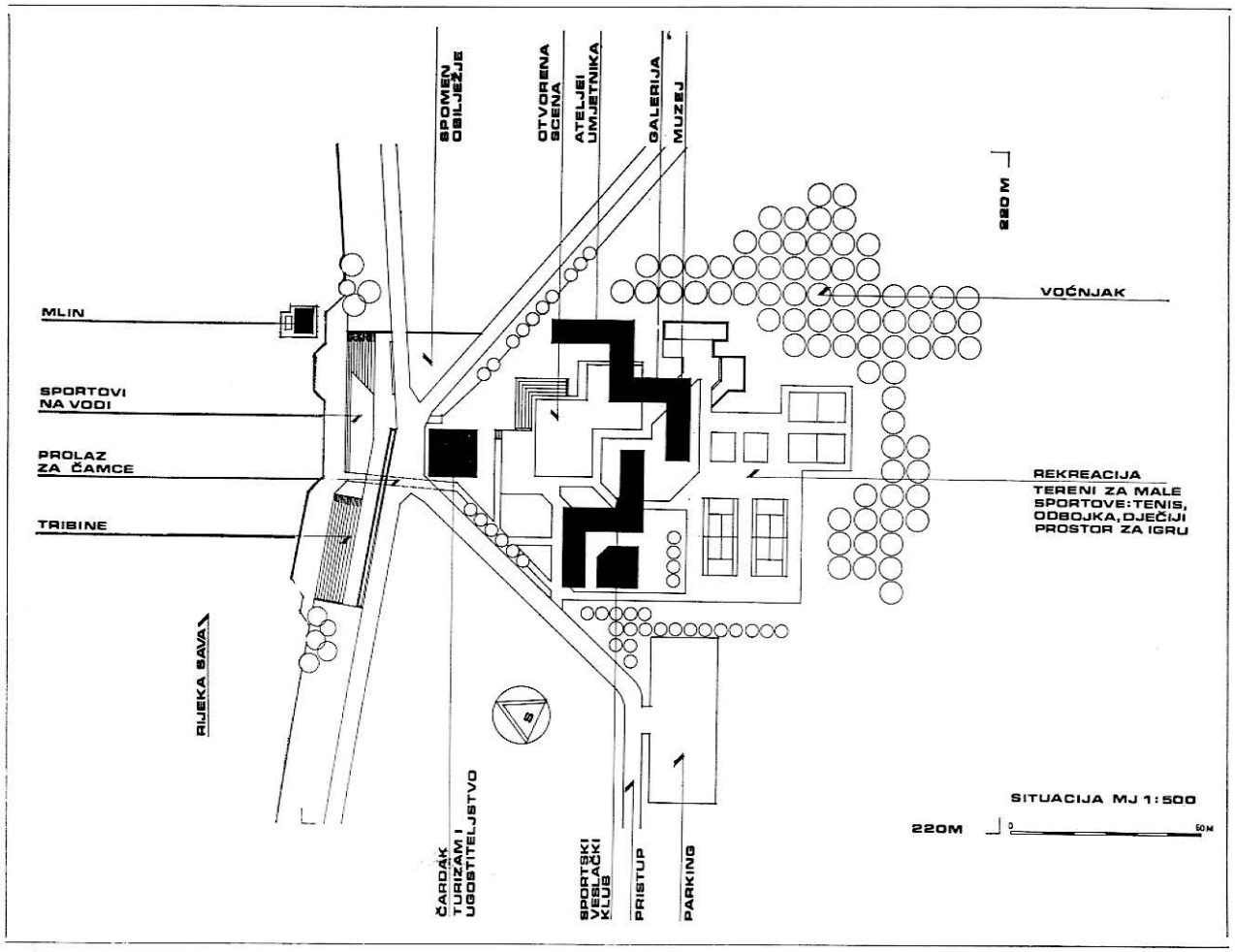
U okviru zelenih rekreacionih površina sa istočne i južne strane planirano je ozelenjavanje visokom krošnjastom vegetacijom (plemenito drveće). Kompleks zauzima površinu od cca 3,5 hektara. Turističko-ugostiteljski sadržaji smješteni su u Čardaku kao ključnom objektu. Bosanskobrodska turska stražarnica — Čardak u sklopu arhitektonsko-urbanističkog rješenja zauzima istaknuto mjesto i predstavlja prostorni, arhitektonski i scenografski akcenat. Objekat u budućnosti namjenski treba da bude skladna kombinacija istorijsko-spomeničkog nasljeđa i savremene turističko-ugostiteljske namjene. U prostornom smislu on je neobičan i prepoznatljiv reper koji uspostavlja vizuelnu komunikaciju među dvjema obalama rijeke Save. Okolnost da je to danas jedini spomenik ove vrste u BiH čini ga još interesantnijim i vrijednijim. Čardak je podignut uz samu rijeku na zemljištu koje je uvijek bilo izloženo plavljenju uslijed česte promjene vodostaja, pa je ta činjenica uslovila i specifičnu konstrukciju građevine. Objekat je podignut od terena na niz moćnih stubova građenih od opeke nad kojima je

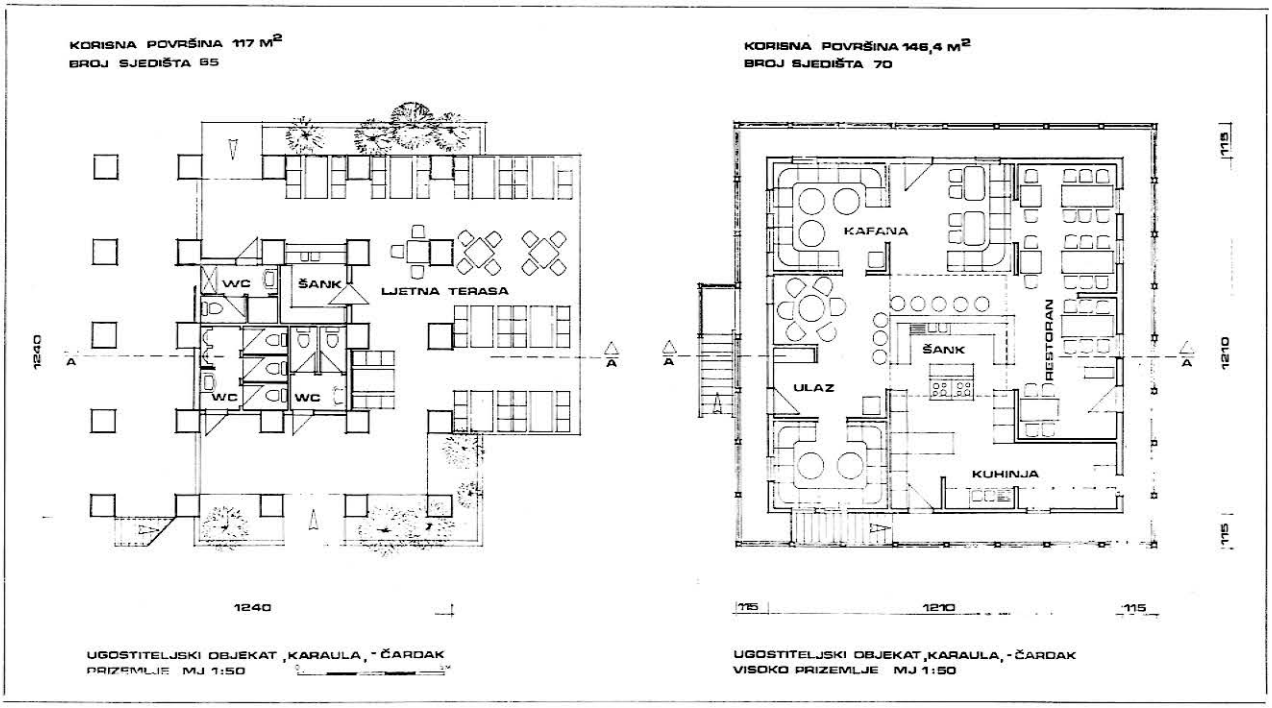

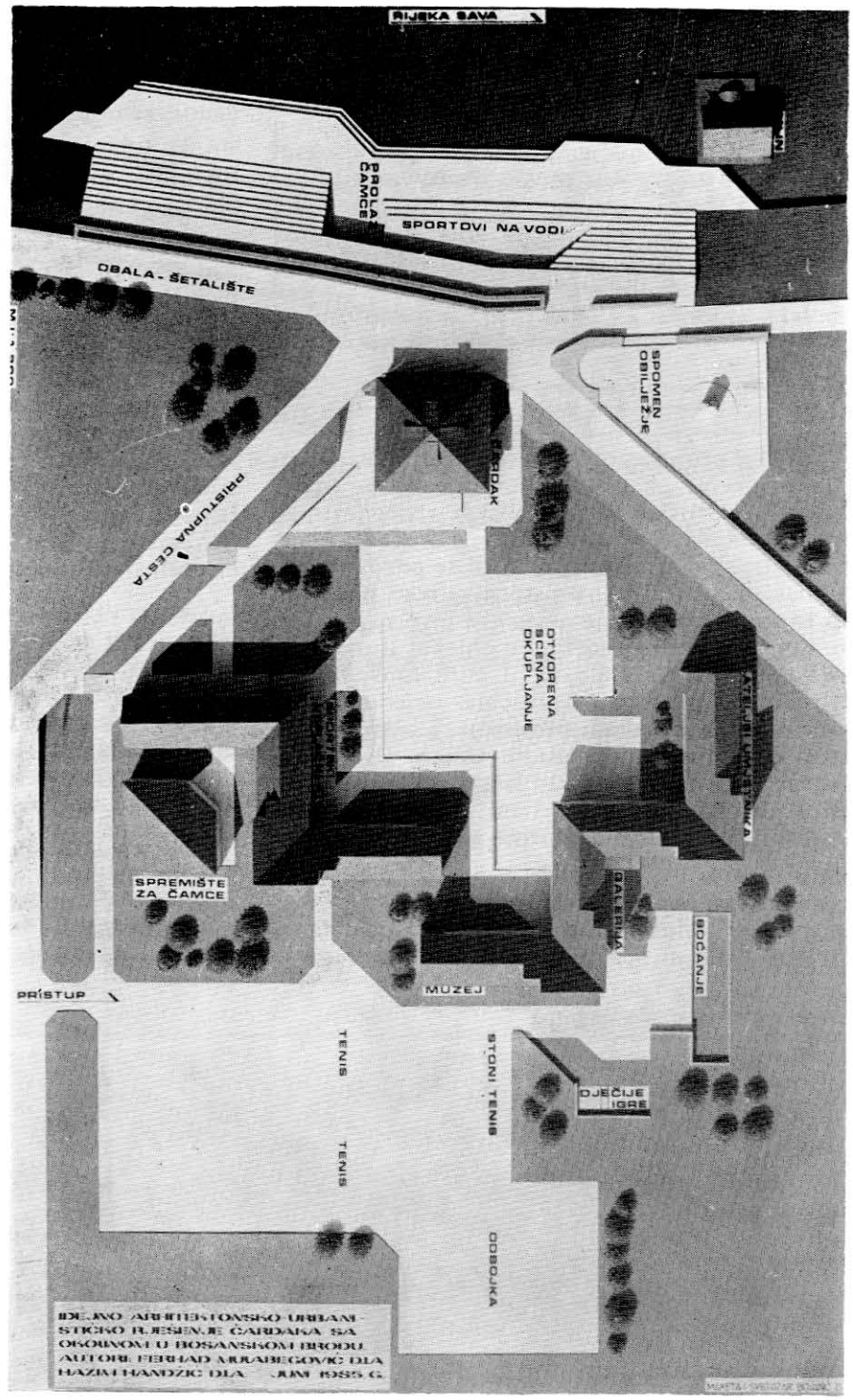
Detalj konstrukcije galerije

Detalj stubova

SPOMEN OBILJEŽJE
OTVORENA SCENA
ATELJEI UMJETNIKA
GALERIJA MUZEJ
280 M
VOĆNJAK
MLIN
SPORTOVI NA VODI
PROLAZ ZA ČAMCE
TRIBINE
REKREACIJA
TERENI ZA MALE SPORTOVE: TENIS, ODBOJKA, DJEČIJI PROSTOR ZA IGRU
RIJEKA SAVA
ČARDAK TURIZAM I UGOSTITELJSTVO
SPORTSKI VESLAČKI KLUB
PRISTUP
PARKING
SITUACIJA MJ 1:500
220M
0
50 M

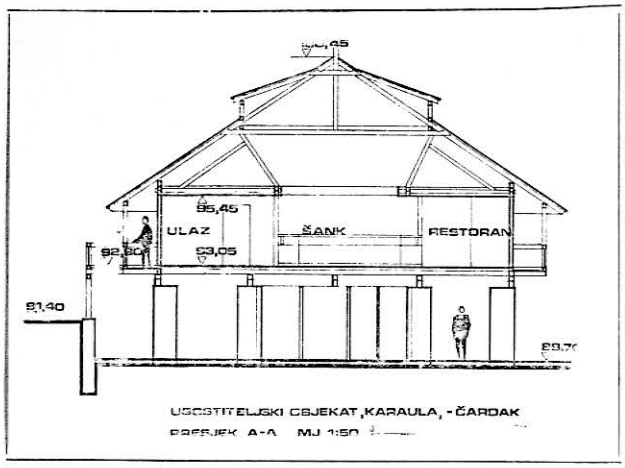

KORISNA POVRŠINA 117 M2
BROJ SJEDIŠTA 65
WC
ŠANK
LJETNA TERASA
WC
WC
1240
A
A
1240
UGOSTITELJSKI OBJEKAT „KARAULA" - ČARDAK
PRIZEMLJE MJ 1:50
KORISNA POVRŠINA 146,4 M2
BROJ SJEDIŠTA 70
KAFANA
ŠANK
RESTORAN
ULAZ
KUHINJA
A
A
115
1210
115
115
1210
115
UGOSTITELJSKI OBJEKAT „KARAULA" - ČARDAK
VISOKO PRIZEMLJE MJ 1:50

Peta fasada kompleksa-maketa
Maketa S. Bojanić, Foto Z. Dragoljević

drveni skelet ispunjen opekom. Četvorostrani krov pokriven je biber crijepom. Jedna jedina etaža bila je organizovana kao stambeni prostor za posadu stražarnice i sastojala se od nekoliko nevelikih prostorija iz kojih se izlazilo na drvenu natkrivenu galeriju koja je poput obruča opasivala građevinu. Direktna posljedica prvobitne namjene je jednostavan enterijer bez dekora i obrade detalja, inače tipičnih za stambenu folklornu arhitekturu.

Vremenom je duž obale rijeke izgrađen odbrambeni nasip kao zaštita od poplava, pa je Čardak ostao utonuo i deplasiran u odnosu na prilaznu saobraćajnicu što se proteže duž nasipa.

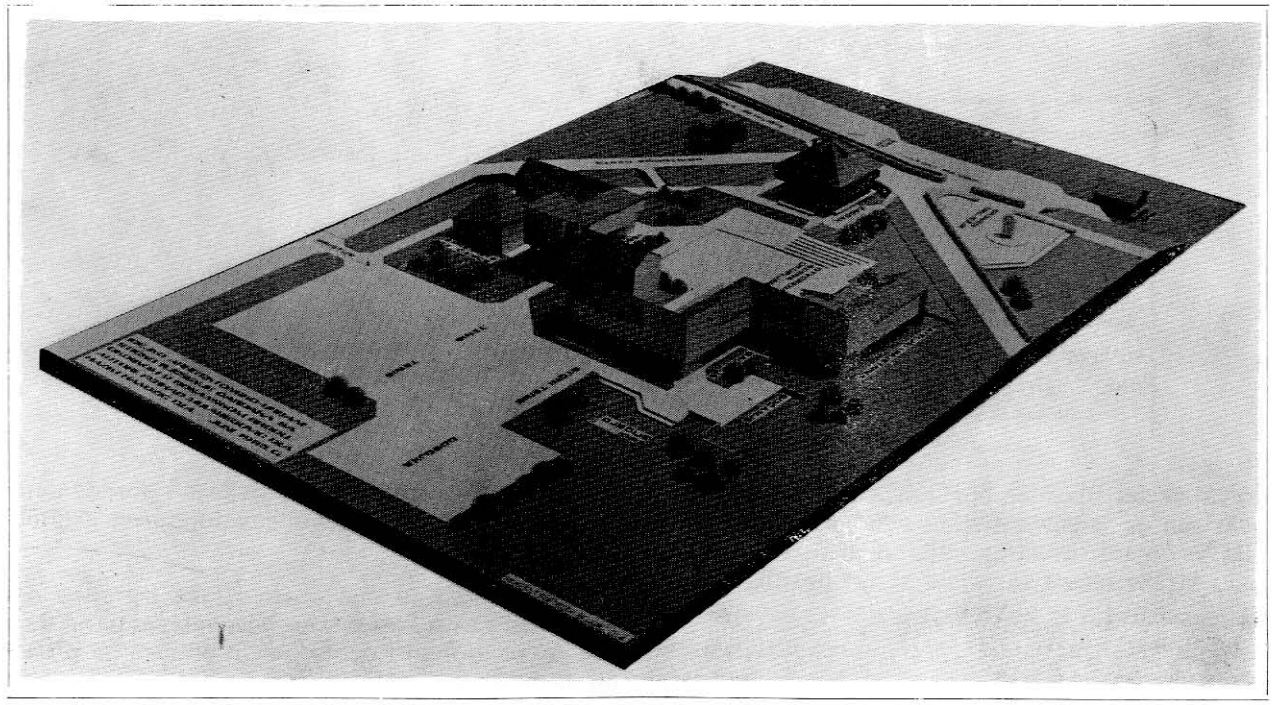
Idejni projekat predviđa sanaciju i revitalizaciju građevine uz puno poštovanje njene autentičnosti, istorijskih i graditeljskih vrijednosti, te obezbjeđenje uslova za unošenje novog, savremenog i atraktivnog sadržaja. Da bi se ponovo vratili i uskladili izgubljeni prostorni odnosi, neophodno je podići objekat na nešto viši nivo za cca 1,20 m. Unošenje novog sadržaja u objekat (turističko-ugostiteljski) iziskivalo je, u cilju funkcionalne organizacije prostora, međusobno objedinjavanje i povezivanje pojedinih prostorija, što je ostvareno perforacijama unutrašnjih zidova. Ovo je izvedeno tako da je vanjski plašt objekta ostao nepromijenjen, zadržan je ritam otvora, a u unutrašnjosti je i dalje sagledliva prvobitna dispozicija.

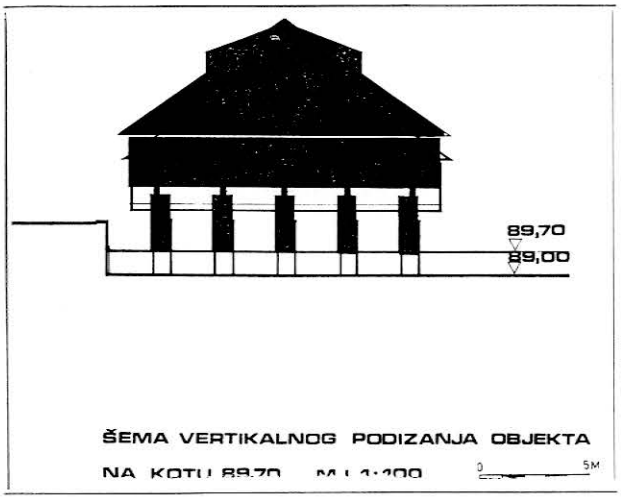
Osnovni konstruktivni sistem je poštovan i sačuvan sa svim bitnim karakteristikama. Otvaranjem dijela stropa prema tavanu ostvarena je prirodna ventilacija prostora preko postojećih krovnih badža i unutrašnjost krovišta učinila vidljivim. Na površini od 146 m² organiziran je omanji restoran, točilo i kafana, sa ukupno 70 mjesta, te kuhinja u kojoj je moguće pripremiti roštilj, riblje specijalitete i nekoliko jela koja bi činila atraktivan izbor nacionalne kuhinje. U obradi enterijera zadržani su postojeći građevinski materijali, ostvareni su neophodni higijensko-tehnički uslovi za eksploataciju, a zidne površine su omalterisane i bojene u bijelo. Na ovako pripremljenim površinama naći će se prostora za reprodukcije gravira, fotografije, kopije faksimila i dokumenata koji bi posjetiocima pružili informaciju o istorijatu objekta kao i o kulturno-istorijskim podacima o naselju Bosanski Brod. Na slobodnom natkrivenom prostoru ispod osnovne etaže organizirane su sanitarije za posjetioce, tuš i garderoba za osoblje, te jedno omanje točilo koje bi opsluživalo ljetnu terasu sa cca 65 mjesta.

Sadržaji kulture koji su predviđeni ovim projektom bili bi ateljei umjetnika, galerija (izložbeni prostor) i zavičajni muzej. Svi sadržaji dati su u jednom izlomljenom gabaritu koji je izdignut od terena po uzoru na konstruktivno rješenje Čardaka. Na slobodnom prostoru predviđena je otvorena scena za okupljanje u okviru prigodnih manifestacija.

U neposrednoj blizini Čardaka predviđen je prostor na kome se planira izgradnja skromnog spomen-obilježja posvećenog borcima učesnicima NOR-a i žrtvama fašističkog terora. Tu bi se, prije svega, okupljala omladina prilikom značajnih

Maketa

datuma naše revolucionarne prošlosti, evocirale uspomene i polagali vijenci, polagala zakletva, prisustvovalo časovima istorije, i sl.

U okviru sportskog centra predviđa se izgradnja veslačkog kluba sa prostorom za čamce. Neposredna obala uređena je kao kej sa organiziranim šetalištem, prostorom za sunčanje, zadržavanje i rekreaciju. Na obali je predviđeno manje gledalište koje pruža mogućnost organizovanja sportskih priredbi na vodi. Kroz nasip je predviđen propust za iznošenje čamaca.

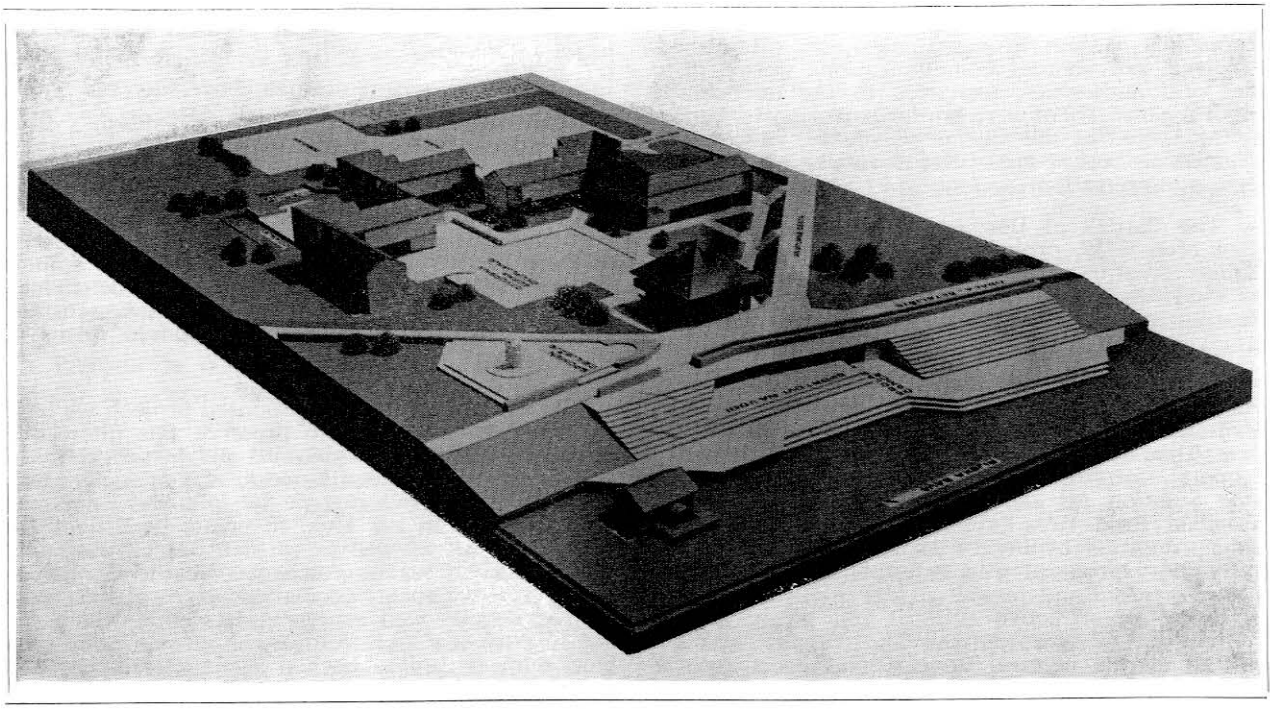
Za rekreaciju građana planirani su tereni za male sportove (tenis, stoni tenis, odbojku, prostor za igru djece). Na ovom prostoru planira se i rekonstrukcija jednog mlina kao tipičnog primjerka ovakvih objekata na velikim vodama.

Radeći na predloženom projektu slijedili smo kao vodilju ideju da sačuvamo prije svega jedan interesantan objekat vrijedan za kulturno-istorijsko nasljeđe, te da unošenjem novih, savremenih i atraktivnih sadržaja, obogatimo i oplemenimo njegovu neposrednu okolinu, unesemo život u ove prostore, stvorimo uslove za ugodan boravak, te planiramo jednu oazu unutar urbanističkog rješenja naselja gdje bi ravnopravno egzistirali razonoda, rekreacija, kultura i sport, gdje bi se, najzad, istorijska i savremena arhitektura skladno prožimale sa prirodnim elementima, vodom, zrakom i zelenilom.

BILANS POVRŠINA

Ukupno obrađivana površina predloženim rješenjem cca	3,5 ha
TURISTIČKO-UGOSTITELJSKI SADRŽAJI — ČARDAK	
Nacionalni restoran sa kuhinjom i pomoćnim prostorima (zatvoreni kapaciteti)	170 m²
Ljetna bašta sa kafanom (otvoreni prostori)	100 m²
PROSTORI ZA POTREBE KULTURNIH SADRŽAJA	
Ateljei umjetnika	300 m²
Galerije (izložbeni prostor)	250 m²
Zavičajni muzej	250 m²
Mlin na Savi	60 m²
Zatvoreni prostori	860 m²

Maketa — pogled sa rijeke

Otvorena scena sa prostorom za okupljanje	1600 m²
PROSTORI ZA POTREBE SPORTA I REKREACIJE	
Veslački klub sa spremištem za čamce	550 m²
Obala, kej sa gledalištem	1870 m²
Zatvoreni i izgrađeni prosori	2420 m²
Otvoreni tereni za male sportove (tenis, odbojka, igre za djecu i drugo)	5600 m²

UMJESTO ZAKLJUČAKA:

Stanovništvo nastanjeno uz obalu rijeke Save, na području Bosanskog i Slavonskog Broda, iako razdvojeno vodenom preprekom, tradicionalno je ostvarivalo međusobnu saradnju. Voda je često postajala njihova sudbina, uzrok čestih nedaća i stradanja. Zajedničkim naporima obuzdavali su vodenu stihiju, gradili mostove, učvršćivali prijateljstvo. Ideja da se restaurira Čardak, uredi i urbanizira njegova okolina, prostor obogati sadržajima kulture, sporta, ugostiteljstva i rekreacije, bila bi još jedna prilika da se tradicionalna saradnja obogati. Naime, ovdje je ranije pored Čardaka, postojala skela kojom je održavana veza među dvjema obalama. Takva jedna skela mogla bi se opet rekonstruirati, pa bi mještani Slavonskog Broda na jednostavan i atraktivan način bili upućeni na kulturno-turističko sportski centar u Bosanskom Brodu.

Rekli smo već da je akcija Samoupravne interesne zajednice za uređenje građevinskog zemljišta i finansiranje komunalne potrošnje Bosanski Brod vrijedna pažnje i da zaslužuje da društvena zajednica uloži napore kako bi ova ideja jednog dana postala stvarnost. Bez obzira hoće li se ove zamisli pretočiti u život ili će ostati na papiru zaboravljene u mnoštvu sličnih akcija i ideja, ipak mislimo da je već ovaj projekat pokazao da je moguće da društvena zajednica, privreda i služba zaštite nađu zajednički interes i zajedničkim naporom doprinesu očuvanju kulturne baštine.

SUMMARY

THE TURKISH RESIDENCE WITH ITS GROUNDS IN BOSANSKI BROD — A PRELIMINARY PROPOSAL FOR AN ARCHITECTONIC AND URBAN PLANNING SOLUTION

By the Treaty of Karlovac in 1699, the river Sava became the border between the Habsburg Empire and the Turkish Empire. The Treaty of Požarevac in 1718 granted northern Bosnia to Austria, but this territory was then lost to them by the Treaty of Belgrade in 1739. From then, right up until 1878, the river Sava constituted a firm border between the two empires. On the Austrian side, a military district, called the Military Border or Military Borderland, was formed, while on the Turkish side a corresponding system of captaincies was established. Low-level cross-border communications were left to the local authorities, restricted to the territorially small regions. There were border patrol posts, known in the jargon of the day as »Čardaks«, which were situated on both sides of the river where there was cross-border traffic.

The Čardak at Bosanski Brod was built some time after 1739, probably towards the end of the eighteen century. It is the only known monument of its kind in Bosnia and Herzegovina, and thus the question of its preservation should be a matter of social concern.

In 1985 the Department of Public Works of Bosanski Brod launched a scheme for the overhaul, revitalisation, and presentation of this valuable building. Thus it was in that year that »A Preliminary Proposal for the Architectonic and Urban Planning Solution for the Čardak and its Grounds in Bosanski Brod« was prepared, as one of the solutions submitted by invited experts. The aim of the preliminary proposal was to establish the potential of the restored and revitalised Čardak, which would represent an attractive cultural and historical monument for modern tourism. The complex was envisaged as the cultural, tourist, and sports centre of the local community or wider urban area. The urban planning proposal suggested the creation of a kind of »necklace« around the Čardak to act as a link with the new residential areas on one side of the river, and the building of a quay with water-sports facilities on the other. The Čardak, as a focal point of the spatial organisation of the area in question, should in future present a harmonious combination of historical heritage and modern tourist catering facilities. The overhaul and revitalisation of the Čardak should be carried out with due attention to its authenticity, as well as its historical and architectural value.

The cultural content (studios, a gallery, a local museum), as well as the sports centre, a rowing club, recreation, and a memorial to the National Liberation War, are all situated in the area around the Čardak and in the recent buildings which are a part of the whole urban planning scheme. The style of these recent buildings is in line with the authentic artistic and architectonic values of the Čardak and represents a synthesis and assimilation of the original traditional elements and modern forms of expression.

Whilst working on the proposed project, we have endeavoured, above all, to preserve this interesting building, with its great cultural and historical value, and, by providing new, modern, and attractive contents, to enrich and ennoble its immediate surroundings, to enliven the area, to create conditions for pleasant visits, as well as to plan out an oasis within the urban planning scheme for the district in which entertainment, recreation, culture and sport will be equally well represented, and in which the old and the new architecture will harmoniously combine with natural elements, water, fresh air, and greenery.

Ahmet Hadrović

OČEVIJSKI MAJDANI JUČE, DANAS, SUTRA

PREDGOVOR

Za današnji suvremeni svijet koga karakteriše visoka automatizacija ne samo u proizvodnji već i u čovjekovoj svakodnevnici, ručna obrada metala je davno prošlo vrijeme.

Postojanje i aktivan život kovačkog obrta u svom autentičnom obliku, u okviru prostora i sredine koja ga je rodila, izgleda otuda više interesantno, neobično i privlačno.

Šta je to uticalo na pojavu ovog zanata?

Šta ga je do sada održalo? U čemu je njegova snaga?

Kakve je »bolesti prebolio«? Kakvo je njegovo sutra?

Ova su nas pitanja dovela do majdana. O saznanjima, odgovorima i novim pitanjima, poslije ove posjete.

OČEVLJE, ŽELJEZO I ŽELJEZNI OBRT

Selo Očevlje je smješteno na istočnim obroncima planine Zvijezde, udaljeno 18 km od Vareša i 20 km od Olova. Prvi put se pominje u 15. stoljeću, tačnije oko 1485—1486. godine, kada sultanov namjesnik, Jakub-paša, postavlja temelje proizvodnje željeza u Varešu.

Od kada datiraju pisani tragovi, u Očevlju živi katolički živalj. Ne zna se pouzdano porijeklo ovog stanovništva. U samom rejonu sela, u blizini njegovog groblja, stoje i danas bogumilski spomenici, a u dvorištu seoske crkve su ostaci turskog groblja sa nišanima. Na mjestu današnje crkve bila je nekad džamija.

Stoga pretpostavljamo da su katolici i katoličanstvo u ovaj kraj došli kad i željezni obrt, dakle koncem 15. stoljeća.

Priroda je u Očevlju ostvarila idealan spoj uvjeta za razvoj željeznog obrta: šumu, tekuću vodu, puteve. Nismo rekli:... i željezo, iz obazrivosti. Naime, literatura koja na bilo koji način obrađuje problematiku proizvodnje i prerade željeza nigdje ne pominje Očevlje kao rudnik željeza. Prema usmenom predanju, u Očevlju je izvjesni Hadžija sredinom 18. stoljeća sagradio prvu i jedinu duvaonicu, peć za proizvodnju sirovog željeza iz rude. Hadžija je dobavio smeočare (topioničare) iz Vareša. Predstavljajući im ozbiljnog konkurenta u poslu, Hadžiju su vareški proizvođači željeza htjeli »poslovno« ukloniti: potplaćuju njegove smeočare da bi ovi proizvodili loše željezo. Predanje govori da je Hadžijin smeočar umro u velikim mukama, i da je na samrti govorio da ga je Bog kaznio što je Hadžiji krivo činio.

Od tada do danas ovdje su živjele i radile četiri generacije kovača.

Mijo Barkić, jedan iz zadnje generacije, kazuje da se i on sjeća kako se neposredno uz majdane topila ruda koju su kopali u blizini njegove kuće.

To, međutim, nije ni osobito važno, budući da je Vareš, koji se nalazi na domak Očevlja, imao vrlo razvijeno rudarstvo i preradu željeza, odakle su očevijski majdandžije dobavljali sirovo željezo za svoje potrebe.

Šuma, posebno bukova, drugi je važan faktor za rad majdana. Od bukova drveta se pravio ugljen (ćumur) koji svojom toplinskom moću upravo odgovara za zagrijavanje željeza, neophodno za njegovu obradu. Ovdje šume ima u izobilju; nekada je bila besplatna, a danas, kada je industrija prerade drveta toliko razgranata i razvijena, i kada nema »otpatka«, drvo je skupo i sve se manje koristi za ogrev.

(Izrada drvenog ugljena prikazana je na skici 1).

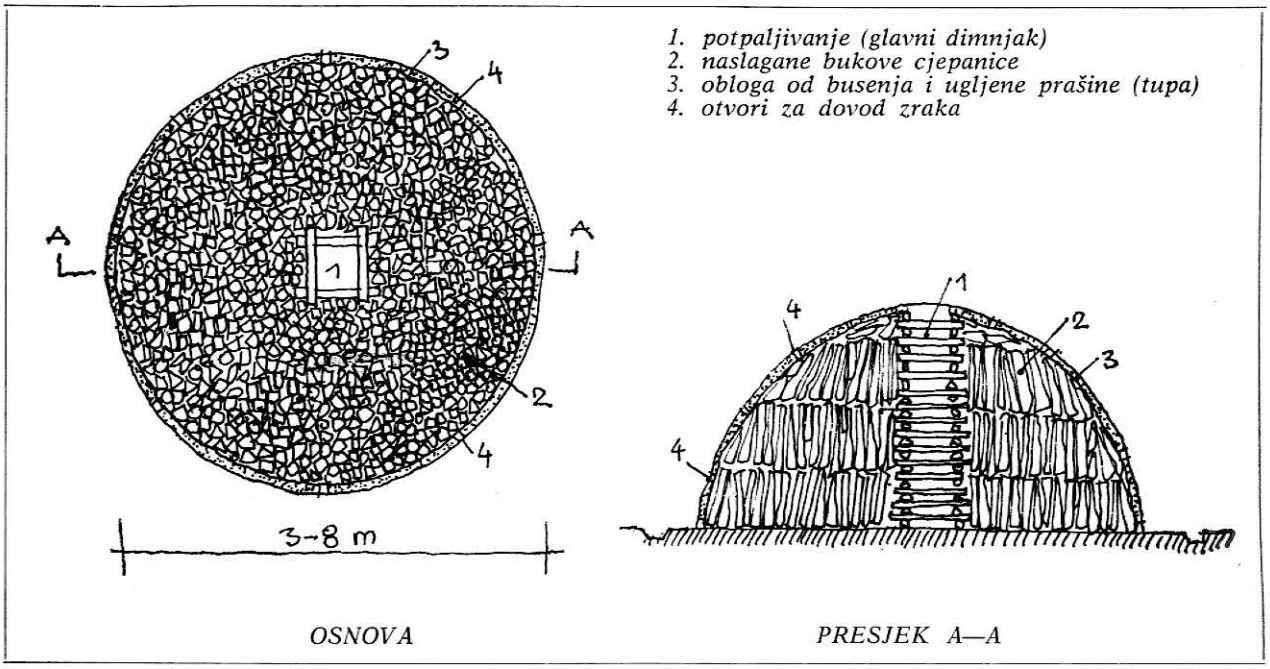
Tekuća voda je treći bitan faktor u ovom autentičnom željeznom obrtu. Ovdje je to rječica Očevica. U posebno ostvarenom sistemu majdana ona pokreće velike čekiće, mijehove (danas ventilatori), brusilice. Ona je snaga i duša majdanske proizvodnje.

Šezdesetih su godina očevijski majdandžije bili napravili hidroelektranu u sopstvenoj režiji. Hidroelektrana je obezbjeđivala selo i majdane električnom energijom.

Danas kroz Očevlje prolazi makadamski put Olovo — Vareš. Posjedovanjem vlastitih prijevoznih sredstava, očevijske su majdandžije u mogućnosti da brzo i lako dopru svuda tamo gdje ima potrebe za njihovim proizvodima.

MAJDANI

Majdanima* se ovdje naziva autentičan oblik ručne prerade željeza ostvaren u prostoru radionice, te specifičnog sistema koji snagu vode pretvara u korisne rotacione i taktične pokrete.

Sl. 1 Proizvodnja (kađenje) drvenog ugljena (ćumura)

Budući male snage, hidroelektrana nije mogla izdržati narastajuće potrebe za električnom energijom i doživjela raspad.

Putevi su bili onaj neophodni krvotok koji je Očevlje i majdane spajao sa svijetom, i kojim su sva dobra, a i nedaće stizali i odlazili iz ovog kraja. Za Turaka je ovuda prolazio karavanski put koji je Očevlje vezao za Vareš i dalje za Sarajevo. Drugi krak ovog puta išao je dolinom Očevice, te preko Krivaje na Kladanj, Tuzlu, Brčko i Savom do Beograda. U Očevlju su se sticali putevi iz svih okolnih sela. Dolazilo se ovdje po plugove, potkove, motike, sačeve, tave... ali se i donosilo: živo, voće, povrće, meso, jer Očevlje zemljoradnju kao zanimanje i kao izvor sredstava za život nije nikad poznavalo.

Kad je Austrija izgradila uskotračnu prugu Han-Pijesak — Zavidovići, očevijski je željezni obrt dobio novu arteriju koja ga je još jače vezala za svijet.

Osnovni elementi majdana su: brana, vodojaža, visoki rezervoar (lađa), sistem žljebova (badnjevi), rotacione osovine sa kolima, te sama radionica majdana (Sl. 2).

Branom se voda od regularnog korita Očevice skreće u blagi pad vodojaže. Napravljena je tako da u vodojažu pritiče uvijek ista količina vode neovisno o snazi toka Očevice. Nekada je pravljena od drveta, a od 30-tih godina ovog stoljeća radi se od betona.

Vodojaža je vještački napravljen jarak ostvaren po izohipsi brda koji služi da primi i usmjeri određenu količinu pogonske, majdanske, vode od brane do visokog rezervoara.

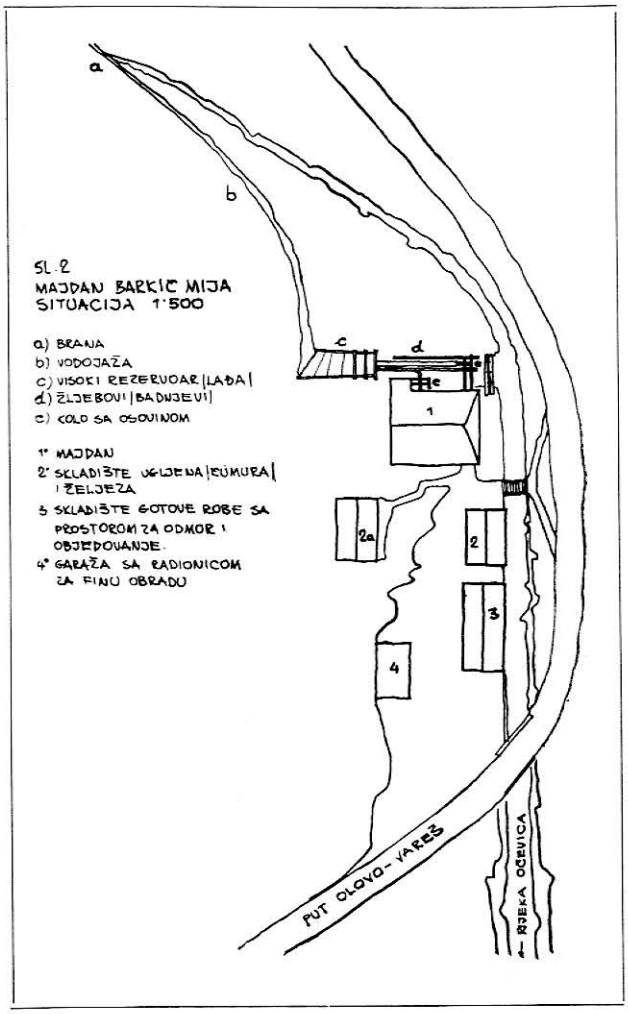
* Maden, arapski = rudnik.

U visokom rezervoaru obezbjeđuje se akumulacija vode na visini. Rezervoar je napravljen djelomice od betona, a dijelom od drvenog sanduka koji je jednim krajem upet u brdo, a na drugom se oslanja na drvene stupove.

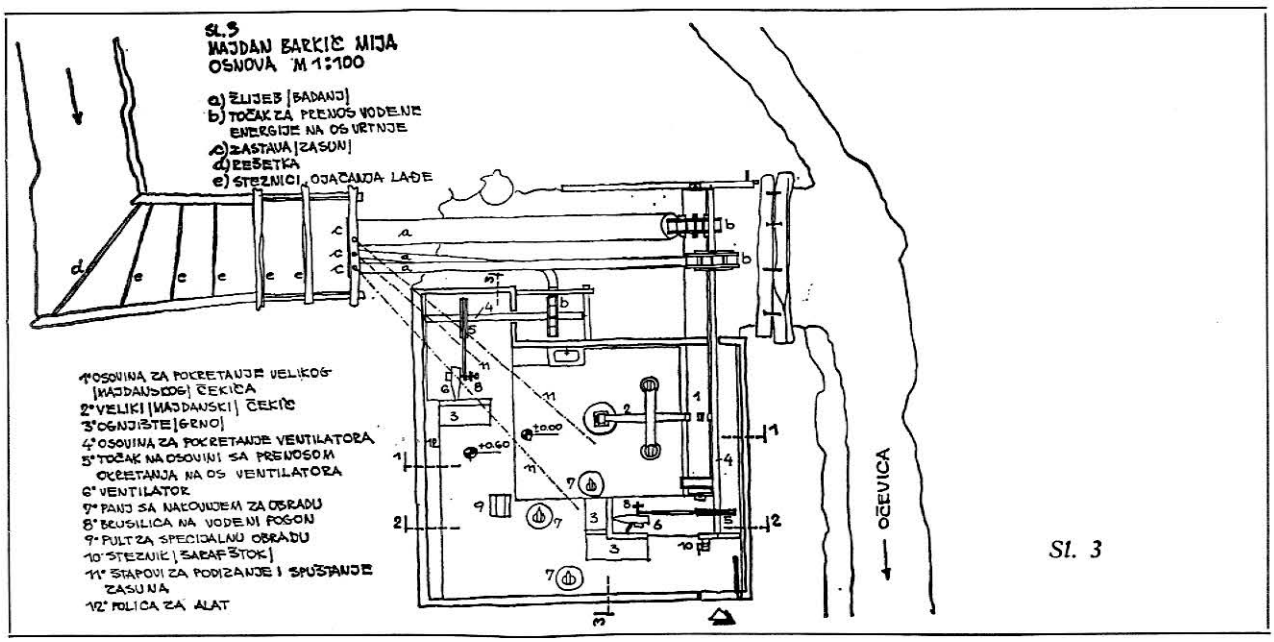
Žljebovi (badnjevi) su strmo postavljene cijevi, jednim krajem vezane na akumulaciju vode u visokom rezervoaru, a na drugom slobodno otvoreni. U njima se potencijalna energija vode u lađi pretvara u radnu, kinetičku: usljed ubrzanja stečenog padom u kosini žlijeba, voda udara u pera kola, izazivajući njegovu rotaciju skupa sa osovinom na koju je vezano. Ranije su se žljebovi radili od bukova balvana promjera 40-80 cm, a u zadnjih 30 godina su čelični. Dotok vode u žljebove regulira se posebnim zasunima, pomoću zglobno vezanih štapova (iz unutrašnjosti radionice) na principu poluge (Sl. 3).

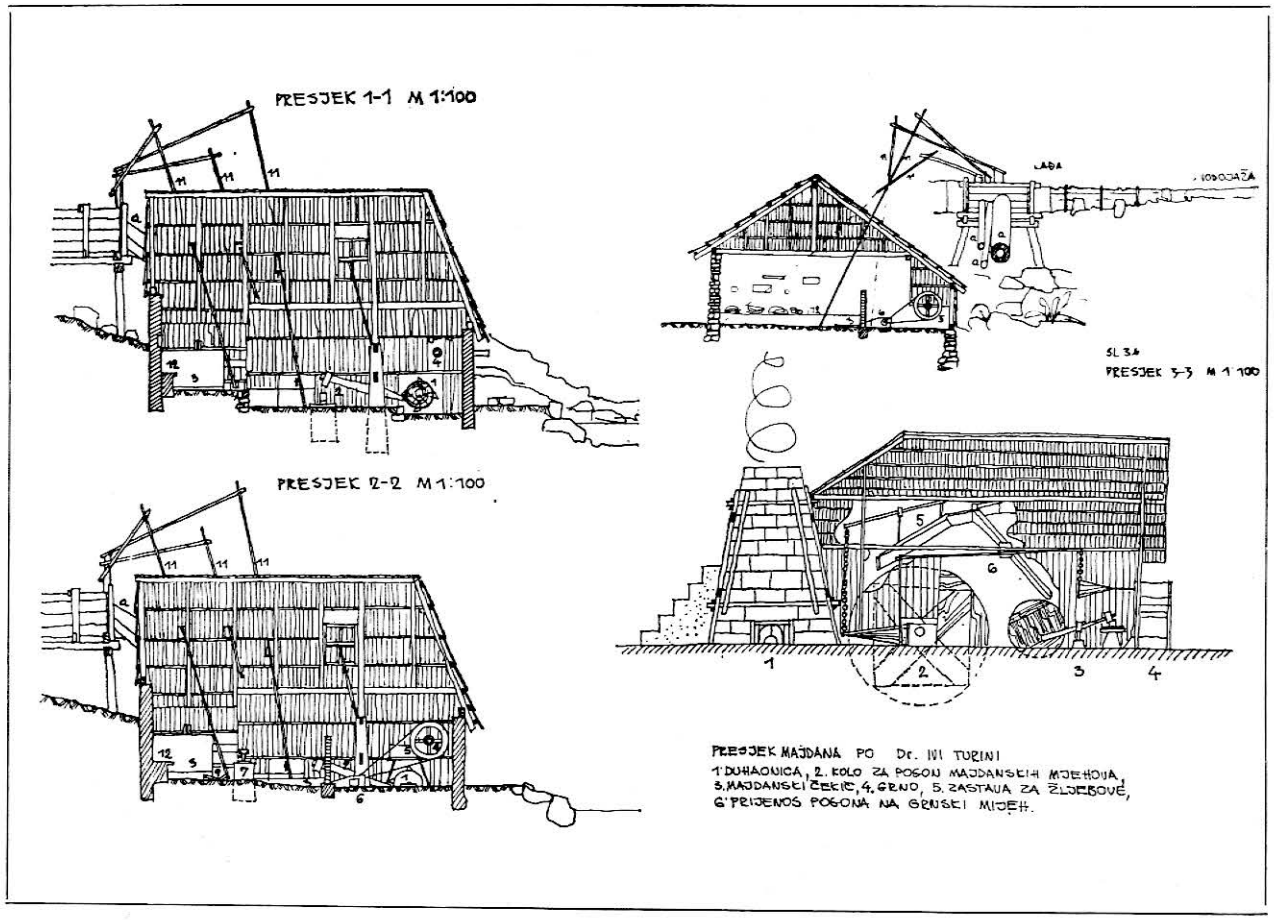
Rotacione osovine nose u vanjskom dijelu kola sa perima koja se pod mlazom okreću skupa sa osovinom. Tu je glavno, majdansko kolo, koje preko odgovarajuće osovine rotaciju pretvara u taktične pokrete velikog, majdanskog čekića. Osovina je od bukovog balvana promjera 60-80 cm. Pored glavnog tu je još jedno ili dvoje kola koja pokreću os ventilatora (nekada mješine) i os brusilice (Sl. 4, 5).

Majdanska radionica je zatvoren prostor pravokutne osnove, napravljen od drvenog skeleta sa daščanim opkovom. Ovdje se odvija specifična obrada željeza. Od limova, šipki, šina, raznih profila, tu se prave: sačevi, lopate, motike, krampe, potkove, tepsije itd. U prostoru majdana su radna mjesta na kojima se odvijaju različite vrste poslova (Sl. 3, 4).

Sl. 2

Veliki majdanski čekić se taktično diže i spušta (Sl. 6) pred udarcima četiri pulca na glavnoj osovini rotacije. Učestanost udaraca čekića se regulira količinom vode koja se pušta u pogon. Sistem regulacije se sastoji od zasuna ili zastave na visokom rezervoaru, te dva zglobno vezana štapa. Potezanjem štapa, zasun se diže i voda iz rezervoara ulazi u žlijeb.

Majdanskim čekićem se obavlja grubo raskivanje željeza. Sila kojom čekić udara kreće se od 1 do 30 KN (100-3.000 Kp).

Grna ili ognjišta su mjesta gdje se željezo zagrijava do usijanja radi lakše obrade. Kao gorivo služi bukov drveni ugljen (ćumur). Raspirivanje žara na grnu se postiže zračnom strujom koju proizvodi ventilator. U majdanu je jedno, ili, najčešće, dva grna.

U početku se na grnima dobivalo kovno željezo od sirovog i polukovnog željeza. Ovaj se posao zvao plavljenje, majstor plavaš, a na ovaj način dobiveno kovno željezo — var.

Drveni panjevi sa nakovnjima služe za fino raskivanje željezne robe. Ovakvih panjeva ima najčešće 2 (uz svako grno po jedan) do 3.

Na specijalnim pultevima se obrađuje peka, ralo i sl.

Velike makaze služe za obrezivanje pločastih proizvoda (lopate, motike, peke, sačevi i sl.). Sličnu namjenu imaju i brusilice na vodeni pogon. Njima se dotjeruje oštrica poljoprivrednih alatki.

Roba se pravila bez ikakve mjere, »odoka«, ali zahvaljujući rutini stečenoj višestoljetnom tradicijom posla, proizvodi su bili identični po obliku, težini i kvaliteti.

Danas u Očevlju aktivno radi šest majdana. Tu su ostaci još dva majdana (fotos 1). Prilikom iskapanja zemlje za temelje kuće Ilije Barkića na dubini od jednog metra naišlo se na sloj željezne šljake. To je dokaz o postojanju topionice (duvaonice) uz prve očevijske majdane, s jedne strane, te duge kovačke tradicije, s druge strane. Budući da se radi o prvom u redu lokaliteta počev od izvora rijeke Očevice, te u blizini raskršća puta dolina Krivaje — Vareš i selo Očevlje, pretpostavlja se da je tu bio i prvi oče-

vijski majdan uopće. Ispitivanjem starosti ostataka željezne šljake mogla bi se i pouzdano utvrditi starost autohtonog očevijskog željeznog obrta.

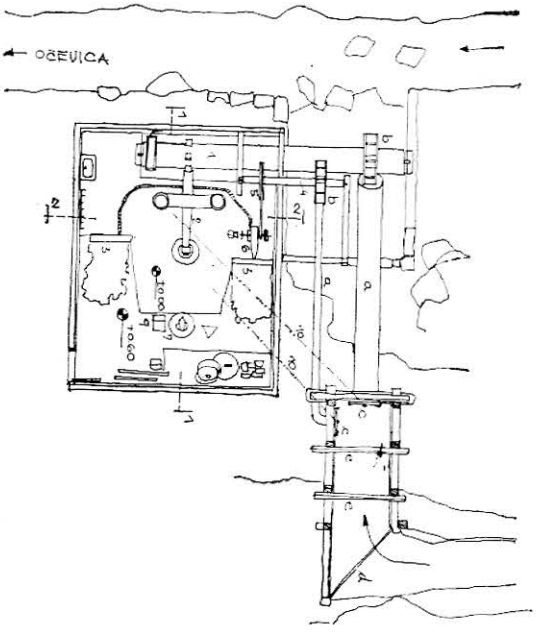
ODNOSI I ORGANIZACIJA POSLA U MAJDANIMA

Majdan je vlasništvo jednog ili dvojice ljudi. Ustvari, broj vlasnika odgovara broju grna u majdanu.

Posjed nad majdanom sticao se isključivo nasljedstvom s koljena na koljeno. Interesantno je da u generacijskom lancu figuriraju najčešće samo dva imena: sinu otac daje ime svoga oca (Ilija, Mijo, Ilija Mijo...). To je vjerovalo se, obezbjeđivalo »kontinuitet loze«.

Vlasnik majdana je i glavni majstor. Uz njega su veliki i mali momak (kalfa i šegrt). Prijelaz iz jednog u drugi rang bio je bez ikakve ceremonije.

Kao i svi drugi obrtnici, vlasnici zemlje itd., majdandžije su državi davali porez. Za Turaka se zvao ušur i iznosio je 1/10 proizvedene robe. Dese-

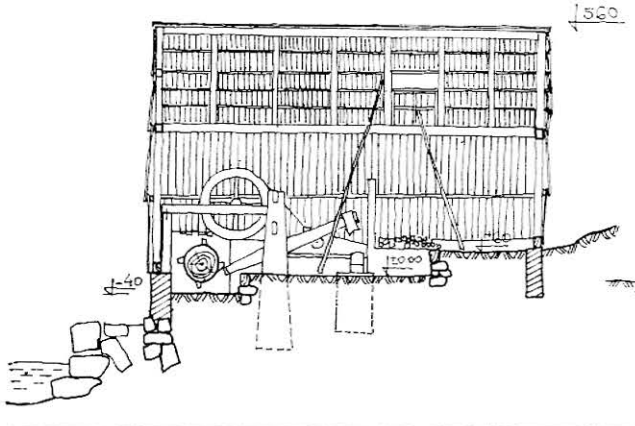

MAJDAN BARKIĆ MIJA
OSNOVA M 1:100

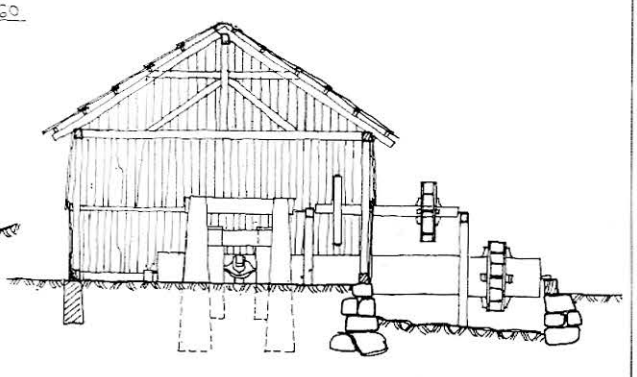
a) žlijeb (badanj)
b) točak za prenos vodene energije na os vrtnje
c) zastava (zasun)
d) rešetka
e) steznici ojačanja lađe
1. *osovina za pokretanje velikog (majdanskog) čekića*
2. *veliki (majdanski) čekić*
3. *ognjište (grno)*
4. *osovina za pokretanje ventilatora*
5. *točak na osovini sa prenosom okretanja na os ventilatora*
6. *ventilator*
7. *panj sa nakovnjem za obradu*
8. *brusilica na vodeni pogon*
9. *pult za specijalnu obradu*
10. *štapovi za podizanje i spuštanje zasuna*
11. *steznik (šaraf-štok)*

Sl. 4a

PRESJEK 1-1, M 1:100

PRESJEK 2-2, M 1:100

tina se davala u naravi, nikad u novcu. Državni službenik, emin, svake bi subote obišao sve majdane, popisao gotovu robu, a sutradan su majdandžije donosili ušur u demirhanu, državno skladište u dvorištu džamije. Kasnije, a i danas, porez se državi plaća novcem.

Danas, jasno, ni šegrta ni kalfe: postoji samo kovač sa položenim odgovarajućim ispitom ili bez njega. Vlasnik mora imati (državni) ispit.

Tokom cijele istorije ovog obrta, nikad nije bilo cehova, zadruga, dakle — kolektivne proizvodnje. Svako je radio »o sebi i po sebi«. Poslije 2. svjetskog rata ovdje se pokušalo sa zadrugom kovača. Zadruga nije uspjela, zbog specifičnosti ovog obrta počev od nabavke sirovina, izrade robe pa do njenog plasmana.

Obitelji koje su posjedovale majdan po pravilu se nisu bavile nikakvim dodatnim zanimanjem. Poljoprivredne proizvode su kupovali na seoskoj pijaci, a jedini dodatni posao bila bi kosidba sijena. I ovaj su posao, međutim, radili posebno plaćeni ljudi.

Oslobođeni vanjskih radova, žena i djeca su bili posvećeni kući i okućnici. Sve je odisalo posebnom svježinom, redom i besprijekornom čistoćom.

Zahvaljujući dobrim materijalnim uvjetima, neopterećenosti posebnim radnim obavezama, djeca majdandžija su se po pravilu školovala, kako muška tako i ženska. Još u 18. stoljeću Očevlje, iako malo mjesto, daje prvog modernog bosanskog historičara fra Gavru Barišića, prvog hercegovačkog biskupa, fra Rafu Barišića, te fra Filipa Lastrića.

Danas mladi iz ovih porodica stiču fakultetsku naobrazbu svih profila, završavaju vojne akademije, i po pravilu, vođeni svojim poslom, napuštaju selo i nastavljaju živjeti u gradu.

Uvijek se, međutim, nađe jedan muški potomak koji nasljeđuje majdan, produžavajući tako život ovog autohtonog obrta.

ROBA

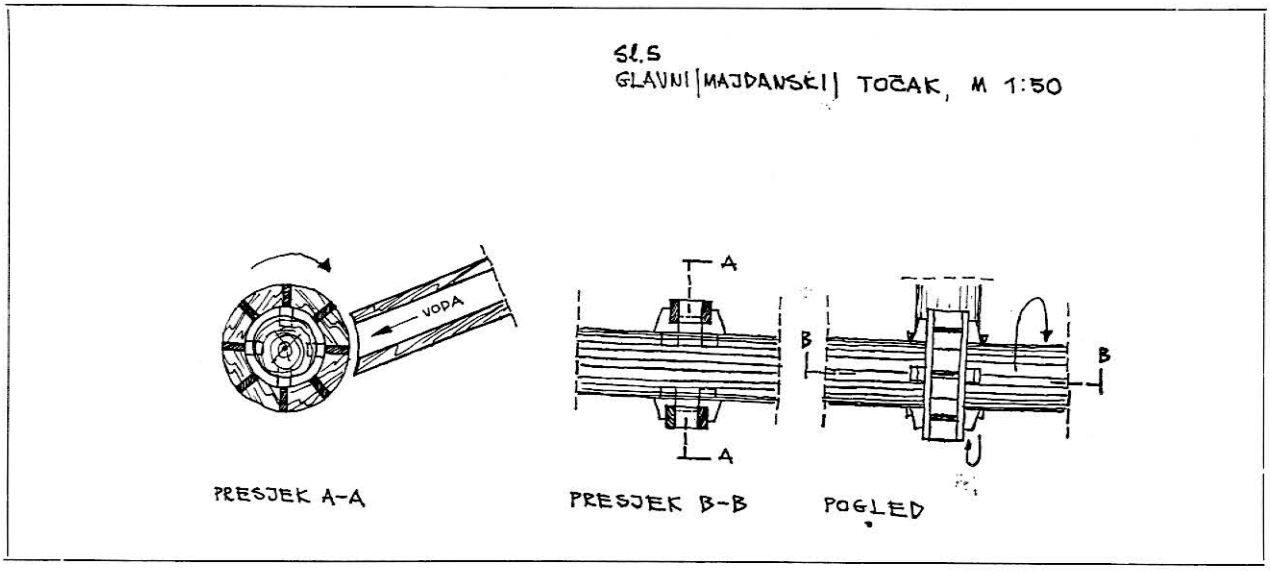
Svaki je zanat, pa i ovaj, na određeni način uslovljen materijom koju prerađuje.

Željezo je grub, siv, težak, čvrst metal i kao takav predodređen za bazičnu sirovinu cjelokupne materijalne kulture društva.

Materija i svrha određuju oblik upotrebnom predmetu.

Željezo nije plemenito kao zlato ili srebro; od njeg ne pravimo sitne, prefinjene, filigranske stvari. Njegova je plemenitost u njegovoj čvrstoći. Uz željezo ne pominjemo riječi raskoš, ljepota, sjaj. Uz željezo idu snaga i vlast! Željezo je prvi put upotrijebljeno za izradu oruđa za obradu zemlje i oružja kojim je čovjek osvajao egzistencijalni i osvajački prostor. Uz modifikaciju suvremenih potreba, željezo je ostalo do danas s istom namjenom.

Očevijski su majdani od svog postanka do danas zadržali svoj »proizvodni program«. Roba koju su oni proizvodili pokrivala je potrebe: obrade zemlje (plugovi, lopate, krampe, motike, karme, trnokopi), pripreme hrane na ognjištu

(sač, peka, sadžak, obruč, maša, ožeg, tepsija-demirlija), potkivanje životinja (potkove za konje i volove), te specijalna roba (brave, šarke i sl.).

Sač i peka su specijalnost ovdašnjih majstora, zaštitni znak njihovog obrta, rekli bismo.

Zanat, tokom svog postojanja, uz manje ili više uočljivu evoluciju, ne samo da daje specifičan profil robe, već i ljudi: formiraju se posebne psihologije, način mišljenja, sistem vrijednosti, vjerovanja, nepisana pravila...

Ovdašnji ljudi su krajnje disciplinirani u poslu: rade puno, a na vjerski značajne datume (u svakoj nedjelji barem po jedan) samo se odmaraju i zabavljaju. Veoma su gostoprimljivi i »široke su ruke«.

Ima se utisak da je kod njih sve isplanirano: i posao, i odmor, i zabava, pa i smijeh. Sve ima svoju mjeru u inače harmoničnom životu.

Zanat je stvorio ljude ovakvima, ovi ljudi su stvorili i održali zanat ovakav kakav on jest.

TRGOVINA

Za turskog perioda plasman robe na tržište bio je van kontrole majdandžija.

Trgovci željeznom robom — demirlije (imali su čak i svoj esnaf u Sarajevu) kupovali su robu od majdandžija, a odavde karavanama raznosili u svijet.

Vareš je bio prvi konak od Očevlja za bijeli svijet. U 18. stoljeću imao je dva hana u kojima su trgovci mogli naći udoban smještaj. Iz Vareša, karavana je išla za Sarajevo, preko Kapije, Striževa, Starog Striževa, Smrekovice, Breze, Misoča, Semizovca i Kobilje Glave. Iz Sarajeva je išla poznatijim putevima prema Dubrovniku na Jug, te na Istok prema Višegradu.

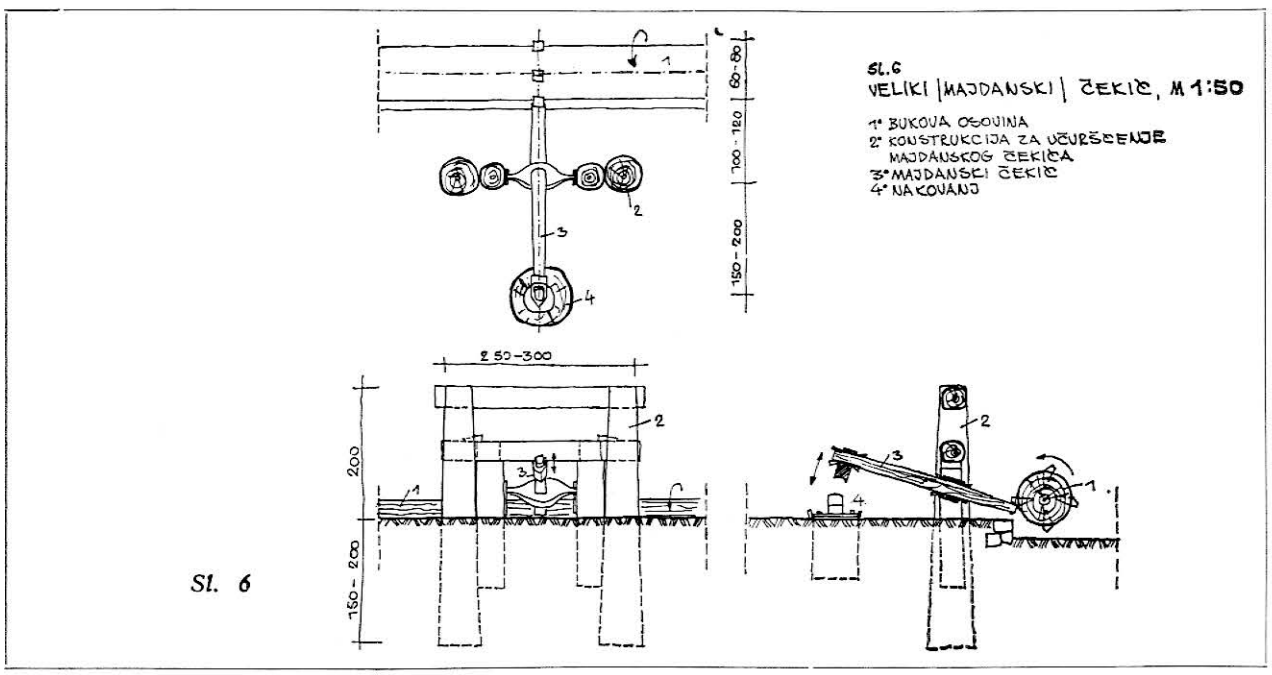
Drugi je put vodio od Očevlja preko Krivaje, Kladnja, Tuzle, Brčkog, te Savom do Beograda. Iz Beograda roba je išla za Rumuniju i u Malu Aziju.

Šezdesetih godina prošlog stoljeća izvjesni hadži Abdija Librić, vrativši se sa hodočašća u Meki, pripovijedao je kako je u Misiru u nekog čovjeka vidio peku i na njegov upit odakle ona ovdje, čovjek je odgovorio da je to bosanski proizvod, i budući iz daleke zemlje, vrlo je skup.

Od austrijske okupacije Bosne, 1878. god., majdandžije su i trgovci svojom robom. 1972. god. ukinuta je uskotračna pruga Han-Pijesak — Zavidovići, a na njezino mjesto došao asfaltni put. Sada motorizirani, majdandžije su dobili dobru, efikasnu vezu sa svijetom.

Svakog dana u nedjelji u nekom od bosanskih gradova je pijačni dan. I očevijski su majstori tu sa svojom robom. Da li je počelo dogovorom, ne zna se, tek svaki majdandžija ima »svoj dan«, »svoju pijacu« kad su u pitanju obližnja mjesta: Olovo, Vareš, Kladanj, Visoko, Breza, Zavidovići, Živinice, Vlasenica.

Nacionalni i vjerski praznici su ne samo dani razonode, već i svojevrsni sajmovi na kojima se trguje. Spoj zabave, veselja, trgovine, upriličen najčešće na neki vjerski praznik, naš narod zove vašar. U Dalmaciji, Hercegovini i sjevernoj Bosni, takvih je priredbi puno, uglavnom u ljetnom periodu.

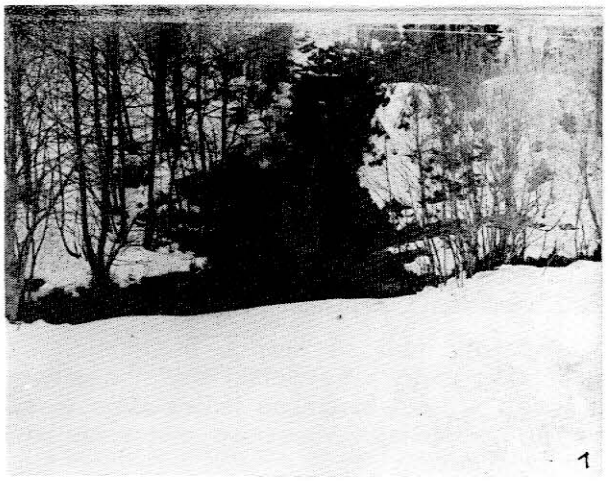

Sl. 6

Buturović-Polje, Metković, Klis, Split, Vis, Trilj, Sinj, Vrljika, Drniš, Prozor, samo su neka od mjesta u kojima se održavaju vašari.

Na svojim svakidašnjim putovanjima, majdandžije sreću ljude različitih zanimanja i iz različitih krajeva svijeta. Sač, peka, potkova, nađu se u Francuskoj, Njemačkoj, Švedskoj, Americi, Australiji, Libiji... otišli tamo kao suveniri, ali i kao predmeti sa konkretnom namjenom. Tako proizvodi očevijskih majstora, na kojima su uočljivi snažni udarci čekića i opaljenost vatrom, obilaze cijeli svijet.

»Moramo stoga kazati da će ovaj zanat živjeti sve dotle dokle bude živjela ljudska želja za finim, mirišljivim hljebom ispod sača«, rekao nam je Mijo Barkić, najstariji majdandžija u Očevlju.

1

Ostaci majdana u blizini izvora Očevice

ZAKLJUČAK

Proizvodnja i prerada željeza za svaku je naciju mjerilo njezinog razvitka.

Sve dosadašnje velike kulture proizvodnju željeza su tretirale kao strateško pitanje svoje moći, i sljedstveno tome, zakonski je privilegovale.

Bosna je izuzetno bogata željezom. Uz to, nalazi se na geografski strateškom raskršću na relaciji istok—zapad, sjever—jug Evrope, usljed čega je neminovno bila sudionik političkih, vojnih, ekonomskih i kulturnih sukoba velikih sila.

Prvo su Feničani (oko 7. st. p.n.e.) počeli eksploatirati željezo u Bosni. Poslije dolaze Iliri (4. st. p.n.e.), Rimljani (do 480. god.), Goti, Slaveni, te Turska (15—19.) i Austrija (19. st.). Danas je Bosna stup crne metalurgije SFRJ.

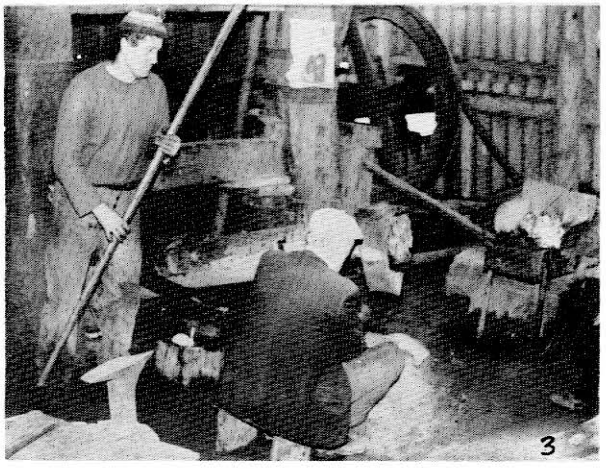
U Bosni se razvio autentičan oblik željeznog obrta kao izraz prirodnih pogodnosti (nalazišta rude, vodeni tokovi, šuma, putevi), koji je opet sa svoje strane dao posebnu organizaciju sveukupnog načina života i psiholoških profila ličnosti ljudi koji su se bavili tim obrtom.

Prostorno-tehnološki i organizacioni izraz ovog obrta ostvaren je u kompleksu majdana. Tri su glavne tehnološke cjeline ovog kompleksa: zahvatanje »radne« vode iz regularnog korita vodenog toka, pretvaranje vodene energije u mehaničke pokrete (rotacija), te opredmećivanje željeza — izrada robe.

Prateće radnje ovog osnovnog tehnološkog lanca su izrada drvenog ugljena (ćumura), te trgovina robom. Nekad su obje ove radnje bile posebne profesije (ugljari i trgovci-demirlije), a danas su sastavni dio majdanske organizacije.

2

Unutrašnjost majdana

3

Unutrašnjost majdana

Od četiri lokaliteta ovog autentičnog željeznog obrta (Vareš, Vijaka, Duboštica i Očevlje) aktivan je još očevijski. Obrt je ustupio mjesto industriji.

Očevijski majdani rade i danas, prilagođavajući svoj proizvodni program profilu savremenog čovjeka. Peka i sač su jednako simboli ovih majdana kao i čovjekove iskonske potrebe za hljebom.

BIBLIOGRAFIJA

1. Hamdija Kreševljaković: Esnafi i obrti u BiH (1463—1878.). Izdanje JAZU, Zagreb, 1935. god.
2. Hamdija Kreševljaković: Željezni obrt u Varešu do godine 1981. Napretkova kulturno-historijska zbirka Sarajevo, Sarajevo, 1933. god.
3. Mladen Iveković: Nepokorena zemlja. Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, 1945. god.
4. Muhamed Karamehmedović: Umjetnička obrada metala. V. Masleša, Sarajevo, 1980. god.
5. Dr Vinko Mikolji: Povijest željeza i željeznog obrta u Bosni. Metalurški kombinat »Hasan Brkić« Zenica, Zenica, 1969. god.

SUMMARY

THE MINES OF OČEVLJE — YESTERDAY, TODAY AND TOMORROW

The production and extraction of iron is for every nation a parameter of its development.

All great civilisations to date have regarded the production of iron as a strategic question of their power, and consequently have afforded it special legal privileges.

Bosnia is extremely rich in iron. In addition, it is situated at the strategically important crossroads between East and West, and North and South Europe, and for this reason it has always been unavoidably drawn into the political, military, cultural, and economic conflicts of great powers.

The Phoenicians were the first to exploit the iron deposits of Bosnia (around the seventh century B.C.). They were followed by the Illyrians (the fourth century B.C.), then the Romans (up to 480 A.D.), then the Goths, the Slavs, then Turkey (the fifteenth to nineteenth centuries), and Austria (the nineteenth century). Today Bosnia is the pillar of iron metallurgy in Yugoslavia.

A genuine iron industry developed in Bosnia as a result of its natural advantages (iron deposits, water flows, forests, and roads), which in turn led to a particular organisation of the total life style and a psychological profile of those engaged in it.

The spatial, technological, and organisational structure of the industry was created within the complex of mines. The three principal technological units of this complex are as follows: the industrial use of water taken from an ordinary water course, the conversion of water energy into mechanical motion (rotation), and the actual manufacture of items from the iron.

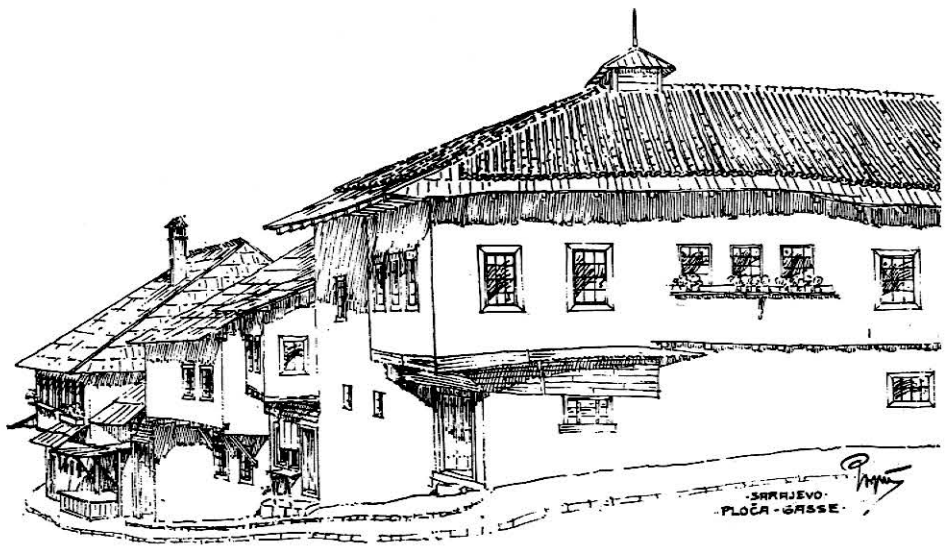
Accompanying this basic technological chain is the production of charcoal and the development of trade. At one time these were separate trades (charcoal producers and metalware traders), but today they are all part of the mining organisation.

Of the four centres of the original iron industry (Vareš, Vijaka, Duboštica, and Očevlje) only Očevlje still functions in its old way, while the other three have been replaced by modern industrial plant.

The work programme of the Očevlje mines is today geared to the needs of modern man. Traditional iron cooking utensils are both the symbol of these mines and of man's primeval need for bread.

Mehmed Hrasnica

POJAVA I UTICAJ DJELA ARHITEKTE JOSIPA POSPIŠILA NA RAZVOJ MODERNE MISLI I PRAKSE ZAŠTITE GRADITELJSKOG NASLJEĐA U BOSNI I HERCEGOVINI

U vrijeme u kome pratimo početke djelovanja arhitekte Josipa Pospišila u našoj sredini, Sarajevo je već bilo izgubilo mnogo šta od svog egzotično-orijentalnog izgleda i *štimunga koji je osnovu* imao prije svega u feudalnoj esnafskoj proizvodnji i drugim socijalnim i vjerskim komponentama zastarjelog društva. Sarajevo je, naime, već ranije pošlo trasiranim pravcima budućeg prostornog uređenja grada uslovljenog novim društveno-ekonomskim prilikama koje je *u njega* sa sobom donio evropski industrijalizam.

Sarajevo je, nadalje, dobilo novi evropski centar grada sa nizom značajnih privrednih, poslovnih, javnih, kulturnih i medicinskih objekata, u kome središte novog poslovnog i kulturnog života postaje glavna ulica.

U međuvremenu je ovaj grad dobio i novi suvremeni vodovod i kanalizacionu mrežu, izvršena je regulacija rijeke Miljacke, uveden tramvajski saobraćaj, uspostavljena moderna PTT mreža, izgrađena električna centrala i druga infrastruktura.

Novoizgrađeni dio grada bio je, kako u arhitektonskom izrazu tako i u urbanističkoj koncepciji, tipična projekcija evropske graditeljske prakse kraja 19. vijeka, što je direktno uticalo na prekid urbanog kontinuiteta starog grada koji je svoju osnovu imao u pretpostavkama zasnovanim u posve drugom vremenu i prostoru.

Na taj način je Sarajevo bilo vidljivo podijeljeno na dva različita dijela grada: istočni i zapadni, koji su trebali predstavljati jedinstvenu

urbanu cjelinu, međutim, u stvarnosti su oni u arhitektonsko-urbanističkom izrazu ostali totalno nepomirljivi.

U takvom stanju javila se potreba za izradom prvog modernog urbanističkog plana grada. Naime, sve do 1912. godine Sarajevo nije imalo urbanistički plan koji bi odgovarao dostignutom stepenu privrednog i kulturnog razvoja grada. Štaviše, i Bosanskohercegovački sabor u 1910. godini, na jednoj od svojih prvih sjednica pokrenuo je inicijativu da se pristupi izradi urbanističkog plana Sarajeva.

Pokretanje ovakvih inicijativa nalazimo i u činjenici, da se poslije aneksije, izvršene u oktobru 1908. godine, osjećala sve intenzivnija aktivnost državne uprave na donošenju novih zakona i uredbi u cilju regulisanja cjelokupne upravno-političke prakse u interesu Monarhije.

U okviru ovakvih aktivnosti poseban značaj se daje zakonskoj regulativi budućeg urbanog i prostornog razvoja gradova i naselja u Bosni i Hercegovini. S tog stanovišta, razumije se, *najprioritetniji problem bio je* donošenje programa o regulaciji grada Sarajeva i cjelokupnog njegovog prostornog uređenja.

Odmah po dolasku u Sarajevo 1908. godine, arhitekt Josip Pospišil se uključuje u kulturni život grada i zahvaljujući visokoj stručnoj, grafičkoj i opštoj kulturi autoritativno učestvuje u teoretskim i stručnim raspravama iz svih oblasti tekuće arhitektonsko-urbanističke prakse. Posebno pokazuje veliki interes za probleme urbane obnove Sarajeva u novonastalim društveno-ekonomskim prilikama.

Kada je i po službenoj dužnosti bio određen da pripremi donošenje prvog urbanističkog plana grada Sarajeva, u to vrijeme nalazio se na mjestu šefa građevinskog odjela Zemaljske vlade, Pospišil se sa puno žara prihvata ovog posla razmatrajući probleme ranije arhitektonsko-urbanističke prakse u Bosni i Hercegovini, nastojeći da ukomponuje neophodnost promjena, ali da zadrži i raniju patinu vremena.

Angažovanje na izradi plana urbane obnove Sarajeva predstavlja sintezu njegovog ukupnog naučnog i stručnog rada a ogroman materijal prikupljen u tu svrhu omogućava nam da se na autentičan način upoznaju problemi iz arhitektonsko-urbanističke prakse u periodu intenzivne izgradnje grada u vrijeme austrougarske okupacije 1878—1918. godine.

Arhitekt Josip Pospišil u Sarajevo dolazi u najzrelijim godinama života, tada je imao četrdeset godina, i na vrhuncu radnih i fizičkih sposobnosti, uz to oboružan ogromnim teoretskim i stručnim znanjem koje je stekao *školujući se u svim većim centrima Evrope.* Da navedemo neke: prvo arhitektonsko obrazovanje Pospišil je stekao u Brnu, 1887. godine, izvjesno vrijeme provodi i radi u Budimpešti, a onda slijedi period njegovih putovanja po Evropi gdje povremeno radi u Cirihu, Lozani, Mainzu, Beču, Brnu, Pragu, pa ponovo u Beču, itd.

Još za vrijeme boravka i rada u Budimpešti, Pragu i Brnu, Pospišil je pokazivao veliki interes za probleme teorije i tekuće arhitektonsko-urbanističke prakse posmatrajući ih sa aspekta novih tendencija u umjetnosti i graditeljstvu koje su strujale Evropom na prelazu dva vijeka a kojima se on sa oduševljenjem priklanjao.

Iz tog razloga, poslovi na izradi urbanističkog plana Sarajeva, u kojima je on vodio glavnu riječ, za njega su predstavljali u izvjesnom smislu životnu šansu, da to svoje ogromno iskustvo i ideje praktično iskaže.

Arhitekt Josip Pospišil, od samog početka rada na pripremi urbanističkog programa, usmjerava svoju aktivnost na izučavanje osobina narodne arhitekture u Bosni i Hercegovini i načina zaštite graditeljskog nasljeđa u novonastalim društveno-ekonomskim prilikama, smatrajući da ova oblast arhitekture i urbanizma predstavlja vrlo važan činilac u budućem urbanom razvoju Sarajeva.

Zato on marljivo studira i analizira arhitekturu starog Sarajeva i ostalih bosanskohercegovačkih gradova i naselja, njihovih društvenih, kulturnih i ekonomskih prilika u periodu turske dominacije koje su snažno uticale na raniji urbanističko-arhitektonski izraz sa ciljem da sistematski i naučno valorizira njihove istorijske, ambijentalne, urbanističko-arhitektonske i estetske vrijednosti.

Kroz ovaj vid svoje aktivnosti na izučavanju osobina stare narodne arhitekture našeg podneblja i u potrazi za njenom genezom, arhitekt Josip Pospišil determinira osnovne postulate na osnovu kojih su se vijekovima izgrađivali gradovi i naselja u Bosni Hercegovini, kao što su: pravo na vidik, zoniranje rada od stanovanja, poštivanje prirodnog ambijenta, geografskih i klimatskih uslova, itd.

U razmatranju uzroka i posljedica ovog narodnog graditeljstva, arhitekt Josip Pospišil posebno se bavi fenomenom prava na vidik, čija je primjena po njegovom mišljenju direktno uticala na urbanu sliku starih gradova i naselja u Bosni i Hercegovini.

Na taj način, konstatuje Pospišil, u Sarajevu su se formirale dvije karakteristične gradske prostorne strukture: Baščaršija, trgovački, privredni i kulturni centar grada, smještena u dolini, i posebni gradski kvartovi — mahale, sa karakterističnom atmosferom stanovanja, izgrađene po okolnim padinama koje su okruživale dolinu, stvarajući u urbanističko-arhitektonskom izrazu jedinstvenu skladnu cjelinu.

U uslovima intenzivne graditeljske djelatnosti u Sarajevu, u vrijeme austrougarske okupacije, unutar granica ovih starih gradskih jezgri došlo je do neadekvatnih građevinskih intervencija koje su na taj način ugrozile njihove osnovne istorijske, ambijentalne, urbanističko-arhitektonske i estetske vrijednosti prijeteći totalnom devastacijom ovog, kako upozorava Pospišil, vrijednog kulturnog nasljeđa.

Iz tog razloga, arhitekt Josip Pospišil, među prvima u to vrijeme, dovodi očuvanje njihovog karaktera i »modernizaciju«[1] u kontekst izrade prvog modernog urbanističkog plana grada Sarajeva, smatrajući da među mnogim pojedinačnim zadaćama urbanističkog programa pitanje održavanja karaktera Baščaršije, a istovremeno i *njezino* prilagođavanje modernim zahtjevima, zauzima vrlo značajno mjesto. *Njezino* rješenje, upozorava Pospišil, predstavlja za Sarajevo pitanje kulture od dalekosežnog značenja.

Ova akcija oko zaštite stare Baščaršije i načina *njezine* modernizacije, koju je u prvoj deceniji ovog vijeka poveo arhitekt Josip Pospišil, pokazat će se mnogo kasnije, bila je od velikog značaja za daljnje tokove razvoja moderne misli i prakse zaštite graditeljskog nasljeđa u Bosni i Hercegovini.

Potvrdu ove konstatacije nalazimo u njegovim konkretnim stavovima i opredjeljenjima koja je, ravno prije sedamdesetpet godina, zauzimao i žestoko branio trudeći se da za njih pridobije tadašnju stručnu i kulturnu javnost.

Tada je pisao: »Bliski odnosi između Bašaršije kao dijela grada i gradske cjeline moraju se u regulisanju na takav način izgraditi da ona i u budućnosti kako unutra tako i vani zadržava harmonični sastavni dio grada. Njezin se preobražaj prema tome ne smije provoditi kao pojedinačno pitanje nego ono mora biti u vezi sa regulisanjem cijelog grada. Ova će se veza morati tako izraziti da komunikacije, koje vežu Baščaršiju sa gradom i okolinom, budu u svim linijama tako izgrađene da sasvim zadovolje i današnju frekvenciju, a i onu koja se u budućnosti očekuje a da ipak ne dovedu u pitanje egzistenciju i karakter unutrašnjih, uskih uličica čaršije, kojima bi se i sa građevinskog stanovišta moralo dodijeliti prije značenje prolaza nego ulica. Što se tiče vanjskog izgleda regulisanja, mora se uzeti u obzir da se priključak gradskih dijelova koji okružuju Baščaršiju izvede u obliku koje neće pritiskati i umanjiti *njezinu* vrijednost. Način poslovnog prometa u čaršiji zahtijeva, dalje, da se pokloni posebna briga sanitarnoj strani *njezina* regulisanja....

Sve su ovo pitanja tehničke prirode za čije će rješenje pozvani organi bez sumnje naći odgovarajući oblik u okviru sredstava koje treba nabaviti. Prvobitni cilj ove rasprave je razgovor o očuvanju karaktera Baščaršije unutar gore skiciranih granica, jer ako je suditi po onome što se do sada u ovom pravcu dogodilo, zavladali su u principijelnom shvatanju zadaće nesporazumi koje treba objasniti«.[2]

Odmah uočavamo da nije teško prepoznati suštinu stava arhitekte Josipa Pospišila po kome staro gradsko jezgro Baščaršija posjeduje istorijsku, ambijentalnu i kulturnu vrijednost jedino kao jedinstvena urbanističko-arhitektonska cjelina koja i u budućnosti treba predstavljati sastavni dio grada: ne kao grad-muzej nego kao aktivirano gradsko područje koje odgovara zahtjevima modernog vremena.

1 U današnjoj stručnoj terminologiji uobičajen naziv: restauracija i revitalizacija.

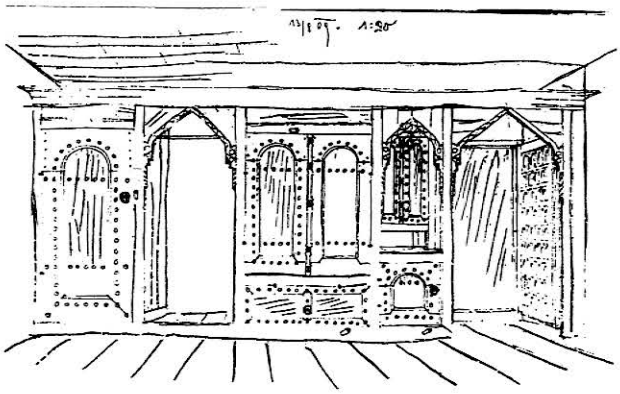
2 Pospišil, Josip: »Čaršija i putevi za održanje njenog karaktera«, *Bosnische Post*, (22. III 1913.).

Iz tog razloga, konstatuje Pospišil, potrebno je prije svega znati kako treba da Baščaršija u budućnosti bude oblikovana, da bi sasvim mogla odgovoriti svom određenju kao moderni dio grada u okviru specifičnih potreba koje se daleko razlikuju od onih koje se odnose na poslovne četvrti evropskih gradova.

Zato on poručuje: »Stvarne, realne potrebe koje su uslovile karakter Baščaršije kao i njezinih sastavnih dijelova, dućana, treba da budu trijezno ispitane, da se vidi postoje li one još i danas i u kojem stepenu, odakle se onda izvodi zaključak hoće li biti moguće i u budućnosti — — i u kojem opsegu — održanje opšte slike kao i pojedinačnog tipa dućana. Svaki drugi postupak je isključen jer se u ovom slučaju u prvom redu radi o privrednim interesima onih krugova stanovništva koje će regulisanje tangirati. Nikako se ne bi moglo dopustiti da vitalna životna pitanja stanovništva budu žrtvovana nedovoljno shvaćenim estetskim obzirom«.[3]

Arhitekt Josip Pospišil tvrdi da su nastojanja oko održanja Baščaršije proistekla prvenstveno iz osjećaja originalnog slikovitog djelovanja ove jedinstvene urbanističko-arhitektonske cjeline koja se formirala u specifičnim društveno-ekonomskim prilikama, koje su se naglo promijenile, ali koja i dalje snažno utiče na buduće tokove urbanog razvoja grada Sarajeva.

Najveća vrijednost Baščaršije, smatra Pospišil, leži u njezinim dućanima, uličicama i malim trgovima, gdje je dućan najkarakterističniji urbani element, cjelina i predstavlja klasičan primjer

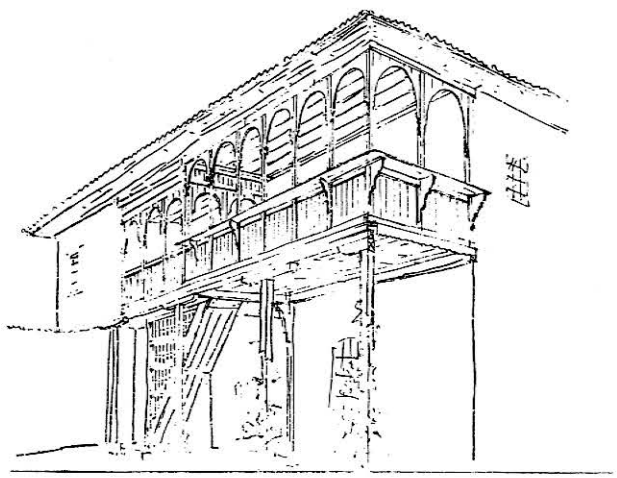

narodnog načina gradnje, pa iz tog razloga zahtijeva da novogradnje unutar granica ovog starog gradskog jezgra ne zaostaju za starim — postojećim — na planu unutrašnje vrijednosti.

Tada je pisao: »Pojedini dućani su, međutim, savršeno neukusne, skromne nenamjenske građevine bez ikakvog nastojanja da bi djelovale dekorativno. Oni su isključivo prostor u kojem se odvija poslovni život i rad. Otvorene prostorije sa nenamjenskim drvenim stupovima i snažnim krovnim izbočinama čine samo oskudno natkrovlje za razgledanje izloženih i na svakom iole odgovarajućem mjestu obješenih proizvoda. Nema nikakva traga arhitekturi prema našem uobičajenom shvatanju, a danas još samo sporadično prisutne rezbarije na drvenim stupovima dokazuju u svojoj skromnoj jednostavnosti u najviše slučajeva samo radno veselje dunđera koji je svoje djelo izradio sa ljubavlju....

Uprkos svoj skromnosti i štedljivosti primjenjenih sredstava, ovi su dućani tako privlačni, da mislimo da je vrijedno održati ovaj karakter ukupnosti. A oni upravo stoga što bez ikakve dekorativne namjere kako njihovih vlasnika tako i graditelja, u svom jednostavnom poretku čine najoptimalniji okvir za šaroliki, čak i dekorativno nadmašeni, orijentalno animirani život i rad«.[4]

Ako želimo i u budućnosti održati karakter Baščaršije, ističe arhitekt Josip Pospišil, tada se kao zapovijed nalaže da se dućani i svi ostali objekti u novom oblikovanju pripreme kao skromne prodavaonice, snabdjevene po mogućnosti otvorenim prostorima, kako bi se slikovitost života na ulici, punog šarenila, i dalje sačuvala. Predlaže primjenu najmodernijih načina konstruisanja smatrajući da tehničko modernizovanje dućana ne mora predstavljati umjetnički zadatak od prvorazrednog značaja ukoliko projektanti ne pokažu osjećaj i razumijevanje za proporcije i karakter starih građevina u čaršiji.

3 Ibidem
4 Ibidem

Na kraju, 1915. godine, završavajući svoju višegodišnju aktivnost oko održanja karaktera stare Baščaršije i njezine modernizacije, arhitekt Josip Pospišil izlazi pred kulturnu javnost glavnog grada sa zakonskim prijedlogom o stavljanju čitavog kompleksa Baščaršije pod zaštitu države. »Šteta da prijedlog Pospišila u vihoru rata nije došao na dnevni red da bude ozakonjen jer bi to sigurno doprinijelo da mnogo ranije pobijedi shvatanje o vrijednosti Čaršije kao urbanističko-arhitektonske cjeline«[5], ocjenjuju naši ugledni arhitekti-konzervatori, odajući na taj način puno priznanje dalekovidnim i naučnim stavovima ovog vrsnog arhitekte i teoretičara, za koje se on tako temperamentno i autoritativno zauzimao još prije sedamdeset godina.

Kada se krajem dvadesetih godina u evropskoj teoriji i praksi zaštite graditeljskog nasljeđa počela zagovarati teza o potrebi zaštite ambijentalnih cjelina kao jedinstvenog spomenika kulture, posebno kroz djelovanje uglednog italijanskog arhitekte-konzervatora Gustava Giovannonija (1837—1947),[6] arhitekt Josip Pospišil nije bio među živima, umro je 1918. godine u Sarajevu.

Za tumačenje ličnosti arhitekte Josipa Pospišila i vrednovanja njegovog doprinosa razvoju moderne misli i prakse zaštite graditeljskog nasljeđa u našoj sredini, pa i šire, ovaj podatak daje posebnu dimenziju značaju njegove pojave i djela u vrijeme austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, 1878—1918. godine, u našem glavnom gradu.

5 Dž. Čelić, R. Jadrić, H. Redžić: »Restauracija i revalorizacija središnjeg dijela sarajevske Čaršije«, NAŠE STARINE, Sarajevo, XIII, 1972, str. 135.

6 Marasović (Tomislav): Zaštita graditeljskog nasljeđa. Povijesni pregled s izborom tekstova i dokumenata. ZAGREB-SPLIT, 1983, str. 66.

THE APPEARANCE AND INFLUENCE OF THE ARCHITECTURAL WORKS OF JOSIP POSPIŠIL ON THE DEVELOPMENT OF MODERN THEORY AND PRACTICE OF THE PROTECTION OF THE ARCHITECTURAL HERITAGE OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Josip Pospišil's appearance in Sarajevo and his work during the Austro-Hungarian period has left a permanent mark on the culture of the region.

Throughout his stay there (1908-1918), Pospišil was active, and there was no problem of theory or practice of architectural and urban planning that he did not seriosly address.

A detailed analysis of his work during this period shows particularly clearly his affinities for certain fields of architecture, urban planning and architectonic theory.

Above all, these relate to his interest in becoming acquainted with national architecture, the protection and revitalisation of architectonic cultural monuments, and questions concerning the regulation of old European towns under the newly created conditions of the rapid economic and social development around the turn of the century.

Special mention should be made of his study of the features of national architecture in Bosnia and Herzegovina. The results of his work can be seen in the vast material, consisting of several folders with drawings and a written corpus, which is today held in the archives of the Institute for the Protection of Cultural Monuments in Bosnia and Herzegovina. With this part of his work, Pospišil introduces us to old Sarajevo and other towns and settlements in Bosnia and Herzegovina, their genesis, urban planning and aesthetic characteristics, their residential and sacral architecture, the phenomenon of legal right to an unobstructed view, etc.

Attentation should also be given to his treatises on the problems of the protection of cultural monuments, particulary in the context of the preparations for the drawing up of an urban planing sheme for Sarajevo, in which he argued for the preservation of the original character of the old Sarajevo Baščaršija and its integration with the new trends in city development, or, for example, he discussed the question of establishing new settlements on the hills surrounding Sarajevo and suchlike.

Pospišil's involvement in the study of the characteristics of national architecture and the preservation of its genuine values undoubtedly created the conditions which enabled the raising of this problem in the Assembly of Bosnia and Herzegovina in 1911.

This date is closely associated with the beginnings of modern organised protection of cultural monuments in Bosnia and Herzegovina, as well as the scientific evaluation of its cultural heritage.

Pospišil's opus in the field of architectural planning was more modest, in terms of quality and quantity, than that of such figures as the architect Josip Vancoš, even though he was working in Sarajevo at a time of intensive urban expansion.

This can be explained partly by diversity an overall complexity of his work and partly by his efforts to stress through his work the need for change in the field of architecture and urban planning in line with his own views and beliefs.

By this aspect of his professional activities, he succeeded in creating a cetain, let us say, favourable climate in expert and cultural circles in the capital, which contributed to an increased interest, particularly among architects, in the preservation of the Bosnian style of architecture, and some architects, Josip Vancaš among the first, actually began to apply some elements of his work.

In this way, the so-called »Bosnian« style was created, as the last expressive phasee in the Austro-Hungarian period of the development of Sarajevo, which would hawe far-reaching effects on the future evolution of the architectonic thinking in Bosnia and Herzegovina.

KULTURNA ISTORIJA

Muhamed Kreševljaković

KULTURNO-ISTORIJSKO NASLJEĐE BRNJICA

Područje Brnjica nalazi se u sjevernom dijelu prostrane kakanjske komune i obuhvata sela Dubovo Brdo, Hrastovac, Starposle, Turaliće, Pediće, Hadžiće, Varaliće, Krševac, Podborje i Brnjic, po kome je čitavo ovo područje i dobilo ime. Sva ova sela smještena su na visokim i strmim dubinskim stranama gornjeg i srednjeg toka rijeke Ribnice (koja se ulijeva u Bosnu niže Kaknja) i nalaze se približno na istoj nadmorskoj visini od oko 700 do 800 metara. Po predanju koje je i danas živo u ovom kraju, sela su ranije bila smještena mnogo niže, u blizini rijeke, ali je naišla kuga (ili kako je ovdje kao i po nekim drugim krajevima Bosne nazivaju »mubarećija«), pa su njihovi preci bježeći od ove opake bolesti izgradili kuće na padinama okolnih brda. Da u ovom predanju ima povijesne istine svjedoče i stara napuštena groblja koja se nalaze ispod današnjih naselja. Čitavo ovo područje gotovo do šesdesetih godina ovog stoljeća predstavljalo je prilično zatvorenu cjelinu zbog nepodesnih komunikacija. Naseljavalo ga je isključivo muslimansko stanovništvo. Interesantno je da o svom porijeklu ne znaju ništa. Zahvaljujući Mirkoviću sačuvao nam se zapis iz prošlog vjeka o nošnji stanovništva ovog kraja: »Narod muhamedanski oko Lastavice sačuvao je starinsku nošnju do današnjih dana. Haljine koje nose muški i ženske sami većinom izrađuju. Ženskinje se malo krije. Muški ljudi nose košulju preko gaća. Dječaci na plećima nose suknene zobunčiće, često nakićene sprijeda paricama. Opasuju se crvenim pasom. Oko glave nose bijeli peškirić, što sami tkaju, a na nogama opanke oputnjače. Čarapu umotavaju kajišom, koga pripnu kukom. Ženskinje se kite cvancikama i drugijem srebrenim parama. O vratu nose đerdane kao i plete i upletnjake na kosi.[1]

Zemlja je veoma siromašna, a prinosi slabi. To je uslovilo da se u ovom, nekada teško pristupačnom i siromašnom kraju okruženom šumama, razvije brdarski zanat (jer je sirovina — drvo bila na dohvat ruke) koji čak i danas donekle predstavlja dopunsko zanimanje stanovništva ovog kraja. Brdarskim zanatom ili kako oni kažu »brdarenjem« (može se čuti i »pletenjem brda«) bave se i muškarci i žene, zapravo, postoji podjela rada u okviru pripremanja materijala potrebnog za izradu brda. Drvo za izradu sijeku i pripremaju muškarci, a žene pripremaju pamuk ili kudelju za pletenje brda. Djeca su počinjala već rano da uče taj zanat i povjeravali su im lakše poslove oko izrade.[2]

DUBOVO BRDO

Dubovo Brdo je udaljeno 13 km. od centra komune i graniči sa Dancima, Kondžilom, Osredkom i Slivnjem. Riječ dub je praslovenska i označava hrast, odnosno cer mada u nekim krajevima riječ dub označava općenito drvo (poznata je izreka: Kakav (je) dub, tako (je), i voće. Po predanju selo je nastalo na području Dubravica što je očito deminutiv od riječi dubrava koja opet označava hrastovu šumu. Po predanju razlog za napuštanje prvobitne lokacije u Dubravici bila je epidemija kuge, na što ukazuje i jedno veoma staro groblje u Dubravicama bez nadgrobnih spomenika što je opet karakteristično za kužna groblja. Po predanju narod je prilikom epidemije kuge u prošlosti povlačio se dublje u šume (izolacija) i po svoj prilici to su na vrijeme učinili i stanovnici Dubravice pa je ostala i do danas uzrečica: »Šukadar bukadar u Dubravicu nikada«.[3]

1 P. Mirković: Djevičanske stijene, Sarajevski list XVIII/106 od 6. 9. 1895.

2 Detaljnije o procesu izrade i historijatu brnjičkih brdara vidi članak Lj. Beljkašić — Hadžidedić: Zenički brdari, Radovi XI. savjetovanja etnologa Jugoslavije, Zenica 1970, str. 47—65, izdanje Muzeja grada Zenice.

3 Šukadar i bukadar su složenice od turske pokazne zamjenice šu (taj) i bu (ovaj) i dok kod nas obje riječi imaju gotovo isto značenje, u turskom jeziku njihovo gramatičko značenje je različito: šukadar znači toliko, a bukadar ovoliko.

Selo ima dva zaseoka: Drijen i Snišlicu i ovaj potonji je nestao u posljednje vrijeme kada je jedan dio stanovnika spustio se ispod sela uz Ribnicu bliže cesti. Selo je bogato izvorskom vodom, a veći izvori su Vodica, Titoraš[4] (najkvalitetnija voda u selu — ima dva izvora) i u Drijenu Dolac. Nalazi se ispod brda Pušina koje je obraslo borovom šumom. Sam vrh Pušine naziva se Klis.[5] Kod stanovništva se sačuvalo sjećanje da su u ovom kraju nekad živjeli Rimljani i »Grci« koji su zbog dugotrajne zime napustili ove krajeve.[6]

Kroz Dubovo Brdo je prolazio i jedan veoma stari put i do danas sa mjestimično sačuvanom kaldrmom, širok oko 3 m. Ovo je dio puta Visoko — Žepče (o putu vidi detaljnije u okviru opisa sela Podborja).

Iza Dubovog Brda nalazi se lok. Selište, gdje je ranije bilo naselje a seljani su se preselili na današnju lokaciju, jer je na Selištu najbolja i najkvalitetnija zemlja za obradu s kojom je ovo brdovito selo veoma oskudno i deficitarno.

Iznad sela imaju dva interesantna toponima. Na širem, kojeg nazivaju Ratovi, navodno je za turskog vremena taborovala turska vojska (po mom mišljenju ona je tu bila u funkciji čuvanja dijela puta Visoko — Žepče) a u okviru ovog lokaliteta uži lokalitet Sofra gdje je za lijepa vremena vojska objedovala.[7]

U selu je u toku NOR-a, tačnije pri njegovom kraju, preko 3 mjeseca boravila XVI muslimanska brigada. Vrijedno je pomena da su već od 1942. godine u ovom selu, doduše na kraće vrijeme, boravile partizanske jedinice.

Interesantno je napomenuti da u samom selu ima veoma stara lipa, čiji prečnik stabla je gotovo 1 m. i njezinim cvijetom za čaj koristi se čitavo selo.

Od spomenika kulture pažnju zavređuju dva stambena objekta čiji su vlasnici Škorić Šaban i Škorić Nezir. Stanbena arhitektura šireg područja Brnjica po profesoru M. Kadiću[8] je najrazvijeniji i najljepše oblikovani tip bosanske kuće koju on u svojoj studiji naziva dimilučara (prema »dimaluku« koji predstavlja usku posebnu prostoriju kroz koju izlazi dim sa ognjišta i soba sa sprata). I ova dva objekta uklapaju se u ovaj tip, ali su već pretrpjele određene izmjene i »modernizovale se«. Izgrađene su tako da je na kamenim temeljima podignuta magaza, pa potom prizemlje i sprat. U kuću se ulazi sa dvije strane. U prizemlju danas imaju 4 prostorije dok je ognjište uklonjeno. Na spratu su četiri sobe. Zidovi su od šepera. Na kući Škorić Šabana prozori sa sjeverne strane su originalni, dok su ostali promijenjeni. Zidovi su od šepera. Pokrivena je šindrom, a na krovu se nalazi »komjen« (dimnjak). Kuće imaju sa obe strane araluk (prigrađena prostorija od drveta uz kuću).

Selo je zbijeno i danas u njemu žive Musići, Škorići (doselili iz Živkovića — SO Zenica), Šljive (doselili iz Brnjica) i Kokići doselili iz Starposla). Na Drijenu su ranije živjeli Ljubovići (doselili iz Nevesinja) i Sarajlije (doselili iz Sarajeva).

Po popisu stanovništva iz 1879. nisu dati podaci za ovo selo, dok po popisu iz 1910. godine selo je imalo 12 kuća u kojim je živjelo 93 stanovnika a u zaseoku Drijen bilo je 5 kuća sa 33 stanovnika.[9] Po prvom poslijeratnom popisu Dubovo Brdo je imalo 202 stanovnika[10] da bi po posljednjem popisu iz 1981. god. taj broj se popeo na 343.[11]

SLIVANJ

Slivanj je udaljen 22 km. od centra komune. Selo je dobilo ime najvjerovatnije po istoimenom jakom izvoru izuzetno hladnoj i dobroj vodi za piće, koja se »sliva« niz padinu. Graniči sa Hrastovcem, Dubovim Brdom, Dračićima i selima sa područja SO-e Zenica. Ima jedan zaselak — Šehoviće. I danas u selu živi porodica sa istoimenim prezimenom a navodno su dobili ime po nekom šejhu (starješina tekije, odnosno prvak derviša jednog reda).[12] Selo pored istoimenog izvora

4 Ime ovog izvora je interesantno i ne znam da li se može vezati za riječ ktitor odnosno priložnik, dobročinitelj manastiru ili crkvi obzirom da na području Brnjica imaju dva lokaliteta sa imenom crkvina i predanjem da je tu bila crkva prije dolaska Turaka.

5 I ovaj naziv mogao bi se vezati za postojanje nekakve crkve u dalekoj prošlosti u ovom kraju, jer po V. Karadžiću klis označava pored ostalog i šindru za crkvu. Vidjeti V. S. Karadžić, Srpski rječnik istumačen Njemačkijem i Latinskijem riječima, Beč, 1852.

6 Po predanju kad su upitali »grčku« kraljicu kad je napuštala ove krajeve za čim najviše žali ona je odgovorila: »Žao mi je pšenice Palice i vode Otiševca.« Danas su Pale obrasle bukovom šumom, a ranije je to navodno bila oranica, dok voda Otiševac teče iz dvije lule u drveno korito.

7 Po Škaljiću riječ sofra označava trpezu ili siniju. A. Škaljić, Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, Svjetlost, Sarajevo 1966. g. str. 568.

8 Dr. Muhamed Kadić, Starinska seoska kuća u Bosni i Hercegovini, Bibl. »Kulturno nasljeđe«, Sarajevo 1967.

9 Rječnik mjesta Bosne i Hercegovine prema popisu stanovništva godine 1910, sastavio Statistički ured za Bosnu i Hercegovinu god. 1918.

10 Popis stanovništva i stanova 1971. Stanovništvo. Stanovništvo i domaćinstva u 1948, 1953, 1961 i 1971. i stanovi u 1971. Beograd 1975.

11 Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981. Stanovništvo po naseljenim mjestima, Sarajevo 1983. Republički zavod za statistiku.

12 U ovom zaseoku živjela je ranije porodica Čelikovića koja se otselila u selo Tršće (također na kakanjskoj komuni). Interesantno je da M. Filipović u Visočkoj nahiji (str. 631) navodi ovu porodicu u Tršću uz napomenu da je njihovog pretka doveo neko iz Konje u Turskoj, a upravo se Konja smatra centrom jednog od najvećih derviških redova u Turskoj. Neće li u tom dovođenju imati glavnu ulogu baš ovaj šejh po kome se zove ovaj slivanjski zaselak.

ima i izvor Dolac. Selo se nalazi ispod uzvišenja Vrh.

Selo je postojalo još u srednjem vijeku a prvi pomen sela datira iz 1468. god. Na to ukazuje i lok. Stup, ispod Markova kamena, jer se tako u srednjem vijeku naziva zemlja koju feudalni gospodar koristi u vlastitoj režiji, a obradu takve zemlje vrše kmetovi bilo mobom bilo da svaka kmetovska kuća obradi određenu površinu stupa. I danas je to u Slivnju u svojim granicama veći kompleks izrazito dobre zemlje. Tu je i lok. Selište koje se nalazi u sredini sela što ukazuje da selo nije mijenjalo svoju prvobitnu lokaciju.

Intenzivna i raznolika tradicija o kugi, koju ovdje još zovu i pomor ukazuje da je selo u prošlosti često stradavalo od ove opake zarazne bolesti.

Kroz selo je prolazio i jedan stari put koji je dolinom Ribnice išao od Donjeg Kaknja na Kondžilo i kroz Slivanj izlazio na Markovaču odakle se znatnim usponom penjao na Roge, Korita, Sklope, Ravnu Goru, a odatle u Žepče. Bio je to kiridžijski put, širok do 3 m. kojeg su zvali Kaldrma iako je samo djelomično bio kaldrmisan (preko Ravne Gore).

I u ovom selu ranije su se bavili proizvodnjom brda. Svoje proizvode nosili su uglavnom, kao i iz susjednog sela Hrastovca u Srbiju, Dalmaciju i Hercegovinu. Danas se više niko u selu ne bavi ovim zanatom.

U selu žive Mujanovići, koje smatraju starincima, Gluhići, Kobilice (doselili iz susjednog Hrastovca), Šišmani i Šehovići. Naziv porodice Šišman potiče iz turskog vremena jer u turskom jeziku riječ šišman označava čovjeka koji je trbušast, odnosno debeljka.

U prošlom ratu selo je u više navrata stradalo od četnika (pljačka i ubijanje nedužnog stanovništva).

U popisu stanovništva iz 1879. ovo selo se ne spominje. U popisu iz 1910. g. selo je zapisano u okviru sela Starposle kao njegov zaselak i imalo je 12 kuća u kojim je živio 61 stanovnik, svi muslimanske vjere. Po popisu iz 1948. g. u ovom selu živjelo je 117 stanovnika da bi do 1981. g. taj broj stalno rastao i te godine iznosio 272 stanovnika.[13]

HRASTOVAC

Nalazi se sjeverno od centra komune na udaljenosti od 24 km. I ono je slično Dubovom Brdu[14] dobilo ime po hrastovoj šumi koja se nalazi iznad sela i u kojoj je usijecano drvo za izradu drvenih hrastovih kaca. Graniči sa Starposlom, Slivnjom i Radinovićima (SO Zenica). Nema zaselaka.

Bogato je izvorskom vodom i ima više izvora. Najjači je Studenac poznat po izuzetno dobroj i hladnoj vodi, a tu su još izvori Studenčići, također teoma dobra voda, Šljivac i Šehita jer su kod tog izvora poginuli neki svatovi pa pošto su bili nedužni postadoše šehiti i po njima se prozva ovaj izvor. Ispod sela protiče potok Lastavica u blizini čijeg izvora se održavao teferič ranije uvijek u prvi ponedjeljak u augustu (Ilindan), a iza rata teferič se poče održavati na 27. juli, dan ustanka naroda BiH.

Selo se nalazi ispod brda Kamare što je romanizovani naziv za hrpu odnosno gomilu, pa bi se moglo pretpostaviti da su na ovom uzvišenju bile prethistorijske gomile i da je područje sela bilo naseljeno već u prethistoriji.

Interesantno je napomenuti da sa lijeve strane puta za Slivanj nalazi se lok. Gradac. Sam lokalitet je atipičan jer se utvrđenja obično nalaze na visovima a ovaj je u dolini.

Da je selo bilo naseljeno u srednjem vjeku svjedoči nam lokalitet u borovoj šumi iznad Hrastovca kojeg narod zove Markov kamen. Tu se nalazi jedna krstača visoka 1,80 m. Po predaji Marko je bio Grk a sva zemlja okolo je bila »grčka«. U neposrednoj blizini krstače nalazi se i veća gomila kamena. To kamenje je nekada pripadalo crkvi koja je također po predanju pripadala Grcima. Ostaci zidova crkve bili su vidljivi još do početka ovog stoljeća, a i danas se može naći tesanog kamena od crkvenih zidova. I danas ima u selu jedna kuća napravljena od kamena koji potiče sa ovog lokaliteta. Pripada dijelu porodice Kobilica koja je najbrojnija u Hrastovcu. Pošto je po izgradnji kuće ova porodica naglo osiromašila narod to povezuje sa činjenicom da je kuća izgrađena od crkvenog kamenja. Po predanju crkva je imala i toranj, a zvonjava se je mogla čuti čak do Sarajeva (ovaj podatak o jakosti crkvenih zvona su mi spominjali i u svim okolnim selima). Po svoj prilici ovo je objekat iz srednjeg vijeka, premda narod ovog i susjednih sela čitav kompleks veže za »Grke«.[15]

S obzirom da je selo dosta udaljeno od ostalih naselja po predanju nije nikada stradalo od kuge iako im je poznato da je po Bosni kuga »hodala«, ali je uvijek zaobišla ovo selo. Vjerovatno u ovom predanju ima dosta istine jer je u prošlosti bilo izvan svih putnih komunikacija izuzev staze koja ih je povezivala sa putem zvanim Drum (Žepče — Visoko).

U prošlosti i u ovom selu su se proizvodila brda. I danas se još ovim zanatom bave Kobilica Sadik i Gluhić Bećir. Ranije su ih prodavali po Crnoj Gori, Dalmaciji i Hercegovini, a danas isključivo u Hercegovini.

---

13 Vidi bilješku 9, 10 i 11.

14 Vidi Dubovo Brdo o nastanku imena.

15 Navode također podatak da se je na Blagovijesti viđalo kako »gore grčke pare«.

Selo je planinsko, zbijeno, veoma slikovito. Starosjediocima se smatra porodica Kobilica, a kasnije su se naselili Kokići, Hekići i Gluhići. Po popisu iz 1910. god. selo se nalazilo u okviru sela Starposle i imalo je 16 kuća u kojim je živjelo 135 stanovnika, svi muslimanske vjere. Prilikom prvog poslijeratnog popisa 1948. god. u selu je bilo 208 stanovnika da bi se njihov broj do 1981. god. povećao na 371.[16]

STARPOSLE

Udaljeno je od centra komune 22 km. Ne zna se kako je dobilo ime. Graniči sa Turalićima, Pedićima i Hrastovcem. Ima tri zaseoka: Gornje selo, Donje selo i Šahmani. Selo nije oskudjevalo s izvorskom vodom a najkvalitetniji izvor je Dobra voda. Kroz selo protiče nekoliko manjih potočića bez imena, dok su nešto veći: Gluha voda i Suluhova voda, koje se nalaze pri kraju sela. Selo se nalazi ispod uzvišenja Lastavice čiji se ogranci iznad Donjeg sela zovu Ašlamac, a Gornje selo se nalazi ispod Vrbice i Ravni.

Selo je veoma staro i bilo je naseljeno u kontinuitetu još od najstarijih vremena. Na to nas upućuje i lok. Gradac koji se nalazi između sela i Ašlamca. Naziv Gradac je čest toponim prethistorijskog doba ali se sreće i na mjestima rimskih utvrđenja. Nažalost na samom lokalitetu nisam našao nikakvih ostataka, da bih mogao bilo što pouzdanije reći, osim da je lokalitet lociran na uzvišenju koje je na vrhu ravno i da je u blizini potoka Zaravni.

Iz srednjeg vjeka sačuvala su nam se dva toponima: Selište i Vinograd. Sam lok. Selište je danas udaljen od sela i uži je lokalitet u okviru lokaliteta Staro Selo. Selo je najvjerovatnije u jednom momentu opustilo i potom ponovo formirano na današnjoj lokaciji, jer na staroj lokaciji nema u blizini vode. Iako je Vinograd[17] vinište, lozje, vinine, vrlo čest toponim u našim krajevima na brnjičkom području koje je prostorno prilično veliko nalazi se samo u ovom selu. Treba ga svakako posmatrati u kontekstu sa lok. Ašlamac, jer s obzirom na nešto nižu nadmorsku visinu sela očito je ovdje voćarstvo i vinogradarstvo bilo razvijenije nego u okolnim brnjičkim selima.

Postoji tradicija da je selo u prošlosti često stradalo od kuge.

U selu se u prošlosti a i danas proizvode brda. Danas se ovom proizvodnjom u Gornjem selu bavi Adem Podojak, a u Donjem selu Zulfo Bašić i Kasapović Nezir. Prodaju ih po Srbiji, Bosni, Kosovu i Makedoniji.

U sredini Gornjeg sela nalazi se lijepa džamija. Iako džamija nije odveć stara (nešto više od sto godina) pretrpjela je već nekoliko izmjena, a osnovna je što je proširena nadogradnjom prednjeg dijela. Gradio ju je neki Mehmed Podojak. Dimenzije džamije su 8,70x6,45 m. Po svojoj unutrašnjosti podsjeća na staru džamiju u Vranduku. Unutrašnja musandara je duga 4,70 m. od ulaza dok je sa lijeve strane duga 2,75 m. Mimber je drveni, noviji rad, dok je mihrab kameni i originalan. Prozori su najvjerovatnije također orginalni. Šiše je drveno. Munara je relativno niska, drvena, a na nju se penje sa musandara na koju se dolazi sa zatvorenih sofa. Pokrivena je crijepom (ranije šindrom).

Selo je obzirom na zaseoke razvučeno ali su sami zaseoci zbijeni. Stanovništvo je po predanju starinačko i u Gornjem selu žive porodice Husetovića, Smajića i Podojaka, u Donjem selu žive Bašići, Kasapovići[18] i Kokići, a u Šahmanima istoimena familija.[19]

U popisu iz 1910. god. u okviru ovog sela se nalaze i sela Hrastovac i Slivanj. Tada je Starposle imalo 27 kuća i 180 stanovnika, svi muslimanske vjere. U okviru sela nalazila se džamija i mekteb. Prilikom prvog popisa iza oslobođenja Starposle je 1948. god. imalo 183 stanovnika, gotovo isto kao i daleke 1910. god. Po popisu iz 1981. god. selo je više nego udvostručilo broj stanovnika i imalo je 419 stanovnika.[20]

TURALIĆI

Sjeverno od centra komune na udaljenosti od 22 km. nalaze se Turalići. Graniče sa Starposlem, Varalićima i Hadžićima. Nema zaselaka. Ne zna se kako je selo dobilo ime ali je očito rodovskog porijekla. Korijen ne treba tražiti u latinskoj riječi turus koja označava zvijer, tačnije divljeg vola dugačkih rogova iz kojeg je nastalo lično ime, a odatle prešlo i na rodove u patrijamonijalnom obliku, te na imena mjesta i krajeva. U nas je na takav način nastalo ime bratstvu općine Turovo polje, danas skraćeno Turopolje[21] a

16 Vidi bilješku 9, 10 i 11.

17 Od desetog vjeka vrlo često u historijskim izvorima spominju se vinogradi često obrađivani uz pogodbu davanja vinograda u najam. Sve to uz ono što nalazimo na terenu govori o razvoju vinogradarstva u našim krajevima.

18 Treba napomenuti da na području Pucareva u Kasapovićima je živjela begovska porodica Kasapovića ali nisam mogao ustanoviti nikakvu međusobnu vezu.

19 Na području Donjeg Vakufa nalazi se selo Šahmani ali u tom selu nema porodice ovog prezimena. Da li je ova porodica doselila iz ovog donjovakufskog sela nisam mogao ustanoviti ali su očito doseljenici u Starposlu i naselili su poslije porodica koje žive u Gornjem i Donjem selu.

20 Vidi bilješku 9, 10 i 11.

21 Povijest turopoljske župe od Janka Barlea, Zagreb 1911.

tu je čitav niz još sličnih i istih naziva: Turovo u SSSR, Turopolje u Slovačkoj itd. U našem slučaju radi se o turskoj riječi turali koja označava »ono što ima tur« a tur je onaj prošireni dio straga u čakšira, šalvara, dimija i gaća. Treba napomenuti da u turskom jeziku u ovoj formi i izgovoru ova riječ ne postoji, ali je izvedena od turske riječi otur (sjedi) ili potur (nabran, sa naborima).

Selo je relativno bogato vodom i imaju dva izvora koje mještani zovu »Voda«. Kroz selo protiču i dva manja potočića koja dolaze iz Lastavice i uljevaju se u Ribnicu ali ni za njih nemaju posebna imena. Selo se nalazi ispod brda Lastavice, uži lokalitet Gradinica.[22] Interesantno je predanje da su ispod Gradinice na lok. Ranjive živjelo neko staro stanovništvo koje je dijelom pobjeglo a dijelom stradalo od kuge, a potom su se, navodno, naselili današnji stanovnici nešto visočije u brdu od prethodne lokacije, navodno, jer kuga tu nije mogla doći. Da se je radilo o stanovništvu srednjevjekovne Bosne potvrđuje i lok. Podgreblje ispod Ranjive gdje je navodno bilo »grčko« groblje, a poznato je da ovim terminom se označavaju kod našeg naroda stećci. U selu su po predanju prvi se naselili Selim i Mustafa Horoz, čiji su potomci danas Selimovići i Imamovići i oni se smatraju starincima. Pored njih žive još Durakovići (doselili iz Hodžića) i Zahirovići (doselili iz Krševca). Ranije su proizvodili brda i prodavali ih uglavnom po Bosni. Danas se ovim zanatom u selu više niko ne bavi. Selo je za vrijeme NOR-a u nekoliko navrata stradalo od četnika.

Po popisu iz 1910. god. u Turalićima je u 13 kuća živio 81 stanovnik, da bi po prvom poslijeratnom popisu 1948. god. broj stanovnika iznosio 104 stanovnika. Po popisu iz 1981. god. broj stanovnika se je više nego utrostručio i iznosio je 338.[23]

HODŽIĆI

Na udaljenosti 22 km. od Kaknja na strmoj kosi ispod brda Lastavice nalaze se Hodžići. Graniče sa Krševcem i Turalićima. Nemaju zaselaka. Ime su dobili po nekom hodži koji se nekad davno naselio u ovo selo. U selu ima veoma jak i pitak izvor Studenac, ljeti hladan, zimi ugodan za piće.

Vjerovatno je selo ranije bilo locirano nešto sjevernije, gdje se danas nalazi lok. Selište (danas livade). Razlog napuštanja prvotne lokacije je vjerovatno nedostatak izvorske vode u blizini. U selu nema nikakvih materijalnih ostataka ali toponimi Selište i Trzna koja se nalaze ispod Selišta ukazuju da je ovaj kraj bio naseljen i u srednjem vijeku. O Selištu smo već govorili a za Trzna bi napomenuli da obično označavaju mjesto u sredini naselja ili seoskim raskršćima na kojima su se održavale razne igre, natjecanja, razgovori i dogovori. Po Skariću riječ je staroslovenskog porijekla koja je označavala kod Slovena igre ratničkog karaktera priređene u počast istaknutih pokojnika prije njihovog spaljivanja.[24] Istog je mišljenja i G. Krek.[25]

U selu su se rannije proizvodila brda koja su prodavali uglavnom u Srbiji i nešto manje u Hrvatskoj.

Od stambene arhitekture ističe se kuća Mehmeda i Mustafe Mandžuke. Objekat je spolja sačuvan u autentičnoj formi. Na kamenim temeljima sazidani su prizemlje i sprat. Zidovi su od šepera. Pokrivena je šindrom koja je u prilično lošem stanju. Iz prizemlja uz drvene basamke izlazi se u prostrano predsoblje (divanhanu). Iz predsoblja se ulazi u jednu veliku sobu sa veoma lijepim vidikovcem (čardak) i dvije manje sobe. Iz kuće su uklonjene rafe i banjica.

Selo je na padini brda, zbijenog tipa. Starincima se smatraju porodice Odobašića i Grahića dok su Mandžuke doselili sa Kupresa.

Po popisu iz 1910. god. u Hodžićima je bilo 14 kuća u kojima je živjelo 112 stanovnika. Po prvom poslijeratnom popisu Hodžići su imali 179 stanovnika da bi se po popisu iz 1981. god. taj broj povećao čak na 509 stanovnika.[26]

KRŠEVAC

Selo se nalazi sjeverno od centra komune na udaljenosti od 23 km. Ne zna se kako je selo dobilo ime a po predanju pošto se prvi stanovnik zvao Kršo, selo se prozvalo Krševac. Graniči sa Hodžićima, Podborjem, Varalićima i Turalićima. Nema zaselaka.

U selu ima manji izvor, bez imena, ali je u novije vrijeme dovedena voda Studenac[27] (sa Lastavice). Kroz selo protiče Potok. Selo se nalazi ispod Lastavice i Krševišća. Na Lastavici je u prošlosti svake godine na Aldžun (sv. Ilija) skupljao se veliki broj naroda. Tu bi se jelo, pilo, za-

22 Na samom lokalitetu nema nikakvih arheoloških ostataka.

23 Vidi bilješku 9, 10 i 11.

24 V. Skarić, Trzan, Glasnik Zemaljskog muzeja XL, 1928, str. 127—133, sv. za historiju i etnografiju.

25 G. Krek, Einleitung in die slavische Literaturgeschichte, Graz 1887, str. 377 i 432.

26 Vidi bilješku 9, 10 i 11.

27 Pričali su mi da su se na ovom vrelu viđale vile.

bavljalo, igralo kolo, pjevalo, ašikovalo, a muškarci su se natjecali u bacanju kamena.

Po lokaciji Selište ranija lokacija sela je bila nešto niže a na ovaj lokalitet nastavlja se lok. »Za kuće« (danas livade). Selo se povuklo prema brdu, jer je ovo područje bilo izloženo snažnim udarima vjetrova. Prema tradiciji raniji stanovnici sela živjeli su još visočije, prema Lastavici na mjestu zvanom Duge njive.

Posebno interesantan je lok. Viganj. Riječ viganj označava kovačnicu ili jedan njen dio, što opet upućuje da se u ovom selu obavljala nekakva metalurška djelatnost. Lokalitet se nalazi uz potok što je neophodno za ovu vrstu djelatnosti. Tu se nailazi na dosta troske, a po predanju ovdje su u prošlosti bile kovačije. Danas se lok. zove Donja Ravan. Treba napomenuti i predanje po kojem je svako jutro u zoru pjevao zlatni pijetao sa jedne usamljene stijene ispod sela. Ovakva predanja su vezana uglavnom za rudarske krajeve i krajeve gdje se željezna ruda prerađivala, što je samo prilog više da je na području ovog sela obavljana neka vrsta ove djelatnosti. To je i jedini lokalitet vezan za ovu djelatnost koji sam našao u prostranom brnjičkom kraju. Po svoj prilici jedino na području ovog sela su u tursko doba, a vjerovatno i ranije, bile kovačnice koje su snabdjevale brnjički kraj ovom neophodnom vrstom proizvoda.

I na području ovog sela ranije su se izrađivala brda. Prodavali su ih po Bosni i Srbiji. Još uvjek pamte da su ih prodavali u Srbiji dok je ova bila samostalna država i da su granicu najčešće prelazili preko Drine, kod Zvornika.

Pored Isakovice i Džaburada, Krševac je bio treće selo u zeničkom kadiluku koje je držao u zakupu polovinom 19. vjeka poznati sarajevski pjesnik, epigrafičar, kajmekam i sarajevski muteselim Fadil paša Šerifović.[28]

Selo se nalazi na padinama Lastavice i u njemu je uglavnom starinačko stanovništvo. To su porodice Hasića (ranije se zvali Topalovići), Čivići (ranije se zvali Kuribašići), Ramići i Derjahovići. Derjahovići su i vlasnici jedne od najstarijih kuća u selu (objekat je star između 150 i 200 godina). Kuća je tip brnjičke dimilučare (vidi s. Brnjic), doduše ne tako čistih i jasnih formi. Na kamenom temelju nalazi se kamena magaza iznad koje se diže prizemlje i sprat. Ranije je u prizemlju bilo ognjište koje je uklonjeno. Na spratu su četiri prostorije od kojih su dva čardaka. Zidovi su od šepera, a šišeta (plafoni) su drveni. U sobama su sačuvane rafe, tj. police pričvršćene dužinom cijelog zida. Pokrov je šindra.

Selo je u toku NOR-a u više navrata nastradalo od četnika. Od 1941. do 1945. godine u selu se povremeno zadržavao Zenički odred.

Po popisu iz 1910. god. u selu je u 12 kuća živjelo 103 stanovnika. Broj stanovnika je konstantno rastao pa je prvi poslijeratni popis Krševac dočekao sa 154 stanovnika da bi po popisu iz 1981. god. u selu živjelo 429 stanovnika.[29]

PODBORJE

Ovo najsjevernije naselje kakanjske komune nalazi se 24 km. udaljeno od centra komune. Graniči sa Krševcem, Hodžićima, Turalićima i Varalićima te sa sjeverne strane šumama koje pripadaju zavidovićkoj komuni.

Selo se nalazi ispod brda Bore pa je po tome dobilo i ime. Ima jedan zaselak — Porječje nastao u novije vrijeme uz cestu u dolini uz rijeku Ribnicu. Lokacija sela je na izuzetno strmoj kosi i pristup selu je isključivo pješački i poprilično naporan.

U selu se nalazi izvor Krč sa kojeg su se mještani ranije snabdjevali vodom. Nedaleko sela nalazi se još jedan izvor na mjestu zvanom Herine Krčevine. Ovaj izvor po kvalitetu vode i njezinoj hladnoći poznat je u široj okolini. Selo se nalazi ispod Crnog Vrha (čiji je ogranak i brdo Bore) koji je obrastao crnogoričnom šumom.

Da je selo postojalo još u srednjem vijeku ukazuje lok. Stup (danas livada sjeverno od sela) koji u principu označava dio zemlje koju feudalni gospodar iskorišćava u vlastitoj režiji, a obrađuju mu je kmetovi bilo mobom, bilo što je svaka kmetovska kuća bila dužna da obradi određenu površinu zemlje. Doduše ostaje mogućnost da je naziv nastao na neki drugi način, mada većina onomastičkih naziva s osnovom stup govori o određenoj kategoriji zemljišta iz vremena srednjevjekovne bosanske države. Postojanje naselja vezano je za turski, a po svoj prilici i srednjevjekovni put koji je vodio od Visokog do Žepča. Put je od Visokog pružao se dolinom Bosne do današnjeg Kaknja, a onda uz Banjevac izlazio na Ovnovi Rog, i Komaricu, zatim do Paočina, odakle se spuštao u Malu Rijeku, pa uz Zobov Do penjao se do Bročinca i kroz selo Brnjic i Varaliće ispod Krševca izlazio na Bare i Buin Bakoš, a odatle preko Sklopa i Ravne Gore spuštao se u Žepče.

Na ovaj put podsjeća i dobro sačuvana kaldrma u dužini od nekih 300 metara ispod Podborja. Narod ovu kaldrmu naziva »grčka kaldrma«, jer po predanju ovaj put su pravili Grci.[30] Ovaj put je izgrađen vjerovatno u srednjem vijeku ali se je intenzivno koristio i u tursko doba. Samo pojedini dijelovi puta bili su kaldrmisani i na

28 F. Nametak, Fadil paša Šerifović pjesnik i epigrafičar Bosne, Sarajevo 1980, str. 64.

29 Vidi bilješku 9, 10 i 11.

30 Ovaj put na pojedinim dionicama (Dubovo Brdo, Tršće) nazivaju turski kiridžiski put.

tim mjestima njegova širina je bila oko 3 m., inače najveći dio je bio širok do 2 m. Postoji tradicija da je put bio prometan i da su ovim putem prolazili Dubrovčani sa svojim karavanima. Kaldrmu koja se nalazi ispod Podborja trebalo bi sačuvati, mada nije bila na »magistralnom« pravcu onog doba, jer su one postale prava rijetkost. Za ovaj put vezana je i ranija lokacija ovog sela. Ona se nalazila na mjestu koje danas zovu Buin Bakoš a po predanju stanovništvo sela je stradalo od kuge. I danas se tu zaista nalazi muslimansko groblje koje zovu kužno. Tačnost ovog predanja ogleda se i u samom nazivu lokaliteta, jer riječ buin[31] označava velikog kiridžiskog konja a turska riječ bakiš lijep pogled, vidikovac što je uistinu i tačno. Očito da se selo povuklo na današnju lokaciju poslije kuge a naziv Buin Bakoš danas samo podsjeća na stari put koji je upravo tu prolazio.

U selu su se u prošlosti proizvodila brda. Prodavali su ih uglavnom po Bosni i Srbiji.

U selu postoji lijep stambeni objekt koji je vlasništvo Piljug Birke i njenih sinova. Kuća ima kamene temelje iznad kojih je visoka drvena magaza i iznad nje dva sprata. Iznad magaze postavljene su hrastove grede na koje se nadovezuju zidovi (šeper), dok su na drugom spratu borove grede. Na prvom spratu imaju tri prostorije, a na drugom veliki čardak (dug 7 m.) i dvije manje prostorije tzv. čardačići. Čardak je okrenut prema zapadu i ima divan pogled niz selo i na dolinu Ribnice. Pod i šišeta su drveni. Prozori su stari, originalni sa demirima. Pokrov je do prije 10-tak godina bila šindra, a sada je crijep. Sa obje strane kuće je araluk. Ne zna se kada je kuća sagrađena, ali njena starost, po svemu sudeći, ne prelazi 120 godina.

Selo je zbijenog tipa, na uzvišenju, vrlo slikovito. U selu žive porodice Piljug i Đele, koji se smatraju starincima, i Zahirovići, koji su doselili sa Krševca.

Selo je po popisu iz 1910. god. imalo 9 kuća u kojima su živjela 64 stanovnika. Po prvom poslijeratnom popisu 1948. god. u selu je bilo 79 stanovnika da bi njihov broj konstantno rastao pa je po posljednjem popisu iz 1981. god. selo imalo 198 stanovnika.[32]

VARALIĆI

Na udaljenosti 23 km. od Kaknja nalazi se selo Varalići. Graniči sa Podborjem, Pedićima, Hodžićima, Turalićima i Krševcem. Nema tradicije kako je selo dobilo ime. U selu ima jači izvor — Dolnja Voda. Selo se nalazi ispod Golog brda.

Nikakvih pisanih izvora, niti materijalnih ostataka koji bi ukazivali na postojanje sela u srednjem vjeku nema, izuzev lok. Stup na istočnoj strani sela.[33]

Ranija lokacija sela nalazila se nešto dalje iznad današnjeg sela. Navodno tada se selo zvalo Karići. Selo je stradalo od kuge i ostala je živa samo jedna djevojka koja je pobjegla u Putoviće (SO Zenica) gdje i danas živi porodica sa ovim prezimenom. Po drugom predanju ponovo je kuga bila uzrok uništenju sela ali po ovom predanju spasila su se samo dva čovjeka koji odseliše u selo Klopče (SO Zenica).

U ovkiru sela prema Pedićima nalazi se jedna stara muslimanska nekropola koju ovdašnje stanovništvo zove »Staro groblje« i već poodavno nije aktivno. U groblju se ističu dva veća nišana. Jedan od njih je sa turbanom, ispod puta (koji je presjekao nekropolu), visok 1,80 m. Drugi nišan nalazi se iznad puta i nešto je manji sa uklesanom sabljom. Iako nemaju tariha, obzirom na formu nišana i motiv sablje, ukazuju na izuzetnu starost groblja i njegov vjerovatni nastanak u doba osvajanja ovih krajeva od strane Turaka.

Proizvodnja brda karakteristična za cijelo područje Brnjica navodno je potekla iz ovog sela. Po predanju neki Džiho odavde prvi je prije nekih 150 godina počeo da plete brda i od njega su svi ostali naučili ovaj zanat na području brnjičkog džemata. Svoje proizvode prodavali su uglavnom po Hrvatskoj i Srbiji. U ovom selu pored brda proizvodili su još i drveno posuđe (kašike, činije, itd.).

Selo je zbijeno, a starincima se smatraju Gačići, Čehajići i Mujići. Po popisu iz 1910. god. ovo selo je bilo jedno od najvećih u ovom kraju i u 24 kuće živio je 141 stanovnik. Broj stanovnika ostao je gotovo nepromjenjen do 1948. god. i te godine iznosio je 150 da bi do 1981. god. porastao preko triputa i popeo se do 520.[34]

PEDIĆI

Nalazi se sjeverno od centra komune i graniči sa Varalićima, Krševcem, Hodžićima, Turalićima, Starposlem i Brnjicem. Ne zna se kako je selo dobilo ime, ali je po predanju jako staro i postojalo je još u vrijeme Grka. Nasuprot tradiciji o starosti sela nema nikakvih materijalnih ostataka koji bi ukazivali i pobliže upućivali da je selo postojalo prije dolaska Turaka.

---

31 Tumačeje riječi buin vidi u Rječniku hrvatskoga jezika od dr. F. Ivekovića i dr. I. Broza, Zagreb 1901, svezak I, str. 114.

32 Vidi bilješku 9, 10 i 11.

33 O riječi Stup vidi u okviru sela Podborje.

34 Vidi bilješku 9, 10 i 11.

Selo u prošlosti nije oskudjevalo izvorskom vodom i ima dva izvora: Vodica i Voda od kojih je potonje daleko kvalitetnije. Nalazi se ispod manjih uzvišenja, bolje reći gajeva Jabučice i Barino Brdo.

U selu postoji džamija gdje su prije 15-tak godina prilikom detaljnog njenog renoviranja našli zapis iz kojeg se vidi da je džamija stara oko 200 godina. Tom prilikom džamija je izgubila spomenička svojstva, jer je na njoj gotovo sve iznova sagrađeno.

U selu su se pored proizvodnje brda bavili i izradom šindre koju su prodavali po obližnjim pazarima (Zenica, Žepče).

U toku NOR-a u selu su više puta boravile partizanske jedinice. Pred kraj rata u nekoliko navrata iz savezničkih aviona padobranima je dostavljana saveznička pomoć u hrani i oružju. Tada se je u selu nalazila VI krajiška brigada. Interesantan je bio način signalizacije i obilježavanja prostora gdje je spuštana pomoć — po danu su stavljali crvene jorgane, a po noći su paljene vatre.

U selu je oduvjek živjela isključivo porodica Delića da bi između dva svjetska rata naselila se i porodica Škulj iz obližnjeg Brnjica. Po popisu iz 1910. god. Pedići su imali 9 kuća u kojim je živjelo 78 stanovnika. Po prvom poslijeratnom popisu 1948. god. broj stanovnika se gotovo udvostručio i iznosio je 140 da bi do 1971. god. rastao i popeo se do 367. Po posljednjem popisu iz 1981. god. broj stanovnika je iznosio 335 pa je ovo jedino selo na području Brnjica gdje se je broj stanovnika smanjio po posljednjem popisu.[35]

BRNJIC

Nalazi se 24 km. udaljeno od centra komune. Vjerovatno je ovo prvo seosko područje na ovom terenu. Graniči sa Pedićima, dok su sa ostalih strana brda i šume. Nema tradicije kako je selo dobilo ime, ali ima dosta sela kod nas čiji su nazivi izvedeni od korijena riječi brna (Brna, Brnac, Brnjica, Brnazi, Brnjac, Brnjaci) a koja označava kal, blato i koja je keltskog porijekla. Selo ima tri zaseoka: Jarovice, Bašiće i Brnjic.

U selu imaju dva veća izvora: Bukovac i Dobra Voda. Kroz selo protiče Tisovac koji se uljeva u Ribnicu. Selo se nalazi ispod brda Strane, Bišnje Ravni i Kika.

Iza zaseoka Bašići jedna kosa zove se Gradina. Na samom lokalitetu nema nikakvih vidljivih ostataka, a sam naziv asocira na prethistorijsko utvrđenje. Na relativni kontinuitet življenja na području ovog sela upućuje i lok. Crkvina koji se nalazi iznad zaseoka Jarovice, na brdu Kik gdje je po tradiciji nekada davno prije dolaska Turaka u ove krajeve bila crkva. U Brnjicu su mi pričali da se još i danas opaža nešto fragmenata od temelja ali ih ja zbog guste šume, ni uz pomoć mještana, nisam mogao pronaći.[36]

Na egzistiranje sela u srednjem vjeku ukazuju i dva toponima: Selište i Zgoni. I dok se Selište nalazi iznad Brnjica, Zgoni se nalaze ispod sela prema Pedićima (preko lokaliteta danas je prešla cesta). Zgon odnosno zgoni u principu označava zemljište u srednjem vijeku koje se je nalazilo najčešće van mjesta stanovanja i koju su kmetovi obrađivali za svog vlastelina.[37]

O značaju ovog sela u srednjem vjeku govori i šehitsko groblje na samom ulazu u selo, što govori da su Turci morali voditi borbu da bi ga osvojili. Nekropola se nalazi na lok. »Staro groblje« i po formi još sačuvanih nišana očito je jako staro. Na nekoliko nišana imaju uklesane sablje. Po svim elementima groblje potiče iz druge polovine 15. vjeka.

Na području sela nalazi se jedan od najznačajnijih spomenika kulture na kakanjskoj komuni. To je stambeni objekt Škulj Munire koju Muhamed Kadić[38] predstavlja kao tipičnu za formu kuće koju on naziva »spratna dimilučara«. Po njemu je to najrazvijeniji tip spratne seoske kuće u Bosni gdje se najizrazitije manifestirala inventivnost seoskih neimara u rješavanju niza ključnih problema kuće kao što su dispozicija, konstrukcija, djeljivost, odvođenje dima s ognjišta i iz soba te oblikovna rješenja. Dispozicija prizemlja se sastoji od »kuće« sa ognjištem, »velikim« i »malim« vratima, te dvije sobe. Za razliku od tzv. prizemne brvnare ovdje je »kuća« pokrivena stropom tako da se na prvom spratu iznad »kuće« nalaze sobe. Odvođenje dima riješeno je daleko prefinjenije i duhovitije nego kod prizemnica, kod kojih se otvara cijeli prostor iznad ognjišta prema tavanu dok kod brnjičke dimilučare otvara se samo mali dio tog prostora, tačnije onoliki koliko je i ognjište, ali ne u formi dimnjaka iako ima tu funkciju. Stepenište, abdestluk i divanhana su skladno ukomponovani u cjelokupnu masu kuće.

Cjelokupna koncepcija brnjičke dimilučare po Kadiću je dovedena do krajnjeg stepena dispozicione, prostorne, konstruktivne i oblikovne funkcionalnosti kakva se može postići samo dugim ponavljanjem i postepenim usavršavanjem istog tipa u toku dugog vremena i mnogobrojnih gene-

35 Vidi bilješku 9, 10 i 11.

36 Vidi bilješku 4.

37 O zgonu vidi M. Vlajinac: Zgon ili kulučenje van mjesta stanovanja od srednjeg vijeka do naših dana, Srpski etnografski zbornik XLIX, Beograd 1932.

38 Muhamed Kadić: Starinska seoska kuća u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1967.

racija. Po mišljenju našeg najboljeg poznavaoca seoske arhitekture, upravo ova kuća je najčišći tip dimilučare razvijen do krajnjih konzekvenci, kako oblikovnih tako i funkcionalnih. Kadić je po vremenu u kojem je nastala u smislu ljepote i funkcionalnosti uspoređuje sa današnjim najsavršenijim mašinama. Na njoj nema ništa ni slučajno ni proizvoljno. Njen graditelj je iskoristio sva funkcionalna, konstruktivna i izražajna sredstva koja mu je tehnika njegovog vremena stavljala na raspolaganje: dimaluk za postavljanje racionalne dispozicije relativno velikog objekta, skeletnu konstrukciju za postizanje prepusta prostorije na katu, lebdeći karakter spratne mase i prostorno — plastične vrijednosti koje iz tog proizlaze. Očito da ovakav tip je i najpogodniji za veću porodičnu zadrugu, jer je omogućavao i zajednički život članova jedne velike porodice i istovremeno poštovanje individualnih zahtjeva pojedinačnih bračnih jedinica u okviru te porodice.

Nažalost ovaj stambeni objekt, vlasništvo Škulj Munire je na putu da izgubi svoju autentičnost, pa bi tim odgovornije trebalo pristupiti izradi najhitnijih mjera za njenu očuvanost u originalnom obliku, jer već prilikom moje posjete konstatovao sam određene preinake.

I u Brnjicu su se proizvodila brda i slobodno se može reći da je on bio i istinski centar ove proizvodnje na ovom području. Ovim zanatom se i danas bave a svoje proizvode prodaju po Bosni i Makedoniji.

Za vrijeme NOR-a u ovom selu su češće boravile partizanske jedinice. U Brnjicu je od strane ustaša, dok se liječio, jer je u predhodnim borbama sa četnicima izgubio nogu, uhvaćen i Avdo Hodžić, tekstilni radnik. U aprilu 1942. god. u ovom selu je boravio Prvi proleterski istočnobosanski bataljon pa je tom prilikom održano savjetovanje članova Partije kao i priredba za stanovnike Brnjica i okolnih sela.[39] U selu su se u nekoliko navrata zadržavale i krajiške brigade koje su prolazile ovim krajem.

Po popisu iz 1910. god. Brnjic je imao tri zaseoka: Drobušiće, Jarovice i Pediće. U to vrijeme u Brnijcu je bilo 40 kuća i 250 stanovnika (izuzevši Pediće). Jasno je da je Brnjic i po broju kuća i stanovnika daleko bio ispred ostalih sela ovog džemata. Po prvom poslijeratnom popisu 1948. god. selo je imalo 432 stanovnika da bi se njihov broj do popisa iz 1981. god. gotovo utrostručio i iznosio 1191, pa je Brnjic po broju stanovnika na devetom mjestu od 92 naselja na kakanjskoj komuni.[40]

Pokušavati saznati nešto više o području Brnjica kroz materijalne ostatke i spomenike je prilično težak posao. Međutim u ovom trenutku čini mi se da drugog puta i načina nema, jer u historijskim izvorima ovaj kraj se vrlo malo spominje. Ni u literaturi o njemu nema gotovo ni pomena. Koliko je meni poznato to je jedino već citirani članak o zeničkim brdarima iz pera Lj. Beljkašić-Hadžidedić. Ipak ono što nam nude spomenici kulture i toponomastika bar djelomično otvara mogućnosti da nešto dublje proniknemo u prošlost ovog kraja i izoremo prvu brazdu.

Nazivi Gradina (Brnjic), Gradac (Hrastovac, Starposle) i Gradinica (Turalići) bi upućivali da se na ovim mjestima živjelo još u predhistoriji. Nažalost, ni na jednom od pobrojanih lokaliteta nema nikakvih ostataka, a ne vjerujem da bi se našli ni poslije arheoloških iskopavanja. Osnovano je, s obzirom na sam položaj lokaliteta (izuzev Hrastovca koji je atipičan), pretpostaviti da su tu mogla postojati takva utvrđenja. Govoriti o njihovim stanovnicima, odnosno da li se radi o Ilirima, Rimljanima ili Slovenima bar za sad bilo bi pretenciozno.

Mada na ovom prostranom području nema stećaka (postoji predanje o nekom »grčkom« groblju na području Turalića), sasvim je sigurno da nas brojni toponomastički nazivi karakteristični za doba srednjevjekovne bosanske države upućuju da je ovaj kraj bio u to vrijeme naseljen. To su Zgoni (Brnjic), Stup (Slivanj, Podborje i Varalići), Trzna (Hodžići), Crkvina (Hrastovac, Brnjic) i Vinograd (Starposle).

Iz turskog perioda sačuvana je uglavnom stambena arhitektura i ona je, očito, najvrijednija od spomeničkog nasljeđa.

Zanimanje stanovništva u posljednja dva stoljeća je vezano za proizvodnju brda što je i danas djelom dopunsko zanimanje mještana (Brnjic, Hrastovac, Starposle) ali gotovo je sigurno da će ubrzo nestati, jer u većini sela više niko se ne bavi ovim zanatom (Dubovo Brdo, Slivanj, Turalići, Hodžići, Krševac, Podborje, Varalići, Pedići). Treba napomenuti da su se na ovom području još proizvodile hrastove kace (Hrastovac), drveno posuđe (Varalići), šindra (Pedići) ali se ova proizvodnja već ugasila. Ono što je zajedničko za sve njih bio je osnovni materijal — drvo.

Sva sela brnjičkog džemata na određeni način dala su i svoj obol u NOR-u i često pružala gostoprimstvo našim jedinicama, u prvom redu Zeničkom odredu i pojedinim krajiškim brigadama.

---

39 Sarajevo u revoluciji, knj. 3, str. 330—331, Sarajevo 1979.
40 Vidi bilješku 9, 10 i 11.

THE HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE OF BRNJICA

The author of this paper attempts to discover more about one particular part of the commune of Kakanj that has hitherto received very little mention in the sources and the literature. It is for this reason that the author attempts, by field investigations of the surviving cultural monuments and the toponymy, to probe into the past of this region. He also researches the folk legends of the region, particulary those which refer to the cultural monuments. On the basis of his work, the author establishes that this isolated and backward region has been inhabited from prehistoric times, and that during the Turkish period, owing to its trade in loom equipment, it maintained contact not only with distant places in Bosnia and Herzegovina and elsewhere in Yugoslavia, but also with neighbouring countries.

Ibrahim Filipović

FILIPOVIĆA ODŽAK U GLAMOČKOM POLJU

UVOD

Pri istraživanju i obradi historijskih podataka o porijeklu i razvoju muslimanske begovske porodice Filipović, našli smo izvjesne podatke i o Filipovića Odžaku u Glamočkom polju. Ti podaci nam omogućuju da kažemo nešto više nego što se do sada znalo o izgradnji i životu Filipovića Odžaka tokom više od četiri stoljeća njegova postojanja.

Prvo i glavno prebivalište porodice Filipović jeste Glamoč, odnosno Odžak u Glamočkom polju, koji je udaljen 12 km na sjever od grada, u pravcu Mliništa.

U kulama općenito bilo je srazmjerno malo prostora za stanovanje u neposrednoj blizini kule. Jedna ili više takvih zgrada, zajedno sa kulom sačinjavaju *Odžak*.[1]

Filipovića Odžak u Glamočkom polju sastojao se od kule i tri stambene zgrade u njegovoj neposrednoj blizini, untar zida koji je štitio kulu. Kula i zidovi koji su je opasivali građeni su u obliku tvrđave koja je služila za stanovanje i odbranu. Zid je bio debljine 1 metar, a visine 4 metra. Na uglovima, ćoškovima zida, bile su četiri male kule u kojima bi se nalazile dnevne i noćne posade u vrijeme kada se mogao očekivati napad. U tim kulama bili su smješteni laki topovi i drugo oružje onoga vremena. U XVII stoljeću sagrađena je sjeverozapadno od Odžaka manja kula sa dvorištem čije su dimenzije bile 60 x 23 m, a same kule 8 x 10 m. Sadašnji zaselak Kulica dobio je ime prema ovoj manjoj kuli, koja je služila za smještaj predstraže. Ispod brežuljka na kojem se nalazila ova manja kula, na udaljenosti oko 150 m u pravcu Odžaka, postoji bunar sa dobrom vodom.

Poznato je da su Osmanlije u nastojanju da prošire osvojenu teritoriju tokom XVI stoljeća ratovale i na području Slavonije. Razumije se da su nailazili na otpore. Tako je u jednom sukobu na ovom prostoru pakrački sandžak-beg Šehsuvar-beg zarobio zagrebačkog kanonika, monsignora i čazmanskog prepošta Franju Filipovića, četovođu kaptolskih a vjerovatno i banskih četa, budući je tadašnji zagrebački biskup Juraj Drašković bio istovremeno i hrvatski ban. To se dogodilo 26. augusta 1570. godine na relaciji Ivanić — rijeka Česma.[2] Zarobljenik je najprije odveden u Pakrac, a kasnije, iz bojazni da ga Hrvati ne pokušaju osloboditi, Osmanlije su ga prebacile u Bosnu. U Banjoj Luci je tada bilo sjedište bosanskog sandžak-bega. U Bosni je bivši zagrebački kanonik prešao na islam, u 1573/4. godini, i uzeo je ime Mehmed, te dobio zeamet, zemljišni posjed koji je donosio godišnji prihod od 30.000 akči, a nešto kasnije povećan mu je na 57.000 akči.[3]

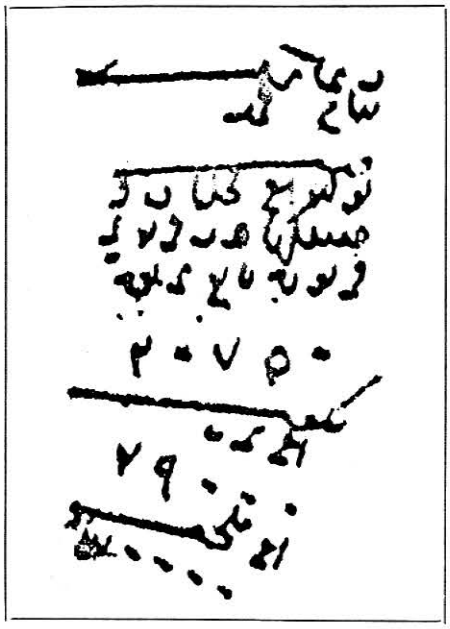
Posjed-zeamet od 30.000 akči dodijeljen Mehmed-begu, prema Joklama defteru br. 310 od 16. ševala 982. godine, tj. 30. januara 1575. godine, ubiciran je na Kliškom sandžaku, područje rijeke Neretvice, selo Poljana — Buljina, sa mahalama i čiflucima: Slavkovići, Kuti, Bukovlje, Buščak, Berišće i druga. Prihodi su naznačeni kao plodovi od 29.000 sa dodatkom do 30.000 akči, kao što se vidi na *sl. a.* Međutim, isti prihod naznačen je i u Mühime defteru XXV, od 19. rebi'ul evvela 982. godine (po Hidžri) saife 284/285, tj. 9. jula 1574. godine, *sl. b.*

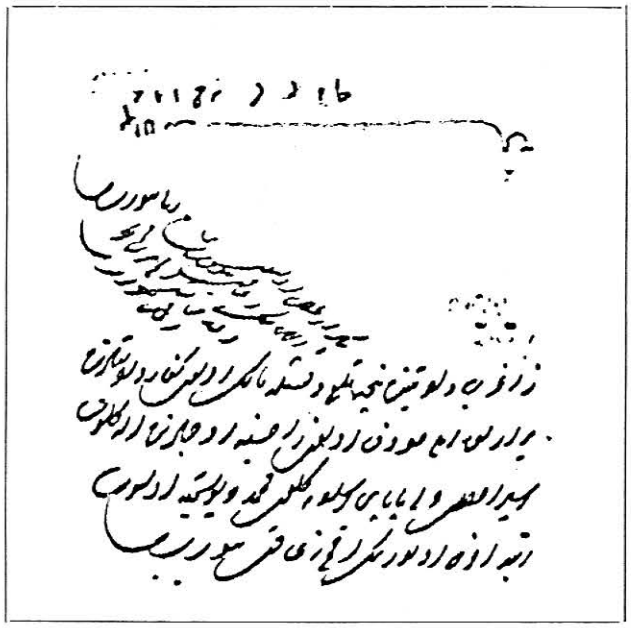
1) Riječ odžak prema tumačenju Abdulaha Škaljića u rječniku Turcizmi u srpsko-hrvatskom jeziku, Sarajevo 1973, osim osnovnog (1. dimnjak, 2. ognjište) ima više značenja: 1. kuća, dom, porodica, koljeno, rod. 2. plemićka, begovska kuća čija su vrata uvijek otvorena za putnike-namjernike i u kojoj se zbog toga vatra na ognjištu (na odžaku) ne gasi;, dobra bogata kuća, 3. »janjičarski odžak« je janjičarski štab koji se dijelio na jedinice zv. »orte«.

2) Ljudevit Ivančan, podaci o zagrebačkim kanonicima od 1193. do 1924. god. str. 381-383. Arhiv Hrvatske, Sig. II 243 (neobjavljen rukopis)

3) Muhimme defter XXV. sahife 285. od 18. džumadel ahira 982. (po Hidžri), tj. 2. Juna 1574. str. 285.

Sl. a.

Sl. b.

U septembru 1574. godine Visoka porta je uputila, po svome čaušu Pervaneu, naređenje bosanskom begu (tada se na toj dužnosti nalazio Ferhat-beg Sokolović) da po čaušu pošalje Mehmed-bega Filipovića u Carigrad.[4]

Mehmed-bega su Osmanlije zadržale u Carigradu nekoliko mjeseci. U Carigradu je radio u diplomatskoj službi. Razlog za to treba, vjerovatno, tražiti u tome što su Osmanlije htjele da ga iskoriste u diplomatskoj službi, jer je Mehmed-beg poznavao pored svog materinjeg, kojim se govorilo i na Visokoj porti, još: njemački, talijanski, latinski i madžarski. Osmanlije su Mehmed-bega također pripremale za ulogu koja ga je čekala u glamočkoj regiji.

Podatak koji navodi Baltazar Adam Krčalić, a prihvata Ljudevit Ivančan, da je Mehmed-begu Filipoviću dodijeljena titula paše, teško se može uklopiti u povijesnu istinu, ali odražava činjenicu da je Mehmed-beg stekao visok ugled i značajan položaj u Kliškom sandžaku.[5]

Pošto je Mehmed-beg Filipović dobio zeamet u Glamoču, a zna se da su Osmanlije u to vrijeme imale u planu daljnje nadiranje na sjever prema Hrvatskoj, tj. Austrijskoj Carevini, i na zapad prema Dalmaciji, tj. Mletačkoj Republici, to su mu predvidjeli da gradi za sebe životni prostor u Glamočkom polju i da ta nastamba udovolji potrebama uporišta za odbranu, a također i za napad.

Treba imati u vidu da je Glamoč, kad je Mehmed-beg Filipović primio islam, stajao u prvoj liniji strateške odbrane prema mletačkoj Dalmaciji, a istovremeno je predstavljao važnu osmatračnicu i važno uporište u pozadini strateške linije prema Hrvatskoj. Eto dovoljno razloga da se jednom novom muslimanu a razočaranom kršćaninu dade zeamet u Glamočkom polju, a zbog potrebe da se tu počne graditi izvjestan fortifikacijski objekat. Ne zna se tačan datum početka gradnje kule i odžaka, ali je to svakako bilo u četvrtom kvartalu XVI stoljeća, tj. između 1574. i 1580. godine.

Osmanlije su još prije zarobljavanja znale da je Franjo Filipović hrabar i vješt voskovođa, jer se on srčano borio prilikom njihovih provala u Slavoniju (na području između rijeka Save i Drave), na relaciji Sisak — Koprivnica. Tamo je on kao zapovjednik kaptolskih četa branio hrvatsko-austrijsko područje od tursko-bošnjačkih provala, nadzirao neke tvrđave pri opravci, a neke pri izgradnji; u Ivaniću je bio starješina samostana, a u čazmanskom kaptolu bio je prepošt (starješina kanonika). Tada je, ili nešto ranije, čazmanski Kaptol bio premješten u Zagreb (zbog ranijeg pada oblasti Čazme pod Turke). On je davao žestok otpor Turcima, a i sam je provaljivao na njihovo područje. Zbog njegove hrabrosti i ratobornosti Turci su ga prozvali »Deli papaz« (hrabri pop).[6] Zbog tih njegovih osobina, zatim i zbog njegovog poznavanja prilika u mnogim tamošnjim tvrđavama, o njemu nadvojvoda Karlo piše slijedeće: »Taj njegov dolazak (u Bosnu) i pokušaj — bez sumnje bi mogao biti uperen protiv tvrđava Ivanića, Siska i Križevaca, u kojima

4) Muhimme defter XXVI, od 16. džumadel ula 982, saife 194, (po Hidžri) tj. 3. septembra 1574 godine.

5) Lj. Ivančan. nav. djelo, str 384-385.

je on ne malo iskustvo stekao i od kojih je neke čuvao i njima upravljao, pa bi ih, možda, mogao i ugroziti«.[7]

Zbog osvajačkih planova prema hrvatskim i dalmatinskim područjima, Turci su poslali Mehmed-bega Filipovića, kao što je naprijed rečeno, u Glamoč, gdje se je razvilo naselje Odžak, koje ime nosi i danas.

Ovim se opovrgava tvrdnja Koste Popadića-Sokanjića, koja je iznesena u članku *Odžak Filipovića*, a u kojem piše: »U Glamočkom polju postoji i danas zamak porodice Filipović, zvani Odžak... Ja stojim na stanovištu narodnog predanja. Narodno predanje kaže da su Odžaci u Glamočkom polju zamak uskoka Radojice...«[8] Dakle, Kosta Popadić-Sokanić ponavlja priču iz narodne pjesme, a nije potražio historijsku podlogu za svoju tvrdnju.

Kula u Odžaku u Glamočkom polju nije bila i jedina kula u posjedu porodice Filipović. Kula u selu Mjehovina kod Kalinovika i u selu Crnotina u Sarajevskom polju također su pripadale Filipovićima. U njima i danas žive Filipovići. Kulu u Mjehovini gradili su Čengići, a onu u Crnotini Šarići. Obje kule došle su u posjed Filipovića po liniji miraza. Od kule u Mjehovini postoje sačuvani samo neki dijelovi, koji su prilagođeni za stanovanje, dok ona u Crnotini i danas ima prijašnji izgled. Nadalje, postojala je kula u selu Privreće na desnoj strani puta Donji Vakuf — — Prusac. Nekad je vlasnik bio neki Atlagić. Kasnije je pripala porodici Idrizbegović, a zamjenom imetka došla je u vlasništvo glamočkih Filipovića. Peta kula u posjedu Filipovića bila je u selu Jakir, također u Glamočkom polju, oko 5 km jugoistočno od Glamoča. Ovu kulu je dao sagraditi Ejub Jakirlić, a gradio ju je majstor Mihajlo.[9] Pored ove kule bila je podignuta i posebna kuća za stanovanje. Kulu je od Jakirlića kupio Mahmut-alajbeg Filipović oko 1820. godine. U ovoj kuli, pored Mahmut-alajbega (kojeg je dao ubiti Husein-kapetan Gradaščević),[10] rodio se i živio je Mustaj-beg, kojeg su zvali Lički (otac autora ovog rada). Šesta kula nalazila se u Buniću, a gradio ju je Derviš-aga Filipović.[10a]

Kako su Filipovići sagradili samo kulu u Odžaku i kako je bilo moguće uzeti dimenzije temelja te kule na licu mjesta,[11] to ćemo samo nju ovdje podrobnije obraditi. U ovoj kuli ili u stambenim kućama u njenoj neposrednoj blizini rođeni su moji bliski i najbliži srodnici koji su 1876. godine, kada je Odžak zapaljen, bili očevici zbivanja (bili su u dobi između 10 i 30 godina života), te su nama mlađima prenijeli dragocjene podatke o izgledu kule (vanjskom i unutarnjem) i ostalih zgrada, što je dobro poslužilo pri izradi ovoga rada. Među njima je i moja majka, koja je u vrijeme napada na Filipovića Odžak imala 13 godina. Ona je nama, djeci, pričala o kuli, čatmi na kuli, kućama, bašči između zidova, kao i tragediji tokom napada na Odžak od strane ustanika 1876. godine. Ona je dobro upamtila šta je tada i kasnije kazivao njen otac Zaim-beg i njena starija braća Ibrahim-beg, Osman-beg, a naročito Ćerim-beg, koji je 1876. godine imao oko 25 godina, a bio je i krvni pobratim sa terzijom Perom Krecom, koji je učestvovao, u napadu na Odžak, u svojstvu vojvode. O tome sam slušao i od Ćerim-begovog sina Salih-bega, koji je umro 1985. godine u dubokoj starosti. Eto, to su izvori koji su mi poslužili za izvjesne detalje važne za opis Filipovića Odžaka, kao i rad Hamdije Kreševljakovića na ovu temu.[12]

Nastanak Odžaka i kule u njemu

Kula je bila centralna građevina, uslijed čega je došlo do izgradnje Filipovića Odžaka.

Kula je građena od domaćeg tesanog kamena na tri sprata, a iznad trećeg sprata dograđen je jedan sprat zvani Čatma, Visina kule bila je oko 15 m. Ulaz u kulu bio je izgrađen u vidu luka. Vrata na kuli bila su od drveta, a zaključavala su se velikom bravom. Sa unutarnje strane zatvaranje se osiguravalo mandalom (drvena poluga dužine nešto veće od širine vrata). Sa vanjske strane stavljao se i povelik katanac. Glavni ulaz i izlaz nalazio se na južnoj strani kule, a sa istočne strane bio je pomoćni, ali manji, izlaz u bašču.

Na *sl. 1a i 1b* dat je crtež kule i dio Odžaka koji je sagrađen u zadnjoj četvrtini XVI i tokom XVII stoljeća. Na sl. 1b je i kratka legenda, kako za kulu tako i za ostale zgrade, koje su dograđivane tokom XVII stoljeća, pa i kasnije, ali koje su služile isključivo porodici Filipović, od-

6) Ljudevit Ivančan, nav. djelo, str. 381.

7) Pismo austrijskog nadvojvode Karla od 19. februara 1575. godine upućeno hrvatskom banu Jurju Draškoviću, čuva se u Arhivu Hrvatske, facs. 84. br. 10/24. (kopija se nalazi kod mene).

8) Kosta Popadić-Sokanić, Odžak Filipovića, Večernja Pošta, Sarajevo, 1927. od 20. decembra, str. 1.

9) H. Kreševljaković, Kule i odžaci Bosne i Hercegovine. Sarajevo 1931, str. 18.

10) H. Kreševljaković, Husein-kapetan Gradaščević, Sarajevo 1981, str. 18.

10a) Izvještaj o razgraničenju između austrijske i turske carevine, 6 novembra 1701; Dokumenat o povijesti hrvatske vojne krajine, sv. III, Zagreb 1889, str. 208.

11) Ta mogućnost ima se zahvaliti tadašnjim stanovnicima Odžaka, i to: Marku Puci, njegovoj ženi Smilji i kćeri Devi, kasnije udatoj za Jakišu Paripovića iz sela Hasića. Oni su odbili svakog onog koji je u vremenu od 1941. do njihove smrti pokušao uzeti kamen iz temelja zgrada i sa ograde zida.

12) H. Kreševljaković, navedeni rad, Sarajevo 1954, str. 79—82.

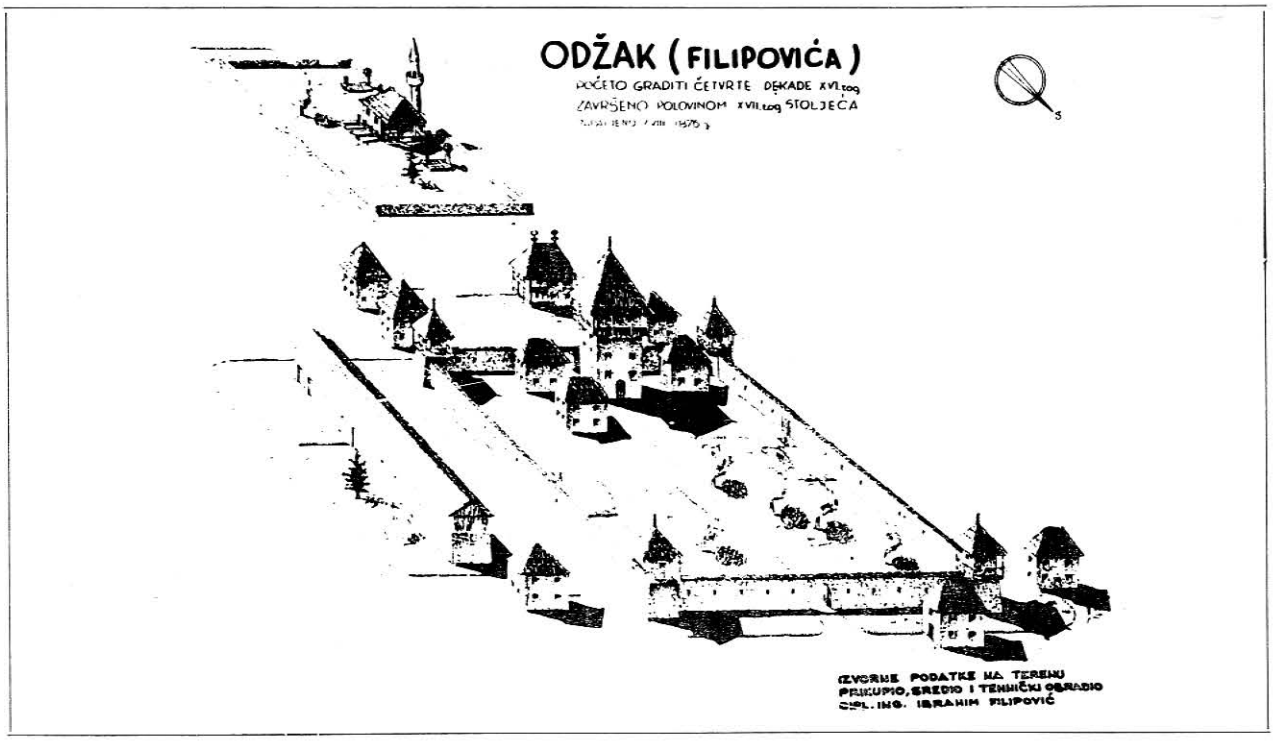
nosno njihovim gostima i njihovoj školskoj djeci i djeci iz okoline. Na crtežu sl. 1b lijevo dolje dat je krug iz kojeg se vidi orijentacija i udaljenost Odžaka u odnosu na Glamoč, Mlinište i planinu Šator. Lijevo gore je amblem-obilježje (pendža) nađena na originalnim pismima više članova porodice Filipović iz XVII stoljeća, pisanih bosančicom, sa datumom, potpisom i žigom.

Prozori su bili uobičajene veličine onoga vremena. Prozori mutvaka (kuhinje) i kiljera (ostave) bili su osigurani demirima (željezna rešetka ugrađena u zid kule). Stepenice u kuli bile su za svaki sprat odvojene. Naime, dio stepenica iz prizemlja vodio je do predsoblja na prvom spratu i tu se završavao prvi dio. Ovaj dio stepeništa bio je pri ulazu na stepenište u prizemlju i pri izlazu sa njih u predsoblju na prvom spratu zatvoren vratima. Isto tako bilo je i sa dijelom stepeništa koje je vodilo sa prvog na drugi, zatim sa drugog na treći i konačno sa trećeg sprata do čatme. Cjelokupno stepenište bilo je prekriveno tekstilnim prekrivačem domaće tkalačke proizvodnje, a uz zid kule bio je, za svaki dio stepeništa učvršćen držač radi pridržavanja pri penjanju uz stepenište i spuštanje niz njega, posebno starijih osoba.

OPIS KULE

U prizemlju iza stepeništa, koje je bilo smješteno desno od ulaza u kulu, dakle, na istočnoj strani, bio je prostor sa rafom (stalaža) za ostavljanje obuće. Tu su se nalazile i papuče i terluci (donji dio čarape od domaće vune, visine samo da članaka) koji su se navlačili na noge pri odlasku na gornje spratove. Prizemlje je bilo popločano. Pored stalaže nalazio se legen (bakreni lavor) i ibrik (bakreni sud za vodu s uskim nastavkom za izlijevanje vode i kupastim poklopcem otvora koji služi za punjenje vodom), sapun (koji se ostavljao na poklopcu legena, koji je na svojoj sredini imao formiran prostor za ostavljanje sapuna) i ručnik za slučaj potrebe pranja ruku prije nego se pođe na sprat. Uz legen i ibrik nalazio se đugum (bakreni sud za vodu zapremine oko 10 litara i visine oko 70 do 80 cm, oblikovan tako da je u donjem dijelu veća kružna osnova, a u gornjem dijelu znatno manja, isto kružna osnova) i fučija (drvena posuda za vodu u obliku pljosnatog valjka sa elipsastim presjekom i dancetom, zapremine oko 20 do 30 litara). Voda se donosila iz bunara zvanog Begovac, koji je udaljen oko 200 m zapadno od kule.

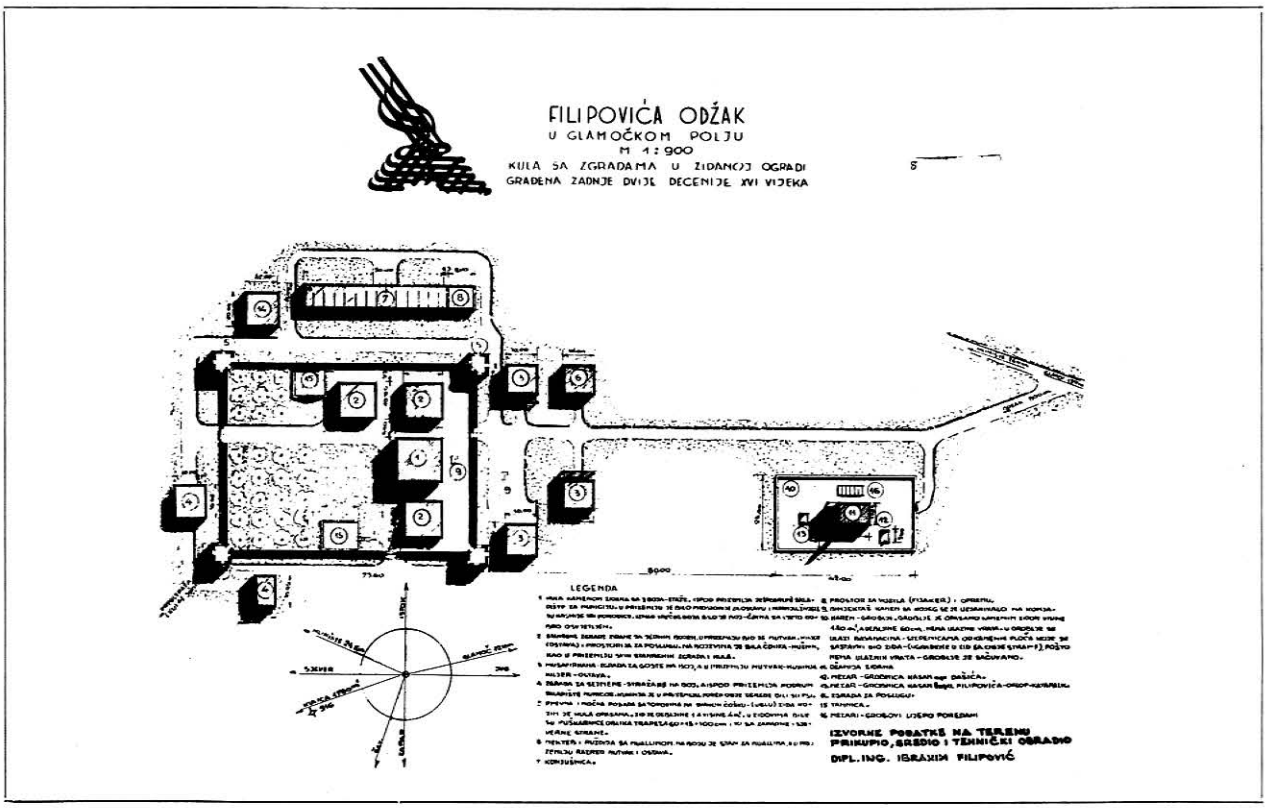
Prvi sprat je uglavnom služio za sijela i dogovore muškaraca. Kada bi u goste dolazili rođaci, bili su smješteni na prvi sprat za cijelo

vrijeme boravka. Tada domaćini ne bi tu sijelili, izuzev sijela sa gostima.

Drugi i treći sprat služio je za porodični smještaj, odnosno za stanovanje. Na svakom spratu počev od prizemlja pa do trećeg uključivo, vodio je prolaz iz spratnog predsoblja do zidanog aneksa (dodatka) koji je sa zidom kule obrazovao čvrstu cjelinu dimenzija 6 x 1.5 m. Taj dodatak bio je vratima odvojen od spomenutog prolaza, a i od svakog spratnog predsoblja. Prolaz je bio širok oko 1,5 m, tako da je u njemu, ali sa strane, bio odvojak u kojem se nalazila banjica za pranje, sa prostorom za potrebnu opremu u banjici. Pokraj banjice bila je ugrađena musandra (drveni odjeljak za smještaj odjevnih predmeta, kao i posteljine koja se tu smještala za pranje). U istom nastavku nalazili su se i zahodi (nužnici) za svaki sprat odvojeno. U svakom zahodu obavezno je bio ibrik ili bardak (zemljani bokal) sa vodom i đugum sa potrebnom rezervom vode. Zahodi su imali otvore za ventilaciju, koji su po potrebi mogli poslužiti i kao puškarnice pri odbrani kule. Ispod ovog zidanog nastavka nalazila se je odgovarajuća septička jama, čiji se poklopac mogao pomjeriti radi čišćenja. Čišćenje se obavljalo isključivo u kasnu jesen.

Sobe za stanovanje bile su prostrane i dovoljno svijetle. U sobama su bile sećije (uzdignuto nepomično sjedište od drveta (daske i mali stubovi) visine 40 do 55 cm, a širine oko 80 cm). Sećije su se smještale uza zid uvrh sobe i do prozora. Dužina sećije bila je od jednog do drugog zida, a nekad i uz dva zida. Sećije su bile prekrivene minderom (tanak dušek debljine oko 5 cm, skrojen prema dimenzijama same sećije i naložen uređenom vunom). Okolo su poredani jastuci (dimenzije 70 do 80 x 30 10 cm). Jastuci su bili napunjeni uređenom vunom, a prošiveni i učvršćeni odgovarajućim koncem. Ponekad su se između jastuka i zida stavljali predmeti (tanka daščica ili tvrdi karton) radi zaštite od eventualne vlage. Jastuci su redovno bili sašiveni od čohe (sukno bolje vrste, mekše i ljepše, u boji). Obično je to platno ukrašeno lijepim ručnim vezom. Minderluk je prekriven makatom (lijepim vezom ukrašena čoha), a preko ovoga stavlja se janbez (tanje bijelo platno ukrašeno na rubu čipkom). Janbez se također stavlja povrh jastuka. Cijela soba bila je prekrivena ćilimom, ali su mogla biti i dva, zavisno od veličine sobe i veličine ćilima. U sobi se redovito nalazilo i šiljte (vuneni četverougaoni dušečić za sjedanje) dimenzije 1 do 1,5 dužine zatim 1 do 1,2 m širine i oko 10 cm debljine. Šiljte se često premješta negdje uza zid ili blizu sećije, a zimi blizu peći, no meće se i u počasni ugao sećije. Šiljte je prošiveno okolo na udaljenosti oko 3—5 cm od vanjske ivice odgovarajućim koncem. Na donjoj i gornjoj površini prošiveno je muhlijama (mekahna poveća tekstilna dugmad), na udaljenosti po dužini oko 20 cm, a po širini nešto manje do 15 cm. Cilj

prošivanja je da se vuna drži kako je u platno i postavljena.

Šiljte se davalo za sjedenje starješini kuće, odnosno starijim osobama, muškim ili ženskim, zatim bolesnim ili iznemoglim, ako su van postelje, te uglednim gostima. Radi toga bilo je u kući više komada šiljteta. Šiljtetom se, dakle ukazivala počast starijim i uglednim, ali i pažnja slabim i iznemoglim.

Ložilo se u zemljanim pećima, koje su se zidale kao stalni objekti u sobama. Radi dobivanja veće površine za zagrijavanje, u zidove peći ugrađivani su lončići ili petnjaci (oblik kupe sa vrhom unutra, u peći i bez baze), u zelenom, smeđem ili šarenom emajlu. U sobi je duž jednog zida bila napravljena musandra (od drveta skovani i rezbarijama ukrašeni pregradni odjeli, kao neki ormari-plakari, u kojima je danju os-

Sl. 2

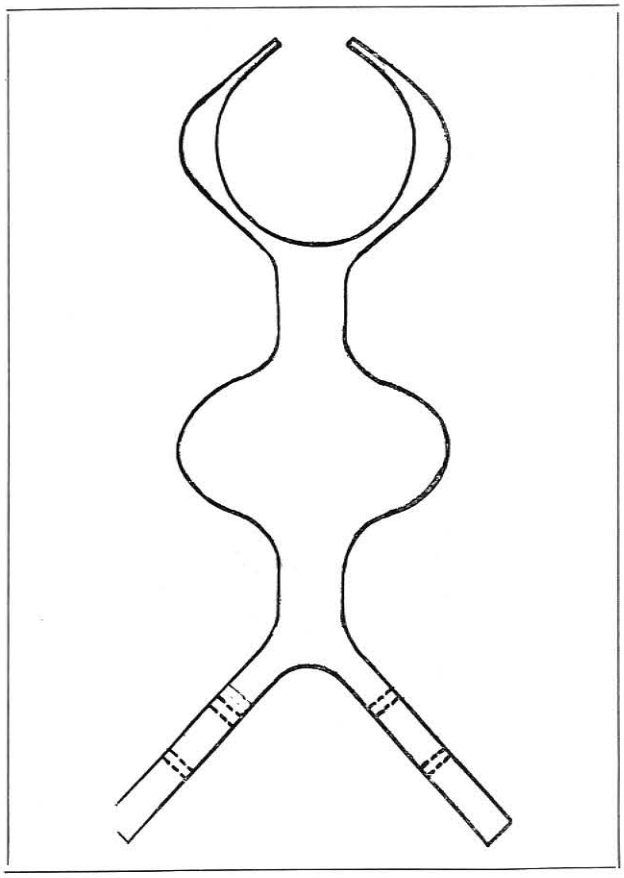
tavljana posteljina, dušek, jorgan, jastuk i drugo). Za osvjetljenje su se koristile petrolejske lampe, ili svijeće, koje su usađivane u čirak (bakreni, mesingani ili srebreni stalak, najčešće ukrašen ručnom izradom).

Kao što je naprijed rečeno, u neposrednoj blizini kule građene su kuće koje su zajedno sa kulom činile Odžak. U Filipovića Odžaku unutar zidova koji su štitili kulu, pored kuća za stanovanje bile su i dvije tamnice, *sl. 2* (u legendi označene brojem 15). Danas je jedna (ona na istočnoj strani) iskorišćena kao cisterna za sabiranje kišnice, posredstvom cijevi sa krova najbliže kuće, a ona na zapadnoj strani (pokazana na sl. 2) naslonjena je na zid ograde i nalazi se u ruševnom stanju. Sa nje su se mogle uzeti sve dimenzije. Njen svod je lučnog oblika, a zidovi su debljine 60 cm. U tamnicu se ulazilo niz stepenice postavljene sa južne strane. Na krovu je zemlja iz koje je izrasla trava, tako da je tamnica dobila podzemni karakter. Kamen je lijepo tesan, a pod je popločan kamenim pločama. Ventilacija je nad tavanicom posredstvom cijevi, a cijev prolazi kroz tavanicu do iznad površine zemlje, koja je na krovu. Cijev je vani savijena te je unutrašnjost tamnice zaštićena od vanjskih oborina. Unutarnje dimenzije tamnice su 8,5 x 7,5 x 5 m.

Opis Odžaka izvan zidova

Izvan zidova koji su opasivali kulu i neke zgrade i koji mada oštećeni, stoje cijelom svojom dužinom, nalazile su se kuće koje su služile samo za stanovanje ili za namjenu koja je naznačena u legendi i bile su sastavni dio Odžaka. Ovdje ću spomenuti samo one objekte koji su služili za posebne namjene, budući da se namjene ostalih zgrada vide iz legende.

Objekat br. 3 služio je kao musafirhana (kuća predviđena za prijem putnika-namjernika). U ovoj kući putnici su dobivali besplatnu hranu i prenoćište dok su bili u Odžaku, bilo da su svratili kao prolaznici, bili da su došli službeno, bilo kao gosti. Tu nisu nikad odsjedala lica iz uže rodbine. U ovoj kući gost je mogao dobiti sve što je potrebno za ishranu i noćenje. Tu je bio i poseban momak kojem se pridošli putnik-gost, mogao za sve obratiti, tako da nije trebao tražiti domaćina Odžaka. Ovaj momak je putniku-

Sl. 3 — Oznaka na kući da je kuća Musafirhana — kuća za putnike namjernike

-namjerniku donosio doručak, ručak, večeru, kahvu, duhan, limunadu ili neki tada postojeći bezalkoholni napitak, vodu, dakle sve što je pridošlom putniku bilo potrebno, kako za njega tako i za njegove eventualne saputnike, a također i za njegove konje, ako ih je sa sobom imao.

Da bi putnik-namjernik znao koja kuća služi kao musafirhana, na kući su bila dva znaka na krajevima sljemena krova (sl. 3). Drugi znak na krovu je iste veličine (70 do 80 cm) i oblika, samo je ispunjen u svome gornjem dijelu (vidi se na crtežu sl. 1a) na desnom vrhu sljemena. Tako je putnik-namjernik mogao ići kući na kojoj je spazio navedene znakove, a tamo će već biti dočekan od spomenutog momka. Domaćin, ako je u Odžaku, doći će i pozdraviti pridošlog gosta, pošto se gost odmorio. Ako pak domaćin nije u Odžaku, to će učiniti odgovarajuća osoba iz porodice domaćina. Ako je gost došao u toku noći, ta će se posjeta obaviti sutradan poslije doručka.

Zgrada broj 6 u legedi je mekteb (škola za osnovno vjersko obrazovanje) i ruždija (prvi stupanj srednjeg obrazovanja). Tu su radili stalni odgovarajući učitelji. Te škole pohađala su sva djeca iz okoline dorasla za odgovarajuću školu, dakle, ne samo Filipovića djeca, bez obzira na činjenicu da su škole izdržavali samo Filipovići.

Filipovići su u XVI i XVII stoljeću bili ratnici i veleposjednici-feudalci, uostalom kao i svi feudalci toga vremena. Vidjeli smo da je i rodonačelnik ove porodice, bivši zagrebački kanonik, magistar Franjo Filipović, prije zarobljavanja i prelaska na islam ratovao protiv Osmanlija i njihovih provala, pa i sam provaljivao na osmansko područje, a sada se našao u obrnutoj ulozi, tj. vojevao je za interese Osmanlija a protiv kršćanskih zemalja, dakle protiv istokrvne braće. U to doba vojskovođe su redovito bile u ulozi konjanika, pa su za tu službu uvijek morali imati pripremljene konje u neposrednoj blizini. Za to je bila potrebna konjušnica za smještaj konja (u legendi br. 7). Jedni konji su bili za ratne, a drugi za paradne potrebe. Tada su žene putovale na kraća i duža rastojanja na konjima, rjeđe u kolima, ali uvijek u pratnji. Konji su bili pogodniji zbog loših putova. U to doba konji su se kitili i na sebi nosili bogatu opremu. Ta oprema, te fijaker, kola i drugo (i konjska oprema) bili su smješteni u posebnu prostoriju (u legendi br. 8), koja je bila čista i svijetla.

Mnogi jahači, muškarci i žene, koji nisu mogli uzjahati na konja bez pomoći, koristili su binjektaš (kamen sa kojeg se uzjahivalo, legenda br. 9). Jedan se binjektaš nalazio u blizini kule unutar zidom ograđenog prostora i služio je za žene, a drugi izvan ograde, za muškarce.

Filipovića groblje u Odžaku i neki nadgrobni spomenici

U Odžaku je od davnina bio harem (groblje) gdje su se sahranjivali članovi porodice Filipović. To groblje nalazi se na istom platou gdje je bila kula i ostale zgrade Odžaka, južno od zida koji je opasivao kulu i unutrašnje zgrade (sl. 1a u gornjem lijevom uglu), a udaljeno je 80 m. Dimenzije zemljišta groblja su 42 x 25 metara. Groblje je uvijek bilo ograđeno kamenim zidom i nikad nije imalo ulaznih vrata (sl. 4). U groblje se ulazilo preko tri stepenice napravljene od povećih kamenih ploča ugrađenih u zid, tako da je jedna polovina ploče bila ugrađena u sam zid, a druga polovina služila je kao vanjska stepenica. Ploče su međusobno pomjerene i po visini i po dužini zida, kako sa vanjske tako i sa unutrašnje strane. U groblju je bila džamija (sl. 5), gdje se pored pet svakodnevnih molitava (namaza), klanjala i dženaza (posmrtna molitva za umrlog), kada se za to ukazala potreba. Džamija je oštećena, bolje reći porušena, tokom borbi u 1945. godini, ali kamen je i sada ondje gdje je pao prilikom rušenja. Zid oko groblja je već poslije prvog svjetskog rata porušen, ali ga je dao ponovo dovesti u prvobitno stanje Ali-beg Filipović, sin Ibrahim-bega, vjerovatno zato što je tu sahranjen njegov otac Ibrahim-beg, kao posljednji Filipović u tom groblju. (sl. 6). To je onaj Ibrahim-beg koji je ratovao u turskoj vojsci 1875. godine i koji je branio Odžak puškom koju je donio iz tog rata, kada je Odžak napadnut 1876. godine.

Zahvaljujući zidanoj ogradi oko groblja i činjenici da nema ulaznih vrata (a i zaštiti kršćanskih seljana, vidi bilješku 11) groblje je do sada dobro sačuvano, tj. nadgrobni spomenici i natpisi (tekstovi) na njima. Tako sam bio u mogućnosti, u zajednici sa mojom suprugom Behijom, da tekstove očistim i fotografišem, te da saznam njihov sadržaj (ime umrlog, čije je dijete, dan i godinu smrti i ostalo. Ipak se u ovom groblju nalazi izvjestan broj spomenika koje nisam mogao identifikovati, pa ni spomenik Nurudin-bega, oca Ajiše Filipović (sl. 7), čiji sam spomenik našao.

Dobrotom nedavno umrlog orijentaliste Mehmeda Mujezinovića, koji je načinio prevode, saznao sam sadržaj na navedenim spomenicima.[13]

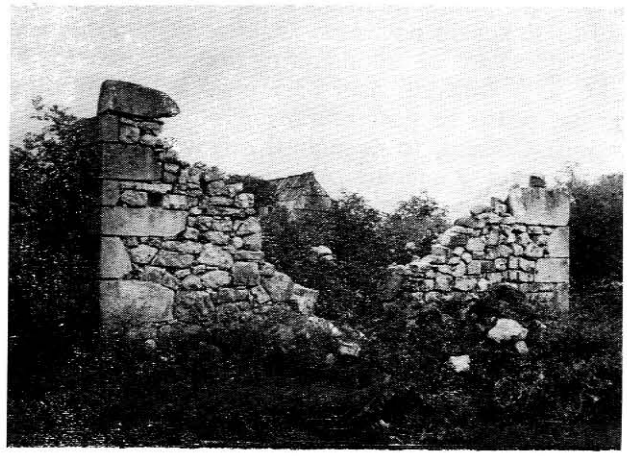
Na ovim spomenicima našao sam meni do sada nepoznate podatke u vezi sa vremenom paljenja Odžaka, te imena i rodbinske odnose tamo sahranjenih. Naime, ni jedan autor koji je pisao o ustanku 1875-1876. godine nije utvrdio kada je Odžak zapaljen. To nisu zabilježile ni same vojvode, učesnici u napadu, kao ni povjesni-

13) Tekstovi na spomenicima sa fotografije — lični rad; radi lakšeg čitanja dati su i pored fotografije.

Sl. 4.

Zapadna strana groblja Filipovića u Odžaku. Desno se vidi uzglavni nadgrobni spomenik Hasan-age Bašića, koji je uz zidanu ogradu od kamena. Hasan-aga sin Bećir-age Bašića poginuo je braneći čeljad koja su se nalazila u kuli i ostalim kućama Odžaka, na 15 redžeb-a 1293 (po hidžri) t.j. augusta 1876. godine.

Sl. 5

Ostaci porušene Filipovića džamije u Odžaku u Glamočkom polju.

Sl. 6

Nadgrobni spomenik Ibrahim-bega Filipovića, posljednjeg Filipovića koji je sahranjen u Filipovića groblju u Odžaku 1926. god.

čari koji su se tim ustankom bavili, a ni među Filipovićima nije sačuvano pisano svjedočanstvo o datumu napada. Međutim, na uzglavnim spomenicima onih koji su poginuli braneći Odžak i koji su ukopani u ovom groblju, označen je tačan datum kada su i kako poginuli. Tom prilikom poginuli su Hasan-beg Filipović (spomenik sl. 8) i Hasan-aga Bašić (spomenik sl. 9). Tako se, eto, našao podatak o tačnom datumu napada na Filipovića Odžak, a smatram ga značajinm, jer o njemu ništa ne kažu ni Pero Kreco (krvni pobratim Ćerim-bega Filipovića čiju je i kuću napao i zapalio) ni Todor Srdić sveštenik iz Drvara, koji je također učestovao u napadu, kao vojvoda.[14] Da se taj podatak nije našao na spomenutim spomenicima, malo je vjerovatno da bi se mogao negdje drugdje naći. O tačnom datumu napada na Filipovića Odžak ništa nije zapisao ni Vladimir Krasić u radu napisanom odmah u drugoj polovini 1876, a objavljenom u Novom Sadu 1877. godine.[15]

14) Memoari u rukopisu nalaze se u Arhivu SR BiH — — Trgovačka teka, rukopis ćirilicom; Todor Srdić — Hronika događaja iz 1875—76., rukopis kod autora ovog rada.

15) Vladimir Krasić — Pop Đoko Karan Karanović, Novi Sad, 1877. g., str. 21, kopija kod autora ovog rada.

Sl. 7.

Kronogram smrti Aiše Filipović:
Ja Fettah: Umrla Aiša Filipović, kći Nurudin-bega, čiji su grijesi oprošteni, potrebna je milosti Božijoj! Za njenu dušu prouči Fatihu! Godina 1307 (1889)

Sl. 8.

Ja Fettah! Umrli mučenik (šehit) Hasan-beg, sin Abdul Kerim-bega (Ćerim-bega) Filipovića, kojem je potrebna Božja milost. Neka ga Allah nagradi svojom velikom dobrotom. Datum njegove mučeničke smrti je 15 redžeb 1293. (7. august 1876) Hasan-beg je poginuo prilikom napada na Filipovića Odžak u Glamočkom polju.

Sl. 9.

Ja Fettah! Hasan-aga Bašić, sin Bakir-age, umro je mučeničkom smrti 1293. (1876) godine. Prouči za njegovu dušu Fatihu!
Hasan-aga Bašić poginuo je u Filipovića Odžaku 7. augusta 1876. godine, zatekavši se kao gost kada su ustanici napali i popalili Filipovića Odžak. Na zapadnoj strani spomenika je prednji natpis, a na sjevernoj strani uklesana je sablja.

U navedenom radu Krasić između ostalog kaže i slijedeće: »27. juna 1876. godine izda pukovnik Mileta Despotović ratnu proklamaciju na narod bosanski i proglasi sebe glavnim vođom sviju četa ustaških...« Pa dalje piše: »Poslije ovih bitaka bila je vrlo znamenita bitka na Glamočkom polju. Ne manje znamenite bitke su bile na odžacima Filipovića, Ključa, Kulen-Vakufa i Orašcu«.[16]

Kada je i kako spaljen Filipovića Odžak

Učesnik u napadu na Odžak, Todor Srdić, u svojeručnoj kronici, između ostalog piše: »Docnije se krenu naši iz Crnijeh Potoka na Odžak. Kad se savjetovalo među našima o načinu napada na Odžak Filipovića pod Glamočom svi su bili za to da se iznenada udari na Odžak, samo Despotović nije htjeo na to pristati nego je rekao da on hoće javno da udari. Stoga odmah rekne Hodži Šehi (kojega su zarobili u selu Žalinu 24. marta 1876. godine) te ovaj prije bitke na tri dana napiše pismo da će on (Despotović) doći u Odžak radi pregovora. Ovo je pismo poslao u Odžak, a naši su treći dan s četama stigli na visove, s kojih siđu u ravnicu Odžaka. Turci[16a] priđu pred nas, ali naši preko Tanasije Smiljanića mahanjem bijelom maramom da je želja nas i komandanta naših četa da se s njihovim izaslanicima radi pregovaranja sastanemo. Turski izaslanik (to je bio Ćerim-beg Filipović, sin onog Zaim-bega Filipovića koji je primio u svoj dom Mihajla Latasa, kasnijeg Omer-pašu, kad je pobjegao iz austrijske vojske, a otac nedavno umrlog Saliha) vrati se u turski logor, a naš Smiljanić u naš logor. Despotović je odmah u društvu s Vidom Milanovićem, učiteljem Sučevićem, Trivunom Stojakovićem, Stankom Babićem i Tanasijem Smiljanićem pošao u susret turskim izaslanicima, kojih je došlo također 6, te se pozdrave jedni s drugima na polju kod jednog vrelceta. Turci su sjahali s konja, posjedali, kao i naši što su učinili. Turski izaslanici odmah zapitaju Despotovića što mi hoćemo, a Despotović izvadi

16) Vladimir Krasić, isto, str. 25.

16a) Ustanici su krivo govorili za domaćina Turci. Ovdje nikad nije bilo Turaka, već samo starosjedioci, koji su ovdje rođeni, a njihov rodočelnik, vidjeli smo, došao je kao turski zarobljenik, iz Slavonije.

proklamaciju kneza Milana (ali koju je sam napisao) i dadne je učitelju Sučeviću da je pred Turcima pročita, što ovaj i učini. Kad je proklamacija pročitana, Despotović zatraži da Turci imaju položiti oružje, zatim našim četama dati ručak, a on da će Turke pustiti na miru i ići sa četama dalje. Turski izaslanici odgovoriše da oni imaju od sebe starije i da oni stoga ne mogu obećati i zatraže dva sata vremena za odgovor. Despotović im da jedan sat a naši ne pristaše na sat nego samo na pola sata. Tako se rastanemo. Despotović čeka pola sata i čudi se što Turci ne odgovaraju, kad su otišli iza kamenom ozidane avlije. Naše glavnije četovođe su mu na to rekli, kao i u Crnim Potocima što su mu kazali, da tu Turci vole svi izginuti nego da se drugom plemenu u Bosni predaju.[16b] Despotović na to reče, braćo, ja sad ništa ne znam, bog i duša vam, radite što znate, ja odoh. Potom uzjaše konja, ode u logor naš u selo Popoviće, koje je bilo jedan sat udaljeno. Mi nijesmo mogli od sramote natrag nego se zdogovorimo i zakunemo na vjernost jedan drugome i zavedemo sve čete u jedan lanac unaokolo poljem oko Odžaka. Kada lanac sastavi, na glas trube rečeno je da sve čete krenu naprijed sa pripremljenom puškom u ruci i običnim korakom bez larme«.[17]

Tako je prema zapisu samog vojvode, učesnika, Odžak napadnut i zapaljen, jer niti su za pola sata branitelji mogli odgovoriti na ultimatum, niti su ono nekoliko slabo naoružanih muškaraca, domaćina, sa ženama i djecom mogli odbraniti svoje domove od neuporedivo brojnijih, dobro naoružanih napadača. Da domaćini nisu mogli pružiti nikakav oružani otpor jasno je kada se znade da u Odžaku, bar tada, nije bilo nikakve vojske. Pored ostalih stanovnika, seljaka, tada je u Odžaku živjelo šestoro braće i dvije sestre, djeca Abdul-Kerima, poznatog kao Ćeri-beg Filipović (umro 1850. godine), a to su: Bećir-beg, Zaim-beg, Mustaj-beg, Hasan-beg, Hamid-beg, Muhamed-beg sa ženama i djecom, te sestre Ajiša i Hata.[18]

Od spomenute šestorice braće prvi je, iz kamenom ozidanog dvorišta u kojem su se nalazila kula i neke kuće, na konju izašao Hasan-beg. Da li se konj poplašio od pucanja ustanika ili je žedan potrčao ka pojilu kod bunara Begovac, teško je znati. Kad je Hasan-beg na konju stigao do pojila, stigli su ga i usmrtili puščani meci prije nego što se konj napio vode. Da li je Hasan-beg uza se imao ikakvo oružje, do danas nisam mogao utvrditi.

Nakon toga su ustanici (sami su se nazivali »ustaše«) navalili sa svih strana. Zaim-begov sin Ibrahim-beg (umro 1926) imao je pušku koju je donio iz vojne u kojoj je ranije učestvovao i zna se da je pucao braneći Odžak i svoju porodicu. Ostala čeljad počela je bježati. Nastao je plač i pomaganje. Mile Puco bio je sa porodicom Filipović u prijateljskim odnosima, kao i ostali kršćani i u pometnji koja je nastala uzeo je Muhamed-begovo dvoje djece (Fatimu i Smaila) s namjerom da ih spasi od pogibije. Ustanici su ga presreli i tražili da baci djecu, što je on odbio. Zbog toga je izgubio život zajedno sa oba djeteta, (kako sami ustanici pišu).[19]

Ustanici su zatim zapalili žito i sijeno u plašću, pa kako je puhao vjetar počeo je raznositi vatru na kuće. Pošto su kuće bile pokrivene drvenim krovom, a bio je topao augustovski dan, vatra ih je brzo i lahko zahvatila. Tako je uz pomoć vjetra izgorio cijeli Odžak. Nakon požara ostale su samo kuće Nikića i Vučena.[20]

Pri napadu na Filipovića Odžak bio je tamo, kao gost Hasan-aga Bašić, sin Bećir-age iz sela Jakira te je tada i on izgubio život. Nakon neravne borbe, domaćini su se svakako razbježali i ostali u životu. Nakon požara, navedena braća ostala su u Odžaku i ponovo su sagradili kuće. a neki su odmah sagradili kuće i u gradu Glamoču, na svome posjedu koji im je ostao iza djeda Bećir-bega, odnosno oca Ćerim-bega.[21]

16b) Mileta Despotović, je bio prema usmenom saopćenju Vase Ćubrilovića, srbijanski pukovnik a ruski penzioner.

17) Todor Srdić, isti rad, str. 7-10.

18) Borivoje Ž. Milojević, Kupreško, Vukovsko, Ravno i Glamočko polje, naselja i porijeklo stanovnika, knj. 13. Srpska kraljevska akademija, Bgd. 1925, str. 108 (odj. 9 Odžak).

19) Ovaj događaj analogan je onom slučaju kada je Pero Kreco naredio, pri napadu na Ključ, da ubiju Marka Vrklena iz sela Rastoke. Vidi autobiografiju Pere Krece, Kočićev »Razvitak«, Banjaluka, 1910. str. 10-11.

20) B. Ž. Milojević, navedeni rad, str. 8.

21) Ćerim-begov otac Bećir-beg imao je dva brata, Mustaj-bega i Mehmed-alajbega. Otac ove trojice, Ali-beg, imao je brata Hadži Ahmet-bega. Ali-beg (rođen 1673. godine, a umro 1745.), sa svoja tri sina: Mustaj-begom, Bećir-begom i Mehmed-begom, odselio je iz Odžaka u Rastoku, 13 km jugoistočno od Ključa. Njihovo je bilo i selo Sredice (oko 6 km južno od Rastoke, na lijevoj obali Sane), a njegov brat hadži Mehmed-alajbeg ostao je u Odžaku sa porodicom. Kada je umro hadži Mehmed-alajbeg, pa i njegov sin Sulejman-beg, tada se je Bećir-beg (vidi spomenik, sl. 10) vratio iz Rastoke u Odžak i oženio se sa ženom svoga amidžića (stričevića) naprijed spomenutog umrlog Sulejman-bega. Ta žena bila je iz porodice Teskeredžića iz Travnika i rodila je sina Abdul-Kerima, za kojeg je ranije rečeno da je poznat pod imenom Ćerim-beg, te su njegovi potomci poznati pod nazivom Ćerimbegovići.

Bećir-beg je podijelio od oca naslijeđeni posjed u Glamoču sa braćom koja su ostala u Rastoci, Mustaj-begom i Mehmed-alajbegom (od kojih su rastočki, odnosno ključki Filipovići, kao i glamočki, i to oni koji su iz Rastoke preselili u Glamoč u selo Jakir). Ovi na Jakiru poznati su sa nadimkom Nurbegovići, po djedu autora ovog rada kojemu je bilo ime Nurija (Nur-beg.) Dakle Ćerim-beg je naslijedio očevinu. Bila je to trećina Ali-begova posjeda. Ona se sastojala iz trećine (kmeta, zgrada, njiva, livada i šuma) te od sela (Šumnjaci, Rore, Preodca, Tičeva i Vidova sela u Uncu). Pored navedenog, Ćerim-beg je naslijedio posjed svoje majke koji je imala u Glamočkom polju, a to su sela: Stekerovci, Podgradina, Zgonovi i četiri kmeta u selu Prijani.

Sl. 10

Kronogram smrti Bećir-bega Filipovića je u stihu na turskom jeziku. Govori o neminovnosti smrti. Oštećen je na nekoliko mjesta, zbog čega nije preveden u cijelosti. Bećir-beg je umro 27. februara 1795. godine, a nišan mu je podignut 1796. godine.

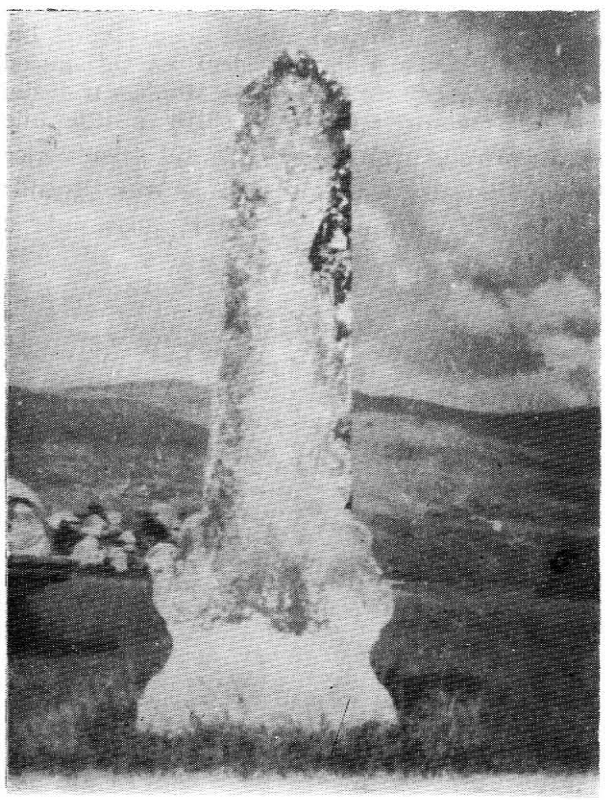
TRI ZANIMLJIVE DOGODOVŠINE U POVIJESTI ODŽAKA

U toku nekoliko stoljeća života Filipovića Odžaka, kule i ostalih kuća mnogi su putnici tu svraćali, bilo kao prolaznici, službena lica, paše, bezi i age, putopisci, narodni pjevači, ratnici, djevojački prosci i momački svatovi, bilo da se netko udavao ili ženio. Danas nije moguće podrobnije znati ni tko su niti odakle su svi ovi gosti koji su u Odžak dolazili. Jedino je izvjesno da su dolazili. Ipak osvrnut ću se samo na tri slučaja koji nemaju nikakve međusobne veze, jer su se zbili stoljećima vremenski odvojeno, a meni se čini da su zanimljivi.

Koncem kandijskog rata (1645—1669), ratujući oko Knina, bosanske čete — pod komandom Jusuf-alajbega, koji je tada bio kajmekam bosanskog vezira (bosanski vezir je poginuo u Kandijskom ratu, pa je tada Jusuf-alajbeg postavljen za kajmekana) — među zarobljenicima povele su jedno muško dijete. Djetetu je bilo ime Jovan, ali nije znalo svoje prezime. Kada je za to saznao Jusuf-alajbeg Filipović, naredio je da se dijete dovede k njemu, nakon čega ga je smjestio među svoju djecu. Jovan je tada rastao sa Filipovića djecom, živio je kao i oni, hranio se i igrao s njima. Koliko je to trajalo nije mi poznato, ali kada je Jusuf-alajbeg saznao za prezime djeteta (tada je Jusuf-alajbeg bio Krčki sandžak-beg sa sjedištem u Kninu) bio je u mogućnosti da utvrdi i odakle je dijete porijeklom. Dijete se prezivalo Sinobad, a bilo je dovedeno iz sela Sinobadova Glavica, istočno od Knina. Jusuf-alajbeg je vratio dijete porodici Sinobad. Kada je Jovan dorastao za puške i sablje i on je vojevao kao uskok za interese Mletačke Republike, kao što su Filipovići ratovali za interese Osmanske Carevine. Dakle, jednokrvna braća su se borila i ginula za tuđe interese.

Kroničar Gašpar Vinjalić nam saopćava da je Jusuf-alajbeg Filipović, kad je vojevao i vodio vojsku u okolinu Knina, naređivao da njegove čete ne smiju udarati na selo Sinobadova Glavica, jer tamo živi porodica »Djeteta Jovana«, i sam Jovan koji je kod njega živio, rastao i sa njegovom djecom se igrao. Vinjalić također piše da je i Jovan Sinobad, kao vojskovođa naređivao uskocima da u toku četovanja na Glamoč, zaobilazi Filipovića dvore u Glamoču. Jovan se dakle, razvio u ratobornog i srčanog junaka, što se vidi iz podataka da ga je Mletačka Republika proglasila »Vitezom sv. Marka III reda«.[22]

Ova dva junaka iz davnih vremena, viteški su se dakle odnosili ne samo međusobno već i prema porodicama i mjestima gdje su njihove porodice živjele (Sinobadova Glavica i Filipovića Odžak).[23] Jovan Sinobad poginuo je 1715. godine kod sela Vagan, oko 3 km sjeverozapadno od Filipovića Odžaka u Glamočkom polju, tj. 27 godina poslije pogibije Jusuf-alajbega Filipovića. Međutim, njihove porodice u ono doba naslijedile su i dalje prenosile njihovo uzajamno poštovanje i uvažavale jedna drugu i ono nije prekinuto ni poslije smrti navedenih junaka. To se jasno vidjelo poslije pogibije Jovana Sinobada. Naime, kad su Filipovići saznali za Jovanovu pogibiju i mjesto gdje se je to dogodilo, oni su ga sahranili po kršćanskom običaju i podigli mu skroman kameni spomenik, koji je do danas sačuvan (sl. 11) sa uklesanim krstom-križem.[24] Kasnije je porodica Sinobad prenijela Jovanove posmrtne ostatke u selo Sinobadova Glavica i sahranila ih u seoskom groblju uz tamošnju malu crkvu. Kako se crkva proširivala, Jovanov se grob našao u samoj crkvi.

Sl. 11

Jovan ili Ivan Sinobad, vitez III reda sv. Marka. Poginuo 1715. godine u Glamočkom polju. Pogubio ga je Mujo Nožinović.

Druga zanimljiva posjeta Filipovića kuli u Odžaku dogodila se 1827. godine. Naime, Mihajlo Latas, poznatiji kao Omer-paša Latas, došao je u Odžak nakon što je pobjegao iz austrijske vojske. Latas je zapravo lutao od sela do sela, ali nije ulazio u sela, već je prolazio mimo njih i držao se dalje od glavnih puteva. Prvo naselje u koje je došao i javio se bio je Filipovića Odžak u Glamočkom polju. Da li je u Odžak svratio zato što je već dobro izgladnio, umorio se ili je osjetio i uvjerio se da je daleko od austrijske granice i da je tako siguran da ga nikakva potjera ne može pronaći ni stići, teško je reći, jer on sam nikad ništa o tome nije rekao. Kad je stigao u Filipovića Odžak obratio se je Zaim-begu Filipoviću (to je djed po majci autora ovog rada). Kakvu je priču izmislio nije mi poznato, a nije ovdje ni važno. Ostao je oko tri mjeseca u Odžaku kod Zaim-bega. Tu se osjećao sigurnim. Kad ga je upoznao i kad je uočio da se radi o bistrom, otresitom i pametnom momku, Zaim-beg mu je predložio da ode u Banjaluku, što je Latas prihvatio. Zaim-beg Filipović poslao ga je sa pismenom preporukom svome prijatelju, tadašnjem trgovcu Aliji Bojiću u Banjaluku.[25]

Treći zanimljiv slučaj boravka u Filipovića kuli u Odžaku ispričao mi je (sada pokojni) Jovan Krndija iz sela Šumnjaci, udaljenog oko 3-4 km na zapad od Odžaka, otac živog Jovana Krndije. On mi je kazivao ono što je čuo i više puta slušao od svoga oca i djeda. Evo te priče: »Negdje prije dolaska Austrije u Bosnu, u ljeto, turske zaptije (policija) poveli su seljaka Trivu Maleševića za Glamoč i prolazili su kroz Odžak. Vidjeli su Zaim-bega Filipovića i predali mu Trivu, da bude kod njega dok se oni ne vrate, da ga sprovedu u grad Glamoč. Ka su zaptije otišli Zaim-beg je odveo Trivu u kulu i zaključao ga u

22) Gašpar Vinjalić, Copendio istorico e cronologico delle cose piu memorabili eccorse agli Slavia in Dalmazia (1514-1769), str. 146 (original rukopisa kronike čuva se u Franjevačkom samostanu u Visovcu-otok na rijeci Krki, oko 9 km sjeverno od Drniša). Vinjalić je rođen 3. 10. 1701 u Zadru, a umro je 16. 5. 1781. Dakle, živio je u vrijeme kad i Jovan Sinobad, koji je poginuo 1715. godine u Glamočkom polju.

23) Izgleda da su oba navedena junaka znala za pjesmu našeg Bošnjaka, Muhameda Havajia Uskufija koja nosi naslov

POZIV NA VJERU
Ja, kauri vama velju:
otac jedan, jedna mati,
prvo bi nam, valja znati
jer ćemo se pasje klati.

Pjesma je očito poruka kršćanima da smo svi braća, tj. Slaveni bez obzira da li Srbi, Hrvati ili Muslimani, a poziv na vjeru ne znači prelazak na vjeru, nego naglašavanje da prihvati riječ kao svetinju i obavezu onoga tko poziva na vjeru, tj. na riječ.

Naš Bošnjak, Muhamed rođen je u selu Dobrinja kod Gornje Tuzle, 1601. godine, a zna se da je bio živ 1651. godine. (Vidi dr Hazim Šabanović, Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima, Sarajevo 1973, str. 656).

24) Nadgrobni spomenik koji su Jovanu Sinobadu podigli Filipovići sačuvan je do danas, ali je, vjerovatno zbog izgradnje puta, pomjeren, o čemu nas obavještava sreski načelnik svojim potpisom pri dnu spomenika.

25) Galib Šljivo, Omer-paša Latas, Sarajevo 1977, str. 61.

jednu sobu. Tu je Trivo bio neko vrijeme, a Zaim-beg ga hranio, nakon čega ga je sa svojim ljudima po noći odveo do austrijske granice u Dalmaciju i pustio ga da bježi i da se ne vraća dok ne prestane postojeća pometnja (mislio je na ustanak u Bosanskoj krajini 1875—1878). Na moje pitanje zašto je Zaim-beg smjestio Trivu u kulu, i to baš u žensku odaju, Jovan Krndija je rekao: »Zato što je Zaim-beg bio siguran da tamo niko ne smije unići, a obojica su bili dobri ljudi i poznanici, pa je Zaim-beg tako spasio Trivi glavu«.[26]

Iz navedenih materijala — dokumenata koje sam bio u mogućnosti prikupiti (kaptolskih, turskih i austrijskih i drugih iz XVI stoljeća) vidjelo se da je Mehmed-beg Filipović (raniji zagrebački kanonik, magistar Franjo Filipović) sagradio kulu i dio naselja oko kule u sjevernom dijelu Glamočkog polja u četvrtom kvartalu XVI stoljeća, kao novo naselje. To zdanje služilo je za stanovanje i kao uporište za odbranu. Daljnja izgradnja Odžaka nastavljena je u četvrtom kvartalu XVI stoljeća i kasnije u XVII stoljeću.

Isto tako pokazano je da je to zdanje imalo karakteristike sličnih zdanja spomenutih stoljeća. S obzirom na činjenicu da je porodica Filipović igrala značajnu ulogu u prošlim vremenima, to se i Odžak širio, tako da je sve više odgovarao vojno-strategijskim nego administrativno-upravnim potrebama. Zbog toga se u Odžak dolazilo i kroz njega prolazilo iz svih pravaca od četvrtog kvartala XVI do druge polovine XIX stoljeća, radi vojno-feudalnih potreba. Radi toga zadatka, njegovo širenje imalo je da udovolji navedenim potrebama, tako da je Odžak vremenom prerastao u općinu i dugo vremena je bio sjedište općine u njemu pod nazivom »općina Filipović«, koja je donedavno tako vođena kako u planovima tako i u katastru. Ovoj općini pripadala su slijedeća sela: Debeljak, Krasinac, Prijani, Podgradina i Odžak, te je pokrivala površinu od 57.394,53 dunuma«.[27]

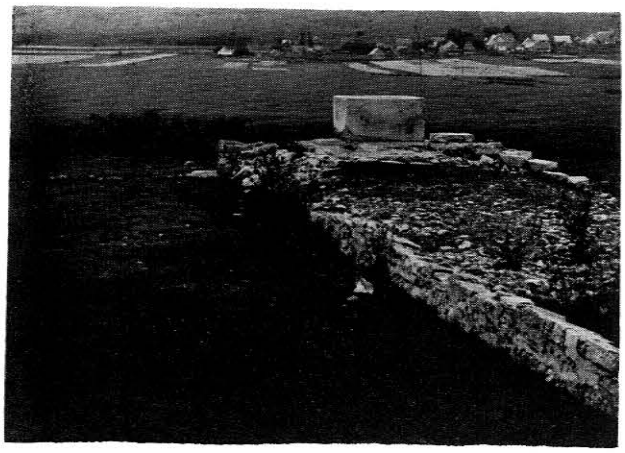
Zbog osnovnih vojno-mobilizacijskih potreba u Odžaku je bio veliki mejdan (prazan prostor polja) koji se često popunjavao konjima i pješacima, koji su se tu zadržavali nekoliko dana i noći dok se mobilizacija ne izvrši. Otuda je i broj stambenih kuća, štala, hambarova, trapova i ostalog odgovarao tim potrebama. Toga danas više nema. Istina, mejdan je i danas prazan prostor, čak se može reći da je i povećan jer je nestalo kuća i stanovnika, pa prema tome, i svega onoga što je stanovništvu nekada bilo potrebno za život.

Danas u Odžaku živi samo pet porodica, sa vrlo malim brojem članova. Prilikom moga dolaska, radi pregleda i uzimanja mjera sa ostataka kule, kuća i tamnica, nisu se sakupljala djeca jer ih nema. Bilo je samo tri žene i tri muškarca. To se moglo zapaziti i u groblju, jer nakon posljednjeg Filipovića koji je tu ukopan (1926) godine, sahranjen je svega jedan muškarac, i niko više.

Ono što je ostalo od davnina, to je bunar Begovac. I sa njega je netko skinuo osmougaoni lijepo tesani kamen koji je bačen u travu (sl. 12) a mjesto njega nad bunarom je izliven betonski prsten, koji je izbrisao ranije lijepi izgled bunara. Još je ostao i stari prilazni put Odžaku od glavne saobraćajnice Glamoč — Mlinište u dužini oko 800 metara, teško upotrebljiv poslije bilo kakvih prirodnih oborina. Dakle, od nekadašnjeg lijepog i bogatog Odžaka ostala je samo legenda o Filipovića dvorima, koja se i danas čuje u Glamoču.

26) Pokojni Jovan Krndija, kazivao mi je navedenu priču u svome stanu u Glamoču 1980 godine, o čemu je saslušao traku njegov sin, također po imenu Jovan, tada sekretar SIZ-a za prosvjetu i kulturu u Glamoču.

27) Ekonomski opis sreza Glamočkog, evidencija zemljišnog poreza, Glamoč, 12. aprila 1928. godine.

Sl. 12

Bunar Begovac u Filipovića Odžaku

SUMARY

FILIPOVIĆA ODŽAK IN THE FIELD OF GLAMOČ

Filipovića Odžak was begun in 1575 on an empty plot in the field of Glamoč. The first to be built was a tower, together with several auxiliary buildings, such as a well, a stable, and a barn. It was probably at that time, or very soon after, that two underground dungeons were also boilt. Filipovića Odžak was the home of the first in the Filipović line, Mehmed-beg Filipović, together with his family, the former Dean and Provost of Zagreb, Monsignor Franjo Filipović, who, owing to his belligerence and courage, was called by the Turks »Deli papaz« (the courageous priest). The Odžak as built not only as a place of residence, but also as a military stronghold for defensive and offensive purposes. For this reason, at the corners of the building outside the walls which enclosed the tower four guard-houses were built which served as armouries and the guards' quarters. The Odžak was destroyed by a fire which broke out following the attack by insurgents on 7th August, 1876.

Radomir Bulatović

ISKOPAVANJE KAO METOD PROUČAVANJA ZDRAVSTVENE KULTURE U BOSNI I HERCEGOVINI

1. UVOD

Namjera je autorova, da pokuša skrenuti pažnju na izučavanje istorije zdravstvene kulture u Bosni i Hercegovini u periodu narodnooslobodilačke borbe od 1941. do 1945. godine. Naš je rad vezan za Jasikovac gdje se nalazila najveća partizanska bolnica u Jugoslaviji u toku narodnooslobodilačke borbe. Služila je samo oboljelim od tifusa, mada nije podizana za tu namjenu, nego je širenje opake bolesti zahtijevalo, da se umjesto ranjenika, tamo smjeste tifusari. Postavlja se pitanje: zašto treba arheološki izučavati bolnice koje su postojale prije 40 godina? Odgovor je, na žalost, jasan, jer nema dovoljno pisanih podataka o njima. Spomenućemo drugu po veličini bolnicu u Jugoslaviji, koja je uništena 1943. godine tokom trajanja IV neprijateljske ofanzive. Bila je podignuta u Korčanici, na Grmeču. Na njenoj lokaciji izgrađen je veliki spomenik od betona, a zgrade, gdje je bila bolnica, obilježene su kamenim gromadama u modifikovanoj formi stećka.

U blizini je podignut i motel, pomoćne zgrade i asfaltna saobraćajnica. Međutim, nema jednog originalnog predmeta, koji je korišten u bolnici, da bi se mogao prezentirati posjetiocima. Uz spomenik ima i prostor za muzejsku postavku koja se tek sada razvija. Uprava memorijalne zone »Korčanica« nema drugu mogućnost, da pribavi nešto autentičnih predmeta iz ove bolnice, ako se ne izvedu arheološki radovi, i, tim putem dođe do njih. Ima nekoliko lokacija baraka sa sačuvanim temeljima od kamena, gdje bi se arheološkim radom vjerovatno našlo artefakata. Tek će istraživanja pokazati šta se krije u zemlji, naravno, ako se obave arheološki radovi.

Sličan problem se pojavio i za poznavanje drugih bolnica u Bosni i Hercegovini. Bile su brojne, ali ni jedna nije sačuvana, da bi je izvorno posjetioci mogli razgledati. Ostaje kao mogućnost restauracije makar jedne od njih, ali i za to trebaju velika materijalna sredstva.

Zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa Bosne i Hercegovine je 1985. godine otpočeo arheološka istraživanja Centralne bolnice Vrhovnog štaba NOV i POJ u Jasikovcu. Ona je podignuta u Klekovači planini, između Titovog Drvara i Bosanskog Petrovca, na nadmorskoj visini od 1.100 metara, u gustoj šumi, blizu nekadašnje šumske uskotračne pruge. Iako je to bila najveća partizanska bolnica u Jugoslaviji, sa više od 600 ležajeva za tifusne bolesnike, o njoj se nije znalo gotovo ništa. Samo se pominje da je postojala, ali koliko je zahvatala prostora, kakvi su bili objekti i čime opremljeni, nema podataka. I ono malo kazivanja o bolnici u Jasikovcu zasniva se na sjećanjima, koja nisu naročito pouzdana. Bez arheoloških istraživanja se nije moglo doći do iole značajnijih podataka. Stoga smo i proveli arheološko istraživanje. Ovdje ćemo saopštiti samo osnovne rezultate.

2. ARHEOLOŠKO ISTRAŽIVANJE CENTRALNE BOLNICE VRHOVNOG ŠTABA NOV I POJ U JASIKOVCU[1]

Izgradnju partizanske bolnice u Jasikovcu inicirao je Vrhovni štab NOV i POJ u jesen 1942. godine. Organizaciju građevinskih radova obavili su organi narodne vlasti iz Drvara (Titov Drvar) i Bosanskog Petrovca. Radili su majstori iz više sela okoline Klekovače, a najviše Drvarčani i Petrovčani. Oko tri mjeseca podizana je bolnica u Jasikovcu. Iako nije rađena specijalno za tifusne bolesnike, kako smo već spomenuli, epidemija ove bolesti je uslovila da dobije specijalnu namjenu. Tako su u njoj tifusni bolesnici liječeni oko 3 mjeseca, upravo koliko je trajala i njena izgradnja. Partizani su lokaciju odredili duboko u njedra Klekovače, da bi tako bolnica bila što bezbjednija. Kasnije, kada se u njoj liječe tifusari, bila je vrlo pogodna jer je daleko od svih naselja i tako izolovana davala manju mogućnost širenja zaraze. Nije potrebno isticati, koliko je za vojsku i narod opasno, kada se pojave zarazne bolesti. One su često veća opasnost od samog rata. Obzirom da o bolnici u Jasikovcu malo znamo, pošli smo da obavljamo istraživanja na terenu u jesen 1985. godine. Sve je tamo zaraslo u mladu crnogoričnu i bjelogoričnu šumu sa po kojim većim stablom; što je preostalo nakon strahovitog bombardovanja bolnice, koja je do temelja uništena od 11. do 14. februara 1943. godine.

Prvo je valjalo utvrditi lokaciju objekta. U šumi se to moglo veoma teško postići. Neki planinari iz Bosanskog Petrovca su znali za lokaciju i postavili biljeg u tom prostoru. Ali to nije moglo pomoći da se tačno utvrde mjesta zgrada, pa smo pošli prvo od vodovoda, odakle je dovedena voda, da bi povezali zgrade, jer su u njima postojale odgovarajuće vodovodne instalacije, a udubina zemlje, kuda je prokopan kanal za vodu, jasno se nazirala.

Voda je za potrebe željeznice, kojom je za pilanu iz Drvara izvlačena drvna masa, amo dovedena iz Crnih potoka oko 1800 metara udaljenosti od bolnice još početkom XX vijeka u vrijeme Austrougarske vladavine. Voda je prvo tekla drvenim cijevima, koje su spajane metalnim obručićima na principu usađivanja u drvene cijevi oko šupljine kuda je tekla voda. Između dva rata drvene cijevi su zamijenjene metalnim. Ove drvene su samo izvađene iz zemlje, istrunule uglavnom, pa postavljene oko kanala kuda su služile za dotok vode, što je olakšalo utvrđivanje pravca polaganja vodovoda od Crnih potoka do Jasikovca. Tragom vodovoda, do blizu bolnice, našli smo mjesto gdje je izvršeno spajanje sa njenom lokacijom. Tu je zemlja bila rasuta u ugaonoj formi pod 90 stepeni u pravcu bolnice. I taj trag prostiranja vodovoda manjeg promjera od glavnog bio je vidljiv. Dalje je posao tekao lakše, jer nas je vodovod vodio od objekta do objekta, a usput smo nailazili i na fragmente cijevi u prostoru kuhinje i po dolini, koje nisu raznešene. Naime, narod je popaljene kuće ponovo podizao pa je i odavde nosio sve što mu je moglo koristiti. Tako se u selu Driniću još i sada može naći brvnara od bolnice u Jasikovcu, keramičkih pločica, spojnica drvenih cijevi vodovoda itd. Ovo je bilo moguće jer bolnica nakon bombardovanja nije izgorela, nego samo porušena.

Pošto smo ustanovili da je voda prvo dovedena do jedne veće zgrade, raskrčili smo njenu osnovu sječom mlade šume koja je bujno rasla oko 40 godina na užoj osnovi najvećeg bolničkog paviljona. Veličina zgrade nas je navela da upravo tu otpočnemo prvo arheološko istraživanje. Ono nam je dalo ove rezultate:

1. utvrđivanje dimenzija paviljona,
2. pronalaženje podnih greda i pregrada sa temeljima dimnjaka,
3. brojne ostatke kalijevih i drugih peći,
4. medicinske instrumente, lijekove, itd.

Istraživanja prvog paviljona izvedena su u dva navrata, 24—28. jula i 9—18. septembra 1985. godine. Radovi su obavljeni pod rukovodstvom arheologa Svetozara Pudarića i autora ovog rada.[2]

Prvo je u potpunosti očišćena lokacija objekta I, a zatim II, III i IV. Stanje objekta I prije istražnih radova nije omogućavalo saznanje koliki je prostor zauzimao, osim onog III paviljona, koji je imao u temeljima kamen i nešto zida. To je očuvano, jer zemljište nije bilo tako ravno, pa se podzidom moralo nivelisati za postavljanje brvana. Zahvaljujući tome i sada se jasno vide dimenzije objekta. Ostali objekti su u temelju posjedovali ciglu, koju je narod uglavnom odnio, ali je tu i tamo bilo moguće naći ostataka toliko da se tačno može utvrditi veličina osnove paviljona.

Prvi objekat do kojeg je stigao priključak vode bio je najveći paviljon bolnice. On je imao ulogu centralnog stacionara. Prednji dio je podignut na sprat, a imao je oblik ćiriličnog slova »P« da bi se tako uspješnije uvukao u šumu i manje primjećivao iz vazduha. To je pružalo mogućnost čuvanja većeg broja drveća, koje je služilo kao sredstvo za maskiranje zgrade. Paviljon je orijentisan sjeveroistok-jugozapad. Glavni ulaz je bio sa južne strane, a nalazio se na sredini objekta. Dužina osnove zgrade iznosi 21 metar, a širina 6,50 m. Istočno krilo dugo je 23,60 metara, a široko 5,80 m. Zapadno krilo je istih dimenzi-

1 Naziv Jasikovac potiče od imena drveta-jasika — kažu starosjedioci u Driniću. Jasike ima tu malo, a mnogo više jela, smrča, bukve i javora

2 Svetozar Pudarić, Bolnica Vrhovnog štaba u Jasikovcu-arheološka iskopavanja, rukopis kod autora.

ja. Veličina i položaj zgrade su utvrđeni na osnovu otkopavanja ostataka osnovnih nosećih greda podne konstrukcije.

U zapadnom krilu nađeni su ostaci temelja od dvostrukog niza punih opeka poredanih po dužini, odnosno jednostruko postavljenih po širini. Dimenzije opeka su 27,5x13,5x6,5 cm. Opeke nisu bile vezane malterom. Po temeljnoj osnovi bilo je dosta drobljenog kamena vapnenca, također bez krečnog maltera. Malo dalje od objekta našli smo sva pozajmišta tog materijala.

Osnova objekta između drvenih greda ispunjena je nasipom od drobljenog sitnog kamena, čija smo pozajmišta već pomenuli. Interesantno je da se tu gromada vapnenca poslije udara tvrdim predmetom prosto drobi u sitne komadiće pogodne za ovu svrhu ispunjavanja prostora između greda. Pošto je vapnena stijena nehomogena i lako se raspada u sitnije komade, poslužila je kao naboj i za postavljanje keramičkih pločica u ambulanti.

Po nasipu su podne grede dužine 5,80, širine 0,25 i visine 0,25 m. Ove grede su postavljene poprečno na pravcu pružanja zgrade, na rastojanju od 0,80 do 1,20 m. U istočnom i zapadnom krilu nedostaje izvjestan broj greda, ali su im ležišta ostala vidljiva na osnovu ulegnuća gdje su bile postavljene. Cijelom konstrukcijom centralnog objekta sa ulazne strane — južne — pronađeni su ostaci podnih greda dužine 2 m koje su služile za postavljanje patosa hodnika. Međutim, na uglu zgrade s jugoistoka nije pronađeno podnih greda, nego veća količina različite veličine ulomaka podnih keramičkih pločica žućkaste boje. Na jednoj od pločica utisnut je žig sa natpisom PILOT DD/ZAGREB. Na ovom prostoru nađen je veći broj fragmenata pipeta i laboratorijskog stakla, što ukazuje da se ovdje nalazila bolnička ambulanta. Podne pločice ambulante su bile povezane krečnim malterom. Dimenzije pločica su 16,5x 16,5x1,8 cm. Ambulanta je veličine 7x5 m. Kada se to vidi u planini i gustoj šumi, gotovo prašumi, izgleda veličinstveno. Na kraju rada daćemo kraći opis nađenih artefakata bolnice iz čega se može zaključiti ne samo kako je bila snabdjevena sanitetskim materijalom, nego i kakva je bila oprema bolnice daleke 1942/43. godine.

Na uglu, gdje se spajaju zapadno krilo i centralna zgrada objekta, utvrđeno je postojanje aneksa veličine 6x2,60 m. I ovaj je prostor imao podne keramičke pločice, a vratima je povezan sa paviljonom bolnice. U zemlji su pronađeni ostaci direka vrata promjera 25 cm. U blizini vrata nađena je željezna šarka za vrata. Ovo je bio klozet bolničkog paviljona o kojem je riječ, a uz njega je i septička jama sa dobro očuvanim obrisima i dubinom preko 1,5 metra.

Pod u paviljonu prvom bio je svuda od jelovih dasaka, a samo u ambulanti i WC-eu od keramičkih pločica. Pronađene su samo dvije fragmentarne daske pričvršćene ekserima, različitih dimenzija (industrijski i kovani). Brvna su bila povezana sa vjenčanicama kao i podnim gredama klamfama kovanim različite veličine. Pronađeni su fragmenti vrata drvenih sa ugrađenim drvenim tablama, ofarbana plavom masnom bojom. Moguće da su sva vrata bila takva. Pronađeni su ključevi i više šarki za nošenje vrata.

Prozori su imali grilje. Prilikom iskopavanja otkrivena je veća količina raznog prozorskog stakla debljine 2—3 mm. Od prozorske drvenarije pronađena su dva prozorska štoka. Na osnovu željezne konstrukcije za rad grilja (kapaka) na prozorima dimenzija 0,80 m može se zaključiti veličina otvora prozora. Svi su prozori na sobama isti.

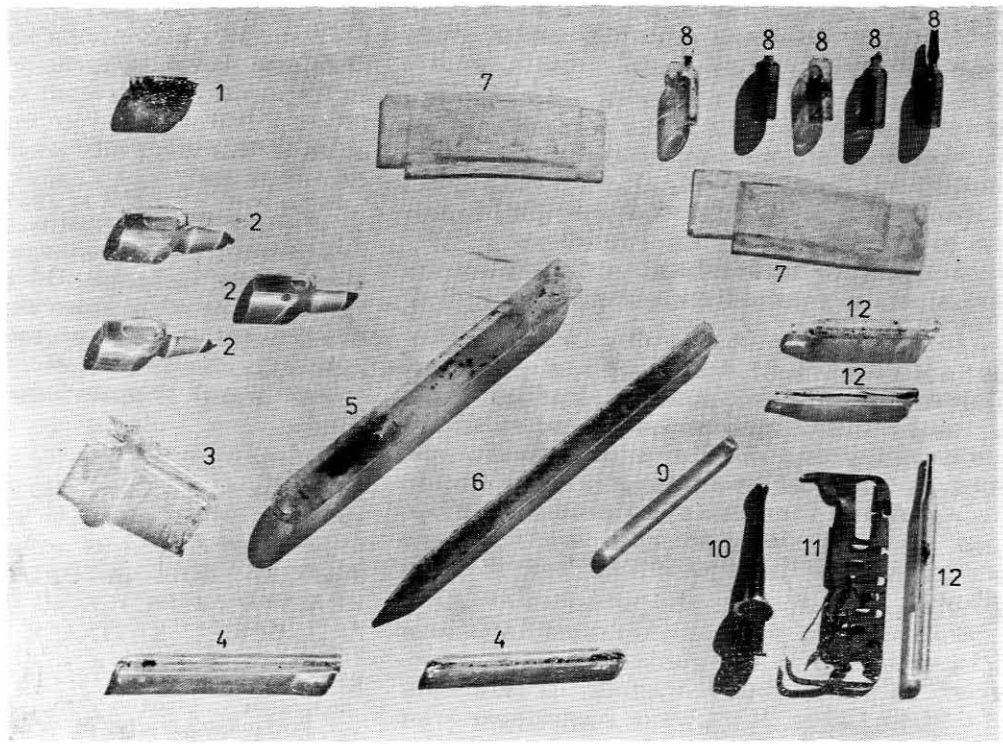
Zgrada je bila pokrivena crijepom. Dimenzije crijepa su 35x23,5x2 cm. Očigledno je po oznakama na njemu bilo više proizvođača. Utvrđeno je porijeklo crijepa na osnovu tvorničkih žigova: a) DELLA GIOBANA—ORIAGO DI VENEZIA, b) KRAJSKA d.d. PRIJEDOR—TVORNICA CRIJEPA PRIJEDOR, c) KUTINAER ZIEGELFABRIK — WIENERBERGER... i d) ZAGORKA—BEDEKOVČINA.

Porijeklo crijepa sa venecijanskim žigom vjerotavno potiče od postojanja predratne italijanske pilane u Koritima pod Jasikovcem, a ostali crijep je donešen tokom gradnje sa ostalih lokacija.

Brojni ostaci temelja dimnjaka, pločica kaljevih peći i drugih peći od metala i šamota ukazuju, kako je riješeno zagrijavanje bolnice. Prilikom iskopavanja nađeni su dijelovi najmanje tri željezne peći kao i veliki broj fragmentovanih kaljevih peći. Pločice su žute, zelene i smeđe boje. Na njima su žigovi sa sljedećim natpisima: a) SINZIG — MADE IN GERMANY (u krugu oko imena firme) b) MADE IN AUSTRIA (u krugu). Otkrivena je kapa dimnjaka sa dvije rupe izlivena od betona. Ostale kape su sa jednom šupljinom sve od betona. Pronađeno ih je 15. Naravno, to se ne odnosi sve na ovaj objekat, nego i na druge zgrade bolnice. Njih su planinari sakupili na jednom mjestu, a istraživanjem je zaključeno, da je ona kapa sa dvostrukim dimnjakom iz ove centralne bolnice, jer je pronađen dio dimnjaka kome odgovara veličinom ozidana temelja od cigle. Ovo je ležište dimnjaka zidano ciglom u krečnom malteru veličine 0,80x0,50 m. Donji red cigle pri zemlji nešto je izbačen radi stabilnosti, tako da je dimnjak u osnovi dimenzija 0,80x0,80 m.

Pored pune opeke kakvom je zidan dimnjak, korišten je za temelje dimnjaka i kamen vapnenac. U šutu na lokaciji prvog paviljona su nađeni fragmenti šuplje opeke kao i fasadne oker opeke sa žigom STORE.

Arheološko istraživanje otkrilo je veliki broj pokretnog arheološkog materijala. Od toga je najznačajnije pomenuti: 63 fragmenta pipeta i jedna gotovo cijela. Pipete su različitih promjera. Svi primjerci su baždareni. Otkrivene su staklene šipke za miješanje lijekova u prostoru ambulante,

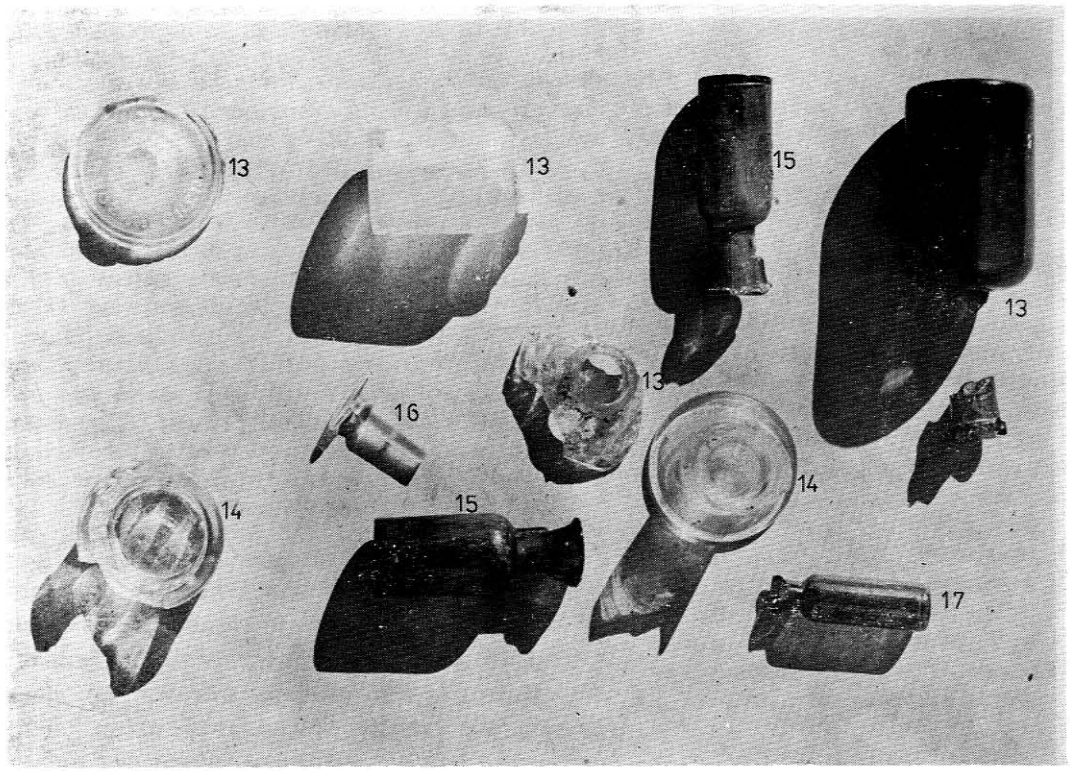

metalni nosač šprica injekcija i stakleni valjak injekcije, veći i manji stakleni čepovi medicinskih boca. U jednoj bočici su zatečeni tragovi joda, dok druga ima natpis LAMPRECHTS i broj No 36582. Bočica od stakla, i to jedna fragmentovana, i tri od bijelog stakla. Fragmentovana čaša od bijelog stakla. Fragmenti 3 čaše za vodu desetougaone osnove. Pronađeni su dijelovi ogledala, flaša od krabera, dvodinarka iz 1938. godine, ustaško dugme, aluminijski čepići boca za lijekove sa natpisom CUSCUTINE. Sačuvan je dio veće hirurške pincete, deformisana limena kanta za naftu sa natpisom JUGO—SHELL-a, deformisana limena posuda za sredstvo drenaže žučnih puteva ACOCHOLINE i deformisana pasta za zube. Tuba je crvene boje sa bijelim središnjim poljem na kojem crvenim slovima piše KALODONT. Tu je limeni poklopac kutije za medicinske instrumente. Na poklopcu se nalazi utisnut natpis: PATENT ZAK. ZAŠ. TVORNICA FUZI SUBOTICA, pronađen je i tuljac od željeznog lima sa dvije rupe na mjestima gdje su ranije stajale zakovice. U ovom prostoru centralnog objekta nađena su dva donja dijela opanaka od kože. Jedan opanak je ženski, a drugi muški. Pronađeni bronzani dio plovka sa vodokotlića ukazuje kako je voda korištena u higijenskim čvorovima.

Za opsluživanje peći, pronađeno je mnogo alatki specifične izrade: mašice, žarač, posuda za žar i pepeo, zatim niz dijelova peći, poklopci, vrata, itd.

Od građevinske željezarije nađene su šarke za vrata, nosači za grilje, mehanizam za otvaranje grilja, dva željezna ključa i dijelovi oplate brava.

Na susjednom objektu bolnice koga smo označili sa rimskim brojem II gotovo iste konstrukcije kao i navedeni u obliku slova »P« ćirilicom, nađeno je više fragmenata greda podnih, cigli u temelju ispod vjenčanica i željeznih klamfi koje su povezivale podne grede sa vjenčanicom i brvnima. Ovdje su otkrivene dvije osnove dimnjaka. Tu je pronađena jedna potpuno očuvana podna greda dimenzije 5,80 m dužine i debljine 0,16 x 0,20 m. To je približna veličina i drugih greda u bolničkim prostorijama. Također je otkriveno nešto poda u komadu površine 1 m kvadratni dobro očuvanog. Nađeno je tu još nekoliko dasaka. Na jednoj dasci su tragovi partizanskih novina, ali se nisu mogle čitati. Papir je dugo bio pod dejstvom atmosferilija i jedva se održavao u komadu. Slova su bila blijedo vidljiva. I ovdje je otkriveno više djelova peći, vrata, prozora, temelja itd. Od sitnih nalaza pominjemo: 28 fragmenata baždarenih staklenih pipeta, 3 upotrebljene i 3 čitave ampule za injekcije, fragment bočice od smeđeg stakla, djelovi dvije bočice od bijelog stakla, djelovi najmanje 3 flaše od zelenog stakla, djelovi dvije staklene posude za pripremanje lijekova, djelovi vinskih flaša sa stopicama, djelovi najmanje 6 porculanskih tanjira, dvije porculanske šolje, porculanski poklo-

pac, djelovi tanjira ukrašenog blagim širokim kanelurama, a djelovi druge šolje i tanjira cvijetnim ukrasom. Poklopac pripada nekoj većoj posudi za lijekove. Očuvan je fragment posude plavo-gleđosane keramike. Zatim, jedan osigurač, polovina izolatorske čašice i porculanska utičnica za trofaznu struju. Niz nalaza kazuje, da je tu postojala telefonska centrala iako nije bilo električnog osvjetljenja u prostorijama bolnice, jer bi se moralo naći nešto od izolacionog materijala. Zna se da je osvjetljenje bilo karbitnim lampama.

Otkriveno je 5 neispucalih puščanih metaka različitog kalibra. Nađen je fragmentarni brus, dio kašike, konjska potkovica i niz željeznih predmeta za vrata, prozore, ekseri različite veličine itd.

Na sjeverozapadnoj strani između prvog i drugog paviljona u šumi pronađen je objekat 4 sa 4 metra u osnovi udaljen oko 15 m. Njegova udubina je jasno oivičena sa strmim zidovima od zemlje dubine 2 metra. Tu nije vršeno iskopavanje, nego samo malo zadiranje po rubovima objekta 1—6 cm u zemlju. Tu smo našli dosta mikroskopskog stakla ulomljenog i sasvim očuvanog sa preparatima između stakla. Ovo jasno kazuje, da je bolnica raspolagala i sa mikroskopima. Osim toga, ovdje je pronađeno više fragmenata toplomjera, baždarenih staklenih cjevčica itd. Da je bolnica imala higijenske prostorije, već smo saopštili, a pronađeni su i ostaci vodokotlića, što kazuje da je u higijenskim čvorovima bilo sve postavljeno na tehničkom nivou.

Zagrijavanje prostorija obavljano je kalijevim pećima i kraljicama od kojih je sačuvano više ostataka.

Zamoliii smo medicinske stručnjake, da nam dešifruju sve glavne fragmente sanitetskog materijala pronađene arheološkim iskopavanjima. Oni su nam to sa zadovoljstvom učinili. Stoga im se ovim putem toplo zahvaljujemo. To su dr Simić Damjan, anesteziolog i mr pharmacije puk. Vera Fukarek. Artefakti su fotografisani (u prilogu) i označeni brojkama od 1 do 17. Zahvaljujemo se i Milošu Petroviću iz Bosanskog Petrovca, muzejskom radniku, koji nam je pomogao oko obavljanja ovih radova naročito u sakupljanju radnika itd.

Pod brojem 1. je otvorena ampula, 2. neotvorena ampula 3 komada, 3. komad birete sa proširenjem za dren, 4. komad staklene kapilare, 5. epruveta staklena, 6. komad graduirane birete, 7. podmetna mikroskopska stakalca, 8. otvorena ampula 5 komada, 9. komad staklenog štapića za miješane otopine, 10. igla za ispiranje, 11. uložak kasete za injekcioni špric, 12. komadi staklene pipete, 13. dijelovi staklenih flašica za hemikalije, 14. djelovi staklenih čaša, 15. bočica kapaljka za razne tinkture, 16. stakleni brušeni čep za laboratorijsku bočicu, 17. staklena fiolica za tinkture ili praškaste lijekove.

3. ZAKLJUČAK

Arheološko istraživanje kao metod proučavanja zdravstvene kulture u Bosni i Hercegovini može se uspješno primjenjivati u svim vremenskim periodima, a posebno u doba trajanja drugog svjetskog rata.

U toku vođenja narodnooslobodilačkog rata u Bosni i Hercegovini je bilo više partizanskih bolnica, ali nije sačuvana ni jedna. Sve su u vihoru rata uništene. Međutim, kada se zna, da su upravo na području Bosne i Hercegovine bile najveće partizanske bolnice u Jugoslaviji, razumljivo je zašto ih treba naučno obraditi. Arhivskih izvora ima veoma malo, pogotovo za 1941. a i 1942. godinu, kada su pretežno sve bolnice i podizane, pa ostaje kao najvjerniji izvor arheološko istraživanje. Mi smo stoga pošli od Centralne bolnice Vrhovnog štaba narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije u Jasikovcu, da je izučavamo sa uvjerenjem, da ćemo pronaći više podataka. Pretpostavka se pokazala opravdanom i sada možemo ukratko saopštiti šta je dalo arheološko istraživanje.

Utvrđene su precizne dimenzije svih 14 objekata. To su paviljoni, pomoćne zgrade: kuhinja, pekara, spremište lijekova, telefonska centrala, magacini za žito i trapovi za krompir. Kapacitet bolnice je bio nešto više od 600 ležajeva samo za tifusne bolesnike, a sa njima su bili medicinski i drugi radnici, straža, pomoćno osoblje za spremanje hrane itd. Kad se zna, da je sve to bilo u gustoj stoljetnoj gotovo pravoj prašumi Klekovači na 1.100. m nadmorske visine, razumljivo je, od kolike je važnosti, da se izuči. Bolnica je u jesen 1942. godine podignuta za oko 90 dana i isto toliko je radila. Bombardovanjem iz njemačkih štuka do temelja je uništena od 11. do 14. februara 1943. godine. Nije zapaljena bombardovanjem, nego samo porušena, pa je narod raznio građevinski materijal i drugo što je bilo upotrebljivo. Međutim, ostalo je dosta fragmentarnih ostataka posuđa, građevinskog materijala, medicinskih instrumenata, lijekova itd, na osnovu čega se može sagledati kako je bolnica bila opremljena. Imala je ambulantu sa podnim pločicama od keramike, higijenske čvorove sa tekućom vodom, vodokotlićima i podnim pločicama od keramike. Osvijetljena je karabitnim lampama, a posjedovala je i telefonsku centralu. Imala je laboratoriju sa mikroskopima i drugom opremom. Iz svih tih razloga je stekla zasluženo odličje najljepše i najveće partizanske bolnice u Jugoslaviji, podignute u toku trajanja narodnooslobodilačke borbe od 1941. do 1945. godine.

SUMMARY

EXCAVATION AS A METHOD OF RESEARCH INTO HEALTH CULTURE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

The largest and finest Partisan hospital in Yugoslavia, with some 600 beds, was located in the depths of a dense, centuries-old forest on Mt. Klekovača in Bosanska Krajina between Titov Drvar and Bosanski Petrovac. In the autumn of 1942, the people of this region built this hospital, but it was destroyed in a German aerial bombardment in 1943. This hospital, which was specialised for typhus patients, was discovered by excavation to have comprised fifteen buildings, with a telephone exchange, a clinic, water installations, toilet facilities, ets. The hospital pavilions were heated by tile stoves and lit by carbide lamps. Agreat deal of medical equipment was found, including a microscope, thermometers, various medical supplies, etc. It is interesting to note that laboratory facilities for diagnosis by blood tests were also discovered, and this will be reviewed at a later date.

The aim of the work described in this paper was to apply excavation methods to the site of the Partisan hospital, in order to find out more about Partisan hospitals in general, since none has survived. A few descriptions based on memory exist, but they are insufficient without archeological supplementation.

ISTORIJA UMJETNOSTI

Svetlana Rakić

BAROKNI DUBOREZ SAMOSTANA HUMAC KOD LJUBUŠKOG[1]

Praveći odbir i obrađujući eksponate zbirke slika i skulptura, kao autor ovog dijela velike izložbe »Blago franjevačkih samostana BiH«, koja je u martu 1988. godine održana u Sarajevu,[2] naišla sam na mnoga djela dosada nepoznata u stručnoj literaturi. Njihova anonimnost bila je tim veća što su neke slike, izgužvane i prljave, poneke čak i iscijepane, bile gotovo nečitljive, dok je originalna obrada kipova bila sakrivena pod više slojeva drečavih uljanih premaza. Ogroman restauratorski trud uložen u ovaj dio izložbe, pokazao se više nego opravdanim — renesansni i barokni majstori Italije, Dalmacije, pa čak i poneko domaće ime, izronili su iz zaborava poslije dugo vremena. Jedno do najvećih iznenađenja bilo je otkriće ranobaroknog i baroknog duboreza, više od stotinu godina čuvanog u franjevačkom samostanu Humac, kod Ljubuškog.

Izložba blaga franjevačkih samostana pokušala je sintetički sagledati raznovrsno istorijsko i umjetničko bogatstvo koje su ovdašnji franjevci sačuvali u svojim »kućama«, kako sami nazivaju svoje samostane. Nakon obilaska 21 franjevačkog samostana u BiH, uključujući i samostan u Slanom, koji samo po crkvenoj podjeli pripada Hercegovačkoj provinciji, pokazalo se da su njihovi žitelji, mada su i posljednje stare samostanske zgrade nestale tokom prošlog vijeka, uspjeli sačuvati neprocjenjivo umjetničko blago, u boljem ili lošijem stanju, koje su franjevci sakupljali od svog dolaska u Bosnu prije sedam stotina godina. Mnogi eksponati imaju uzbudljive i čudnovate priče svog dolaska u samostan i još uzbudljivije sudbine koje su dalje dijelile sa njima. Neke slike stigle su u 17. vijeku na konjskim leđima iz Venecije, neki renesansni kipovi izbjegli su u zadnji čas vatri koja ih je već liznula, progutavši cijele crkve, mnogi eksponati prenošeni su, čuvani i sklanjani tokom vremena iz jednog samostana u drugi.

Ništa manje nije uzbudljivija ni sudbina mnoštva fragmenata baroknog duboreza, od kojih su nekoliko kipova i stubova bili izloženi u Muzeju samostana Humac, mada je većina bila sklonjena u jednoj od samostanskih prostorija, budući da su bili u tako lošem stanju da se nisu ni mogli prezentovati. Sam humački duborez u stručnoj literaturi potpuno je nepoznat.

Puna ljepota i snaga originalnog izraza svih ovih duboreznih dijelova koji potiču sa nekoliko različitih oltara i iz ruku nekoliko ranobaroknih i baroknih majstora, bila je dugo skrivena pod debelim i ružnim uljanim premazima koji su nanošeni u više slojeva prilikom pokušaja »restauracije« i »uljepšavanja« oltara tokom prošlog vijeka. Drečavi ružičasti i plavi ili tamno smeđi i prljavo sivi tonovi, neprirodni inkarnati i grubi crteži lica, skrivali su finoću obrade zlatnih i srebrnih draperija i prirodnost izraza lica na kipovima, a isto tako i majstorstvo obrade zlatne i srebrne ornamentike arhitektonskih dijelova oltarnih retabla.

Povodom izložbe »Blago franjevačkih samostana Bosne i Hercegovine« prvi put su podvrgnuti restauraciji ornamentalni stub sa bazom i kapitelom, kao i pilaster sa duboreznom hermom, koji su bili izloženi u samostanskom Muzeju. Otkrivši tada ljepotu zlatne i srebrne rane barokne ornamentacije istaknute tamnom pozadinom, i odmjerene ozbiljnosti izraza polufigura hermi i plastičnih glava anđela, što je sve nesumnjivo upućivalo na vrsnog majstora sredine 17. vijeka, pregledani su svi duborezni dijelovi koji su se čuvali na Humcu u nastojanju da se povežu u cjeline.

Upravo završena stručna restauracija humačkog duboreza, koju je izvela ekipa restauratora iz Beograda pod vođstvom Pavla Jankovića, a u saradnji sa Zavodom za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa BiH, omogućila je rekonstrukciju dva oltarna retabla iz sredine 17. vijeka i otvorila mogućnost sagledavanja pravih istorijskih i umjetničkih vrijednosti svih tretiranih eksponata. Sačuvani fragmenti čine tri cjeline u kojima se prepoznaju tri različita autora. Prvoj cjelini pripadaju dva djelimično sačuvana

1 Zahvaljujem se koleginici dr. Doris Baričević na izuzetno korisnim konsultacijama i uputstvima u toku izrade ovog rada.

2 *Blago franjevačkih samostana Bosne i Hercegovine*, Collegium artisticum, Sarajevo, 14. III — 02. IV 1988. g.

ZLATNI OLTAR SV. BARBARE, nepoznati alpski majstor 1660/1670 godina, rezbareno drvo 240 x 140 cm
Porijeklom iz Zagreba (stara franjevačka crkva ili Katedrala?) Samostan Humac kod Ljubuškog

ZLATNI OLTAR, nepoznati alpski majstor, 1660 1670 godina rezbareno drvo, 350x250 cm
Porijeklom iz Zagreba (stara franjevačka crkva ili Katedrala?) Stmostan Humac kod Ljubuškog

oltarna retabla, rad odličnog majstora sjevernog umjetničkog kruga 17. vijeka. Druga obuhvata dva kipa, sv. Barbare i sv. Katarine, rad osrednjeg hrvatskog kipara druge polovine 17. vijeka. Treću grupu, sada restauratorski tretiranih eksponata, čine kipovi sv. Ivana jevanđeliste i redovnice, te kompozicija od dva anđela između krsta na oblacima, vjerovatno rad Claudiusa Kautza, dobrog zagrebačkog kipara prve polovine 18. vijeka. Izgleda da je ovaj autor prisutan i na glavnom oltaru, koji trenutno vrši svoju funkciju u humačkoj crkvi, a koji ovom prilikom nije rađen, te je i dalje pod kasnijim uljanim premazima.

Prva grupa sačuvanih dijelova pružila je, dakle, mogućnost rekonstrukcije dva ranobarokna »zlatna oltara«, izvanredne i dobro očuvane ornamentalne obrade. Oba oltara su stajala kao manji, bočni žrtvenici, oba imaju ista ikonografska i stilska rješenja i rad su jednog, alpskog majstora. Prvom oltaru nedostaje atika, odnosno njegov gornji, završni dio, kod drugog nije sačuvana predela, odnosno donji dio i bočni dijelovi.

Sačuvane cjeline prvog oltara čine: predela sa volutnim konzolama koje su nosile nestale kipove, ram nestale središnje slike, kompletni bočni dijelovi (odnosno tordirani stubovi sa nabreklim donjim dijelom i kapitelima te daske sa ukrasnim bordurama iza njih), krilni baldahini i arhitravna greda. Svi ovi dijelovi fizički se mogu uklopiti jedan u drugi, a cijeli sklop oltara čini logičnu kompozicionu i estetsku cjelinu. Od drugog oltara, posvećenog sv. Barbari, sačuvana je centralna uljana slika sv. Barbare u ornamentalnom duboreznom ramu i dva pilastra sa hermama koja je flankiraju, arhitravna greda, te gornji, trokutaskti raskinuti zabat. Duborezne herme spajaju se sa ramom slike, dok se arhitrav i zabat ne mogu uklopiti budući da su izgubili vezivne bordure.

Na svim sačuvanim cjelinama nije vršena nikakva intervencija u smislu rekonstrukcije nestalih ili oštećenih mjesta, već se išlo samo na primjenu kompletnog konzervatorskog metoda i minimalnu restauraciju bojenog sloja i pozlaćenih i posrebrenih površina. Originalni sloj bio je, srećom, u veoma dobrom stanju, a i samo drvo ostalo je zdravo.

Sav ovaj duborez 17. vijeka došao je na Humac, prema usmenom predanju fratara, još prije jednog stoljeća, odnosno oko 1880. godine. Tada su oba oltara bila grubo sklopljena u jednu cjelinu koja je služila kao jedan od bočnih oltara u staroj humačkoj crkvi. Sredinom ovog vijeka oltar je prenesen u župnu crkvu u Kongori, kod Duvna, gdje je skoro dvadeset godina služio kao glavni oltar, a zatim je rasparčan i odnesen na trošni tavan stare župne kuće istog mjesta. Izbjegavši, igrom slučaja, potpuno uništenje, ovaj prekrasni duborez prije nekoliko godina ponovo je vraćen na Humac, gdje je ipak dočekao da mu se vrati prvobitni izgled i otkrije zatomljena vrijednost.

Detalj bočnog pilastra sa hermom sa »Zlatnog oltara« Sv. Barbare iz 1650—1670
Samostan Humac kod Ljubuškog

Detalj predele »Zlatnog oltara« iz 1650 —1670
Samostan Humac kod Ljubuškog

Odakle je ovaj duborez stigao na Humac, nije poznato. Usmeno predanje humačkih fratara kaže da je stigao iz Zagreba, i to iz crkve sestara Milosrdnica, gdje je opet donesen iz zagrebačke katedrale. U prvoj polovini 17. vijeka, 1624. i 1645. godine, dva velika požara zadesila su katedralu i u njima je izgorio krov i dijelom se srušio svod, te je požar zahvatio i unutraš-

njost. Poznato je da je tada izgorio i lijepi renesansni namještaj. *Katolički list* objavio je 1887. godine kratki članak »Žrtvenici u prvostolnoj crkvi« u kome se govori kako su se u ova dva velika požara svodovi stropoštali na bočne žrtvenike. Autor članka, Franjo Rački, govori kako su zatim sredinom i u drugoj polovini 17. vijeka naručeni novi drveni oltari, koji su opet u 18. vijeku izbačeni i zamijenjeni novim, kamenim žrtvenicima:

> »Šta se ponapose žrtvenika tiče, bijehu novi žrtvenici sagrađeni skoro bez iznimke od drva, tek prošloga i početkom ovoga stoljeća jesu ovi drveni, ponajviše u drugoj polovini XVII. vieka učinjeni žrtvenici zamienjeni postupice novimi kamenitimi«.[3]

Poznato je da je u 18. i prvom polovinom 19. vijeka mnoštvo vrijednog ranobaroknog i baroknog duboreza izbačeno iz katedrale te uništeno ili razdijeljeno siromašnijim crkvama dijeceze. Možda je najtragičniji među ovim gubicima nestanak ogromnog glavnog oltara zagrebačke katedrale, čuvenog »Ergeljskog oltara« iz 1631—32. godine, koga je biskup Aleksandar Alagović porušio 1832. godine. Dr. Doris Baričević ušla je u trag nekolicini izuzetno lijepih kipova sa ovoga oltara, radovima Hansa Ludwiga Ackermanna, od kojih Bogorodica u gloriji sa anđelima danas ipak krasi unutrašnjost katedrale, kao tužno svjedočanstvo izgubljene vrijednosti. Pominjani bočni drveni oltari rađeni su upravo u periodu iz koga nesumnjivo potiču i naši humački oltari, odnosno negdje između 1650 — 1670. godine. Svi su oni tada nestali, kao i većina vrijednog baroknog duboreza koji je u 17. i 18. vijeku krasio unutrašnjost katedrale i stare franjevačke crkve u Zagrebu.

Detalj donjeg dijela stuba »Zlatnog oltara« iz samostana Humac kod Ljubuškog

U staroj franjevačkoj crkvi u Zagrebu bilo je šest baroknih drvenih žrtvenika, koji su svi, kako nam saopštava *Katolički list* iz 1901. godine, tada još uvijek stajali u crkvi.[4] Ukoliko bi se potvrdila činjenica da su »zlatni oltari« stigli na Humac drugom polovinom prošlog vijeka, to bi isključilo mogućnost njihovog porijekla iz franjevačke crkve u Zagrebu. Pored toga, visoki kvalitet izrade nepoznatog alpskog majstora izdvaja ih od poznatih oltara ili njihovih dijelova iz prve polovine 18. vijeka koji nesumnjivo potiču iz stare franjevačke crkve u Zagrebu, a sada su također otkriveni u humačkom samostanu.

»Zlatni oltar« je narodni izraz, prihvaćen i kao stručni naziv za duborezni oltarni nastavak iz 17. vijeka na kome se bogato razvila fantastična sjeverna ornamentika na tamnoj pozadini. »Zlatni oltar«, građen po načelu naglašavanja nosećih i nošenih dijelova, uvijek je postavljan ispred zida i gledan samo sa prednje strane. Svoje ime je dobio ne samo zbog bogate pozlate, već i zbog posebnog načina osvjetljavanja. Često je, naime, u pozadini glavne niše postavljano žuto staklo kroz koje je zlatno žuta svjetlost padala na oltar, stvarajući utisak čarobne slikovitosti. Ovi ranobarokni oltari, koje nalazimo u sjevernoj Hrvatskoj i Sloveniji, odražavaju snažan uticaj Austrije i Njemačke tog vremena, dok se u Dalmaciji više prati osnovna shema mletačkih poliptiha.

Milan Železnik detaljno je proučio tipologiju i hronologiju »zlatnih oltara« u Sloveniji, i njegova izvrsna studija, nagrađena Prešernovom nagradom, objavljena je još 1957. godine u *Zborniku za umetnosno zgodovino*.[5] Oltari nastali između 1650 — 1670. godine, prilično se snižavaju u odnosu na one ranije. Prema Železnikovoj klasifikaciji, odnos širine predele prema ukupnoj visini ovih oltara bio bi: š:V=1:1,3—2,2. Humački oltar kome nedostaje samo zabatni dio, ima širinu predele 190 cm, a njegova visina je 350 cm, što znači da bi se njegove dimenzije vjerovatno uklopile u utvrđenu shemu da je sačuvan u cjelini. Arhi-

3 Franjo Rački, »Žrtvenici u prvostolnoj crkvi«, *Katolički list*, 1887., str. 420.

4 *Katolički list*, 1901., str. 108.

5 Milan Železnik, *»Osnovni vidiki za študij 'zlatnih oltarjev' v Sloveniji«*, Zbornik za umetnosno zgodovino, (IV) 1957.

SV. KATARINA, drvo, h 93 cm, nepoznati hrvatski majstor, oko 1670. sa oltara stare franjevačke crkve u Zagrebu
Samostan Humac kod Ljubuškog

GRUPA ANĐELA, drvo h 84 cm, Claudius Kautz (?), prva pol. 18. v. vjerovatno sa oltara stare franjevačke crkve u Zagrebu
Samostan Humac kod Ljubuškog
1650—1670

tektura ovih oltara još uvijek je tektonski jasna, mada joj ornamentika više nije podređena, već je ravnopravno dopunjuje u izražajnosti, što odlikuje i humačke »zlatne oltare«. Plitku linearnu ornamentaciju prve polovine 17. vijeka, sada zamjenjuje plastična hrskavičasta stilizacija, koja na krilnim dijelovima našeg oltara razigrano okružuje centralni motiv granatne jabuke. Valovita hrskavica, oblo završeni kaišasti izdanci, bobičasti lukovi, zavoji i volute, te meke linije, što srećemo na oba humačka oltara, izraziti su elementi ornamentike pete i šeste decenije 17. vijeka. Ulogu plastičnog oblikovanja ovih hrskavičastih površina najbolje pokazuju krilni dijelovi oltara — konzole koje su nosile nestale kipove i gornji krilni baldahini. Oni se u ovom periodu sami pretvaraju u ornament, dok su ranije bili arhitektonske površine koje su nosile ornament. Najčešći oblik krila je upravo ovaj koji srećemo na Humcu — oblik uha sa volutama i bobicama.

Srednji i istureni dio predele u Humcu, razdvojeni su kartušom, što je karakteristično za ovo razdoblje. Istureni dijelovi predele imaju plastične anđeoske glave opervažene krilima u obliku režnjeva naglašenih rubova, na kojima je dolje okačena draperija, što je također tipično. U srednjem polju predele čest je motiv polufigure, kao što su moćna barokno izvijena torza anđela oltara sa Humca, a njihova krila također često prate oblik centralnog segmenta, kao što je ovdje slučaj. Izraz lica anđela poluotvorenih usta zrači smirenom ozbiljnošću i na njima još uvijek nema tragova smiješka tipičnog za zreli barok.

Čest ornament ovog perioda je kombinacija prepleta i rimskog akanta, koja pokriva uvučene dijelove arhitravne grede. Ovakav ornament sa naše arhitravne grede kombinovan je sa motivom ljiljana u sredini. Pored akantnog lista, pojavljuje se i obični list, također oblo završen, kao na donjem nabreklom dijelu humačkog stuba. Bordure humačkih oltara teku u obliku jajčastih, bisernih, ljuskastih i vretenastih motiva, ogrličastih i valovitih traka, uklapajući se tako u izbor ukrasa »zlatnih oltara« 1650 — 1670. godine.

Tamna pozadina ornamenta uvijek podvlači sjaj zlata i ponegdje srebra koji mogu biti prevučeni zelenim ili crvenim lazurnim bojama. Obilna

SV. IVAN JEVANĐELIST, drvo h 155 cm, Claudius Kautz (?), prva pol. 18. v., sa oltara stare franjevačke crkve u Zagrebu
Samostan Humac kod Ljubuškog

REDOVNICA, drvo, h 155 cm, Claudius Kautz (?), prva pol. 18. v. sa oltara stare franjevačke crkve u Zagrebu
Samostan Humac kod Ljubuškog

pozlata humačkih oltara ostala je u dobrom stanju, kao i tamna podloga njihove arhitekture. Na pojedinim mjestima na zlatu se nalaze tragovi crvenog, a na srebru zelenog lazura. Zeleni lazur je najvidljiviji na srebrnim bordurama daski koje stoje iza stubova. Pozlaćeni ornament često ima neki srebrni detalj koji uvijek podvlači njegovu plastiku. Kao i kod drugih oltara nastalih između 1650 i 1670. godine, polihromnost ističe plastiku ukrasa, mada tektonska jasnost arhitekture nije nikada ugrožena.

Iste biljne i geometrijske varijacije pojavljuju se i na dvije herme, čije se polufigure završavaju izvanredno obrađenim granatnim jabukama, ljuskastom trakom i oblim listovima koji dolje prelaze u svitak. Majstorstvo nepoznatog ranobaroknog autora sa sjevera ponovo je došlo do izražaja u odmjerenoj ozbiljnosti lica, snažnim rukama nježnih, dugih prstiju, u mekoći modelacije zlatne tunike plavih bordura i okovratnika. Ove herme flankiraju uljanu sliku sv. Barbare, čiji duborezni ram opet varira iste kombinacije hrskavičaste ornamentike bobičastih i lučnih stilizacija.

Barokna uznemirenost prisutna je u uskovitalnim draperijama koje obavijaju stojeću figuru sv. Barbare. Svetica u desnoj ruci drži palminu grančicu, a u lijevoj mač čija drška prelazi u kalež sa hostijom. Na tamnoj pozadini sa lijeve strane se razaznaje drvena kapija sa metalnim katancima i rozeta iznad njih, kao stilizacija prozora kule. Sa desne strane, dolje prepoznaje se drvena balustrada balkona i komadić mutnog neba. Svetica na glavi ima krunu, koja je kao i njena kosa i vrat, ukrašena bijelim i crvenim biserima. Zanimljiv je i izraz svetičinog lica visoko izvijenih obrva, punih crvenih usta i pogleda koji zrači samopouzdanjem.

Dvije druge grupe duboreznih fragmenata koje se nalaze u humačkom samostanu, a koje su ovom prilikom također podvrgnute konzervatorsko-restauratorskom tretmanu, pripadaju drugoj polovini 17. i prvoj polovini 18. vijeka i djela su domaćih, hrvatskih majstora. Ovaj duborez zrelog baroka, čiji autori nisu imali tako profinjen osjećaj za modelaciju drveta, stigao je na Humac početkom ovog vijeka, iza ranobaroknih »zlatnih oltara«. Jednog autora prepoznajemo na dva ma-

nja kipa, sv. Barbare i sv. Katarine, visoka 93 cm. Oba su odjevena u zlatne draperije srebrnih bordura i postave, pomalo grube i naivne obrade, s nezgrapnim stavom cijelog tijela. Svetice stoje na polulopti i imaju izuzetno dugačke i tanke cipele tupih vrhova. Kosa im je skupljena u punđu, modelovana širokim, jednoličnim, ravnim pramenovima. Kipovi potiču iz druge polovine 17. vijeka.

Posljednja duborezna grupa samostana Humac, koja je ovom prilikom podvrgnuta restauraciji, a koja je ranije bila izložena u samostanskom Muzeju, jesu dva veća kipa, sv. Ivana jevanđeliste i redovnice, visoka 155 cm, kao i kompozicija od dva anđela koja kleče između krsta na oblacima, ukupne visine 84 cm. Dr. Doris Baričević prepoznala je autora sv. Ivana, pretpostavivši da je u pitanju jedan od boljih radova Claudiusa Kautza, hrvatskog kipara prve polovine 18. vijeka čiji cjelokupan opus ona trenutno obrađuje. Oba kipa odjevena su u zlatne draperije koje padaju u širokim cjevastim naborima otkrivajući pomalo neprirodno izvijeni stav izduženih figura. Ivanovo lice je upalih obraza za razliku od lica redovnice koja ima zaobljene obraze, ali je modelacija usta, nosa i očiju, kao i šaka i stopala ista. Oba kipa imaju dugački, pravilni tanki nos, malo prćasta usta kratkih mesnatih usana jako crvene boje, bademaste oči naglašenih ivica i visoke tanke lukove obrva. Inkarnat je svijetlo ružičast, a crtež lica smeđ. Ivanova kosa je smeđa, modelovana kraćim i tanjim valovitim pramenovima. Izraz lica je pun obuzdanog zanosa i ozbiljnosti, a kod redovnice se naziru tragovi blagog osmijeha.

Kompozicija sa dva anđela koja kleče na srebrnim, široko modelovanim oblacima između zlatnog krsta, vjerovatno je takođe rad Claudiusa Kautza, pogotovo obzirom na karakteristične glavice anđela ovog kipara. Bucmasti anđeli ovlaš su zaogrnuti zlatnim šalovima koji uglavnom otkrivaju njihova naga tijela. Nos je opet pravilan, usta mala i prćasta, a bademaste oči naglašenih ivica i visokih lukova obrva. Najkarakterističnija je gusta kosa koja pada na čelo u debelim kratkim pramenovima doprinoseći posebnom izrazu njihovih lica. Pozlaćena, kratka krila potpuno su neupadljiva. Spuštaju se niz ramena u obliku vrlo kratkih i širokih režnjeva, što je takođe prepoznatljivo kod anđela pomenutog autora.

Knjižica štampana 1906. godine u Zagrebu, *Kratka povijest crkve i samostana franjevačkog u Zagrebu*, riješila je sve dileme oko porijekla dva kipa, sv. Barbare i sv. Katarine, kipa sv. Ivana jevanđeliste, kao i cijelog oltara koji danas vrši svoju funkciju u crkvi u Humcu.[6] U ovoj knjižici objavljene su fotografije nekih od bočnih oltara u staroj franjevačkoj crkvi u Zagrebu, prije nego što su početkom našeg vijeka izbačeni iz crkve i zamijenjeni novim. Ove fotografije danas su jedino svjedočanstvo i izgledu tih oltara, a jedna od njih omogućila je identifikaciju dubore znih fragmenata iz druge polovine 17. i prve polovine 18. vijeka koji su danas u humačkom samostanu.[7] Dva manja kipa, sv. Barbare i sv. Katarine, donekle rustičan rad hrvatskog baroknog kipara druge polovine 17. vijeka, jedini su sačuvani dijelovi oltara koji se vidi na jednoj od fotografija iz ove knjižice.

Drugi oltar, iz trećeg ili četvrtog desetljeća 18. vijeka od koga se vidi samo lijeva polovina na istoj fotografiji, danas je gotovo u cjelini sačuvan i postavljen u humačkoj crkvi. Glavice anđela sa ovog oltara opet upućuju na karakteristične fizionomije Claudiusa Kautza. Uz pomoć iste fotografije takođe je ustanovljeno da i kip sv. Ivana jevanđeliste, koji je bio izložen u Muzeju na Humcu, potiče sa istog oltara, kao njegov donji bočni kip. Moguće je da je i grupa anđela sa krstom, s obzirom da je u pitanju rad istog autora, bila gornji, završni dio upravo tog zagrebačkog franjevačkog oltara koji danas stoji kao glavni oltar humačke crkve, a gdje stara fotografija ne može pomoći, jer se na njoj ne vidi vrh oltara. U svakom slučaju, najvjerovatnije je sav ovaj humački duborez koji je rad domaćih autora, došao sa bočnih oltara stare franjevačke crkve u Zagrebu, od kojih do sada više ništa drugo nije pronađeno.

Tek je upravo završeni konzervatorsko-restauratorski tretman svih ovih kipova pokazao pravi izraz pozlaćenog originala, svijetlih ružičastih inkarnata i crteža lica ispod debelih uljanih premaza, dok će oltar iz crkve morati još pričekati da mu se vrati prvobitni izgled.

---

6 P. Mladen Barbarić, *Kratka povijest crkve i samostana franjevačkog u Zagrebu*, Zagreb, 1906.

7 Vidjeti isto, str. 14.

BAROQUE WOODCARVING AT THE MONASTERY OF HUMAC NEAR LJUBUŠKI

The full beauty and power of expression of the fragments of woodcarving, kept for over a hundred years in the Franciscan monastery of Humac near Ljubuški, and which come from several different altars and were made by several different early-baroque and baroque masters, were hidden for a long time under thick and ugly layers of oil paint, which were applied in attempts to »beautify« the altars during the last century. The recent restoration and conservation work on the Humae woodcarvings, which had hitheto received no mention in expert literature, has enabled the reconstruction of two altar pieces dating from the middle of the seventeenth century and has opened up the possibility of evaluating the actual historical and artistic worth of all the fragments that have undergone treatment.

The two partly preserved altars are the work of an excellent master from a northern artistic school from the fifth or sixth decade of the seventeenth century. Two statues, of St. Barbara and St. Catherine, are the work of a more modest Croatian sculptor from the second half of the seventeenth century. The third group comprises a statue of St. John the Evangelist and the figure of a nun, as well as a composition featuring two angels between a cross standing on clouds, probably the work of Claudius Kautz, a fine sculptor from Zagreb from the first half of the eighteenth century. It seems that this sculptor's work also appears on the main altar, which is currently in use in the Humac church, and which was not restored on this occasion, and is thus still coated with the later layers of oil paint.

Two golden altars, with exceptional and well preserved ornamentation, which served as smaller, side altars, have the same iconographic and stylistic features. The uppermost part of the first one is missing, while the lower and side parts of the second one are missing. It is not known where the Monastery of Humac acquired these early-baroque woodcarvings, but there are some indications that they may have come from the old Zagreb cathedral or from the Franciscan church in Zagreb.

On the basis of some surviving photographs of the old side altars of the Franciscan church in Zagreb, some woodcarving fragments from the second half of the seventeenth century and the first half of the eighteenth, which are now in Humac, can be positively identified. The two small, rustically carved statues of St. Barbara and St. Catherine are the only surviving parts of the altar which can be seen on one of these photographas. The other altar, dating from the third or fourth decade of the eighteenth century, only the left half of which can be seen in the same photograph, has survived almost intact and is used in the church at Humac. The faces of the angels from this altar are highly characteristic of the work of Claudius Kautz. It can also be seen in this photograph that the statue of St. John the Evangelist, which was previously exhibited in the museum at Humac, belongs to the lower side of the same large altar. In view of the fact that it is the work of the same master, the group of angels with a cross belong to the upper part of that same Zagreb Franciscan altar which is today the main altar at the church at Humac, although this cannot be confirmed by the old photograph because the top of the altar is not shown in it. However the most probable conclusion is that all these Humac woodcarvings, being of domestic origin, formerly belonged to the side altars of the old Franciscan church in Zagreb and represent the only hitherto discovered parts of these altars.

ZAŠTITA PRIRODE

Sofija Mikšić

RIJETKI OBLICI ORTHOPTERA U FAUNI BOSNE I HERCEGOVINE

Promjene ekoloških uslova za opstanak životinjskih vrsta danas se često dešavaju pod uticajem čovjeka, odnosno djelovanjem niza antropogenih faktora, a to znači i u relativno kratkom vremenskom razdoblju. Zato mogućnost brzog reagovanja i prilagođavanja, odnosno široka adaptaciona moć spasava od izumiranja ne samo jedinke, već i čitave sistematske kategorije organizma na jednom području.

Insekti općenito predstavljaju veoma pokretne životinje. Promjena staništa je jedna od prvih reakcija na nepovoljne uslove opstanka, pomoću koje oni lako izbjegnu uništenje. Ali mnoge vrste insekata imaju i široku moć prilagođavanja ili preživljavanja nepovoljnih uslova za njihov opstanak. Praćenjem javljanja pojedinih predstavnika redova, familija, pa i nižih sistematskih kategorija, možemo ujedno dobiti odgovor i na pitanja iz oblasti promjene uslova opstanka, stepena zagađenosti sredine ili otpornosti pojedinih predstavnika.

Insekti se često javljaju i u većim populacijama. Pri većem broju jedinki uvijek postoji i veća mogućnost preživljavanja. Zato gustina populacija može da indicira otpornost, odnosno prilagođenost oblika.

U vezi sa iznesenim činjenicama o reagovanju na uticaj nepovoljnih faktora sredine nameće se samo od sebe pitanje: šta je to rijetka vrsta ili rijetki oblik nekog insekta?

Odgovor na ovo pitanje, u svjetlu današnje entomologije, može da bude različit kod pojedinih redova, familija, pa i nižih sistematskih kategorija, jer zavisi, u prvom redu, o bionomiji oblika u cjelini. Zato, da bi dali što preciznije mišljenje treba dobro poznavati grupu insekata o kojoj donosimo svoj sud. Treba poznavati opšte geografsko rasprostranjenje svih njenih predstavnika, tipove staništa, doba javljanja itd.

U ovom prilogu željela bih da se osvrnem na pojam i zastupljenost rijetkih oblika *Orthoptera* na području Bosne i Hercegovine.

Populacije *Orthoptera* na jednom lokalitetu sastavljene su obično od brojnih predstavnika jedne ili više vrsta, pa i podvrsta. Zato se kod pravokrilca češće upotrebljava termin »mješovita populacija«. Proučavanja sastava ovih populacija u raznim dijelovima svijeta, na raznim staništima i u razno doba godine (B E J—B I J E N K O, 1966; M I K Š I Ć, 1960, 1966; P R A V D I N, 1974) pokazala su da postoje i tzv. »smjene staništa«, tj. povremeno povlačenje jedinki jednog ili više oblika sa određenog lokaliteta. To se dešava u zavisnosti od djelovanja određenih faktora sredine ili u periodu razvoja jedinki na različitim larvenim stupnjevima. Tako na primjer sa isušivanjem polja, odnosno povlačenjem vode u kraškom polju jedinke jednih vrsta osvajaju rub polja i kreću se prema njegovim središnjim dijelovima, dok druge ostaju na obodu i tu završavaju svoj životni ciklus. Naravno upoređenjem sastava populacija *Orthoptera* na istom lokalitetu prije i poslije povlačenja vode dobiju se sasvim različiti rezultati. Isto se događa i prilikom košenja livada.

Znači promjene u sastavu populacija *Orthoptera* na jednom lokalitetu mogu da ukažu i na ekološke odlike pojedinih oblika. Tako izraziti higrofili mogu da opstanu samo u vlažnim uslovima, tj. ili na samom rubu vodene površine ili na staništu sa optimalnim stepenom vlažnosti. Kako vlažnost podloge zavisi i od klimatskih uslova (padavina, insolacije, vjetrova) to će se, na pr. higrofilne ortoptere javljati na onim terenima koji u datom razdoblju odgovaraju optimumu njihovog razvoja i javljanja. Ukoliko je godina sušna, utoliko će se manje higrofila pojaviti. Ni suviše velika vlaga neće uticati na povećanje, već obratno, na smanjenje broja higrofila (M I K Š I Ć, 1966, 1972).

Na primjeru higrofilnih elemenata u populacijama *Orthoptera* možemo vidjeti koliko je na terenu složeno pitanje prisustva ili odsustva ne-

kih oblika. Tome još treba dodati da se ni na jednom te istom lokalitetu, u isto doba godine ne javljaju svake godine isti oblici. Može da prođe čitav niz godina, pet, pa čak i više, a da se jednom otkriveni oblik ponovo ne javi. Jaja ortoptera mogu da preleže u ooteci i nekoliko godina.

Prema tome pri dobrom poznavanju načina života i areala pojedinih oblika i u zavisnosti od istraženosti terena i literaturnih podataka, za definiciju rijetkog oblika *Orthoptera* mogle bi se uzeti dvije grupe kriterija, i to:

a) ako je oblik poznat samo iz literature ili na osnovu veoma starog i malobrojnog materijala, a u toku višegodišnjih (dužih) istraživanja jednog područja nije nikada nađen,

b) ako je oblik vezan za specifične uslove opstanka (stenovalentan) u odnosu na određene faktore sredine, ili je u svom rasprostranjenju ograničen na manji teritorij, pa čak i jedan lokalitet.

Da bi se došlo do konstatacije rijetkosti jednog oblika *Orthoptera,* znači treba da raspolažemo dovoljnim brojem podataka iz prve ili druge kategorije.

Kako je pitanje rijetkosti ortopterskih oblika u Bosni i Hercegovini predmet istraživanja posebnog projekta, odnosno ugovorene teme i finansiran od strane RZN, a ispitivanja su u toku, to ću se u ovom radu osvrnuti na prve rezultate dobivene analizom podataka iz prve kategorije karaktera za procjenu rijetkosti. U ovu svrhu analizirani su svi do sada poznati oblici *Orthoptera* sa teritorije naše Republike, analizirano stanje njihove istraženosti i prikupljeni svi literaturni podaci. Na osnovu 35-godišnjeg vlastitog istraživanja na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine izdvojeni su svi pravokrilci nađeni u tom periodu. Takvom eliminacijom izdvojeno je 9 oblika *Orthoptera,* koji su svi poznati iz literature ili na osnovu malog broja primjeraka prikupljenih početkom ovoga vijeka, ali od tada do danas nisu više nađeni na terenu. U daljnjem izlaganju proanalizirana je svaka od navedenih vrsta posebno i razmotrena konstatacija o njenoj eventualnoj rijetkosti.

Red: ORTHOPTERA
Podred: ENSIFERA
Familija: Tettigoniidae

PHANEROPTERA NANA NANA FIEBER, 1853
(syn. *Ph. quadripunctata* BRUNNER, 1878)

Vrsta je poznata iz Hercegovine samo prema literaturnim podacima WERNER, (1906:570). Ovaj autor iz zbirke Brunnera navodi lokalitet Mostar, a BURR (1898:296) ju je našao u Blagaju. U svim dosadašnjim istraživanjima na istim lokalitetima, niti šire vrsta nije ponovo nađena. S obzirom da je ona prema US-u (1967:12) i HARZ-u (1969:15), kao mediteranski element široko zastupljena u toplijim krajevima naše zemlje, to bi se mogao očekivati njen nalaz u pojedinim dijelovima Hercegovine. Zato se prema iznesenom za ovu vrstu može reći da je rijetka u Bosni i Hercegovini.

ISOPHYA MODESTA (FRIVALDSKY, 1867)

Prema posljednjim podacima (MIKŠIĆ, 1967:104 i HARZ, 1969: 58—59) vrsta je opisana iz Rumunije, ali je danas poznata i iz Bugarske. Prema KIS-u (1960:365) to je stepski element. U našoj zemlji poznata je iz Vojvodine i Makedonije. WERNER (1906:570) navodi je za Bosnu (Velika kapa kod Sarajeva). Taj citat preuzet je i u ostaloj literaturi: RAMME (1951:154), BEJ-BIJENKO (1954:224) i HARZ (1969:59), a EBNER (1908:154) ovu vrstu i sa Baba planine u Hercegovini. Dokazni materijal (primjerci sa oznakom Sarajeva) u zbirci Zemaljskog muzeja govore (ukoliko nije pogrešno napisan lokalitet) o prisustvu te vrste na teritoriji grada, pa je moguće da je ona nestala uslijed urbanizacije. S obzirom da je vrsta zastupljena u našoj zemlji moguć je njen nalaz u Bosni i Hercegovini, ali se ona u ovoj republici ipak mora označiti kao rijetka.

ISOPHYA OBTUSA (BRUNNER, 1882)

Prema najnovijim literaturnim podacima (MIKŠIĆ, 1967:104, HARZ, 1969:57) vrsta je opisana iz Srbije. Jedini podatak o njenom nalaženju izvan spomenute republike nalazi se u radu BURR-a (1898:296) koji je navodi za planinu Trebević kod Sarajeva. Na osnovu ovog citata US (1967:13) ju je označio u katalogu i za BiH. Pošto nemam dokaznog materijala, niti sam je u dosadašnjim istraživanjima našla u Bosni i Hercegovini, mada se iz Srbije može naseliti i u našim krajevima, ipak smatram ovu vrstu dubioznom, a ne rijetkom u fauni BiH.

POECILIMON BRUNNERI
(FRIVALDSKYI, 1867)

Prema BEJ—BIJENK-u (1954:306) i HARZ-u (1969:135) to je jugoistočno-evropska vrsta, koja naseljava područje od južne Ukrajine i Rumunije, preko istočnih dijelova Jugoslavije, cijelu Bugarsku, Albaniju i zapadni dio Grčke, uključujući i neka ostrva u Egejskom moru. U zbirci Zemaljskog muzeja postoji 2 primjerka iz Hercegovine (lokalitet Domanovići, bez datuma) prikupljeni od strane Wernera, vjerojatno početkom ovoga vijeka. Od tada više nije nađena.

Na osnovu ovog dokaznog materijala i mogućnosti nalaženja vrste u južnim, odnosno jugoistočnim dijelovima naše republike ova se vrsta može smatrati rijetkom.

SEPIANA SEPIUM (YERSIN, 1854)

Prema HARZ-u (1969:323) to je mediteranska vrsta, koja u svom rasprostranjenju na istok seže sve do Kavkaza. U našoj zemlji javlja se na toplim staništima duž jadranske obale, zalazeći nešto i u unutrašnjost (MIKŠIĆ, 1967:114). Iz Hercegovine su poznata samo tri nalaza: jedan primjerak iz Domanovića, u zbirci Zemaljskog muzeja i dva citata iz literature: Mostar (WERNER, 1906:572) i Blagaj (BURR, 1898:297). Nije nađena u novije vrijeme, ali s obzirom na njen areal moguće je da je zastupljena u Hercegovini, gdje se ipak može smatrati rijetkom vrstom.

YERSINELLA RAYMONDI (UERSIN, 1860)

Mediteranska vrsta. U našoj zemlji je poznata iz priobalnog pojasa. HARZ (1969:416) je navodi samo za primorje. Poznato je da su to veoma hitri zrikavci, koji se pri najmanjem šušnju sakrivaju u gustišu trnovitog žbunja. Zbog toga se oni teško love, pa postoji vjerojatnoća da vrsta i danas živi u Hercegovini, ali je do sada poznata samo iz Trebinja, prema citatu WERNER-a (1906:571). Vrsta svakako nije česta, pa se zbog navedenih osobina može svrstati u rijetke ortoptere naše Republike.

PACHYTRACHIS FRATER
(BRUNNER, 1882)

Istočnomediteranska vrsta. RAMME (1951: :83) naglašava da je ona rijetka i na terenu i u zbirkama. Opisana je iz Dalmacije, gdje se i danas može naći. Prema HARZ-u (1957:228) vrsta je preko Jugoslavije naselila Štajersku, te južnu Mađarsku i Rumuniju. Iz Bosne i Hercegovine poznato je samo jedno njeno nalazište — Batovo kod Čajniča (EBNER, 1908:333). U Muzeju u Beču našla sam jednu ženku sa planine Bahtijevice (Hercegovina), 15. VIII 1911. coll. Ebner. S obzirom na nesumnjivo širenje areala ove vrste u novije vrijeme nije isključeno da se ona može naći u BiH, ali je za sada treba smatrati rijetkom za ovo područje.

Podred : CAELIFERA
Familija: Acrididae

MICROPODISMA SALAMANDRA
(FISCHER, 1853)

Vrsta je rasprostranjena u visokim planinama, pretežno Alpama. Nisam je do sada uspjela naći na terenu, niti sam vidjela primjerke iz naše republike. Jedini tačniji lokalitet naveden je u literaturi — Sarajevo (WERNER, 1906:569). Prema svom arealu i načinu života ova vrsta bi se prije mogla naći u Bosni, nego u Hercegovini. Za sada je smatram više dubioznom nego rijetkom.

DOCIOSTAURUS BREVICOLLIS
(EVERSMANN, 1848)

Prema HARZ-u (1975:664) ova vrsta živi u sjeveroistočnoj Evropi i na zapadu svog areala seže do Jugoslavije. Međutim ovaj autor ne navodi u kojim dijelovima Jugoslavije je ima. US (1967:34) citira ovu vrstu za istočni dio naše zemlje (Vojvodina, Srbija, Kosmet, Makedonija), ali je navodi i za Bosnu. Ne znam na osnovu kojih je podataka ovaj autor došao do spomenutog citata, ali u svim dosadašnjim istraživanjima *D. brevicollis* nije nađena u BiH. Zato podatak o njenoj zastupljenosti u ortopterskoj fauni ove republike treba smatrati dubioznim.

ZAKLJUČAK

Analize navedenih oblika pokazale su da od 155 do sada konstatovanih vrsta i podvrsta *Orthoptera* u Bosni i Hercegovini samo 9 su poznate jedino na osnovu citata iz literature i nekoliko nađenih primjeraka, koji svi uglavnom datiraju od početka ovoga vijeka. Kao što je u pojedinačnoj obradi rečeno proizlazi da se 6 od tih vrsta *(Phaneroptera nana nana, Isophya modesta, Poecilimon brunneri, Sepiana sepium, Yersinella raymondi* i *Pachytrachis frater)* mogu, prema postavljenim kriterijumima, smatrati rijetkim oblicima iz prve kategorije, dok je za 3 vrste *Isophya obtusa, Micropodisma salamandra* i *Diciostaurus brevicollis)* uopšte sporna njihova zastupljenost na teritoriji Bosne i Hercegovine.

LITERATURA

Bej-Bijenko G. J. 1954: »Phaneropterinae. Fauna SSSR. II sv 2. Moskva

Bej-Bijenko G. J., 1966: Smena mestoobitanij nazemnyni organizmami kak biologičeskij princip. Žur. obšč. biologiji. XXVII, 1. Moskva.

Burr M., 1898: Orthoptera collected in South-eastern Europe. Ent. Rec. Jour. of Ver. X:295—297. Lonodn.

Ebner R., 1908: Beiträge zur Orthopterenfauna Bosniens und der Herzegovina. Verh. zool. bot. Gesell. LVII:329—339. Wien.

Harz K., 1957: Die Geradflügler Mitteleuropas. Jena.

Harz K., 1969: Die Orthopteren Europas. I. The Hague.

Harz K., 1975: Die Orthopteren Europas. II The Hague.

Kis B., 1960: Revision der in Rumänien vorkommenden Isophya-Arten (Orthoptera — Phaneropterinae). Acta zool. Ac. Scient. Hung. VI, 3—4:348—369. Budapest

Mikšić S., 1960: Mješovita populacija Acridoidea i Tettigonioidea na planinskim pašnjacima Bjelašnice i Igmana. God. Biol. inst. XIII, 1/2:63—105. Sarajevo.

Mikšić S., 1966: Populacija skakavaca (Acridoidea) i zrikavaca (Tettigonioidea) na planinskim pašnjacima Bjelašnice. GZM. V:124—162. Sarajevo.

Mikšić S., 1967: Fauna Orthoptera Bosne i Hercegovine. I dio. Tettigoniondea. GZM. VI:97—124. Sarajevo.

Mikšić S., 1972: Neka zapažanja o ortopterama kraških polja. Acta entom. Jugosl. 8, 1—2. Zagreb.

Mikšić S., 1980: Fauna Orthoptera BiH. Posebna izdanja ANBiH. XLVII 8:109—114. Sarajevo.

Pravdin F. N., 1974: Ortopteroidnaja grupirovka,-eja struktura i značenije v biocenoze. Trudy vsesojuz. ent. ob. 57. Lenjingrad.

Ramme W., 1951: Zur Systematik, Faunistik und Biologie der Orthopteren von Südosteuropa und Vorderasien. Mitt. Zool. Mus. 27:1—143. Berlin.

Us P., et Matvejev S., 1967: Catalogus Faunae Jugoslaviae. Orthopteroidea. III/6. Ljubljana.

Werner F., 1906: Dermapteri i orthopteri Bosne i Hercegovine. GZM. XVI:563—574. Sarajevo.

Svjetoslav Obratil, Sergej Matvejev

PREDLOG »CRVENE LISTE« UGROŽENIH PTICA SR BOSNE I HERCEGOVINE

Obratil S. i Matvejev S. D. — Predlog crvene liste ugroženih ptica SR Bosne i Hercegovine (Jugoslavija)

Od 218 vrsta koje se sada gnezde u Bosni i Hercegovini autori su 97 vrsta svrstali u kategorije ugroženih i to: 15 vrsta su »Ex + Ex?«; 16 su u kategoriji »E«; 39 vrsta »V«; 18 vrsta su »R«; ostale kategorije — 9 vrsta. U diskusiji autori uporeduju Crvenu listu Bosne i Hercegovine sa spiskovima ugroženih vrsta SR Slovenije i Austrije. Kategorije ugroženosti su usvojene prema International Union for Conservation of Natur (IUCN).

1. UVOD

Objavljivanje »Crvenih knjiga« ugroženih biljnih i životinjskih vrsta je danas žalosna nužnost pred ekološku katastrofu u koju nezadržljivo srlja priroda Evrope. Ta knjiga se sastoji od, za svaku zemlju posebno sastavljenih »Crvenih lista« — spiskova ugroženih vrsta iz jedne određene florističke ili faunističke grupe. Problem je u metodici ocenjivanja stepena ugroženosti kod svake grupe. Kod ptica i drugih viših životinja, primjenjuju se dva načina iznošenja podataka o stepenu ugroženosti neke vrste. Na primer, za Mađarsku je Schmidt (1979) usvojio 11 faktora, tj. onih činilaca od kojih svaka ptica može da bude ugrožena. To su na primer: uništavanje biotopa, uznemiravanje, lov, pesticidi i dr. Za AP Vojvodinu je B. Garovnikov (1980, 1981) istom metodom sastavio »Crvenu listu« ugroženih ptica AP Vojvodine.

Ali te komponente ugroženosti nisu među sobom jednake po efikasnosti delovanja na smanjenje populacije određene vrste. Na primer, za neke grabljive ptice pesticidi i herbicidi (preko plena — miševa) postaju primaran faktor izumiranja. Stoga je Međunarodna unija za čuvanje prirode (IUCN) usvojila sistem rezultirajuće ocene iz svih komponenata ugroženosti. Ova metoda je primenjena i u »Crvenoj knjizi za Evropu« (King 1979). Austrija je usvojila slične rezultirajuće ocene (Gepp 1983) koje se lako prevode u IUCN ocene. Istom, međunarodnom metodom se sastavljaju »Crvene liste« ugroženih ptica SR Hrvatske (Sušić et all. rad u pripremi) i SR Slovenije (Gregori et all. 1987.). Stoga su autori taj sistem usvojili i za SR Bosnu i Hercegovinu.

Autori smatraju da su oba sistema dobra. Za našu floru i faunu nije važan sistem ocenjivanja, već je važno što hitnije objaviti »Crvene liste« za sve već proučene biljne i životinjske vrste. U tome smo u poređenju sa Evropom u velikom zadocnjenju.

Objavljivanje svih »Crvenih lista« u jednoj knjizi je poželjno, ali je u dogledno vreme teško izvodljivo. Treba težiti da se što pre objave »Predlozi crvenih lista« za pojedine grupe i to za one, koje su proučene, obrađene i spremljene za štampu. Poželjno je da se takvo objavljivanje uvek vrši u istoj publikaciji, ili pri istoj ustanovi, jer serije tih napisa postaju »Crvena knjiga«.

»Crvene liste« su namenjene ne samo domaćoj, već (najpre) međunarodnoj javnosti. Stoga liste treba da se objave dvojezično uz opširniji »Summary«. I još nešto: za svetsku javnost bila bi reprezentativnija »Crvena knjiga Jugoslavije«, jer je Jugoslavija kao celina poznata u naučnoj javnosti po svojoj izuzetnoj flori i fauni, a naročito po mnogobrojnim endemima. Autori se nadaju da će jednog dana republičke i pokrajinske »Crvene liste« biti objavljene kao »Crvena knjiga Jugoslavije«.

2. METODIKA I MATERIJAL

Kao objektivni kriteriji ugroženosti najpre su korišćeni terenski podaci sakupljeni u toku dugogodišnjeg rada prvog autora i drugih ornitologa. Oni su samo delimično objavljeni, te najvećim delom su u beležnicama Dr S. Obratila.

Ugroženost je relativni pojam. Stepen ugroženosti se može izračunavati kompjuterizovanim svođenjem podataka o geografskoj rasprostranjenosti sa ekološkim podacima o nadživljavanju populacije svake vrste ptica. Smanjivanje populacije ili njeno povećanje je redovna pojava, koja je u ekologiji poznata kao »talasi života«. Ugroženost se ispoljava kao stalno smanjivanje pozitivnih vrednosti tih »talasa«. Malo je vrsta životinja, a posebno ptica, za koje postoje numerički podaci iz kojih bi se dalo zaključiti da je nivo tog niza talasa silazeći, što bi značilo da je populacija u opadanju. Ali se opadanje da zapaziti u takozvanoj »tendenciji« smanjivanja areala, ili u manjoj brojnosti individua na teritoriji areala. Autori su na osnovi terenskih beležaka i literaturnih podataka o arealu i »tendenciji« brojnosti u njemu, stvorili svoj kriterij o ugroženosti svake, ili komoditetu, svake vrste ptice u Bosni i Hercegovini.

Dalje su autori taj lični kriterij upoređivali sa usvojenim međunarodnim kriterijumima IUNC. Ova Unija usvaja sledeće kategorije ugroženosti:

2.1. Kategorije ugroženosti

Izumrla vrsta (Extinct, »Ex«) — vrsta koja se je na teritoriji B. i H. gnezdila u slobodnoj prirodi, ali je u istorijskom razdoblju izumrla ili je bila istrebljena.

Verovatno izumrla vrsta (Extinct? »Ex?«) — vrsta za koju znamo da se je pre 50 godina (za B. i H. 73, vidi dalje) gnezdila, ali u novije vreme nije nalažena. Stoga postoji opravdana sumnja da je izumrla.

Jako ugrožena vrsta (Endangered, »E«) je ona koja je u tolikoj meri ugrožena da može da izumre ako nepovoljni faktori budu i dalje delovali; vrsta čija se je brojnost smanjila do kritične mere, ili se brojnost naglo smanjuje u većem delu areala.

Ugrožena vrsta ili ranjljiva (Vulnerable, »V«) — vrsta koja je jako osetljiva na bilo koje promene, to jest vrsta koja živi u prirodnim biotopima koji su jako osetljivi na čovekove zahvate. Za nju pretpostavljamo da će preći u kategoriju »E«, ako nepovoljni faktori budu i dalje delovali; vrsta čija se je brojnost u većem delu areala u B.i H. (ili u Evropi već smanjila ili se smanjuje.

Potencijalno ugrožena vrsta (Rare, »R«) je vrsta koja je potencijalno ugrožena zbog svoje retkosti i malobrojnosti. Ona će u slučaju pogoršanja uslova opstanka neminovno postati ugrožena (»V«) ili jako ugrožena (»E«) vrsta.

Oporavljena vrsta (Out of danger, »O«) je vrsta koja je ranije spadala u jednu od kategorija ugroženosti, ali se je oporavila zbog prestanka delovanja faktora ugroženosti. Ona danas ne bi trebala da se nalazi u »Crvenoj listi«, ali se ipak vodi u evidenciji zbog mogućnosti da bude ponovo ugrožena.

Neodređeni status (Indeterminante, »I«) ima vrsta za koju postoji mogućnost da pripada jednoj od kategorija ugroženosti, ali za nju imamo tako malo podataka, da ne znamo u koju bi je kategoriju ugroženosti svrstali.

Nedovljno poznata (Isufficiently know, »K«) je vrsta za koju imamo tako malo podataka da uopšte ne znamo da li je ugrožena.

Ovim međunarodnim kategorijama načelno odgovaraju i kategorije ugroženosti koje se danas koriste u Austriji (A.1.1; A.1.2; A.3; A.4; A.5; A.6) i Evropu (1.1; 1.2; 3; 4; 5; 6). Ove oznake se lako »prevedu« u IUCN oznake, što su autori i uradili u dopunskim rubrikama »Crvene liste BiH« navodeći podatke za Austriju i Zap. Nemačku (dalje vidi 3.2).

2.2. Osvrt na istorijat istraživanja

Planska ornitološka istraživanja u B. i H. su započeta 1886. godine dolaskom dr Otmara Reisera u Zemaljski muzej. Organizovani rad na ornitologiji je trajao sve do 1914 godine kada je počeo Prvi svetski rat.

Ponovo na ornitologiji u B. i H. se počelo raditi tek 1964. g. kada je došao dr S. Obratil u Zemaljski muzej, ali je dr S. Matvejev od 1949. g. radio uglavnom u istočnoj Bosni i Hercegovini. U međuvremenu (1914 — 1964) se u B. i H. odvijala intenzivnija lovačka delatnost, koja se uglavnom sastojala u uništavanju »štetnih« grabljivih ptica uključujući i »neplansko« uzgredno trovanje grabljivih ptica u toku akcija uništavanja vukova. Ta štetna delatnost se nekontrolisano obavljala sve do dolaska dr S. Obratila za kustosa Zemaljskog muzeja, ali se i dalje nastavila bez obzira na upozorenja ornitologa. Stanje se promenilo utoliko da od te godine imamo evidenciju o delovanju lovaca.

Iz gore navedenih razloga u B. i H. je nemoguće striktno primeniti kriterijum IUCN tj. distancu od 50 godina za verovatno izumrle vrste (»EX?«). Autori su bili prinuđeni da je povećaju. Praktično je samo moguće upoređivati ornitofaunu u doba dr. O. Reisera tj. od 1886. do 1914. g. sa onom koju je zatekao dr S. Obratil 1964. g. i na kojoj već radi 23 godine. Rezultate svoga rada na pticama B. i H. on je objavio u mnogobroj-

nim radovima (vidi Literaturu). Drugi autor, svoje podatke iz B. i H. nije posebno objavljivao, već ih je uvrstio u svoja obimnija dela (Matvejev 1976, Matvejev i Vasić 1973). Ali za Bosnu postoje i »sakriveni« podaci. Na primer, on je proučavajući Zapadnu Srbiju proučio i Istočnu Bosnu, što nije u naslovu posebno naglasio (Matvejev 1951).

3. UGROŽENE PTICE BOSNE I HERCEGOVINE

Autori su razmotrili sve vrste ptica koje se sada gnezde (ili su se ranije gnezdile) u B. i H. te izdvojili ugrožene vrste. Pri ocenjivanju stepena ugroženosti, autori nisu uzimali u obzir da li su te vrste ugrožene drugde u Evropi i susednim zemljama (Austriji, Italiji, Mađarskoj) i susednim republikama Jugoslavije (Sloveniji, Hrvatskoj, na primer).

Zasada »Crvena lista« ugroženih ptica postoji samo za AP Vojvodinu (Garovnikov 1981, 1986). Pošto jedan od autora učestvuje u sastavljanju takve liste za SR Sloveniju i ti podaci su bili dostupni autorima. »Crvene liste« ugroženih ptica postoje samo za susednu Austriju (Geepp 1983) i Mađarsku (Schmidt 1979), ali postoji »Crvena lista« za Srednju Evropu (King 1979). Stoga je moguće uporediti »Crvenu listu« ugroženih ptica B. i H. sa listama ugroženih ptica tih zemalja (vidi 3.1.).

3.1. Predlog »Crvene liste« ugroženih ptica

Taksonomsku osnovu za spisak ugroženih ptica B. i H. autori su usvojili prema delu »Catalogus fanae Jugoslavie — Aves« (Matvejev, Vasić 1973) odnosno po delu Vaurie (1959, 1965). Ova taksonomija je sa manjim odstupanjima usvojena u svim jugoslavenskim priručnicima (Gregori — Kečić 1979, Geister 1980, Božić 1985) i inostranim priručnicima o pticama (Peterson et all. 1953 i dalje, Makatsch 1966, Heinzel et all 1972 i dr.).

Radi komparacije u »Predlog crvene liste ugroženih ptica B. i H.« u posebne tabele — spiska uneseni su podaci i o ugroženim pticama SR Slovenije, Austrije i Srednje Evrope. Za Mađarsku i AP Vojvodinu to nije urađeno, jer u »Crvenim listama« za te zemlje nisu unete kategorije ugroženosti, već druge oznake — komponente (činioci) ugroženosti.

3.2. Predlog »Crvene liste« ugroženih ptica Bosne i Hercegovine

Tabela 1

	IUNC	Bosna i Hercegovina							Kategorija ugroženosti		
		Kategorija ugroženosti									
Species		Ex	Ex?	E	V	R	I	K	Slove-nija	Austri-ja	Evro-pa
PODICIPEDIFORMES											
PODICIPEDIADE											
Podiceps ruficollis						+					
Podiceps nigricollis						+					
PELECANIFORMES											
PELECANIDAE											
Pelecanus crispus		+ 1858								Ex	Ex
PHALACROCORACIDAE											
+ *Phalacrocorax carbo*						+					
Phalacrocorax pygmaeus				+						Ex	V
CICONIIFORMES											
ARDEIDAE											
Botaurus stellaris					+				K	V	V
Ixobrychus minutus					+				V		
Nycticorax nycticorax					+				R		
Ardeola ralloides					+						
+ *Egretta garzetta*					+						V
Ardea purpurea				+					R	V	

Species	IUNC	Bosna i Hercegovina							Kategorija ugroženosti		
		Kategorija ugroženosti									
		Ex	Ex?	E	V	R	I	K	Slove-nija	Austri-ja	Evro-pa
THRESKIORNITHIDAE											
+ *Platalea leucorodia*				+						V	V
+ *Plegadis falcinellus*				+						V	
CICONIIDAE											
Ciconia ciconia				+					V	V	E
Ciconia nigra				+					E	E	V
ANSERIFORMES ANATIDAE											
Anser anser		+								V	V
Cygnus olor		+									
Anas strepera						+					
Aythya fuligula					+				V	R	V
FALCONIFORMES PANDIONIDAE											
Pandion haliaëtus		+								Ex	
ACCIPITRIDAE											
Pernis apivorus				+					E	V	
+ *Milvus milvus*							+		K	Ex	
+ *Milvus korschun*					+				K	V	V
+ *Haliaeetus albicilla*			+						Ex?	Ex	
Accipiter brevipes					+				K		V
Accipiter gentilis									V		
Accipiter nisus									V		
Hieraaetus pennatus				+					K	Ex	V
Hieraaetus fasciatus			+								V
Aquila clanga			+							V	V
Aquila pomarina			+						E	Ex	V
Aquila heliaca		+								V	V
+ *Aquila chrysaëtos*						+			V	V	V
Neophron percnopterus					+						Ex
Gypaëtus barbatus			+						Ex	Ex	Ex
Aegypius monachus			+							Ex	
+ *Gyps fulvus*					+				Ex	V	V
Circaëtus gallicus					+				E	Ex	V
Circus pygargus		+							Ex?	E	V
Circus aeruginosus					+				K	V	
FALCONIDAE											
Falco subbuteo									V		
Falco cherrug				+					K	E	V

	Bosna i Hercegovina									
	IUNC	Kategorija ugroženosti							Kategorija ugroženosti	
Species	Ex	Ex?	E	V	R	I	K	Slove-nija	Austri-ja	Evro-pa
+ *Falco biarmicus*			+							V
+ *Falco peregrinus*				+				E	E	Ex
Falco naumanni								E		
Falco tinnununculus								V		
GALLIFORMES PHASIANIDAE										
Tetrastes bonasia				+				V	V	V
Lyrurus tetrix		+						V	V	V
+ *Tetrao urogallus*			+					V	V	V
Alectoris graeca graeca				+				E	E	Ex
Perdix perdix						+		V	V	
Coturnix coturnix						+		E	V	
GRUIFORMES GRUIDAE										
Grus grus	+							Ex	Ex	V
RALLIDAE										
Rallus aquaticus				+				V		
Porzana porzana				+				K	V	V
Porzana parva				+				K	V	V
Porzana pusilla				+				K	V	V
Crex crex					+			E	V	
CHARADRIIFORMES CHARADRIIDAE										
Tringa totanus					+			R	V	E
Scolopax rusticola				+				R	V	
BURHINIDAE										
Burhinus oericnemus			+					Ex?	E	V
LARIDAE										
Larus ridibundus				+						
Chlidonias niger	+								E	V
+ *Chlidanias hybrida*				+					V	V
Sterna hirundo				+				R	Ex	V
COLUMBIFORMES COLUMBIDAE										
Columba oenas						+		V	V	
Streptopelia turtur						+		V	V	
CUCULIFORMES CUCULIDAE										
Clamator glandarius glandarius					+					
STRIGIFORMES STRIGIDAE										
+ *Bubo bubo*					+			V	V	V

Species	IUNC	Bosna i Hercegovina									
		Kategorija ugroženosti							Kategorija ugroženosti		
		Ex	Ex?	E	V	R	I	K	Slove-nija	Austri-ja	Evro-pa
Asio flammeus					+					V	V
Otus scops								+	V	E	
Aegolius funereus					+				V		V
Glaucidium passerinum					+				V		V
Tyto alba									E		
Strix uralensis				+					R	Ex	V
APODIFORMES											
APODIDAE											
Apus melba						+			V	R	
CORACIIFORMES											
CORACIIDAE											
Coracias garrulus					+				E	V	V
ALCEDINIDAE											
+ *Alcedo atthis*					+				E	V	
MEROPIDAE											
+ *Merops apiaster*				+					Ex?	V	V
UPUPIDAE											
+ *Upupa epops*				+					V	E	
PICIFORMES											
PICIDAE											
Dendrocopos medius					+				V	V	
Dendrocopos leucotos					+				E		
Dendrocopos lilfordi					+				E	R	
Dendrocopos minor					+				V		V
Picoides tridactylus					+				V		V
PASSERIFORMES											
HIRUNDINIDAE											
Riparia riparia						+			V	R	I
Hirundo rupestris							+		K	R	
Hirundo daurica						+					
ALAUDIDAE											
Calandrella cinerea						+				V	V
Melanocorypha calandra						+				R	
Eremophila alpestris				+						V	
LANIIDAE											
Lanius senator						+			E		
CINCLIDAE											
Cinclus cinclus						+			V	R	
PRUNELLIDAE											
Prunella collaris								+			

	Bosna i Hercegovina									
	IUNC	Kategorija ugroženosti						Kategorija ugroženosti		
Species	Ex	Ex?	E	V	R	I	K	Slove-nija	Austri-ja	Evro-pa
MUSCICAPIDAE										
Hippolais olivetorum				+						V
Sylvia hortensis				+				R		
Sylvia melancephala				+				R		R
Phylloscopus bonelli							+	R		
Monticola solitarius					+			R		
PARIDAE										
Sitta neumayer					+					
Tichodroma muraria				+				I		
REMIZIDAE										
+ *Remiz pendulinus*				+				V		
PLOCEIDAE										
Montifringilla nivalis				+				V		
UKUPNO zaštićeno 97 vrsta	8	7	16	39	18	6	3			

+ ove su vrste zaštićene u Bosni i Hercegovini i po drugoj osnovi

3.3. Zaključci

Predlog »Crvene liste ugroženih ptica B. i H.« (Tabela 1) sadrži 97 vrsta. Kada se taj broj numerički uporedi sa brojem ugroženih ptica SR Slovenije (73, Gregori i Matvejev 1987.) i Austrije (64, Geep 1983.) vidimo da je predložena »Crvena lista« za B. i H. najduža. To dolazi otuda što se na teritoriji B. i H. gnezdi mnogo veći broj ptica nego u Sloveniji i Austriji. Taj višak se najvećim delom sastoji od mediteranskih vrsta, koje su na jugu Evrope pa i u B. i H. sve odreda ugrožene. I još nešto, u B. i H. je južna granica rasprostranjenosti evropskih ptica i one su tu sve potencijalno ugrožene, jer žive na granici svog ekološkog komoditeta.

Za SR Bosnu i Hercegovinu je karakterističan veliki broj izumrlih (ili skoro izumrlih) ptica (15). To su uglavnom grabljivice. Pre su hvatane zbog sokolarenja, a sada su plen suviše brojnih lovaca i njihove iskonske želje za trofejima u »lovačkim« sobama. Grabljive ptice su lovci dugi niz godina smatrali za »štetočine«, te nisu bile zakonski zaštićene. Noviji zakoni (posle 1950.) njih delimično štite, ali dozvoljavaju odstrel kopca *(Accipiter nisus)* i jastreba kokošara *(Accipeter gentilis)*. Time je lovcima pružena mogućnost da »iz neznanja« na terenu ne razlikuju te grabljivice od drugih zaštićenih vrsta, ubijaju i zakonom zaštićene vrste. Stoga su kopca i jastreba kokošara autori stavili u ovaj predlog »Crvene liste«.

U novije vreme grabljivice stradaju od akcija uništavanja vukova (otrovani mamci, kljuse). Treća opasnost su ovlašćeni ili ilegalni preparatori, koji podstiču ubijanje zaštićenih i retkih grabljivica i lepih zaštićenih ptica. Štoplovane primerke oni za velike pare lako prodaju istaknutom lovcu za njegovu velelepnu lovačku sobu, ili izvoze u inostranstvo. Skupljači jaja, amateri i profesionalci, su posebna opasnost za grabljivice i sve retke vrste.

Prema delu »Catalogus faunae Jugoslaviae — Aves« (Matvejev, Vasić 1973.) u SR Bosni i Hercegovini je gnezdilica sa iščezlim vrstama 218 vrsta. U SR Sloveniji, prema istom delu je 201 vrsta. U Austriji (prema Geep 1983.) je 219 vrsta. Kada prema tabeli 2 uporedimo odnos između iščezlih i nestalih vrsta (kategorije »Ex« + »Ex?«) sa brojem gnezdilica dobijamo sledeće rezultate:

SR Bosna i Hercegovina	(15:218) x 100 = 6,88%
SR Slovenija	(7:201) x 100 = 3,48%
Austrija	(12:219) x 100 = 5,48%

Ovi odnosi pokazuju da je u Bosni i Hercegovini, u poređenju sa Slovenijom i Austrijom, najviše iščezlih i verovatno iščezlih vrsta. Razloge za tu žalosnu pojavu smo već naveli.

Tabela 2

zemlja / kateg.	Ex+Ex?	E	V	R	O	I	K
SR Bosna i Herc. N = 218 zaštićeno 97	15	16	39	18	—	6	3
SR Slovenija No = 190 zaštićeno 73	7	15	30	9	1	1	11
Austrija N = 201 zaštićeno 64	12	9	35	8	—	I + K 23	

Autori se nadaju da će objavljivanje ovog »Predloga Crvene liste ugroženih ptica SR Bosne i Hercegovine« naići na razumevanje i saradnju koja će pomoći da se izradi jedna konačna »Crvena lista ugroženih ptica B. i H.« koja će se objaviti u »Crvenoj knjizi« zaštićenih životinjskih vrsta u SR Bosni i Hercegovini.

Na problemu »Crvene liste ugroženih ptica Bosne i Hercegovine« treba i dalje raditi posle njenog formalnog okončanja. Treba proveravati, da li se status ugroženih vrsta menja, da li dolazi do ugroženosti novih vrsta i, da li pojedine vrste prestaju da budu ugrožene. Na primer, u SR Sloveniji gavran *(Corvus corax)* se poslednjih godina toliko namnožio da više nije ugrožen. Za to je bilo dovoljno da je nekoliko godina bio zaštićen lovostajom. Za to je zaslužna republička Sveza lovačkih društev SR Slovenije.

LITERATURA*

Garovnikov, B. (1981): Prva »crvena lista« ptica Vojvodine, — Priroda Vojvodine VI—VIII: 59—63 Novi Sad. Prve dopune i korekcije. — Ibidem IX—XI : 57. 1986. Novi Sad.

Gregori J. i Matvejev, S. D. (198): Rdeča lista ogroženih ptic LR Slovenije. Scopolia, vol. Rukopis u doradi. Ljubljana.

Geep, J. (1983): Rote Listen gefährdeter Tiere Österreichs. Bundesministerien f. Gesundheit und Umweltschutz. Wien.

Gregori, J., Matvejev, S. D. (1987): Predlog »Rdeče liste« ogroženih ptic SR Slovenije. — Zavod SR Slovenije za varstvo kulturne in naravne dediščine Ljubljana.

King, W. B. (1979): Red Data Book, 2 — Aves. — 2-nd. Edit. International Union for Control of Natur. Morges.

Martino, V. E., Matvejev, S. D. (1947): Ptice Jugoslavije, ključ za određivanje. »Prosveta« p 1—222. Beograd.

Matvejev, S D. (1948): Prilog poznavanju lešnjikara *(Nucifraga caryocatactes)* Balkanskog poluostrva. — Godišnjak Biološkog instituta u Sarajevu, knj. 1 : 75—78. Sarajevo.

Matvejev, S D. (1951): Fauna ptica planine Tare. — Zbornik radova Instituta za ekologiju i biogeografiju SANU p 71—113. Beograd.

Matvejev, S. D. (1957): Tetrebska divljač (fam. *Tetraonidae)* u Istočnoj Jugoslaviji. — Godišnjak Instituta za naučna istraživanja u lovstvu, knj. 3, p 5—92. Beograd.

Matvejev, SD. (1961): Biogeografija Jugoslavije. — Biol. institut NR Srbije, monografija vol. 9, p 1—232. Naučna knjiga, Beograd.

Matvejev, S. D., Vasić, V. F. (1973): Catalogus Faunae Jugoslaviae — Aves IV/3, p 1—118. Acad. Scientiarum et Art. Ljubljana Slovenica. Dopune i korekcije: »Larus« 29—30, p 123—136, JAZU. Zagreb.

Matvejev, S. D. (1976): Pregled faune ptica Balkanskog poluostrva, I deo: *Piciformes* et *Passeriformes.* — Srpska akad. nauka i umetnosti, Monografija br. 491 : 1—365. Beograd.

Matvejev, S. D. (1985): Delo i život Dr Otmara Reisera, ornitologa balkanskih zemalja. — »Larus« 36—37. JAZU p 205—224. Zagreb.

Matvejev, S. D. (1985): Expansion of Areas by 15 Bird Species in Balcan Peninsula. — Acta XVIII Cong. Internationalis Ornitologici, vol. II: 763—769, 8 Illist. Moscow.

Matvejev, S. D. (1988): OTMAR REISER (1861 — — 1963). — SPOMENICA stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, p 67—72. Sarajevo.

Obratil, S. (1971): Ptice Hutova blata. — GZM — PN, N. S. sv. 8 (1969). Sarajevo.

Obratil, S. (1974): Ornitofauna ribnjaka Bardača kod Srbca. — GZM — PN, N. S. sv. 11—12 (1972/73). Sarajevo.

Obratil, S. (1982): Ekološki pristup utvrđivanju štetnosti ihtiofagnih ptica u ribnjacima Bardača. — GZM — PN, N. S. sv. 19—20 (1980/81). Sarajevo.

Obratil, S. (1983): Struktura i dinamika populacija ptica (Aves) nekih ekosistema na planini Vranici. GZM — PN, N. S. sv. 22. Sarajevo.

Obratil, S. (1983): Avifauna sjeverne Bosne. GZM — PN, N. S. sv. 22. Sarajevo.

Obratil, S. (1984): Naselja ptica (Aves) u kopnenim biocenozama kraških polja Hercegovine. GZM — PN, N. S. sv. 23. Sarajevo.

Obratil, S. (1985): Ornitofauna Hutova blata do izgradnje akumulacionog jezera PHE »Čapljina«. GZM — PN, N S. sv. 24. Sarajevo.

Obratil, S. (1987): Naselja ptica u ekosistemima Gatačkog polja i okoline prije izgradnje termoelektrane Gacko. GZM — PN, N. S. sv. 25—26 (1986/87). Sarajevo.

Obratil, S. (1987): Gniježđenje galeba srebrnastog — *Larus argentatus michahellis* Naumann, 1840 (Laridae) na Blidinjem jezeru u Bosni i Hercegovini. GZM — PN, N. S. sv. 25—26 (1986/87). Sarajevo.

Reiser, O. (1939): ORNIS BALCANICA I. — Bosnien und Herzegowina. Wien.

Schmidt, E. (1979): »Voros Lista« a Magyarország területén veszélyeztetett állományú madárfajokról I. összeállitás Magyar Madártani Egyesüet. Budapest.

* Iz ovog spiska literature čitalac može da se obavesti o pticama SR Bosne i Hercegovine i da sazna stručne probleme njihove ugroženosti i zaštite.

THE PROPOSED »RED LIST« FOR ENDANGERED SPECIES OF BIRDS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

The proposed »Red List for Endangered Birds in Bosnia and Herzegovina« (Table 1) contains 97 species. This list is longer than the »Red Lists« for Slovenia (73, according to Gregori and Matvejev, 1987) and Austria (64, according to Geep, 1983). This reflects the fact that a far greater number of bird species nest in Bosnia and Herzegovina than in either Austria or Slovenia. The difference can be accounted for by the presence of Mediterranean species which are all endangered in the south of Europe and thus in Bosnia and Herzegovina too. In addition, Bosnia and Herzegovina represents the southern border of the habitat of European birds, and consequently they are all potentially endangered there, since they live at the border of their ecological region.

Bosnia and Herzegovina is distinguished by the large number — 15 — of extinct or nearly extinct species. These are mostly birds of prey, formerly subject to capture for falconing and now to the vast number of hunters and their primitive desires for trophies to adorn their »hunting rooms«. The birds of prey used to be regarded as pests, and thus received no legal protection. More recent legislation (since 1950) has offered them some degree of protection, but still permits the shooting of sparrow-hawks (Accipiter nisus) and hawks (Accipiter gentilis). Thus the hunters may often »in ignorance« fail to distinguish these pests from protected species, and consequently shoot all of them. It is for this reason that the authors have added the sparrow-hawk and the hawk to the »Red List«.

In recent times the birds of prey have also suffered from measures taken against wolves (poisoned bait and traps). A third danger comes from authorised and illegal taxidermists, who encourage the killing of rare and beautiful birds of prey and other protected species. They can obtain large sums of money from a distinguished hunter for his trophy room or sell them abroad. Egg-collectors, both amateur and professional, are a particular menace to birds of prey and all other rare species.

According to the »Catalogus Faunae Jugoslaviae — Aves« (Matvejev and Vasić, 1973), there are 218 species, including the extinct ones, which have nested in Bosnia and Herzegovina, and 201 in Slovenia, while, according to Geep (1983), 219 in Austria. When we compare the ratio between extinct and vanishing species (categories »Ex« and »Ex?« in Table 2) and nesting species, we obtain the following results:

Bosnia and Herzegovina	(15:218) x 100 = 6.88%
Slovenia	(7:201) x 100 = 3.48%
Austria	(12:219) x 100 = 5.48%

These ratios show that in Bosnia and Herzegovina, as compared with Slovenia and Austria, the number of extinct and vanishing species is the largest. The reasons for this sad phenomenon have already been given.

category / country	Ex+Ex?	E	V	R	O	I	K
Bosnia and Herzegovina 97 protected species	15	16	39	18	—	6	3
Slovenia 73 protected species	7	15	30	9	1	1	11
Austria 64 protected species	12	9	35	8	—	1	+ K 23

The authors hope that the publication of »The Proposal for the Red List of Endangered Species in Bosnia and Herzegovina« will receive a sympathetic response and provoke co-operation which will contribute to the devising of a final »Red List of Endangered Birds in Bosnia and Herzegovina« to be published in »The Red Book« of protected animal species of Bosnia and Herzegovina.

»The Red List of Endangered Species in Bosnia and Herzegovina« should be the subject of on-going work. This work should focus on whether the status of endangered species is changing, whether new species are becoming endangered, and whether any are ceasing to be endangered. For example, the raven (Corvus corax) in Slovenia has become so numerous that it is no longer in danger. This feat has been accomplished in but a few years by prohibiting the hunting of it, and it is due to the work of The Association of Huntsmens' Societies of Slovenia.

Zvjezdica Mikulić

ŠTO JE TO »CRVENA KNJIGA« JUGOSLAVIJE

U deklaraciji Stokholmske konferencije, koja je održana 1972. godine pod parolom »Samo jedna zemlja«, posebno se ističe: »Čovjek ima punu odgovornost da mudro upravlja nasljeđem biljnog i životinjskog svijeta, koji su ozbiljno ugroženi brojnim nepovoljnim činiocima.

U deklaraciji dalje stoji:

Očuvanje prirode, uključujući tu i životinjski i biljni svijet, mora imati značajno mjesto u planiranju ekonomskog razvoja«.

Posebno moramo istaknuti i biti svjesni vrijednosti naše zemlje u pogledu biljnog i životinjskog svijeta.

Zahvaljujući smještaju naše zemlje u južnom dijelu Evrope, njezini krajevi nisu bili u velikoj mjeri zahvaćeni oledbom, pa su se ovdje zadržale mnoge reliktne vrste, a brojne su se razvile u endeme, karakteristične za našu zemlju.

Upravo kod nas nailazimo još na relativno sačuvana područja (ostaci prirodnih močvara u kontinentalnom i mediteranskom dijelu zemlje, ostaci prašumskih područja, kanjoni rijeka, planinska područja). Sva ta područja još uvijek skrivaju zanimljiv i raznolik biljni i životinjski svijet.

Godine 1981. obišao je područje Crnu Mlaku kod Jastrebarskog direktor Botaničkog vrta u Berlinu dr Hartmut Ern, kao izaslanik prof. dr Bernarda Grzimeka predsjednika Zoološkog društva Frankfurt na Maini, koje će finansirati čuvarsku službu na Crnoj Mlaci. S velikim nestrpljenjem očekivali smo njegov sud o ovom području za koje smo 12 godina vodili borbu za zaštitu. Bio je više nego oduševljen. U izvještaju je napisao: izuzetno područje koje jedva da ima premca u Evropi. Pronašao je i biljke, koje su ga posebno oduševile jer su nestale iz njemačke flore — paprat raznorotka (Marsilia quadrifolia) ili su krajnje prorijeđene i najobičniji orašac (Trapa natans). Preostala staništa moramo čuvati.

Preko naše zemlje ptice sele u mjesta zimovanja, a čitav naš Mediteran značajno je zimovalište brojnih ptica sa sjevera. Upravo se na našem tlu isprepliću različiti floristički i faunistički elementi: borealni, srednje evropski, mediteranski i stepski.

Međutim, taj naš zanimljivi biljni, a posebno životinjski svijet, nedovoljno je proučen. Sjetimo se samo endemičnih mekousnih pastrva, roda Salmothymus Jadranskog sliva, koje čekaju da budu proučene, i da dobiju svoje mjesto u biološkoj znanosti.

I dok je s jedne strane živi svijet nedovoljno proučen, s druge je strane krajnje ugrožen.

Biljni, a napose životinjski svijet najosjetljiviji je na nagle preinake u prirodi.

Kada govorimo o uzrocima osiromašenja organskih vrsta svakako treba spomenuti tri temeljna uzroka:

1. nestajanje obitavališta i nalazišta
2. neracionalna upotreba kemijskih sredstava
3. direktan utjecaj čovjeka lovom, krivolovom, lovnim turizmom, ilegalnim izvozom faune i dr.

Temeljni uzrok nestajanja pojedinih biljnih i životinjskih vrsta je smanjivanje a mjestimice i nestajanje prirodnih nalazišta i obitavališta.

Melioracijom močvarnih biotopa svedena su obitavališta močvarne ornitofaune na najmanju moguću mjeru.

Od nekad velikih močvarnih prostranstava u nas preostalo je u našoj zemlji manje od 1% površine pod prirodnim močvarama.

Od jedinstvenih i prostranih mediteranskih močvara donjeg toka Neretve, koje su se prostirale od Čapljine do ušća, i gdje je zabilježeno čak 299 ptičjih vrsta, preostale su reliktne površine (Hutovo blato, Pod Gredom, Prud, Njivice, Jezero Kuti, dio ušća) a i ove se često dovode u pitanje. Od ostalih sredozemnih močvara možemo spomenuti još 90 ha sjeverozapadnog dijela Vranskog jezera (jedino gnijezdilište čaplji na priobalju u SR Hrvatskoj), blata na otocima, zaljev Posedarje kod Novigrada malu močvaru Palud u Istri i to je sve.

Eksploatacija šuma i nemir što ga ona unosi, doprla je do najmirnijih i najudaljenijih predje-

la. Lička Plješivica ne krije više u svojim njedrima gorostasne jele, koje je opisao naš poznati botaničar Ivo Horvat. Moderno šumsko gospodarenje beskompromisno vadi iz šuma sušce, stara stabla i grmlje koje nije interesantno za šumsko gospodarenje. Na taj se način onemogućuje obitavanje i gniježđenje pticama dupljašicama i ostalim životinjama, koje žive u dupljama i pod korom drveća, značajnim bioregulatorima.

Komasacijom tj. spajanjem malih individualnih posjeda u velike radi lakše obrade zemljišta (oranje, sjetva, tretiranje kemijskim sredstvima), nestaju sa velikih površina živice i prirodni šumarci — obitavališta životinjskih vrsta. Deseci i deseci kilometara ostaju bez prirodne vegetacije pod poljoprivrednim monokulturama.

Primjena raznih kemijskih sredstava, poremetila je prirodnu ravnotežu. Kemijska sredstva su direktno ugrozila npr. grabljivice. Grabljivice se nalaze na zadnjim karikama prehrambenih lanaca, stoga primaju hranu u kojoj je insekticid najkoncentriraniji. Zaprašivanje šuma protiv gubara pada u doba najaktvnijeg gnijezdenja ptica itd.

Od direktnih uzroka osiromašenja treba spomenuti čovjeka — lovca.

U SR Hrvatskoj ima 60.000 registriranih lovaca. Prema Zakonu o lovstvu pod lovstvom se podrazumijeva u prvom redu uzgoj i zaštita, a tek onda lov i korištenje divljači. *Lovac u današnje vrijeme mora biti u prvom redu zaštitar prirode.*

Međutim, u redovima lovaca ima još uvijek puno onih koji ovamo ne spadaju: krivolovaca, onih koji ne poštivaju propise, koji zamkare, love pomoću farova i sl. Nije nikakva tajna, da je dalmatinski krš ostao bez zeca i jarebice kamenjarke.

U preparatorskim radionicama diljem zemlje još uvijek nalazimo zaštićene vrste životinja. Služba zaštite prirode pronašla je godine 1979. samo kod šest preparatora na području Zagreba preko 260 zaštićenih vrsta, od kojih su neke pravi rariteti (ušara, sovina šumska, djetlići, kukuvija, drijemavica i dr.).

Lov i lovni turizam provodi se još uvijek na nekim područjima koja bi morala biti najstrože zaštićena. Tako npr. na ušću Neretve masovno se uništava divljač (patke i liske) na nedozvoljen način: čukvanjem, tjeranjem pomoću motornog čamca i zasljepljivanjem, da bi se kasnije prodavala po ugostiteljskim radnjama. Na Skadarskom jezeru patke se love čak mrežama.

Na velikim zimovalištima ptica, sve predloženim ornitološkim rezervatima, lovi se ili se provodi lovni turizam (Blato na otoku Mjetu, Vel. i M. blato na otoku Pagu — značajna zimovališta ptica, Vranjsko jezero). Na Prokljanskom jezeru (rijeka Krka) uništava se močvarna fauna iz motornih čamaca.

Lovni turizam provodi se na ribnjačarskim površinama na kojima je našla utočište prorijeđena močvarna ornitofauna.

Naše rijetke grabljivice (orlove, supove) sistematski pustoše strani trgovci gotovo isključivo Nijemci. 1981. godine, obaviješteni smo od Austrijskog saveza za zaštitu prirode detaljno o trgovcima koji će doći u našu zemlju. Nije nam, međutim, pošlo za rukom da im uđemo u trag, iako su obaviješteni svi Sekretarijati unutrašnjih poslova u Jugoslaviji. Trgovci su uspjeli izvesti iz zemlje 9 supova, (Gyps fulrus) koje je zaplijenila njemačka carina.

Uz fazanerije, koje su sve brojnije u nas, ilegalno se uništavaju grabljivice. Uništavanje grabljivica na tim područjima a da se prethodno ne utvrde vrste i točan broj, može upropastiti populacije tih vrsta sa šireg područja.

Živi svijet naše Planete osiromašuje se danas od tropa do arktičke pustinje.

Komisija za rijetke biljne i životinjske vrste i one kojima prijeti izumiranje (Međunarodnog saveza za zaštitu prirode i prirodnih rijetkosti UICN), sa sjedištem u Morgesu, Švicarska, radila je pet godina (od 1949—1954) na informaciji o svim u svijetu rijetkim biljnim i životinjskim vrstama i onima kojima prijeti izumiranje na tzv. Crvenoj listi. U isto vrijeme radilo se i na »Crnoj listi«, popisu vrsta koje su izumrle.

Komisija za rijetke vrste UICN-a sakupila je podatke, koji rječito govore i ukazuju na negativne promjene u živom svijetu, koje su, kada se jedanput dogode, nepopravljive. Jednom istrijebljena biljna ili životinjska vrsta nestaje zauvijek, a posljedice njenog nestanka kompleksne su i često nesagledive.

Kao ishodišna godina za sastavljanje popisa izumrlih vrsta, ugroženih vrsta i vrsta kojima prijeti izumiranje uzeta je 1600 godina. Ova godina nije odabrana bez razloga. Naime, od te godine na dalje vrstama su dani znanstveni nazivi, postoje odgovarajući biološki opisi, načinjeni u većini slučajeva po egsemplarima iz kolekcija. Ptice i sisavci koji su isčezli ranije od 1600 godine samo su u iznimnim slučajevima opisani, i samo rijetko postoje sačuvani primjerci.

Godina 1600 uzeta je nadalje i stoga, što je početak velikog djelovanja čovjeka na divlju prirodu.

Oko 1600. godine zabilježeno je u svijetu 4.226 vrsta sisavaca. Od tog vremena do uključivo 1970. godine isčezlo je 36 vrsta sisavaca (ili 0,86%), dok se 120 vrsta sisavaca (2,84%) nalazi pred istrebljenjem. Oko 1600 godine zabilježeno je 8.684 vrsta ptica; od njih je 94 vrste ili 1,09% isčezlo, a 187 vrsta izumiru.

Iz samo jednog reda vrapčarki koji je uključivao 1600. g. 5.153 vrste, isčezlo je 28 vrsta (0,54), a 70 vrsta (1,36%) nalazi se u opasnosti. Između ptica ostalih redova od 3.531 vrsta isčezlo je 66 (1,87%), a 117 (3,32%) nalazi se u opasnosti da izumre.

Ovi se brojevi odnose na samostalne vrste, međutim, treba spomenuti da su sličnu sudbinu doživjele geografske forme i podvrste viših životinja. Tako je među sisavcima 64 podvrste isčezlo, a 233 ih je uključeno u »Crvenu knjigu«. Od ptica isčezlo je 164 podvrste, a 287 se nalazi u opasnosti.

Najveći je postotak smrtnosti u skupini sirena gdje je od 5 vrsta izumrla morska krava (20 posto). Od 18 vrsta neparnoprstaša izumrle su dvije vrste: trapan i kvaga (11%). U grupi tobolčara izumrlo 8%, a u skupini parnoprstaša 2,1%. Kod grabljivica izumrlo je 0,8% — kod njih je međutim, velika pogibija podvrsta. Mnogo je podvrsta isčezlo među mesožderima — predatorima (9 podvrsta vuka, 5 podvrsta medvjeda, 3 podvrste lava, 2 podvrste tigra) itd.

Svjetska »Crvena knjiga životinjskih vrsta« se od 1966. godine, kada je sastavljena prva, pa do današnje, bitno izmijenila.

Danas svjetska »Crvena knjiga« ima četiri volumena, koji se stalno nadopunjuju, a to su: volumen »Sisavci« (obrađuje ukupno 321 ugroženu vrstu), volumen »Ptice« (437 vrsta), »Vodozemci i gmizavci« (168 vrsta) te volumen »Ribe« (194 vrste).

»Crvena knjiga« biljaka obuhvaća 250 vrsta od otprilike 20.000—25.000 viših biljaka koje su uvrštene u 4 IUCN kategorije »Crvene knjige« tj. u izumrle, ugrožene, one kojima prijeti izumiranje i u rijetke biljke. »Listovi« (odnosno pojedine vrste) su ovdje predočeni kao povijesni slučajevi, te kao orijentacija i poticaj za borbu za dotične vrste; oni također — što je još važnije — upozoravaju na kontinuiranu i sve veću opasnost, koja prijeti prirodnim ekosistemima svijeta, te naglašavaju raznolikost biljaka koje obrađuju.

Listovi u tomovima mogu se nadopunjavati i zamjenjivati novim ukoliko se dođe do novih spoznaja o određenoj vrsti. Navodimo radi ilustracije, Komisija za rijetke biljne i životinjske vrste UICN-a, osnovala je 26 radnih grupa, koje su se sastojale od 3—5 znanstvenika, a koje su radile po odijeljenim grupama ili vrstama životinja i bilja. Na pr. radna grupa za »kitove«, radna grupa za »morske kornjače«, »nosoroge«, »divlje konje«, »bijelog medvjeda«, »zebru«, »majmune«, »krokodile«, »grabljivice«, »orhideje« i dr. Rezultat rada tih grupa: nove spoznaje, prijedloge i preporuke unešene su i unašaju se postupno u »Crvenu knjigu«.

Životinjske vrste otisnute su u »Crvenoj knjizi« na papirima različitih boja: to su kriteriji ugroženosti (status vrste). Tako su na crvenom papiru vrste, koje se nalaze pred istrebljenjem; vrste koje izumiru. Na žutom papiru otisnute su krajnje prorijeđene vrste, za koje se može očekivati da pređu u kategoriju vrsta koje izumiru, ako se ne poduzmu hitne mjere, i ukoliko postojeći nepovoljni uvjeti potraju. To su vrste čija se brojnost znatno smanjuje zbog prevelike eksploatacije, razaranja staništa, pa trajno preživljavanje nije osigurano.

Na bijelom listu su rijetke vrste sa malom populacijom koje za sada nisu ugrožene, ali mogu postati vrste ograničene na vrlo uska geografska područja ili staništa, endemi i relikti.

Na zelenom listu opisane su vrste koje su bile ugrožene, ali se poduzetim zaštitnim mjerama stanje poboljšalo (bizon, labud i dr.).

Na sivom papiru opisane su vrste neodređenog statusa, za koje postoji osnovana sumnja da ih treba uvrstiti u jednu od tri kategorije, ali ne postoje dovoljni podaci.

Pri uključivanju pojedinih vrsta u »Crvenu knjigu« moraju biti saopćeni uzroci — faktori malobrojnosti (ili izumiranja) i to toliko precizno koliko dozvoljavaju postojeći podaci.

Komisija za rijetke vrste uzima u obzir nekoliko faktora:

1. Prirodni faktor

Razumljivo je, da izumiranje ima biološku osnovu i dio je evolucijskog procesa. Prema proučavanjima fosila, prije nego se na zemlji pojavio čovjek, srednje trajanje života pojedine vrste ptica bilo je više od 2,000.000 godina, a sisavaca 600.000. Još ni jedna vrsta nije preživjela više od nekoliko milijuna godina, a da nije prešla u drugu ili nekoliko drugih vrsta, ili izumrla, ne ostavivši poslije seobe potomstva. U svakom periodu, uključujući i današnji, sudjelovale su i sudjeluju vrste osuđene na propast. Uzrok njihova izumiranja prvenstveno je uska specijalizacija, nesposobnost da se prilagode klimatskim uvjetima ili nesposobnost izdržati konkurenciju sa drugim vrstama. Često su uzroci pogibelji bile i katastrofe, potresi, vulkanske erupcije i poplave.

Za ostale faktore odgovoran je čovjek, a to su:

— izmjena, smanjenje, a ponekad i potpuni nestanak obitavališta životinja i nalazišta biljaka, sječa šuma, isušivanje močvara, izgradnja akumulacija, aerodroma i dr.

— lov: ubijanje životinja zbog hrane, odjeće, lovačkih trofeja, sporta; znanstvene i pseudoznanstvene svrhe. Ovdje se ubraja i boj čovjeka protiv tako zvanih »štetočina« (predatora).

— unašanje organskih vrsta u krajeve gdje ih nije bilo.

Unašanje može biti slučajno. Tako je na pr. preko luke u Hamburgu slučajno uneseno 490 stranih vrsta, uglavnom iz tropskih krajeva, od kojih se 5% uspjelo održati u Njemačkoj. Sjetimo se poljoprivrednih štetočina, filoksere i krumpirove zlatice (koja je slučajno prebačena iz Amerike u Evropu), i niza drugih primjera.

Na Novi Zeland uvezeno je 130 novih vrsta, prvenstveno ptica. U toku 50 godina izumrlo je 9 endemičnih vrsta ptica sa Zelanda u borbi za opstanak sa novim pridošlicama.

Australija, inače poznata po endemičnoj fauni tobolčara klasičan je primjer naseljavanja stra-

nim vrstama, koje su gotovo uništile domaće endemične tobolčare.

Pridošlice vrlo često istiskaju, odnosno oduzimaju obitavalište domaćim životinjama ili donose bolesti, protiv koje se domaće životinje nisu u stanju boriti. Isto vrijedi i za biljne vrste.

Sjetimo se ovdje i mungosa koji je iz Indije unesen 1910. g. na Mljet i Pelješac. Ova je zvijer uništila na otoku faunu gmazova i mnoge vrste ptica koje gnijezde na tlu.

Unošenje stranih vrsta u životnu zajednicu po pravilu remeti odnose u njoj i izaziva mnogobrojne posljedice.

Institut za zaštitu životinjskog svijeta u Londonu upozorio je, da je samo 15 — 20% vrsta na Zemlji, koje su klasificirane u znanstvenoj literaturi. Mnogim vrstama dakle prijeti opasnost da izumru prije nego znanstvenici ustanove njihovu biološku i ekonomsku vrijednost.

Utvrđeno je nadalje, da je više od polovice životinjskih vrsta koje su izumrle, nestalo poslije 1900 godine, odnosno, u kratkom razdoblju od 70-80 godina. Dakle, prirodni faktor nije u pitanju.

Nastojanja da se spriječe nerazumni postupci čovjeka na živu prirodu nisu mala.

Međunarodni savez za zaštitu prirode (UICN), Program Ujedinjenih nacija za okoliš (UNEP) i svjetski fond za zaštitu života (WWF) na nedavnoj Generalnoj skupštini UINC-a u Ašhabadu u Sovjetskom savezu, raspravljala je o prijedlogu strategije za zaštitu biljaka i životinja, koja bi se izrazila u »Povelji prirode« U svijetu postoji oko 70 pravnih dokumenata (konvencija, sporazuma) o zaštiti flore i faune.

Sjetimo se na ovom mjestu i međunarodnih nastojanja na zaštiti biljnih i životinjskih vrsta u koja je uključena i Jugoslavija:

1. Međunarodna konvencija o zaštiti ptica, prihvaćena u Rimu (ratificirana u Jugoslaviji 30. I 1973. g.)
2. Međunarodna konvencija o zaštiti vegetacije, prihvaćena u Rimu 1951. g. (ratificirana 11. II 1955. g.)
3. Konvencija o ustanovljenju evropske i mediteranske organizacije za zaštitu raslinstva, prihvaćena u Parizu 1951. g. (ratificirana 18. IV 1951. g.)
4. Konvencija o ribolovu i zaštiti bioloških bogatstava na otvorenom moru, prihvaćena u Ženevi 1958. g. (ratificirana 20. II 1965. g.)
5. Konvencija o močvarama, koje su međunarodnog značaja, posebno kao prebivalište močvarnih ptica, prihvaćena u Iranu 1971. g. (ratificirana prosinca 1976. g.)
6. Konvencija o zaštiti svjetske kulture i prirodne baštine, prihvaćena u Parizu 1972. g. (SFRJ retificirana 31. X 1974. g.)

Na temelju ove Konvencije proglašeni su za svjetsku prirodnu baštinu: Nacionalni park Plitvička jezera, Nacionalni park Durmitor, Ohridsko jezero, a za kulturnu baštinu: Dioklecijanova palača, stara jezgra Dubrovnika, Kotor, Stari Ras — — Sopoćani.

Jugoslavija ima i dva biogenetska rezervata, proglašena programom UNESCO-a, Čovjek i biosfera — MAB, i to planina Velebit i rijeka Tara. Ova naša dva vrijedna prirodna područja ušla su u mrežu glavnih svjetskih tipova ekosistema.

Radi se na tome da Jugoslavija pristupi vrlo važnoj konvenciji — Konvenciji o međunarodnoj trgovini s ugroženim vrstama flore i faune (Washington 1973. g.)

Svjetska organizacija za zaštitu prirode UICN, a također i Svjetski fond za zaštitu WWF, financiraju brojne projekte zaštite rijetkih vrsta, na pr. Projekt »orla štekavca«, Projekt »supa bjeloglava«, naseljavanje risa u Evropu i mnoge druge.

UICN ima i niz projekata koji se odnose na more npr. za projekt sredozemne medvjedice Italija će dobiti 58.000 dolara; Jugoslavija će dobiti od Zoološkog društva iz Frankfurta, koje je član IUCN-a 60.000 DM za dvogodišnji projekt Crne Mlake.

U popisu svjetske »Crvene knjige« uključene su one vrste, koje su ugrožene na cijelom području njihova rasprostranjenja.

Vrste koje su ugrožene samo na dijelu svog areala, unutar nacionalnih granica jedne zemlje, nisu uzete u ovaj popis. Ova činjenica glavni je razlog koji je pokrenuo mnoge zemlje na izradu svoje Nacionalne »Crvene knjige«, s ciljem da spriječe osiromašenje flore i faune vlastite zemlje.

Tako je »Crvena knjiga SSSR-a« tiskana u Moskvi 1978. godine. Zanimljivo je navesti tko je sve sudjelovao na ostvarenju »Crvene knjige SSSR-a«. U uvodu spomenute knjige piše:

»Na osnovi proučavanja postojećih materijala o stanju vrsta flore i faune SSSR-a, uzimajući u obzir primjedbe i prijedloge Savjeta ministara sovjetskih republika, svesaveznih i republičkih botaničkih i zooloških instituta Akademije nauke SSSR-a, Sveruskoga društva zaštite prirode, svesaveznog botaničkog društva, Moskovskog društva za istraživanje prirode, Moskovskog prirodoslovnog univerziteta i drugih organizacija, Centralni znanstveni istraživački laboratorij zaštite prirode Moskve MSH SSSR priredio je »Crvenu knjigu SSSR-a«, u koju je uneseno 62 vrste i podvrste sisavaca, 63 vrste i podvrste ptica, 8 vrsta vodozemaca, 21 vrsta gmazova i 444 vrste viših biljaka«.

Temeljna zadaća »Crvene knjige« sastoji se u tome da skrene pažnju — kako stručnjacima, tako i najširoj javnosti — na vrste koje su ugrožene, te da pruži osnovne podatke o svakoj vrsti, koji bi poslužili kao temelj za razvoj programa očuvanja, zaštite i obnove populacija ugroženih vrsta. »Crvena knjiga« sadrži ono što je poznato o nekoj vrsti s aspekta zaštite, te ukazuje, što je još potrebno proučiti da slika bude potpuna.

Ona bi trebala stimulirati i znanstvene radove, koji bi upotpunili praznine u poznavanju ugroženih vrsta.

Problem zaštite rijetkih biljnih i životinjskih vrsta zaokuplja pažnju zaštitara prirode i biologa Jugoslavije posljednjih četrdesetak godina, o »Crvenoj knjizi« govori se u krugu zaštitara prirode već više od 5 godina.

Godine 1980. na sjednici Savjeta za čovjekovu sredinu i prostorno uređenje SIV-a prihvaćen je prijedlog Komisije za zaštitu i uređenje prirode, da Savjet izda »Crvenu knjigu« Jugoslavije.

Tada je zaključeno, da na prikupljanju materijala za »Crvenu knjigu« Jugoslavije moraju raditi svi republički i pokrajinski zavodi za zaštitu prirode, koji će uspostaviti suradnju s odgovarajućim znanstvenim institucijama, u republici, odnosno pokrajini. Za nosioca i koordinatora posla određen je Republički zavod za zaštitu prirode iz Hrvatske.

Osnovan je Koordinacijski odbor, u koji su ušli predstavnici pojedinih republičkih i pokrajinskih zavoda za zaštitu prirode. Uz Koordinacijski odbor osnovano je i Stručno tijelo, kojeg sačinjavaju znanstveni suradnici za pojedine skupine: dr Ivan Šugar i dr Tone Wraber za biljne vrste, mr Janez Gregori za ptice, mr Georg Džukić za vodozemce i gmazove i mr Nikola Tvrtković za sisavce spomenuti znanstveni suradnici izabrani su na sjednici Koordinacijskog odbora Jugoslavije. Broj znanstvenih suradnika Stručnog tijela ovisan je na žalost o financijskim sredstvima (koja su za sada neodgovarajuća zadatku i nedostatna); međutim, u Stručno tijelo morat će se kooptirati predstavnici Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Makedonije i autonomnih pokrajina Vojvodine i Kosova. Predstavnici stručnog tijela surađivat će s pojedinim znanstvenim institucijama i znanstvenim radnicima.

Od strane koordinatora tj. Republičkog zavoda za zaštitu prirode u Zagrebu, sudjeluju u radu Koordinacijskog odbora i Stručnog tijela tri predstavnika Zavoda. (Mr Eugen Draganović, Marinka Kamenarović, prof, Zvjezdica Mikulić, prof.).

Na Koordinacijskom odboru Jugoslavije naglašeno je, da se za prvu fazu rada na projektu »Crvena knjiga« Jugoslavije ne može predvidjeti znanstvena istraživanja, budući da bi to iziskivalo puno vremena i financijskih sredstava, već da se što prije, odgovorno i realno »snimi« postojeće stanje naše ugrožene flore i faune na temelju postojećih podataka (literatura, usmeni podaci, zbirke, herbariji, i sl).

U »Crvenoj knjizi« će se kod pojedinih vrsta, za koje nedostaju podaci, navesti opaska: potrebna istraživanja. Kada se dođe do novih spoznaja o pojedinim ugroženim biljnim i životinjskim vrstama, odnosno kada za to budu osigurana financijska sredstva, materijal »Crvene knjige« postupno će se nadopunjavati.

Na sjednicci Koordinacijskog odbora Jugoslavije sastavljen je obrazac (na temelju svjetske i ruske »Crvene knjige«), prema kojemu će se opisivati pojedine vrste. Obrazac sadrži:

1. Ime vrste: latinsko i narodna imena, koja se (najviše) upotrebljavaju u Jugoslaviji
2. Status vrste (nestala, vrsta kojoj prijeti izumiranje, krajnje prorijeđena vrsta, rijetka vrsta)
3. Rasprostranjenje vrste
4. Stanište i ekološki uvjeti
5. Biologija vrste
6. Brojnost u prirodi
7. Uzroci izmjene brojnosti, promjene staništa, promjene ekoloških uvjeta, utjecaj čovjeka (lov, ribolov, pesticidi)
8. Do sada poduzete mjere zaštite, zakonske mjere, propaganda
9. Zaštitne mjere, koje treba poduzeti, prijedlozi, preporuke, projekti
10. Izvor informacija (pismene i usmene). Zahvale za podatke.

Za svaku opisanu vrstu trebalo bi osim toga dati kartu rasprostranjenja, te sliku — crtež, dogovoreno je da se traži dozvola za korištenje prava preštampavanja crteža iz knjiga: »Sisavci Evrope«, »Vodozemci i gmazovi Evrope«, »Ribe Evrope«, od izdavačkih kuća iz Engleske (Hamlyn i Collins). Odgovore smo dobili, međutim, njihovi uvjeti, materijalno su neprihvatljivi.

U 1981. godini održana su dva sastanka Koordinacijskog odbora i tri sastanka Stručnog tijela. Djelomično su prikupljeni materijali: tomovi svjetske »Crvene knjige«, životinjskih i biljnih vrsta »Crvena knjiga SSSR-a« i dr.

Upućeni su dopisi svim SIZ-ovima za znanstveni rad pojedinih Republika i Pokrajina o »Crvenoj knjizi«, u kojima je istaknuto da se prilikom odabiranja teme iz područja biloških znanosti treba prioritet dati onima koje obrađuju problematiku zaštite flore i faune. Dopis sličnog sadržaja dobili su SIZ-ovi za znanstveni rad i od Savjeta za čovjekovu sredinu i prostorno uređenje Saveznog izvršnog vijeća.

Koliko nam je poznato jedino je SIZ za znanstveni rad Bosne i Hercegovine odvojio za teme o ugroženim vrstama flore i faune i to prema usmenim podacima 1,500.000,00 dinara.

Službe zaštite prirode pojedinih republika i pokrajina sastavile su preliminarne popise biljnih i životinjskih vrsta za svoje područje. Članovi stručnog tijela su na temelju prikupljenog materijala pojedinih republičkih i pokrajinskih zavoda 1981. sastavili: Popis vodozemaca i gmazova za »Crvenu knjigu« Jugoslavije (G. Džukić) koji obuhvaća ukupno 29 vrsta, od čega 9 vodozemaca i 20 gmazova, te popis sisavaca (N. Tvrtković) koji obuhvaća ukupno 49 vrsta. Popis sisavaca uključuje sve šišmiše.

Popis biljaka za Jugoslaviju kao i popis ptica još su u radu. Znanstveni suradnici opisali su i pojedine biljne vrste: tankolist, primorska dimovica, tisa, hrvatski pakujac, i karanfil prugavi.

Od gmazova opisani su: kratkonogi gušter, slijepa zmija, stepski udav, šumski gušter, mosorski gušter.

Od sisavaca opisani su: tekunica, resasti šišmiš, velikouhi šišmiš, podvodni šišmiš, smeđi dugoušan.

Sav do sada prikupljeni materijal nalazi se u Republičkom zavodu za zaštitu prirode u Zagrebu i može ga svatko dobiti na uvid.

U 1982. godini sastaviti će se definitivni popis biljnih i životinjskih vrsta. Pojedini republički i pokrajinski zavodi dati će opise za vrste koje dolaze na području njihove republike, odnosno, pokrajine. Sve prikupljene materijale sintetizirati će koordinator tj. Republički zavod za zaštitu prirode u suradnji sa Stručnim tijelom.

Za obrađivanje materijala koji se odnosi na SR Hrvatsku Republički zavod za zaštitu prirode u Zagrebu očekuje veliku pomoć od Zavoda za zoologiju i Zavoda za botaniku PMF kao i od Hrv. nar. zoološkog muzeja, Hrvatskog biološkog društva, te Šumarskog fakulteta i Fakulteta poljoprivrednih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.

Iz prikupljenog materijala pojedine Republike i Pokrajine moći će sastaviti »Crvenu knjigu« svog područja, što će biti od velike važnosti za provođenje zaštite.

Postojeće stanje rijetke flore i faune može se »snimiti« u 3 godine, na temelju postojećeg materijala, kako je zamišljeno. Međutim, daljnji rad na tom projektu, tj. odgovor na mnoga pitanja koja će »Crvena knjiga« otvoriti i postaviti, moći će riješiti samo znanstvena istraživanja.

Apeliramo stoga na znanstvene radnike (ekologe) da pomognu pri određivanju i odabiranju znanstvenih tema iz tog područja a također i na studente biologije, da odabiru teme koje tretiraju problematiku ugrožene flore i faune.

WHAT IS THE »RED BOOK« OF YUGOSLAVIA

At the 24th Meeting of the Council for the Human Environment and Regional Planning of the 25th April. 1980, a proposal from the Commission for the Protection of Nature was accepted, to the effect that the Council should publish the »Red Book« of endangered plant and animal species, nearly extinct species, as well as some endemic and relict species.

All the republican and provincial institutes for the protection of nature will be engaged on the work on the »Red Book«. The Institute for the Protection of Nature of Croatia was appointed the principal co-ordinator of the work on the »Red Book«. But what is the »Red Book«? The mindless destruction of the plant and animal world started in the distant past. The living world is being impoverished, from the tropics to the Artic wastes. The International Union for the Conservation of Nature and Natural Resources, whose base is in Switzerland, has collected data which clearly indicate that changes in the living world, once made, are irrevocable. That is to say, once an animal or plant species has become extinct, it is gone for ever and the consequences of its disppearance are complex and frequently inestimable. In the last there hundred and fifty years on this planet, according to the Union's data, thirty-six species of mammals and ninety-four of birds have disappeared, while a further six hundred animal species are today on the verge of extinction. Such a view of the living world, based only on the fact that they are in danger rather than their economic worth, numbers or the like, is relatively new, even in international scientific circles. In 1966, The International Union for the Conservation of Nature and Natural Resources initiated and financed the compiling of the »Red Book« — a list of all the world's plant and animal species which are in danger of extinction. The list comprises only those species which are in danger of total extinction in all of their habitats. Those which are endangered only in a part of their natural habitat, such as within the national borders of a country, were not included. This is the main reason for some countries producing their own national »Red Books« with the aim of preventing the improverishment of their own flora and fauna.

The basic task of the »Red Book« is to draw the attention of both experts and the public at large to endangered species, and to provide basic data on each one, which may be used as the basis for the devising of a programme for the conservation, protection and renewal of the population of these species. The »Red Book« contains all that is known about each species, from the point of view of protection, and indicates avenues of further study to complete the picture. It should also stimulate scientific work to fill in the gaps in existing knowledge about endangered species.

»The Red Book« of Yugoslavia

Since Yugoslavia is very interesting from the zoo-georgraphical point of view, in that endemic species abound there — that is, species which are strictly bound to a certain restricted habitat — and relict species — that is, species which live on in small numbers in a particular area as a survival from an earlier period — as well as a large number of endangered and nearly extinct species, it is extremely important to compile the »Red Book« to give special attention to the flora and fauna from the point of view of their present-day predicament.

The »Red Book« should contain all Yugoslavia's eagles, the today extremely endangered vultures, the very rare grey falcon and then, unquestionably the most endangered animal in Europe, the sea-otter, as well as the fresh-water otter. The endemic karst lizard should also be in the book, as well as the endemic soft-mouthed trout, several species of small rodents, relicts of before and during the Ice Age, and also some endangered species of marsh birds, such as the black stork, the white spoonbill and the large heron. Almost all the mountain plants with beautiful flowers or leaves, such as the edelweiss and the Alpine primrose, as well as the yew tree and the spruce, and, of course, all endemic and relict species, should be included in the »Red Book«.

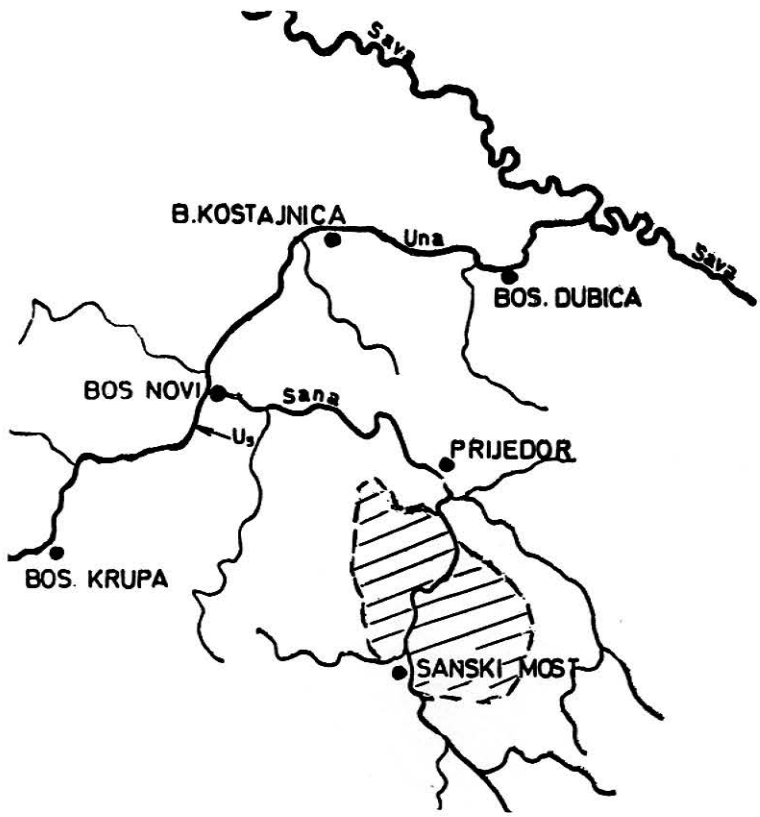
Vitomir Stefanović
Loti Manuševa

ŠUMSKI EKOSISTEMI BEHRAMAGINICE I MAJDANSKE PLANINE — NJIHOVA STABILNOST I ZAŠTITA

SYNOPSIS

— Vitomir Stefanović i Loti Manuševa: Šumski ekosistemi Behramaginice i Majdanske planine — njihova stabilnost i zaštita.

Kao posljedica intenzivnih sječa šuma u prošlosti i stalnim antropogenim uticajima nastupili su znatni poremećaji stabilnosti šumskih ekosistema, što se naročito ispoljilo na degradiranosti zemljišta i vegetacije. Na osnovu autentičnih podataka, u prilogu se analiziraju ove promjene i predlažu se mjere u skladu sa sadašnjim potencijalima staništa za regeneraciju i zaštitu ovih šumskih ekosistema.

Geografski položaj Behramaginice i Majdanske planine u sjeverozapadnoj Bosni

UVOD

Poznati su još od sredine prošlog stoljeća floristički podaci ovog kraja (A, BOUÈ, 1840, O. Mauer, 1871, prema Fukarek P., 1954, BECK-MANNAGETTA, 1901, K. MALY, 1928) — u novije vrijeme, Ž. BJELČIĆ, 1974, o flori, B. POPOVIĆ, 1957 o zemljištu, V. STEFANOVIĆ i L. MANUŠEVA, 1966 o zemljištu i vegetaciji. Veoma vrijedne podatke o sječama šuma i iskorišćavanju šumskog fonda za vrijeme turskog i austro-ugarskog perioda ostavio je B. BEGOVIĆ, 1960, 1978.

U uslovima naturalne privrede prvih desetljeća ovog vijeka, uticaj okolnog stanovništva na šume bio je veoma izražen, što je sve ostavilo negativne posljedice koje su danas izražene u mnogim degradacionim stadijima koji su se znatno udaljili od prirodnih potencijala ovih staništa i prirodne potencijalne vegetacije. Putem analize pojedinih elemenata vidjeće se gdje su ovi uticaji ostavili najdublje tragove i sadašnje poteškoće za regeneraciju ovih sistema i njihovu zaštitu.

1. GEOGRAFSKI POLOŽAJ I OROGRAFIJA

Behramaginica i Majdanska planina nalaze se s lijeve i desne strane rijeke Sane u sjeverozapadnoj Bosni. U orografskom smislu predstavljaju istaknuta bila od kojih se odvaja više grebena spuštajući se prema Sani, od 680 do 150 m nadmorske visine, sa padinama izraženog do vrlo izraženog nagiba. Ovakva konfiguracija terena uticala je, ne samo na heterogenost šumske vegetacije nego i na pojavu različitih degradacionih oblika vegetacije i na stanje zemljišnog pokrivača (Sl. 1).

2. KLIMATSKE PRILIKE

Područje Sansko-Unske doline nosi obilježja umjereno kontinentalne klime sa humidnijim atlantskim uticajima. Reprezentanti klime za ovo područje su meteorološke stanice Prijedor, Banja Luka, Sanski Most:

Meteorološka stanica	Nadmorska visina m	Temperatura vazduha C°		Srednja suma padavina mm		Veget. period dana trajanje	Potencijalna evapotranspiracija mm IV-IX
		God.	IV-IX	God.	IV-IX		
Prijedor	135	10,2	16,6	1005	553	200	571
B. Luka	153	10,5	16,9	1057	559	197	589
S. Most	158	10,2	16,6	1139	604	194	573

Sl. 1. Behramaginica sa degradacionim stadijima šumske vegetacije (original)

3. GEOLOŠKA PODLOGA

Paleozojski sedimenti u području Behramaginice i Majdanske planine odlikuju se bogatstvom SIO_2 pa utiču na preovlađivanje zemljišta sa kvarcnim pješčarima, većinom sitnozrnih sa rjeđim listićima tinjaca. U alternaciji sa njima zastupljeni su veoma skvarcani crveni subgraovakni pješčari, u kojima uz kvarc dominiraju liskuni.

Preovlađuju pjeskoviti sedimenti, ali ima i glinovitih škriljaca-filita i njima sličnih avrelolita (karbon). Područje je bogato sa željeznom rudačom (Ljubija).

Specifičnost perm-karbonskog supstrata je u lakoj trošljivosti i drobljivosti — podložnosti mehaničkom raspadanju, ali otpornosti prema hemijskom trošenju što daje osnovni pečat zemljištima koja su iz njih obrazovana.

Mehanički sastav tih zemljišta je u tijesnoj vezi sa matičnom podlogom. Na subgraovaknom pješčaru su obrazovane gotovo isključivo ilovaste pjeskuše, dok su glinovitija zemljišta obrazovana na glinovitim škriljcima.

4. ZEMLJIŠTA

Najzastupljeniji je tip kiselo smeđeg zemljišta, dok se ilimerizovano zemljište javlja na glinovitijim škriljcima, na zaravnjenijim položajima. Na supstratima bogatim kvarcom razvilo se smeđe podzolasto zemljište. Za razvojnu seriju karakteristično je postojanje prelaznih oblika između pojedinih jedinica serije. To posebno važi za ilimerizovano zemljište, koje je često zastupljeno u prelaznom obliku: ilimerizovano-pseudooglejano zemljište.

4.1. Kiselo smeđe zemljište

Zavisno od uslova reljefa dubina ovog zemljišta varira od 40—60 cm, pri čemu je humusno-akumulativni horizont vrlo plitak. Kambični (B) horizont često je izražen kao prelazni (B)C horizont.

Po mehaničkom sastavu to su ilovače i gline sa velikom primjesom skeleta, pri čemu nema znatne diferencijacije, u pogledu mehaničkog sastava, između horizonata u profilu, ali ipak sa dubinom profila, mehanički sastav je teži. Reakcija zemljišta je slabo kisela do kisela (pH u H_2O kreće se od 5,15—5,60), adsorptivni kompleks je slabo zasićen bazama što je odraz specifičnog mineraloškog sastava i relativno svježije klime.

4.2. Ilimerizovano zemljište

Dubina profila (50—90 cm), kao i povećana dubina humusno akumulativnog horizonta, u poređenju sa kiselo smeđim zemljištem, je evidentna. Mehanički sastav zemljišta, u humusno akumulativnom horizontu je većinom srednje težak (ilovača) dok su dublji horizonti težeg sastava (glina). Reakcija zemljišta je uglavnom slabo kisela (PH u H_2O kreće se od 5,30—5,80), adsorptivni kompleks je slabo zasićen bazama. Procenat humusa je relativno visok, a sa dubinom zemljišta opada.

4.3. Ilimerizovano-preudooglejano zemljište

Razvijeno je na zaravnjenim položajima, pa mu dubina profila ide do 75 cm. Glinovitost mu se povećava sa dubinom. Reakcija zemljišta je kisela sa pH vrijednostima nižim nego u ilimerizovanom zemljištu (pH u vodi se kreće od 4,40—4,95). Adsorptivni kompleks je još slabije zasićen bazama nego u ilimerizovanom zemljištu. Humusno akumulativni horizont je jako humozan, ali procenat humusa naglo opada po dubini. Osjeća se nedostatak fosfora, dok kalija ima u dovoljnim količinama.

4.4. Smeđe podzolasto zemljište

Zauzima relativno najmanje površine što je u skladu sa relativno malim nadmorskim visinama. Eluvijalni horizont obično ovdje nije obrazovan, a humusno akumulativni, sa moder formom humusa, je plitak. Iluvijalni horizont je jasno izdiferenciran u plići — čokoladne boje, i nešto dublji — rđaste boje, podhorizont zbog iluvijacije seskvioksida. Reakcija zemljišta je jako kisela (pH u H_2O — 3,95).

5. ŠUME, NJIHOVA STABILNOST I ZAŠTITA

Šumska vegetacija ovog područja rezultat je više faktora: biljnogeografskog položaja, specifičnih orografskih, geoloških i edafskih uslova i dugotrajnog djelovanja antropogenog faktora.

Pečat šumskoj vegetaciji daju hrastove i bukove fitocenoze: fitocenoze hrasta kitnjaka, sa grabom ili češće bez graba, fitocenoze bukve. One imaju dosta zajedničkog sa dosad opisanim fitocenozama na kiselim silikatnim podlogama u Bosni, na primjer na tercijernim sedimentima (FABIJANIĆ et al., 1963, 1967, STEFANOVIĆ V., 1964) ili na verfenskim sedimentima (STEFANOVIĆ V. i POPOVIĆ B., 1961). One su, kao i na navedenim supstratima najčešće izdanačkog porijekla i odlikuju se sa više progresivnih i regresivnih stadija od kojih su ovdje neki vrlo osobeni.

Unutar šumskih površina nalaze se brojne enklave sa livadama koje pripadaju redovima

Arhenatheretalia i *Brometalia erecti* dok su izuzetno zastupljene i vlažne livade — redova *Molinetalia* i *Deschampsietalia*, na močvarno oglejenom zemljištu. One su u dodiru sa ostacima sastojina zajednice johe (*Carici brizoides — Alnetum glutinosae*) ili sa zajednicama vrba (*Salicetum albae-fragilis, Salicetum purpureae*). Jedne i druge neznatnije su zastupljene i sporadične su u odnosu na druge komplekse šuma.

Hrastove i bukove fitocenoze pripadaju dvjema ekološko-floristićkim serijama:

A. Seriji, odnosno redu hrastovih i bukovih šuma na zemljištima neutralne i slabo kisele reakcije

Red *Fagetalia illyrica* Ht et al. 1974

Sveze *Carpinion (betuli) illyricum* Ht (56) 1974

Fagion illyricum Ht 1963

B. Seriji odnosno redu hrastovih i bukovih šuma na zemljištima kisele i jako kisele reakcije

Redovi *Quercetalia robori-petraeae* (Malc. 29) Br. Bl. 1933 incl. *Luzulo-Fagetalia* Lohm. et Tx. 1954

Sveze *Quercion robori-petraeae* (Malc. 29) Br.-Bl. 1931 *Luzulo-Fagion* Lohm. et Tx 1954

5.1. *Šume hrasta kitnjaka i graba na kiselo smeđem, ilimerizovanom zemljištu i pseudogleju*

Querco-Carpinetum aceretosum tatarici Stef. 1963 (Syn. *Carici pilosae — Carpinetum* Ht et al. 1974)

Kao mezofilnija varijanta hrastovo-grabovih šuma uopšte, na Behramaginici i Majdanskoj planini zauzima svježija staništa — zaravnjenije položaje i uvale pri donjim dijelovima padina od 150 do 400 m nadmorske visine. Zemljišta su dublja (preko 60 cm), svježa, a po mehaničkom sastavu ilovače (gline) sa slabije zastupljenim skeletom.

Floristički sastav*

Drveće:	
Quercus petraea	V$^{3-4}$
Carpinus betulus	V$^{2-3}$
Acer tataricum	V^{+-1}
Sorbus torminalis	III+
Grmlje:	
Genista tinctoria	IV+
Crataegus monogyna	III+
Corylus avellana	III+
Rubus fruticosus	III+
Rosa arvensis	III+$^{-1}$
Frangula alnus	III+
Prunus spinosa	III+
Prizemna flora:	
Karakteristične i diferencijalne vrste	
Ajuga reptans	V+$^{-2}$
Carex pilosa	IV+$^{-2}$
Cruciata glabra	IV+$^{-1}$
Karakteristične vrste reda i sveze	
Veronica chamaedrys	IV+$^{-1}$
Cicerbita muralis	IV+$^{-2}$
Sanicula europaea	IV+$^{-1}$
Dryopteris filix mas	IV+$^{-1}$
Athyrium filix femina	III+
Stellaria holostea	III+$^{-1}$
Galeobdolon luteum	III+
Anemone nemorosa	III+$^{-1}$
Aposeris foetida	III+$^{-2}$
Carex silvatica	III+
Veronica officinalis	IV+$^{-1}$
Prunella vulgaris	III+
Euphorbia amygdaloides	III+$^{-1}$
Viola silvestris	III+
Hieracium umbellatum	III+
Luzula nemorosa	III+
Pteridium aquilinum	III+
Mahovine	
Polytrichum commune	III+$^{-2}$
Hypnum cupressiformae	III+$^{-2}$
Hylocomium splendens	III+$^{-2}$

* Sastavi fitocenoza se prikazuju u izvodima sa karakterističnim skupovima biljnih vrsta.

Većinom su u pitanju niske degradirane šume, prorijeđenog sklopa, malog prirasta i drvne zalihe. Zbog toga, one ne zadovoljavaju ni proizvodne ni opšte korisne funkcije, pa je nužna njihova konverzija. To tim prije, što su potencijali staništa relativno povoljni.

5.2. *Šuma bukve na kiselo smeđem i ilimerizovanom zemljištu*

Cardamino — Fagetum illyricum Stef. 1961

Rasprostranjena je pretežno na Majdanskoj planini, na sjevernim i sjeveroistočnim padinama, od 200 do 600 m nadmorske visine, na zemljištima obrazovanim na subgraovaknim pješčarima, koja su težeg mehaničkog sastava (gline). To uslovljava relativno veću mezofilnost staništa u odnosu na acidofilnu varijantu bukovih šuma, koja se uvijek razvija na zemljištima, ne samo povećane kiselosti nego i lakšeg mehaničkog sastava.

Floristički sastav:

Drveće	
Fagus silvatica	V$^{4-5}$
Tilia platyphyllos	III+$^{-1}$
Acer pseudoplatanus	III^{r}
Grmlje	
Corylus avellana	IV+
Rubus fruticosus	III+
Daphne mesereum	III^{r}
Prizemna flora	
Karakterist. i difer. vrste	
Cardamine bulbifera	V+$^{-1}$
Galium silvaticum	IV+$^{-1}$
Ruscus hypoglossum	III+$^{-1}$
Melica uniflora	III$^{1-3}$
Circea lutetiana	III+$^{-1}$
Karakt. vrste reda i sveze	
Asperula odorata	V+$^{-2}$
Dryopteris filix mas	V+$^{-1}$
Athyrium filix femina	IV+$^{-1}$
Sanicula europaea	IV+$^{-1}$
Carex silvatica	III+$^{-1}$
Epilobium montanum	III+
Pratilice	
Glechoma hirsuta	V+$^{-1}$
Viola silvestris	V+
Fragaria vesca	IV+

Ajuga reptans	IV+
Symphytum tuberosum	III+
Galeobdolon luteum	III+
Mahovine	
Polytrichum commune	III+−2
Hypnum cupresiformae	III+−2

Dijagnostički značajna je vrsta mekana veprina *(Ruscus hypoglossum)* koja je ujedno i diferencijalna vrsta za ovu varijantu bukovih šuma.

I ovdje su niske izdanačke šume zastupljeniji oblik u blizini naselja, dok se sastojine visokih, često degradiranih šuma nalaze podalje od naselja.

5.3. *Šuma hrasta kitnjaka na kiselo smeđem i ilimerizovanom zemljištu*

Quercetum montanum illyricum Stef. (61)1964 subas. *pteridio-callunetosum* et *muscetosum*

Acidofilna varijanta brdskih kitnjakovih šuma spada u najrašireniје fitocenoze ovog područja. Razlozi za to su u izraženoj orografiji, osobenosti podloge i svojstva zemljišta, te izraženosti antropogenog faktora koji je uslovio kserotermizaciju staništa.

Rasprostranjena je od 180 do 550 m nadm. visine, na toplijim ekpozicijama izraženog nagiba. Pod takvim uslovima zemljišta su plića i kserotermnija, a podloga (izrađena od kvarcnih i subgraovaknih pješčara protkanih sa kvarcom) da su zemljišta kisela — u nekim slučajevima i jako kisela.

Floristički sastav:

Drveće:	
Quercus petraea	V4−5
Fraxinus ornus	III+−1
Acer obtusatum	III+−1
Quercus cerris	III+−1
Grmlje	
Genista ovata	IV+−1
Cytisus hirsutus	IV+−1
Juniperus communis	III+−1
Karakt. i difer. vrste	
Hieracium sabaudum	V+−1
Galium aristatum	III+
Calluna vulgaris	V1−4
Pteridium aquilinum	IV1−4
Polytrichum atennuatum	IV1−3
Hylocomium proliferum	III1−3
Genista pilosa	III+−2
Karakteristične vrste reda i sveze	
Veronica officinalis	IV+−1
Hieracium pilosella	IV+−2
Cytisus sagittalis	III+−2
Potentilla micrantha	III+
Melampyrum vulgatum	III+−1
Avenella flexuosa	III+−1
Sieglingia decumbens	III+
Pratilice	
Fragaria vesca	IV+−1
Carex ornitopoda	III+

Sl. 2. — Rubni dio acidofilne šume kitnjaka na Behramaginici (subas. PTERIDIO — CALLUNETOSUM) — original

Hieracium bifidum	III+
Gnaphalium silvaticum	III+
Lychnis coronaria	III+−1

Većinom su zastupljene niske izdanačke šume sa nekoliko varijanti. Pored tipične varijante (subas. *typicum)* česte su degradacione faze (subas. *pteridio — callunetosum* i subas. *muscetosum).*

Prva je zastupljena na padinama umjereno toplim sa slabije izraženom inklinacijom, druga je na toplijim ekspozicijama sa izraženijom inklinacijom, treća je razvijena na grebenima i platoima. Druga i treća predstavljaju izrazite degradacione stadije šume hrasta kitnjaka sa često prekinutim sklopom i vrlo su prepoznatljive po dominaciji vrijeska *(Calluna vulgaris)* i bujadi *(Pterodium aquilinum)* odnosno mahovina i lišajeva koje vrste pokrivaju tlo sa 60 do 100% pokrovnosti (Sl. 2, 3, 4).

Krajnji regresivni stadij šume kitnjaka su vrištine *Calluno — Genistetum Ht* koji je karakterističan samo za Behramaginicu.

U većini slučajeva na ovakvim i sličnim staništima hrastu više ne odgovaraju stanišni uslovi

Sl. 3. — Degradirana šuma kitnjaka sa mahovinama i lišajima na Behramaginici (subas. MUSCETOSUM), original

Sl. 4. — Acidofilna šuma hrasta kitnjaka na Majdan skoj planini prekinutog sklopa (subas. CALLUNETO SUM), original

Sl. 5. — Rubni dio sastojine sa smrekom (PTERIDIO-JUNIPERETOSUM), original

pa je nužna njegova zamjena. Dosadašnji rezultati sa unošenjem crnog bora na Behramaginici pokazuju da te puteve treba slijediti kao predkulturu za kasniji povratak hrasta na njegova staništa.

5.4. *Šuma bukve na kiselo smeđem i smeđem podzolastom zemljištu*
Luzulo albidae — Fagetum submontanum (Raj. 56) Jov. 1979.

Ova acidofilna varijanta šume bukve zauzima takođe hladnije ekspozicije, na nadmorskoj visini od 200 do 600 m, na zemljištu koje se odlikuje povećanom skeletnošću i uopšte lošijim mehaničkim sastavom (ilovaste pjeskulje — ilovače).

Floristički sastav:

Drveće	
Fagus silvatica	V^{4-5}
Carpinus betulus	III+
Grmlje	
Genista tinctoria	IV+
Juniperus communis	$III+^{-2}$
Karakt. i diferenc. vrste	
Luzula pilosa	$III+^{-1}$
Blechnum spicant	III^{1-2}
Luzula albida	V^{1-2}
Calluna vulgaris	$III+^{-2}$
Vaccinium myrtillus	IV^{1-3}
Galium rotundifolium	III^{1-2}
Avenella flexuosa	$III+^{-1}$
Pteridium aquilinum	V^{1-2}
Glechoma hirsuta	III+

Pratilice

Aremonia agrynonioides	III+
Polytrichum commune	IV^{1-2}
Hylocomium proliferum	III^{1-2}
Dicranum scoparium	IV^{1-2}
Hypnum cupressiformae	III^{2-3}

Veći dio površina pripada tipskom obliku — — subas. *typicum*, i subasocijaciji *vaccinietosum myrtili*. Na donjim dijelovima padina zastupljen je facijes *blechnosum* koji indicira svježija i kiselija zemljišta kao vlažnija varijanta ovih šuma. Na progaljenim mjestima sa rijetkim sklopom i uz rubove sastojina zastupljeni su facijesi *pteridio — callunosum* i *pteridio — juniperetosum* (Sl. 5) koji na potpunim progalama prelaze u vrištine *Calluno — Genistetum* Ht, koje su inače karakteristične u sjeverozapadnom dijelu Bosne prema rijeci Savi (Prosara).

Sastojine visoke šume, iako se nalaze dalje od naselja, su dosta degradirane kao posljedica prevelikog intenziteta sječa, pa su nepovoljne strukture i kvaliteta.

6. ZAKLJUČAK

Na ovom dijelu perm-karbonskih supstrata sjeverozapadne Bosne zastupljeni su značajni kompleksi lišćarskih šuma hrasta kitnjaka i graba, brdskih hrastovih šuma, submontanih i montanih šuma bukve. Uslijed pretjeranih i neracionalnih sječa u prošlosti, one su najvećim dijelom pretvorene u niske izdanačke šume ili, ako su se zadržale kao visoke šume, većinom su jače degradirane. Ovome je, u većoj mjeri, doprinio i sam supstrat zbog svoje podložnosti mehaničkom raspadanju, lakoj trošljivosti i drobljivosti i otpornosti prema hemijskom trošenju. To daje osnovni pečat zemljištima — preovlađivanju zemljišta sa kvarcnim pješčarima i, uopšte, pjeskovitih sedimenata nad glinenim škriljcima-filitima i avrelolitima. To je naročito slučaj kod acidofilnih fitocenoza kitnjaka *(Quercetum montanum illyricum* Stef. (61)64) i acidofilne fitocenoze bukve *(Luzulo albidae — Fagetum submontanum* (Raj. 1956) Jov. 1979 koje obje imaju degradacione stadije »*pteridio—callunetosum*« sa ishodnim vrištinskim tipom vegetacije — *Calluno-Genistetum* Ht.

Poznavanje ovih razvojnih stadija, koji odražavaju sadašnje izmijenjene potencijale ovih staništa i oslanjanje na njih je jedino odgovarajući pristup adekvatnom izboru vrsta drveća za obnovu šuma. Kao nezamijenjivi pristup u zaštiti šumskih ekosistema Behramaginice i Majdanske planine, ove preventivne mjere su dale dosad i na drugim objektima dobre rezultate.

LITERATURA

Beck Mannegetta G. (1901): Die Vegetationsverhältnisse der illyricher Länder. »Vegetation der Erde«, Leipzig.

Beck Mannegetta G. (1914—1922): Flora Bosne i Hercegovine i Novopazarskog Sandžaka. Glasnici Zem. muz. u Sarajevu.

Begović B. (1960): Strani kapital u šumskoj privredi Bosne i Hercegovine za vrijeme otomanske vladavine. Izd. Šumarski fakultet. Sarajevo.

Begović B. (1978): Razvojni put šumske privrede u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske uprave (1878—1918) sa posebnim osvrtom na eksploataciju šuma i industrijsku preradu drveta. ANUBiH Djela LIV/31. Sarajevo

Boue A. (1840): La Turquie d'Europe, Paris (Arthus Bertrend), Sarajevo

Bjelčić Ž. (1974): Flora Bosne i Hercegovine. IV Sympetalae, sv. 3, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.

Fabijanić B., Fukarek P., Stefanović V. (1963): Pregled osnovnih tipova šumske vegetacije Lepenice. Naučno društvo Bosne i Hercegovine. Lepenica III.

Fabijanić B., Burlica Č., Vukorep I., Živanov N. (1967): Tipovi šuma na eocenskom flišu severne Bosne. Radovi Šum fak. u Sarajevu, 12, sv. 1. Sarajevo.

Fukarek P. (1954): Istraživanje flore i vegetacije Bosne i Hercegovine. Godišnjak Biol. inst. u Sar., 1—2.

Horvat I. (1962): Vegetacija planina zapadne Hrvatske. JAZU, Prirodoslovna istraživanja, knj. 30.

Maly K. (1928): Prilozi za floru Bosne i Hercegovine. Sv. 1 i 2. Gl. Zem. muz. u BiH, knj. XL, sv. I. Sar.

Popović B. (1957): Šumska tla Behramaginice. »Narodni šumar«, Sar.

Stefanović V. (1964): Šumska vegetacija šireg područja Trebevića. Radovi XXV, knj. 7, Naučno društvo BiH.

Stefanović V. i Popović B. (1961): Tipovi šuma na verfenskim pješčarima i škriljcima u području istočne i jugoistočne Bosne. Radovi Šum. fak., sv. 6 Sarajevo.

Stefanović V. i Manuševa L. (1966): Šumska vegetacija i zemljišta na perm-karbonskim pješčarima i škriljcima u Bosni. Radovi Šumarskog fakulteta u Sarajevu, knj. 11, sv. 3. Sarajevo.

THE FOREST ECOSYSTEMS OF BEHRAMAGINICA AND MOUNT MAJDAN — THEIR STABILITY AND PROTECTION

Behramaginica and Mount Majdan are situated on the left and right sides of the River Sana in north-western Bosnia. They mainly consist of perm-carbon bases, on which there is a series of acidic brown and podzolic soils. The configuration is highly marked, and the height above sea level ranges from 150 to 680 metres. The region belongs to the moderate continental climate, with more humid characteristics. In it there are large complexes of deciducus forest.

Owing to reckless and, more often than not, total felling in the past, the forests have been, for the most part, transformed into low forest, consisting of saplings, or, if they remained in the high forest category, they are more strongly degraded and their stability has been disturbed.

In this paper the floristic compositions with a degree of degradation of the following phytocenological units are presented: acorn oak and hornbeam forests (*Querco-Carpinetum illyricum aceretosum tatarici* Stef. 1963). beech forest (*Cardarmino — Fagetum illyricum* Stef. (1961), acidophilus acorn oak forests (Quercetum montanum illyricum Stef. (61) 1964 with subass. *pteridio-callunetosum et muscetosum),* acidophilus beceh forests *(Luzulo albidae--Fagetum submontanum* Raj. 56/ Jov, 1979) with subassociations *vaccinietosum myrtilli et pteridio juniperetosum* and the facies *blechnosum et pteridio — — callunosum.*

These stages of degradation are to be found in oak and beech forests in the substrata which are prone to mechanical erosion and easy disintegration, where the regression is directed towards »Heidekrautweide« *(Calluno-Genistetum* Ht.). They are all characterised by acidic to highly acidic soil reaction, and reduced humus content.

The stability of disturbed forest ecosystems of Behramaginica and Mount Majdan can be improved by the application of preventive forestry measures. These consist primarily of the correct choice and the introduction of adequate species of forest trees to meet the changed conditions. This will also make a contribution to the protection of these ecosystems.

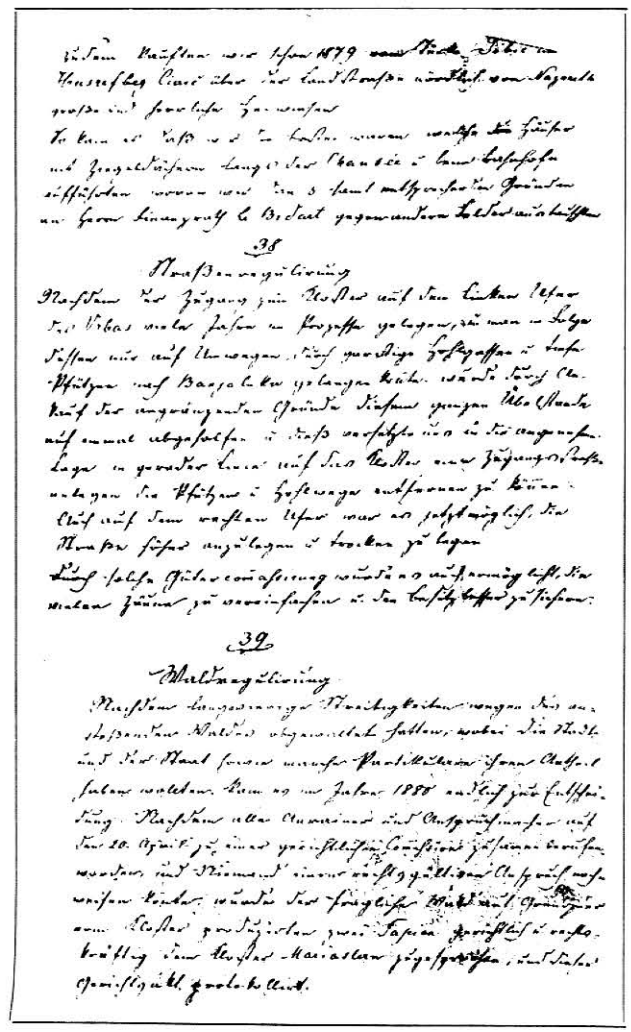
Mira Jurišić

HISTORIJSKI PRIKAZ FORMIRANJA ŠUMSKIH KULTURA PARK ŠUME TRAPISTI KOD BANJALUKE

Sredinom 1869. godine osnivač trapističke naseobine u Banjaluci Wandelin Phanner[1] kupio je od trgovca Tome Radulovića posjed u Delibašinom Selu sa jednim kompleksom šume »otprilike dva sata po opsegu«[2] za 1400 dukata. Kupoprodajni ugovor je zaključen oko 10. VI 1869. g. nakon dobijenog odobrenja iz Carigrada.[3] Kupljeno zemljište ležalo je isključivo na desnoj obali Vrbasa i to u Delibašinom Selu, Mađiru i Priječanima. Prilikom kupovine Phanner je dobio od Tome Radulovića 20 tapija za 20 parcela u Delibašinom Selu, čiji je ukupni iznos bio 79,5 dunuma. Šuma koju je Radulović prodao kao svoje vlasništvo obuhvaćala je, prema premjeru zemljišta iz 1884. g, 3860 dunuma, od čega je 1886. g. iz poljoprivrednih razloga trapistima osporeno 666 dunuma, jer nije bio poznat posjed od 85 u Mađiru i 581 dunum u Priječanima.

1873. g. trapisti su proširili svoj posjed i na lijevu obalu Vrbasa, a 19. VII 1877. g kupio je Phanner prvi veći komad zemljišta u Budžaku od Ahmeta Nuri[4] (prilog I).[5]

U kronici »Klostergeschicte von Mariastern« iz 1880. g. u glavi 39 (prilog 1)[6] sadržano je poglavlje koje se odnosi na reguliranje šume: »Poslije dugotrajnih svađa radi granične šume, svi koji su polagali neko pravo na tu šumu, bili su pozvani 20. IV 1880. g. u sudsku komisiju u Banjaluci. Kako niko od susjeda nije mogao iznijeti pravno osnovan zahtjev na taj posjed, sporna šuma je dodijeljena samostanu, na temelju dviju tapija. Kopiju ove protokolirane sudske odluke dobio je samostan, prema kojoj se samostanska šuma proteže od sela Mađira, do sela Priječana, granica je označena sa 22 granična kamena, na

Prilog 1.

1 Wandelin Fanner, rođen 21. IX. 1825. g. u Langenu kod Bregenza u Vorarlbergu, stupio u red trapista 9. X. 1863. godine u samostanu Mariawald kod Heimbacha u Njemačkoj, između 15. i 30. V. 1869. g. došao u Banjaluku.

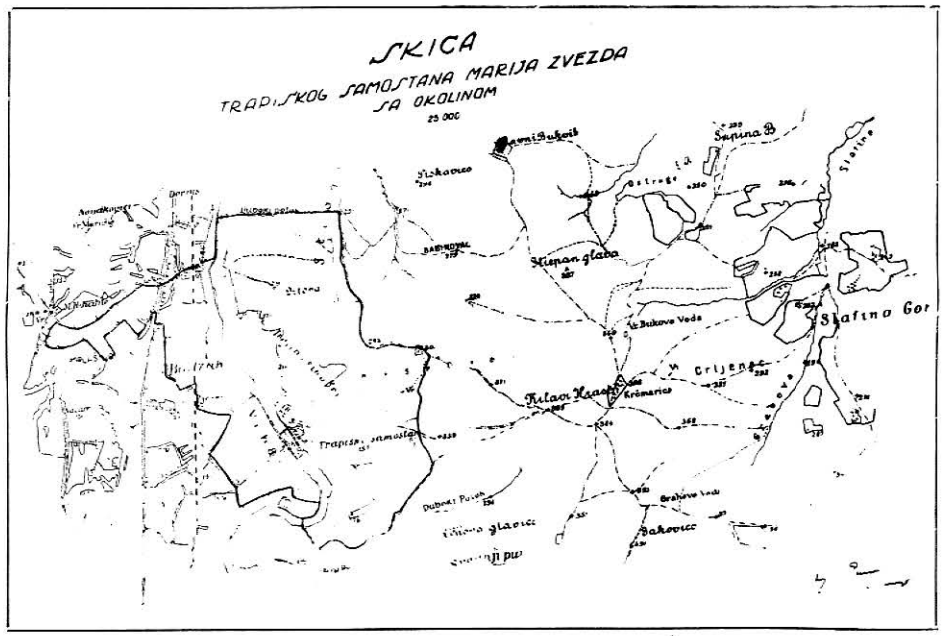
2 Berislav Gavranović: Dolazak trapista u Delibašino Selo kod Banjaluke i njihova djelatnost, »Glas« Banjaluka 1964. g., str. 32.

3 ibidem str. 34.

4 ibidem str. 70.

5 Skica trapiskog samostana »Marija Zvezda« sa okolinom, izradio Panov Aleksandar, ing. šumarstva.

6 Wandelin Fanner, manuskript pisan od dolaska do 1883. g., vlasništvo samostana »Marija Zvijezda« u Delibašinom Selu.

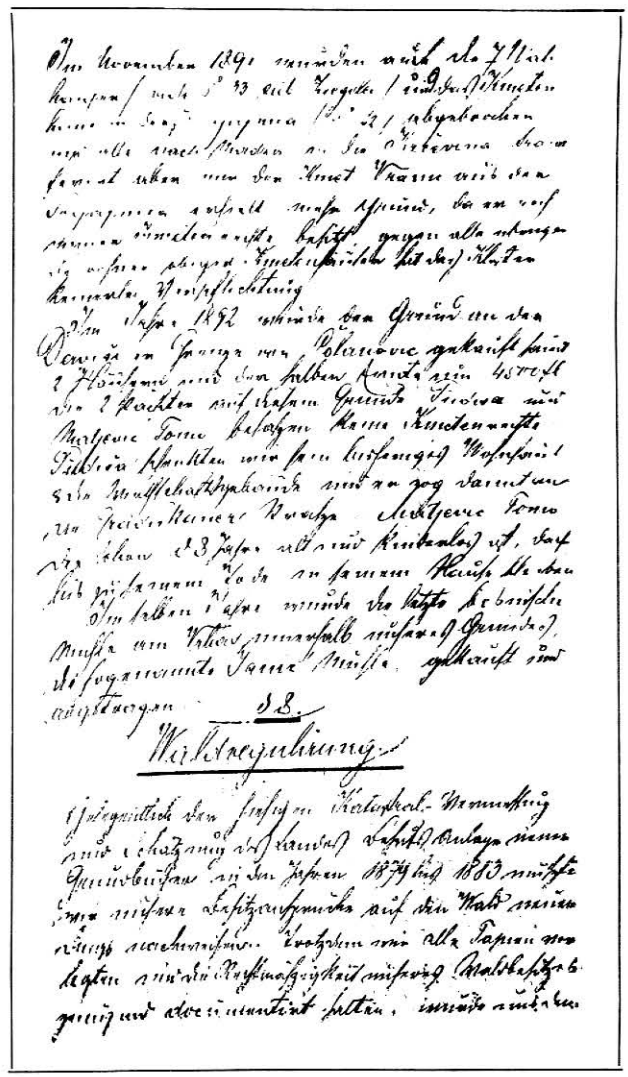

Prilog I

kojima je oznaka M, i ide prema jugu Mađirskim potokom i putem koji vodi od Banjaluke prema Slatini, zatim prema istoku Priječanskim potokom, a prema zapadu dijelom do samostanskih polja od Priječanskog mosta do šljivika u Mađiru«.

U glavi 58 iste kronike[7] (prilog 2) stoji: Prilikom stvaranja katastarskih ureda i procjene zemlje, da bi se sačinila nova gruntovnica, morali smo od 1879. do 1883. g. podnijeti dokaze za naše vlasništvo nad šumom (austrougarska katastarizacija — prim. aut. M. J.) Unatoč tapija koje smo predočili, da bi dokazali posjed, nije nam pomenuta Komisija priznala vlasništvo nad šumom koja se proteže putem prema Slatini i potoku Raškovac. To je trougao između puta Priječani, Vrbanja i Slatina, a to je iznosilo 61. 7820 ha i to su nam oduzeli 1888. g. Bez obzira na žalbu nije bilo uspjeha«.

U glavi 69 iste kronike stoji: »U godini 1885. (prilog II)[8] bila je površina od 4680 m² pokusno pošumljena sa jelom i borom. Odličan uspjeh sadnje potakao nas je da prenesemo kmetovske kuće u Mađir, kako bi se te površine zasadile sa četinarskim vrstama. Uz to dolazi još jedan kompleks iznad voćnjaka u površini od 18000 m², koji je 1887. g. zasađen plemenitim kestenom, što je kasnije propalo. Da bi došli do sadnog materijala četinjača, u 1894. g. bilo je provizorno zasijana površina 1200 m², na mjestu nekadašnje kmetovske kuće kod Raškovca, iznad kompleksa

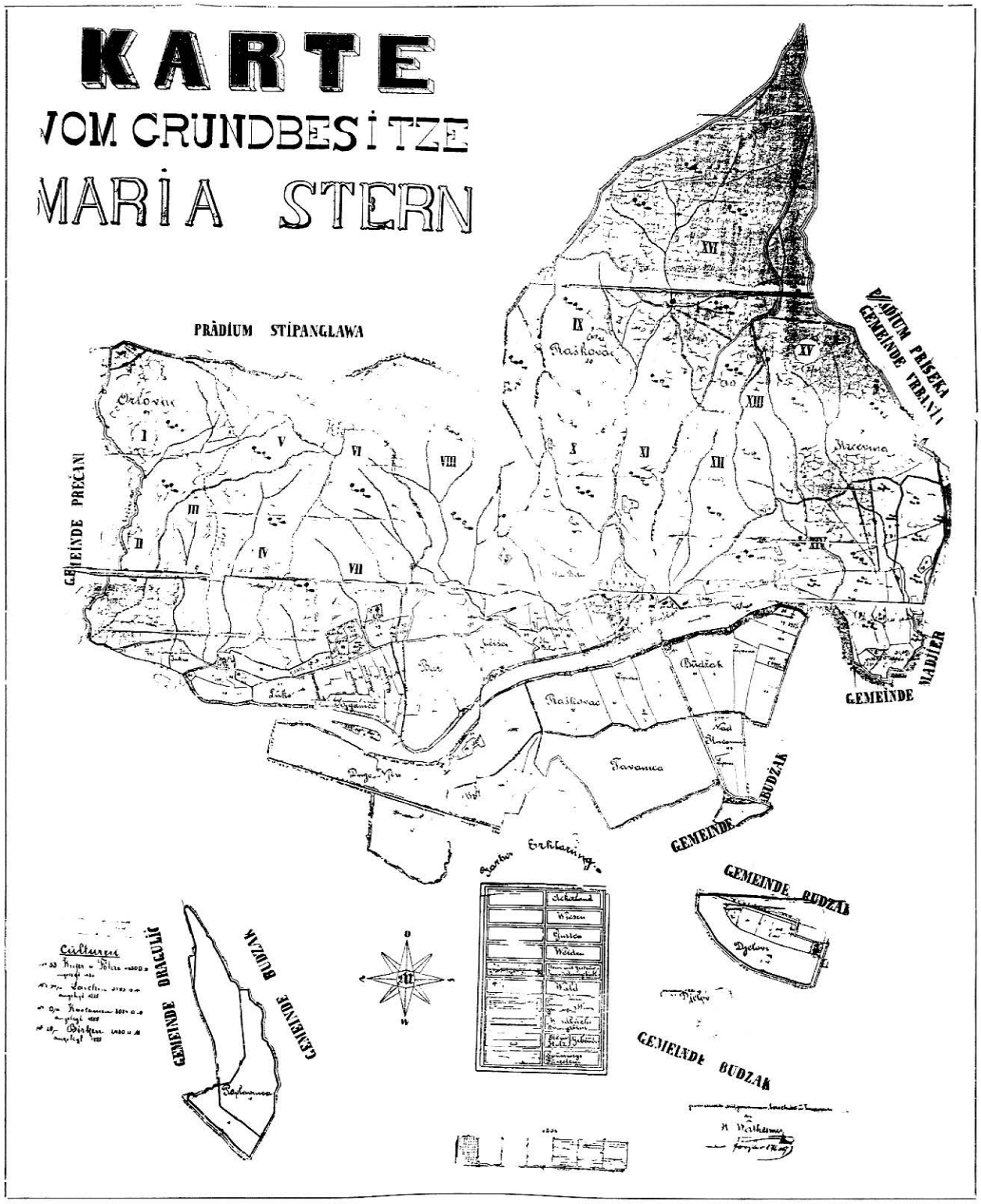

Prilog 2.

7 Ferdinand Orthmayr, manuskript pisan od dolaska do 1905. g., svi prevodi »Stare kronike« pisane njemačkim jezikom p. Antun Artner, superior samostana »Marija Zvijezda«.

8 Karte vom grundbesitze Maria Stern, geometrisch aufgenemmen, berechnel ümappist von H. Werlheimer 23/6 887. g.

našeg jabučika, a sa tim biljkama pošumili smo 1896. i 1897. g. jedan veliki kompleks nazvan »Mala krčevina« u površini od 70000 m² (između Vrbanjačkog puta i novog naselja u Mađiru, koje je nastalo preseljavanjem kmetovskih kuća 1871. g. — op. aut. M. J.) Uslijed neprekidne paše, prostor je bio toliko devastiran, da nije bilo moguće prirodno podmlađivanje šume, a da bi se na tim površinama imala korist, moralo se prići umjetnom pošumljavanju. U tu svrhu bilo je pot-

Prilog II

rebno provesti krčenje i temeljito preoravanje, što je učinjeno u jesen 1896. i 1897. g. ječam i kukuruz, što je dato u akord, da bi se namirili troškovi krčenja, koji su iznosili 700 zlatnika. U jesen 1897. i zimu 1898. g. te površine su zasađene borom i arišem«.

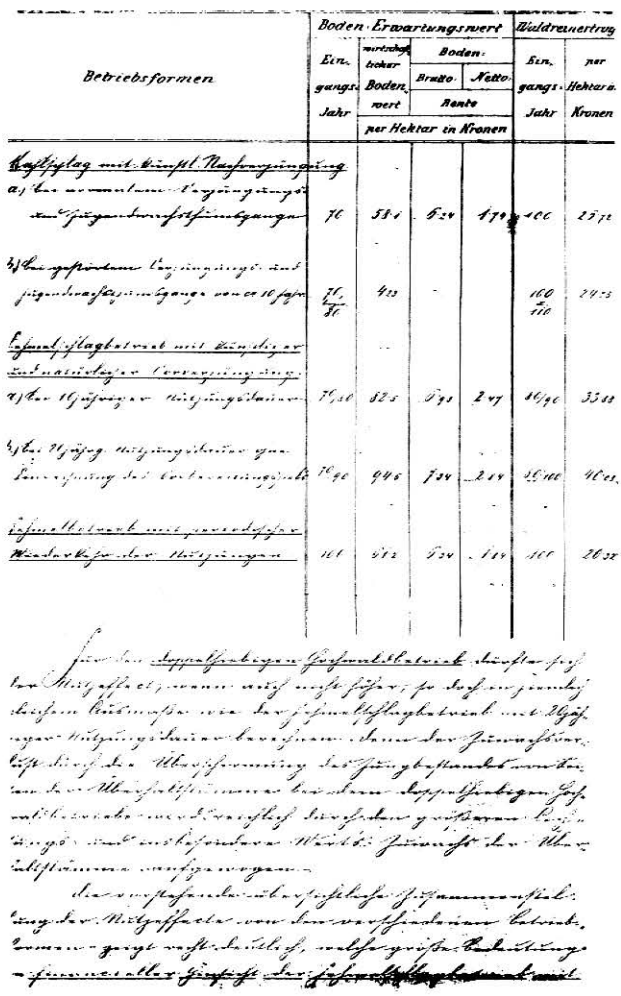
U glavi 88 iste kronike stoji: »U aprilu 1899. g. zasađeno je jelom dvorište oko crkvenog groblja, a u martu 1899. g. zasađeno je 15000 sadnica bora i ariša na drugom dijelu »Male krčevine« u Mađiru, na površini od 3,5 ha. U jesen 1899. i proljeće slijedeće godine, nakon krčenja, bila je pošumljena sa borom i jelom južna padina Orlovca, do potoka Vranića, gdje je po prilici upotrebljeno 8000 sadnica«.

1885. godina, kada je zasađen prvi kompleks na površini od 4680 m², može se smatrati istorijskim početkom introdukcije četinarskih vrsta drveća, odnosno do sada najstariji poznati datum formiranja šumskih kultura na području Banjaluke. Kao rodonačelnik organiziranog podizanja šuma na sjeverozapadnom prostoru Bosne i Hercegovine, Ferinand Orthmayer[9] je i autor svojevrsnog prototipa današnje gospodarske osnove za obnavljanje šuma (prilog 3).[10]

»Dolaskom trapista u Delibašino Selo 1869. godine postepeno se mijenja izgled okolnih šuma. Trapisti ograđuju veliki pompleks šume, koja se od tada naziva »Trapistička šuma«. Od 1885. godine i nadalje u ovu šumu unose bijeli i crni bor, evropski ariš, pitomi kesten, običnu brezu, i dr. Izgradnjom samostana podižu se manji parkovi, šetališta i groblja. Od egzota koje su u ovo doba unesene u Delibašino Selo važno je spomenuti slijedeće vrste: virginijska borovnica (Juniperus virginiana), istočna tuja (Biota orientalis), kavkaska jela (Abies nardmanniana), kriptomerija (Cryptomeria japonica), vajmutovac (Pinus strobus), pajasen (Ailanthus peregrina), trnovac (Gleditsia triachanthos), divlji kesten (Aesculus hipocastanum), crveni hrast (Quercus borealis), obični orah (Juglans regia), crni orah (Juglans bignonioides) i mnoge vrste ukrasnog egzotičnog bignoioides) i mnoge vrste ukrasnog egzotičnog grmlja.«[11]

O gospodarenju trapističkom šumom, u periodu od 1905. do 1933. g., za sada nemamo dovoljno argumentiranih podataka. Prema stanju iz 1933. g (prilog III)[12] može se vidjeti da je granica samostanske šume išla na sjeveru Dubokim potokom u k.o. Priječani do kote 257, zatim južno na kotu 282, pa prema istoku na kotu 302, presijecajući potoke Raškovac i Golotrpec, preko kote 173 u k.o. Mađir, do rijeke Vrbas i uz nju nizvodno do kote 147.

U uređivačkom smislu površina je podijeljena u šest odjela (prilog IV)[13] u kojima osim autohtonih vrsta hrasta i bukve određene odsjeke naseljavaju introducirane četinarske vrste, smrča, jela, ariš, bijeli i crni bor.

Prilog 3.

U periodu između 1920. i 1925. g samostan je radi ekspanzivnog rada na izdržavanju sirotišta i velike izgradnje novog samostana zapao u velike dugove. Pored prelaza električne centrale, tvornice sukna i pivovare u Dioničko društvo »Industrijska zajednica« zatim iznajmljivanja mlina, trapisti su bili prisiljeni prodavati i samostansku šumu, kao građevinski materijal, za izgradnju aerodroma u Trnu, pa su u vremenu između 1942.

9 Ferdinand Orthmayr, rođen 11. III. 1845. g. u Dognach — Čanad u Mađarskoj, apsolvirao gimnaziju i šumarsku akademiju, radio kao činovnik Zemaljske vlade u Sarajevu, u samostan »Marija Zvijezda« došao 8. X. 1885. g. i pod redovničkim imenom o. Salezius I monah obavlja posao šefa šumarstva, nastavlja pisanje kronike samostana do 1905. g. i uvodi stručno knjigovodstvo — kronika »Monumenta« autor fr. Chiliani Krömer, prior claustralis.

10 Dokumenat se nalazi u arhivu samostana »Marija Zvijezda« — prevod originala Skrobić Ljiljana, prof. njemačkog jez.

11 Čedomil Šilić: Prilog poznavanju dendroflore Banjaluke i okoline, Šumarski fakultet i Institut za šumarstvo i drvnu industriju, Sarajevo 1964. g., str. 19.

12 Osnovna karta šume trapiskog samostana »Marija Zvijezda« kod Banjaluke, izradio Panov Aleksandar, ing. šum. 1933. g.

13 Šume bivšeg trapiskog samostana prema stanju iz godine 1933, izradio Panov Aleksandar, ing. šum. oko 1946. g.

i 1943. g definitivno isplatili dugove. Za sebe su zadržali, između ostalog, šumu na desnoj obali Vrbasa oko samostana.[14]

Odlukom okružne agrarne komisije u Banja Luci, br. 99-2-1946 od 17. IV 1946. g, kao i rješenjem Ministarstva poljoprivrede i stočarstva odjeljenja za agrarnu reformu i kolonizaciju u Sarajevu, br 12873/46 od 19. VI 1946. odlučeno je pravosnažno o eksproprijaciji zemljišnog posjeda koji je bio vlasništvo samostana »Marija Zvijezda« Opatije reda Cistercita strožijeg obreda u Delibašinom Selu kod Banja Luke.[15]

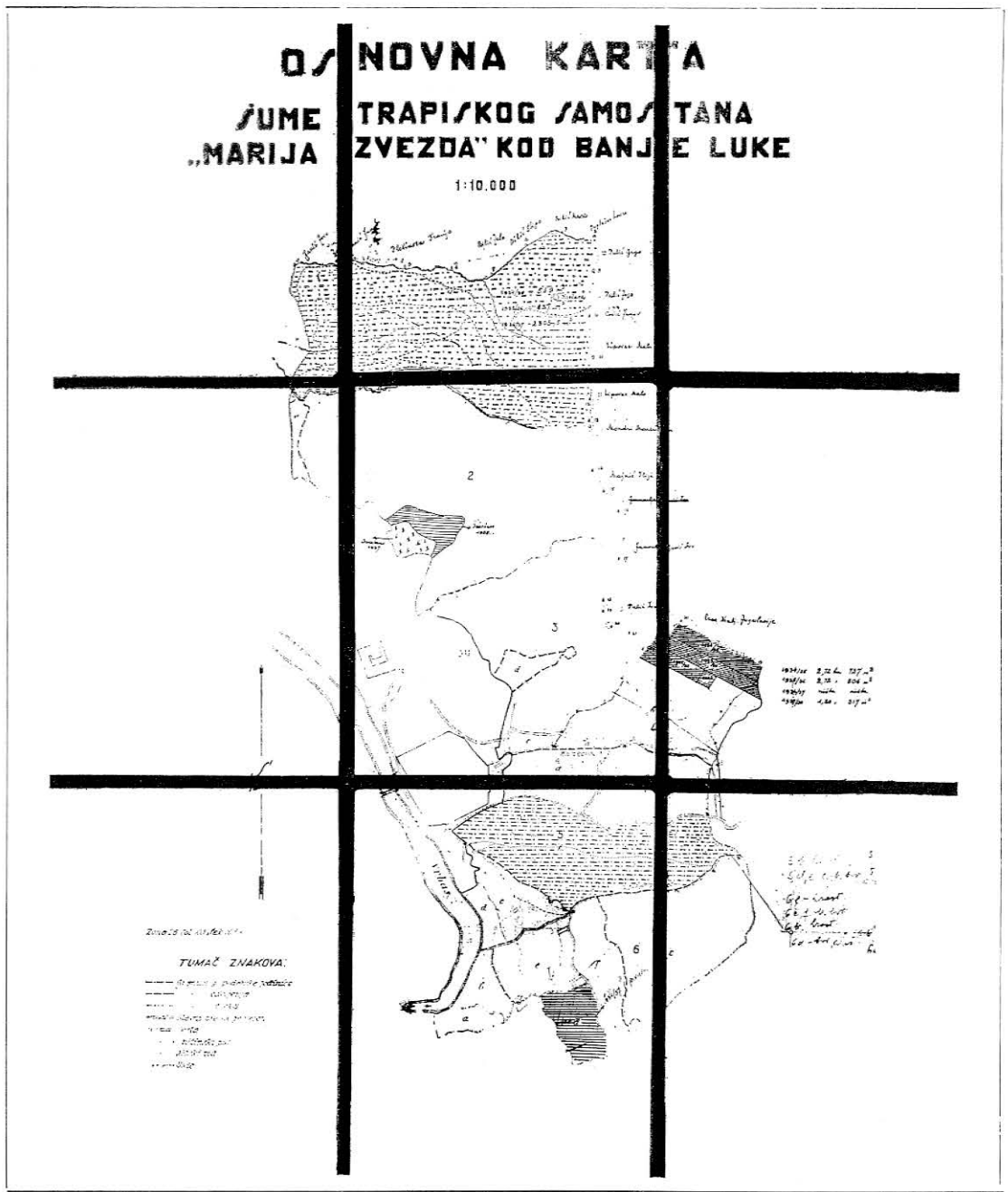
Danas park šuma Trapisti, proglašena 7. I 1976. g Odlukom o prostornom uređenju, pripada Donjevrbaskom šumskom području, gospodarskoj jedinici »Crni vrh«, slivu VIII, a obuhvaća odjele 68, 69, 70 i 71 u ukupnoj površini od 400 ha. Cijeli kompleks park šume povjeren je na upravljanje Radnoj organizaciji Vrbas OOUR »Šumarstvo« Čelinac.*

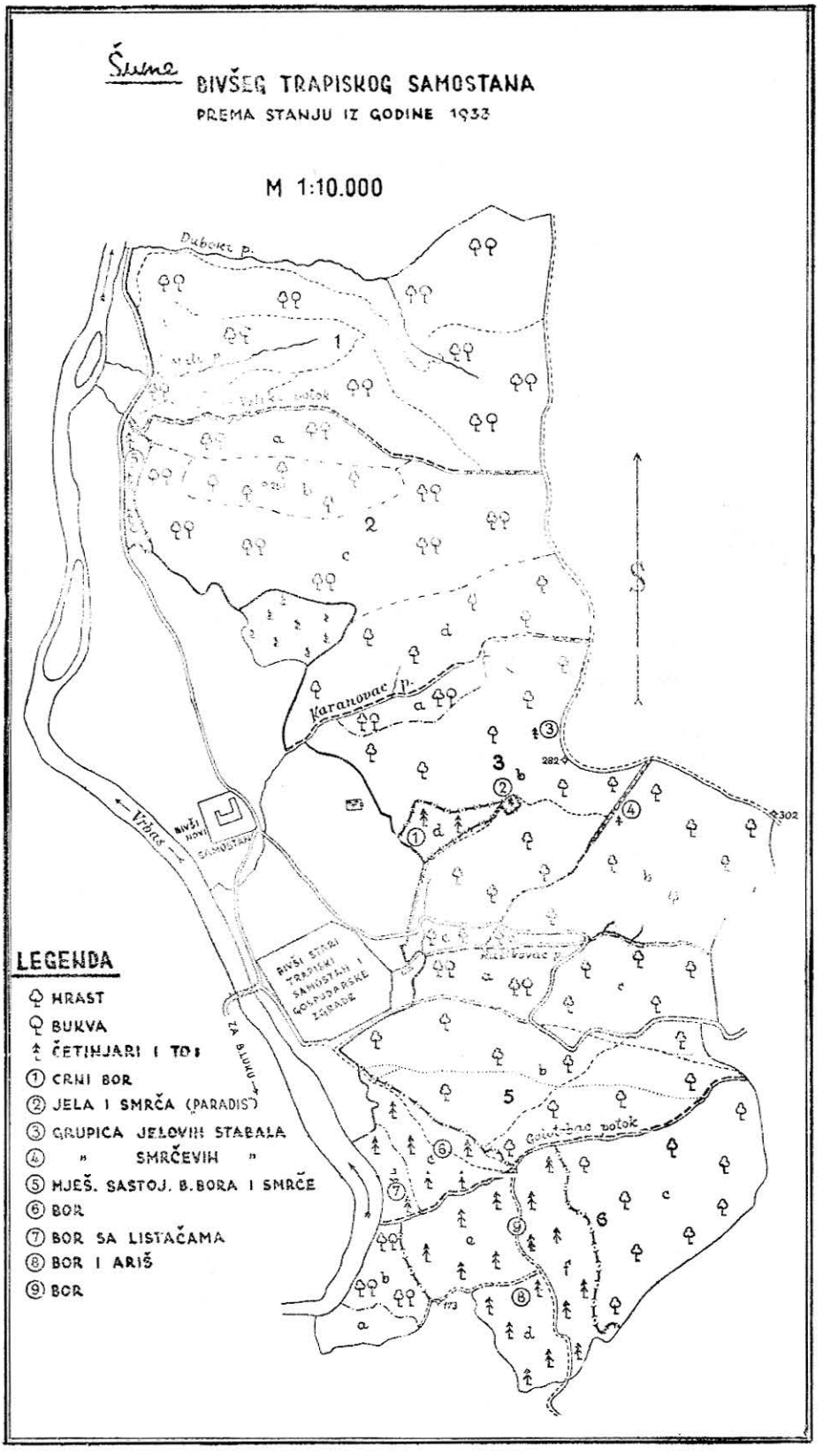
* Ovom prilikom zahvaljujem Mr. Sendić Borivoju, ing. šumarstva, rukovodiocu Sektora za razvoj RO Vrbas OOUR »Šumarstvo« Čelinac, za izvršenu recenziju.

14 Berisav Gavranović: Dolazak trapista u Delibašino Selo kod Banjaluke i njihova djelatnost, »Glas« Banjaluka 1964. g., str. 150.

15 ibidem str. 151.

Prilog III

Šuma BIVŠEG TRAPISKOG SAMOSTANA
PREMA STANJU IZ GODINE 1933
M 1:10.000
Dubovac p.
Karanovac p.
Gaitanac potok
Vrbata
BIVŠI STARI TRAPISTIČKI SAMOSTANSKI GOSPODARSKE ZGRADE
LEGENDA
HRAST
BUKVA
ČETINJARI I TO:
① CRNI BOR
② JELA I SMRČA (PARADIS)
③ GRUPICA JELOVIH STABALA
④ " SMRČEVIH "
⑤ MJEŠ. SASTOJ. B.BORA I SMRČE
⑥ BOR
⑦ BOR SA LISTAČAMA
⑧ BOR I ARIŠ
⑨ BOR

Prilog IV

A HISTORICAL REVIEW OF THE FORMATION OF FOREST CULTURES IN TRAPISTI PARK—FOREST NEAR BANJA LUKA

Historical data on the complex of Trapisti Park-Forest in the village of Delibašino near Banja Luka is far more modest than that recorded in the annals of the monastery »Marija Zvijezda«, which tell of different activities of this particular community.

However, on the basis of information found in the chronicle »Klostergeschichte von Mariastern« from 1880, it was possible to conclude that the Trappists exercised their right to the estate acquired from the merchant Toma Radulović, and thus formed the monastery forest. Since the estate consisted of devastated forest land, in 1885 it was replanted with fir and pine trees over an area of 4680 square metres, and according to existing data can be considered the first instance of the formation of forest cultures, and the introducction of coniferous species, in the Banja Luka region and its surrounds. This organised artificial forestation is closely associated with the name of Ferdinand Ochthmayer, who graduated in forestry and, under his monk's name of Salezius I Manah, was the head forester in the Marija Zvijezda monastery.

Since much of the monastery archives has been destroyed, only parts of the chronicle survive, but these tell us that he is also the author of the detailed proposal of the formation and maintenance of the planted cultures.

In Trapisti Park-Forest, whose present-day borders are still the same as the monastery forest's, the fully-grown conifers bear witness to the time of the first beginnings of organised forestation and the radical change of species in the autochtonous forest community of oak and ordinary hornbeam (Querceto carpinetum croaticum Horv).

RANKO ROSIĆ (1933-1983) — IN MEMORIAM

Posljednjih godina iz redova stručnih radnika i saradnika službe zaštite kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa Bosne i Hercegovine smrt je odnijela nekoliko njenih zaslužnih članova za koje bi se moglo reći da su dali važan, bolje reći pionirski doprinos razvoju ove, u poslijeratno doba utemeljene društvene djelatnosti (A. Bejtić, B. Fabijanić, Đ. Mazalić, M. Mujezinović, E. Prolić, H. Redžić, A. Skopljak, D. Tafro). Toj generaciji pripadao je i Ranko Rosić koji je gotovo čitav svoj radni vijek, od 1956. godine do smrti, proveo na dužnosti fotografa republičkog Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu.

Rođen je u Sarajevu 1933. godine i tu, uz svo neophodno predhodno školovanje, 1952. izučio fotografski zanat. Nakon što je kraće vrijeme proveo na službi u dva-tri sarajevska radna kolektiva, poletan i čio, dvadesettrogodišnji »Rano« stupio je na posao u Zavod koji postaje stalna luka njegova boravka i 27 ljeta kontinuirane stručne djelatnosti.

Tog vremena dobro se i sa sjetom sjećam jer smo godinama sjedili i radili u istim, za sve nas pretijesnim sobama Zemaljskog muzeja, Morića hana i novoj zgradi Zavoda na Grbavici; kada smo danima i mjesecima putovali zajedno u istim vagonima, kamionima i drugim motornim vozilima, ali i konjskim zapregama, ipak daleko najčešće i najviše — pješice, po izrovanim, suvim i prašnjavim ili mokrim i blatnjavim makadam drumovima i seoskim putevima, po snježnim šumama, planinskim gudurama i gustom šipražju, osobito prilikom radova na evidenciji spomenika i spomen-obilježja NOR-a i revolucije, toj, bez sumnje, jednoj od najopsežnijih i fizički najnapornijih terenskih aktivnosti koje je obavio Zavod u četiri decenije svog postojanja. Na tom važnom zadatku, koji je bio skopčan s nizom raznih teškoća (umor od svakodnevnog dugog pješačenja, vremenske nepogode, teško dostupni lokaliteti, i dr), i u kojoj je prilici »Rano« prešao sa mnom veliki dio bosanskohercegovačkog područja, naše druženje i prijateljevanje dobilo je svoju novu potvrdu i dovelo do veće bliskosti. U tako stvorenoj atmosferi punog uzajamnog povjerenja i prisnosti, naša putovanja išla su lako i protekla kao pjesma, u prijatnom raspoloženju.

Jer Ranko je bio čovjek vedrog duha i veselog raspoloženja, sa smislom za humor i laku dosjetku. Obazriv i uviđavan on je bio spreman i da pomogne tamo gdje je trebalo pomoći. Otvoren u iznošenju svog mišljenja i u posjedu naglašene komunikativnosti, bio je rado viđen i istinski voljen u sredini u kojoj je živio i kuda se kretao — među svojim bližnjim i porodici, među kolegama, prijateljima i poznanicima.

Tokom nepune tri decenije svog bavljenja u Zavodu Ranko je kreirao i iza sebe u nasljeđe onima koji dolaze ostavio veliko mnoštvo fotosa za oblast kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa u BiH. Neki između njih predstavljaju dragocjen dokumenat naše kulturne prošlosti, naročito u slučajevima gdje tih spomenika više nema, ali i onda kada je kamera zabilježila važne trenutke iz života značajnijih spomenika i ansambla, najčešće u procesu radova na njihovoj građevnoj sanaciji, ali i drugim konzervatorsko-restauratorskim zahvatima, obnovi i revitalizaciji. To polje djelatnosti bila je stalna, gotovo opsesivna tema Rosićeve fotografske djelatnosti, bilo kao redovna radna obaveza ili kada je djelao u slobodno vrijeme naravno uz napomenu da je u svim tim prilikama gotovo s istom naklonošću i simpatijama snimao sve što je pružalo zadovoljstvo njegovu oku i radost u srcu, i bez obzira na vrstu, vrijeme nastanka, porijeklo i pripadnost tih spomenika.

Rankovu su pažnju u priličnoj mjeri privlačili i drugi motivi — priroda i ljudi u njoj, naš svakidašnji život, atmosfera rodnog kraja, a najviše njegovo Sarajevo, Baščaršija, Dariva i Bendbaša, prostori u kojima je proveo čitav život i veoma ih volio. Rođen tu, »na asfaltu«, kako je više puta običavao da kaže, on je iz svog najranijeg djetinjstva ponio mnoge drage uspomene i sjećanja — na dobre i poštene komšije i pri-

jatelje, uske sokake, trošna građevna zdanja i drevne spomenike, na Miljacku, zadržavši ih u svježem sjećanju. I upravo tu, čini se, treba tražiti korjene tople osjećajnosti ovog romantika za našu kulturnu prošlost i nasljeđe i zašto ih je sa toliko ljubavi više od četvrt vijeka predano kamerom pratio i bilježio. Dobar dio tih radova prezentirao je javnosti — na većem broju raznih izložaba u BiH i Jugoslaviji. Kritičari su tad mogli da uoče Rankov smisao za duhovit izbor motiva, sklonost eksperimentisanju radi postizanja određenih tehničkih efekata i približavanje svoje vještine grafici. Njihova je ocjena da uspjeli Rankovi radovi ne predstavljaju samo puke reporterske snimke, lišene životne svježine i dinamike, već neposredne dokumente autentične fotoreportaže i pouzdana sredstva vizuelnog komuniciranja. U tome i leži njihova umjetnička snaga i životna aktuelnost.

Za svoj predan višegodišnji rad u službi zaštite kulturno-istorijskog nasljeđa Bosne i Hercegovine, Savez konzervatorskih društava Jugoslavije dodijelio mu je 1957. godine jubilarnu srebrnu medalju sa diplomom. Razna priznanja i pohvale ostvario je i na polju umjetničke fotografije (pouzdano, na primjer, znam da je na IX republičkoj izložbi fotografije, septembra 1960. godine, bio pohvaljen za fotografiju »Staro drvo«). Od značaja je, također, istaći činjenicu da se mnogi od tih Rankovih fotosa nalaze na stranicama naših dnevnih listova i revija, prospekata i vodiča, raznih kataloga i stručnih i naučnih studija, monografskih izdanja i enciklopedija, a najviše na stranicama godišnjaka »Naše starine« i izdanja biblioteke »Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine«.

Život Ranka Rosića prekinut je prerano, u pedesetoj godini, u zenitu njegova stvaralačkog iskustva i zrelosti koji su obećavali nove i bogatije plodove. Ta iznenadna smrt, koju nismo očekivali i koja nas je zatekla nepripremljene, prekinula je sve njegove dalje snove i planove, među ostalim i životnu želju — izradu ilustrovanog albuma na temu kulturno-istorijskog nasljeđa BiH.

Skromnost, dobroćudnost i druželjublje, otvoreno srce i tolerantan duh bila su bitna obilježja Rankove ljudske ličnosti. To je, po nama, dovoljan razlog da kolegu i prijatelja Ranka Rosića zadržimo u trajnom sjećanju. I mi ga nećemo zaboraviti.

dr Smail Tihić

BRANIBOR — BRANKO FABIJANIĆ (1928-1985) — IN MEMORIAM

16. avgusta 1985. godine umro je iznenada u Sarajevu Branibor — Branko Fabijanić, dipl. inž. šumarstva, viši naučni saradnik Zavoda za zaštitu spomenika kulture SR BiH.

Rođen je 18. novembra 1928. godine u Omišlju na Krku, opština Rijeka. Od 1933. do 1953. godine živio je u Beogradu (Zemunu). Po završetku realne gimnazije upisao se 1948. godine na Poljoprivredno-šumarski fakultet u Zemunu, otsjek šumarski, smjer biološki. Diplomirao je 1953. i odmah se zaposlio u Direkciji šuma u Sarajevu kao referent za uzgoj šuma u šumskim upravama Sarajevo i Busovača i kao šef šumske uprave u Gornjem Vakufu. Po povratku iz JNA prešao je 1956. u Zavod za uređivanje šuma u Sarajevu. Iste godine izabran je za asistenta na Poljoprivredno-šumarski fakultet u Sarajevu, otsjek šumarski za nastavni predmet Šumarska botanika (dendrologija sa fitocenologijom). Reizabran je na Šumarskom fakultetu 1960., zatim 1963. godine za predmet Tipologija šuma i 1966. za predmet Fitocenologija sa osnovima tipologije šuma.

Kao asistent na Fakultetu, u periodu obrazovanja i daljeg usavršavanja boravio je više puta u inostranstvu. 1962. godine je specijalizirao oblast istraživanja i kartiranja šumskih staništa u Institutu za istraživanje šumskih staništa i uzgoj šuma kod prof. G. Schlenker-a, a 1963. u Institutu za zaštitu prirode i ekologiju landšafta, Bon-Bad-Godesberg-Stolzenau/Weser, BRD, kod prof. R. Tüxen-a, W. Lomeuer-a i W. Trauttman-a.

1965. godine bio je na studijskom putovanju iz oblasti fitocentologije u N. R. Mađarskoj i kao stipendista mađarsko-jugoslavenske komisije za naučnu i tehničku saradnju boravio je u institutima za botaniku u Budimpešti, Šopronju i Pečuju.

Kao naučni saradnik Zavoda za zaštitu spomenika kulture SR BiH učestvovao je na seminaru Evropskog savjeta o uređenju prirodne sredine Mediterana u La Marssiliani, Italija; 1976. na Seminaru OECD, o indikatorima čovjekove sredine u Parizu, i na Seminaru UNDP-a, o modelima za zaštitu i uređenje prirodnih predjela, u Zagrebu i Splitu; 1978. učestvovao je kao član radne grupe jugoslavenske delegacije za pripremu Svjetskog kongresa o obrazovanju u oblasti čovjekove sredine u Tbilisiju; 1979. godine bio je predavač na Seminaru UNESCO-a koji je održan na Tari u Srbiji, kao i na seminaru na Tjentištu; 1980. godine bio je šef jugoslavenske delegacije na Međuvladinom sastanku zemalja potpisnica Barcelonske konvencije o zaštićenim prirodnim područjima Mediterana u Atini.

Učestvovao je sa referatima na mnogobrojnim domaćim i inostranim savjetovanjima i simpozijumima iz oblasti fitocenologije, tipologije šuma i zaštite čovjekove okoline i prostornog planiranja po problematikama: fitocenološka sistematika (Stolzenau/Weser, 1964), submediteranska vegetacija (Trst, 1966), vegetacija prelaznog panonsko-ilirskog područja (Beč, 1967), dinarska i apeninska vegetacija (Camerino, 1968), mjesto i uloga fitocenologije u zaštiti prirode (Ljubljana, 1974), zaštita flore i faune (N. P. Lake District, V. Britanija, 1977) i dr.

U Zavodu za zaštitu spomenika kulture SR BiH vršio je različite dužnosti. Izabran je 1971. godine za šefa sektora za zaštitu prirode u zvanju naučnog saradnika. Od 1974—1976. vršio je dužnost direktora OOUR-a »Republički centar za zaštitu prirode«, a od maja 1976, na osnovu posebnog ugovora između Zavoda i SIV-a vršio je dužnost sekretara Odbora za prirodnu i graditeljsku baštinu Jugoslavije u zvanju samostalnog savjetnika u stručnoj službi Savjeta za čovjekovu sredinu i prostorno uređenje SIV-a, zaključkom Savjeta od novembra 1976. godine. Na ovoj dužnosti je ostao od 1976—1980. sa jednim dijelom radnog vremena, od jedne trećine do tri četvrtine.

Gotovo tri decenije Branimir Fabijanić se bavio naučnim i stručnim radom i za to vrijeme stvorio je zapažen opus koji obuhvata 40 bibliografskih jedinica a koje se odnose na na-

učne, stručne, popularno stručne radove i prikaze, koji su dijelom štampani, a dijelom se nalaze u rukopisu u sastavu projekata i elaborata. U bibliografiji su navedeni samo štampani radovi.

U oblasti *fitocenologije* razvijao se kao asistent na Šumarskom fakultetu u Sarajevu, od 1956—1971. Tu je učestvovao u mnogim zadacima Zavoda za šumarsku botaniku u saradnji sa prof. Pavlem Fukarekom. Ova saradnja se odvijala u istraživanjima i kartiranjima šumske vegetacije planinskih masiva Veleža, Nevesinjske Crne gore, Ljubišnje, Zvijezda planine i dr.

U okviru Međurepubličkog projekta »Vegetacijska karta Jugoslavije« učestvovao je u istraživanju i kartiranju šumske vegetacije Majevice, Semberije, Posavine, Podrinja i Vranice planine.

Rezultat ovih istraživanja su studije o vegetaciji Bosne i Hercegovine — Majevice, Lepenice i drugih ili studije o nekim šumskim zajednicama Bosne i Hercegovine. One su većinom plod koautorskog — timskog rada. Među njima, od značaja su posebno one koje opisuju neke nove vegetacijske jedinice sa teritorije Bosne i Hercegovine, a koje je usvojila nauka o vegetaciji (Horvat, I., Glavač, V., Ellenberg, F.: »Vegetations Südosteuropas«, Stuttgart, 1974).

U periodu od 1969—1972. vršio je funkciju sekretara Međurepubličkog projekta »Vegetacijska karta Jugoslavije« i člana koordinacionog odbora Vegetacijske karte pri Saveznom fondu za naučni rad.

U drugoj oblasti *tipologije šuma*, B. Fabijanić je bio angažovan u cijelom periodu naučne djelatnosti. Ovdje je dao priloge metodici tipološke klasifikacije šuma i šumskih staništa, transformirajući i prilagođavajući našim uslovima Pogrebnjakov tipološki sistem tzv. »edafske mreže«. Intenzivno se bavio primjenom tipološke klasifikacije šuma u izradi mnogobrojnih projekata i to ne samo u šumarstvu, nego i u oblastima prostornog planiranja, uređenja i zaštite čovjekove okoline, a što ilustruje i priložena bibliografija.

Na sektoru rada *zaštite prirodnog nasljeđa*, u relativno kratkom periodu, od 1971—1985. B. Fabijanić je ostvario vrlo zapažene rezultate kroz koje je afirmisao ovu oblast na planu Jugoslavije. Niz priloga teoretskog karaktera poslužili su kao osnova, sa zakonodavnog aspekta u donošenju zakonskih propisa i smjernica za zaštitu prirodnog nasljeđa u SR BiH i SFRJ. Sa svojim naučnim analizama i konstruktivnim prijedlozima doprinio je značajno u razvoju ovog sektora rada.

Na sektoru rada *»registracija i dokumentacija prirodnog nasljeđa«*, koji u izvjesnom smislu predstavlja, prostorno i sadržajno, rezultantu sagledanih i definisanih objekata prirodnog nasljeđa u Jugoslaviji, po republikama i pokrajinama, B. Fabijanić je dao značajan prilog. Bio je jedan od saradnika na izradi i publikovanju edicije u dva toma »Zaštićena prirodna baština Jugoslavije«, Beograd, 1978.

Njegov rad odvijao se intenzivno i u društveno-političkim zajednicama i organizacijama, posebno u periodu od 1974—1983. kad je bio delegiran u više organa i tijela I. V. SR BiH, za verifikaciju prostornih i urbanističkih planova, za prostorno uređenje, zaštitu i unapređenje čovjekove sredine i drugih.

U naponu stvaralačkih mogućnosti 1983. godine, zbog poremećenog zdravlja morao je drug Branko otići u penziju. Međutim, on nije mogao da miruje, pa se prihvatio čak i odgovorne dužnosti sekretara Saveza za zaštitu i unapređenje čovjekove okoline SR BiH. Nažalost, ovu dužnost je kratko obavljao. Radio je do kraja života, posvećujući sve svoje snage unapređenju i zaštiti prirode i to na osnovama svojih osnovnih opredjeljenja ekologa — fitocenologa. Svojim radom i odnosima prema sredini i društvu, kao i rezultatima koje je ostavio zaslužio je da njegov lik ostane u trajnom sjećanju.

Sarajevo, 15. novembra 1985.

Dr Vitomir Stefanović

BIBLIOGRAFIJA

1. Pregled osnovnih tipova šumske vegetacije Lepenice (sa P. Fukarekom i V. Stefanovićem). Naučno društvo SR BiH, Posebna izdanja, knj. III, s. 85—128 + 11 tab. 3 veg. profila, karta, Sarajevo, *1963.*

2. Prilog poznavanju nekih nalazišta Pančićeve omorike na levoj obali Drine. »Narodni šumar« XVIII, sv. 1—2, s. 41—42 + karta,, Sarajevo, *1964.*

3. Tipovi šuma na eocenskom flišu severne Bosne (sa Č. Burlicom i dr.). Radovi Šumarskog fakulteta i instituta za šumarstvo u Sarajevu, knj. XII (1967) sv. 1, s. 5—87, tab. 7, karta, šeme, Sarajevo, *1967.*

4. Zur waldvegetations ökologischen Charakterisierung des subpannonischen Gebietes Bosniens (sa Č. Burlicom). VIII Internacionalni simpozij istočnoalpsko-dinarskog fitocenološkog društva, Wien, 1967.

5. Ein Beitrag zur landschafts-ökologischen Gliederung Bosniens und der Hercegovina auf pflanzensoziologisch-bodenkundlichen Grundlagen (sa Č. Burlicom), »Pflanzensoziologie und Landschaftsökologie«, Ber. ü.d. International. Symposium in Stolzenau, 1963, s. 83—96 + karta, Verlag W. Junk, Den Haag, *1968.*

6. Versuch einer pflanzensoziologischen Gliederung der Wald und Šibljak-Gesellschaften Bosniens und der Hercegovina (sa P. Fukarekom), »Pflanzensoziologische Systematik«, Ber. ü.d. Internat. Symposium in Stolzenau, 1964, s. 112—123, Verlag W. Junk, Den Haag, *1968.*

7. Zajednica bukve i javora gluhaća *(Aceri obtusati-Fagetum* Fab., Fuk. et Stef. 63) jugozapadnih padina zapadnih dinarskih planina (sa P. Fukarekom i V. Stefanovićem). Mitt. d. ostalpin-dinarischen pflanzensoziologischen Arbeitsgemeinschaft, s. 81—88 + Tab., Trieste, *1968.*

8. Zerreiche und Waldgesellschaften mit Zerreiche des dinarischen und apenninischen Gebietes (sa V. Stefanovićem), Mitt. d. ostalpin-dinar. pflanzensoz. Arbeitsgem., s. 287—299, Camerino, *1969.*

9. Prilog metodici tipološke klasifikacije šumskih staništa (sa Č. Burlicom). »Šumarski list« br. 5—6, s. 163—171, Zgb, *1969.*

10. Edafsko-stanišna mreža i njena upotreba u tipološkoj klasifikaciji šuma (sa Č. Burlicom). »Aktuelni problemi šumarstva, drvne industrije i hortikulture«, s. 53—58, Beograd, *1972.*

11. Tipovi degradiranih bukovih šuma na karbonatnim supstratima u Bosni i Hercegovini (sa V. Stefanovićem i dr.), Radovi Šumarskog fakulteta za šumarstvo u Sarajevu, XV (1970), knj. 15, sv. 4—6, s. 5—71, Sarajevo, *1973.*

12. Nova nalazišta sladuna (Quercus conferta Kit.) u Bosni i Hercegovini (sa P. Fukarekom i N. Janjićem), Naučni skupovi Srpske akademije nauka i umjetnosti, knj. I, s. 69—83,2 tab. 2 karte, Beograd, *1974.*

13. Ekološki aspekt kulture, »Čovek i sredina« br. 2—3, Beograd, *1975.*

14. Tipovi niskih degradiranih šuma submediteranskog područja Hercegovine (sa V. Stefanovićem i dr.), Posebna izdanja Šum. fak. u Sarajevu, br. 11, s. 3—123, Sarajevo, *1977.*

15. Značaj poznavanja ekološko-proizvodnog potencijala degradiranih šuma submediteranskog područja Hercegovine u zaštiti čovjekove sredine (sa V. Stefanovićem i dr.), »Šumarski list« br. 10—12, s. 497—506, Zagreb, *1977.*

16. Akcija zaštite i unapređenja prirodne i graditeljske baštine SFRJ, »Turizmologija«, poseb. izd. br. 2«, s. 51—55, Beograd, *1977.*

17. Zaštita i uređenje prirodnih predjela kao najefikasniji vid zaštite retke flore. Mat. Međ. sav. o zaštiti flore i faune, Evropska federacija nacionalnih parkova i parkova prirode, V. B., Lake-District N. P., *1977* (u pripremi za štampu)

18. Zaštita i uređenje prirodne i graditeljske baštine »Naša tema«, »Informativni pregled« br. 1. s. 22—29, Beograd, *1977.*

19. Zaštita prirode u jadranskom području SRBiH, Projekt o zaštiti čovjekove sredine u jadranskom području Jugoslavije, UNDP, Sektorska studija »Zaštita prirode i ekologija kopna« Zagreb-Rijeka, *1978.*

20. Organizaciono-pravni aspekt zaštite i uređenja prirodnih predjela, posebno nacionalnih parkova u SFRJ i u SRBiH, »Razrada mjera za zaštitu prirode-organizaciono-pravni, socijalno-ekonomski i pedagoški aspekti zaštite«, s. II/39—50, Rep. zajed. za naučni rad, Sarajevo, *1978.*

21. Zakonodavni aspekt i osnova metodološka opredjeljenja za zaštitu i uređenje prirodnog nasljeđa u okviru izrade Prostornog plana SRBiH (sa Rechnicerom), Ibid. s. II/24—30. Sarajevo, *1978.*

22. Izvršena je inventarizacija prirodne baštine Jugoslavije, »Informativni pregled« br. 4, s. 4—6, Beograd, *1978.*

23. Neki aspekti problematike čovjekove sredine u jadranskom području Bosne i Hercegovine i pravci daljnje aktivnosti u ovoj oblasti (sa A. Terzićem), Ref. II Konferencije o Jadranu, s. 1—10, Hvar, *1978.*

24. Nacionalni i regionalni parkovi prirode u Zajedničkoj akciji zaštite i uređenja prirodne i graditeljske baštine Jugoslavije, »Informativni pregled« br. 6, s. 10—13, Beograd, *1979.*

25. Nacionalni i regionalni parkovi prirode u Prostornom planu Bosne i Hercegovine (sa R. Rechnicerom), Ibid. s. 30—32, Bgd, *79.*

26. Zaštićena prirodna baština Jugoslavije. Jugoslovenski pregled« sv. 2. s. Beograd, *1979.*

27. Die Tanne und die Tannenwälder am südlichen Rande des pannonischen Beckens (sa P. Fukarekom). VII Tagung der ostlapin-dinarischen pflanzensoziologischen Arbeitsgemeinschaft in Wien, 2—7. VII *1967.*

28. Planiranje prostornog uređenja nacionalni parkova u Bosni i Hercegovini u svjetlu zakonodavne regulative i prakse (sa M. Serdarević). IV Jugoslavensko savjetovanje o nacionalnim i regionalnim parkovima, Žabljak, 19—21. IX *1980.*

29. Program zajedničke akcije zaštite i uređenja prirodne i graditeljske baštine Jugoslavije, s. 1—23, SIV, Beograd, *1977.*

30. Zaštićena prirodna baština Jugoslavije, knj. I (Rezultati popisa), s. 240; knj. II (Popis), (sa Ž. Jarić i dr.), SIV, Beograd, *1978.*

31. Prirodni predjeli i vrednosti. »Čovekova sredina i prostorno uređenje u Jugoslaviji — Pregled stanja«, s. 72—76, BIGZ i Savet SIV-a, Beograd *1979.*

32. Izvještaj sa Seminara OECD o indikatorima čovekove sredine, Pariz, sept. 1976. Savezni zavod za međ. naučnu i tehn. saradnju, Beograd, *1976.*

33. Šume i šumarstvo Srbije, Nauč. knjiga br. 17, Beograd, Prikaz knjige u: »Narodni šumar« XI, sv. 1—3, s. 82—85, Sarajevo, *1957.*

34. Godišnjak Poljoprivredno-šumarskog fakulteta u Skopju, Šumarstvo Tom V—VII i VIII—IX, Prikaz knjiga u: »Narodni šumar« XI sv. 4—6, s 167—169, Sarajevo, *1957.*

35. Predavanja Dr Alda Pavarija na Poljoprivredno-šumarskom fakultetu u Zagrebu. »Narodni šumar« XII, sv. 1—3, s. 133—135, Sarajevo, *1958.*

36. Godišnjak Poljoprivredno-šumarskog fakulteta u Skopju, Šumarstvo Tom X, Prikaz knjige u: »Narodni šumar« XII, sv. 4—6, s 390—392, Sarajevo, *1958.*

37. Geografski pregled 1957. Prikaz publikacije, »Narodni šumar« XII, sv. 4—6, s. 392—394, Sarajevo, 1958.

38. Godišnjak Biološkog instituta, God. VII, sv. 1—2, 1954. Prikaz knjige u: »Narodni šumar« XII, sv. 4—6, s. 394—397, Sarajevo, 1958.

39. Arboretum Mlynany. Prikaz publikacije, »Narodni šumar« XII, sv. 4—6, s. 405—407, Sarajevo, *1958.*

40. Savezno savetovanje o kršu, knj. I—V, Split, 1957. Prikaz knjige u: »Geografski pregled II, s. 149—152, Sarajevo, *1958.*

dr. Vitomir Stefanović